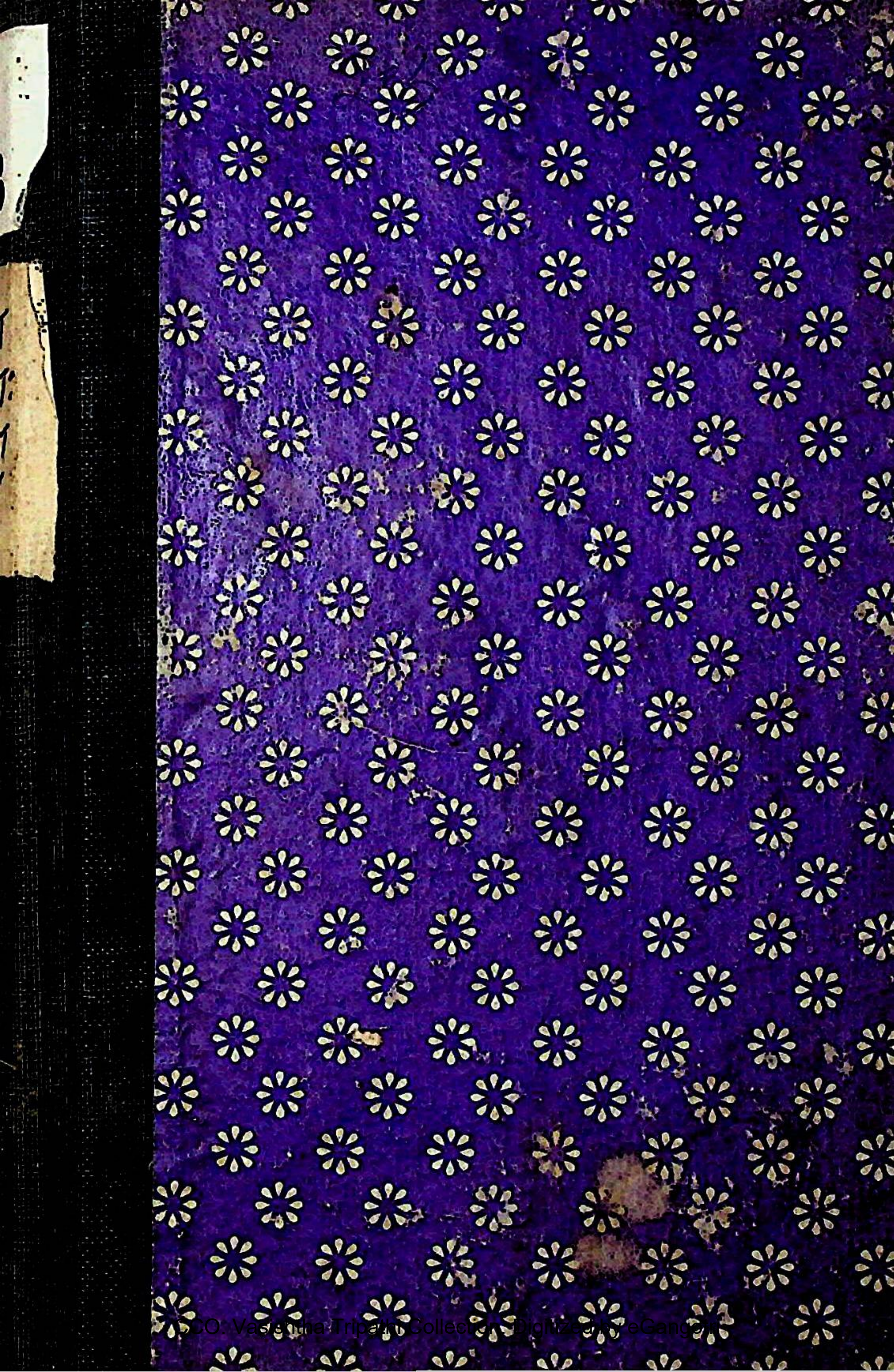
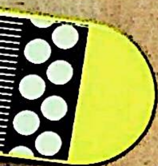

जहत्स्वार्था—(लक्षणा) [क] यत्र वाच्यार्थस्यान्वयाभावस्तत्र जहती। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति (त० दी० ४ पृ० ३०)। यथा वा आयुर्घृतम् इत्यादौ (काव्यप्र० उ० २)। अत्र व्युत्पत्तिः जहत् स्वार्थो याम् इति (वाच०)। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था (वै० सा०) इति वा। अत्रायं नियमः। जहत्स्वार्था च तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी इति (न्या० म० ख० ४ पृ० ११)। यत्र शक्यान्वयबोधे। रूढिः प्रसिद्धिः समुदायशक्तिर्वा। विरोधिनी योगविरोधिनी। योगः संबन्धः। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र वाच्यार्थस्य क्रोशनकर्तृत्वान्वयासंभवान्मञ्चपदं मञ्चस्थपुरुषे लाक्षणिकम् इति (नील० ४ पृ० ३०)। आयुर्घृतमित्यत्रायुःशब्देनायुःसाधनस्य बोधनात्स्वार्थस्य शक्यार्थस्य आयुषस्त्यागाज्जहत्स्वार्थात्वमिति बोध्यम्। तथा चात्र आयुःसाधनं घृतम् इति बोधः। [ख] लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका लक्षणा (न्या० बो० ४ पृ० २०)। यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा (मु० ४ पृ० १८०)। [ग] शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते। यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य बोधकत्वम् (श० प्र०)। अत्रेदं बोध्यम्। गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः इति। अत्रायं विशेषः। गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादृशशक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञानाद्गङ्गापदात्तीरोपस्थितिः (तीरस्मृतिः)। ततः शाब्दबोधः (मु० ४ पृ० १८०) (न्या० बो० ४ पृ० २०)। अन्ये त्वाहुः। यदा गङ्गापदात्तीरत्वेन तीरमात्रबोधस्तदा जहत्स्वार्थैव लक्षणा। यदा तु गङ्गापदाद्गङ्गातीरत्वेन गङ्गातीरबोधस्तदा अजहत्स्वार्था लक्षणा इति (दि० ४ पृ० १८०)। एवमेव मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादावपि बोध्यम्। तर्कप्रकाशेप्युक्तम्। गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात् तीरे घोषः इत्येव बोधः। यदि च गङ्गातीरत्वेन बोधः तदा अजहत्स्वार्थैव इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ३९)। [घ] स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा (त० प्र० ख० ४ पृ० ३९)। शाब्दिकाश्च शक्यार्थपरित्यागेन इतरार्थलक्षणा जहत्स्वार्था। शक्यार्थ-

परित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिना अनन्वयित्वम् । गां वाहीकं पश्येत्यादौ गोपदस्य गोसदृशे लक्षणायामपि न गोस्तदन्वयिदर्शनक्रियान्वयित्वम् (ल० म०)। तेन गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गातीरत्वेन बोधेपि जहत्स्वार्थैव लक्षणा न त्वजहत्स्वार्थेति वदन्ति । मायावादिनस्तु शक्यार्थमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिः तत्र जहल्लक्षणा । यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ । अत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते (वेदान्तप०)।

जहदजहत्स्वार्था—(लक्षणा) [क] यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्र जहदजहती लक्षणा । यथा सोयं देवदत्त इत्यादौ अयमात्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो (छान्दो० ६।८।७) इत्यादौ च (त० दी० ४ पृ० ३०) (नील० ४ पृ० ३०)। अत्र जहच्च अजहच्च स्वार्थो याम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (वाच०)। सोयं देवदत्त इत्यादौ तत्तांशस्येदानीमसंभवाद्धानम् । इदंतांशस्य संभवादहानमिति जहदजहल्लक्षणामाचक्षते नैयायिकाः (नील० ४ पृ० ३०) । तत्त्वमसीत्यादौ तु तत्पदवाच्ये सर्वज्ञत्वादिविशिष्टे चैतन्ये त्वंपदवाच्यस्य किंचिज्ज्ञत्वान्तःकरणादिविशिष्टस्याभेदान्वयानुपपत्त्या उभयत्र विशेषणांशपरित्यागः । तथा च तत्पदलक्ष्यस्य शुद्धचैतन्यस्य त्वंपदलक्ष्येण तेन सहाभेदान्वयोपपत्तिरित्यभिप्रायः । इदमुदाहरणं च जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतां मायावादिनां सिद्धान्ताभिप्रायेणास्तीति विज्ञेयम् (नील० ४ पृ० ३०)। अत्र केचिदाहुः । यथा घटः अनित्य इत्यादावनित्यत्वस्य घटत्वादावन्वयायोग्यत्वेपि विशेष्ये घटेन्वयः तथात्रापि विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि शक्त्युपस्थापितयोर्विशेष्यमात्रयोरभेदान्वयोपपत्तौ नात्र लक्षणा स्वीक्रियते इति (वेदान्तप०)। [ख] वाच्यार्थैकदेशत्यागेनैकदेशवृत्तिर्लक्षणा (वाच०)। [ग] मायावादिनस्तु यत्र विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहायैकदेशे वर्तते तत्र जहदजहल्लक्षणेत्याहुः । उदाहरणं तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव । तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण काके अकाकेपि शब्दस्य प्र-

वृत्तेः (वेदान्तप०) । केचिन्नैयायिकाश्च जहत्स्वार्थायामियं लक्षणान्तर्भवतीति नातिरिक्तेयं जहदजहत्स्वार्था लक्षणाङ्गीकर्तव्या इति मन्यन्ते ।

जहदजहल्लक्षणा—जहदजहत्स्वार्थावदस्यार्थोनुसंधेयः ।

जहल्लक्षणा—जहत्स्वार्थावदस्यार्थोनुसंधेयः । अत्र व्युत्पत्तिः जहत् स्वार्थो याम् इति (वाच०) । उत्तरपदस्य स्वार्थ इत्यस्य लोपः ।

जागरणम्—यथार्थप्रत्ययप्रवाहः (न्या० ली० गु० पृ० ३१) ।

जाघनी—पशुपुच्छम् (जै० सू० वृ० अ० ३ पा० ३ सू० २०) ।

जातिः—१ (सामान्यम्) [क] समानप्रसवात्मिका जातिः (गौ० २।२।६८) । समानः समानाकारकः प्रसवो बुद्धिजननमात्मा स्वरूपं यस्याः सा । तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः (गौ० वृ० २।२।६८) । तल्लक्षणं च प्रकारतया शब्दशक्तिग्रहविषयत्वम् । शक्तिसंबन्धेन जातिपदवत्त्वम् इति नैयायिकसिद्धान्तः । अत्र जातौ व्यक्तौ वा विशिष्टे वा समुदाये वा शक्तिरित्यत्र प्राभाकरादीनां विप्रतिपत्तयस्तावत् शक्तिशब्दव्याख्यानावसरे प्रदर्शयिष्यन्त इति तास्तत्रैवावलोकनीयाः । जातिबाधकानि षट् सन्ति । तथा चोक्तमुदयनाचार्येण व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ इति (द्रव्यकिर०) । तदर्थश्च व्यक्त्यभेदादिशब्देषु द्रष्टव्यः । [ख] यच्च केषांचिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति (वात्स्या० २।२।६८) (वै० १।२।३) (वै० उ० १।२।३) । [ग] समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेषः नित्यानेकसमवेतः इत्यपि वदन्ति (गौ० वृ० २।२।६८) (त० प्र० १) । यथा सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः (भा० प० श्लो० १५) इत्यादौ । यथा वा संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च । संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा (काव्यप्र० उ० २) असंपादयतः कंचिदर्थं जातिक्रियागुणैः (माघ० स० २ श्लो० ४७) इत्यादौ द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिर्जातिः । [घ] शाब्दिकास्तु अनुगतैकाकारबुद्धिजनन-

समर्थः अवयवव्यङ्ग्यः सकृदुपदेशव्यङ्ग्यश्च धर्मविशेषः इत्याहुः । अत्रोच्यते । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ इति (महाभा०) । आकृतिग्रहणेत्यस्य अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । यथा मनुष्यत्वपशुत्वघटत्वादिजातिः । लिङ्गानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यस्य असर्वलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहेत्यर्थः । यथा ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिजातिः । तत्र ब्राह्मणा द्विविधाः गौडद्राविडभेदात् । सारस्वताः कान्यकुब्जाः गौडा उत्कला मैथिलाश्चेति पञ्च गौडाः । गुर्जरा महाराष्ट्रीयाः कर्नाटकास्तैलंगाः केवलद्राविडाश्चेति पञ्च द्राविडाः । गोत्रं च चरणैः सहेत्यस्य अपत्यप्रत्ययार्थः शाखाध्येतृरूपश्चैतावर्थौ जातिरित्यर्थः । यथा औपगवी कठी बह्वृची इति । [ङ] संबन्धिभेदात्सत्त्वैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥ (सर्व० सं० पृ० ३०४ पाणि०) । शुद्धसंकीर्णभेदेन प्रत्येकं द्विविधा ब्राह्मणत्वादिर्जातिरिति मन्वादयः । आकृतिव्यङ्ग्यमेव सामान्यं जातिरिति प्राभाकराः । तन्मते गुणकर्मणोर्जातिर्नास्ति इति बोध्यम् (वै० वि० १।२।३) । २ स्वभाव इति काव्यज्ञाः । ३ मात्राकृतं छन्दो जातिरिति वृत्तशास्त्रज्ञाः । ४ दृष्टजातिशेषजातिविश्लेषजातिप्रभृतयः प्राचीनानामिष्टकर्मसंज्ञाभेदाः इति लीलावतीकाराः (वाच०) । ५ जन्मेति धर्मज्ञाः । तत्रोक्तम् आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ इति (मनु० अ० २ श्लो० १४८) । ६ जातिवाचकः शब्दो जातिरिति शाब्दिकाः । ७ [क] साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः (गौ० १।२।१८) । तदर्थश्च व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिः इति । व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यम् । तेन च संदर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितम् (गौ० वृ० १।२।१८) । अत्र चिन्त्यते । इयं च जातिर्हेत्वाभासदोषदेशनाभासा इति प्रतिभाति । इयं जातिर्निरनुयो-

न्यानुयोगरूपे हेत्वाभासेन्तर्भवति इत्यन्ये। प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः। स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति। उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। उदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। प्रत्यनीकभावाज्जायमानोर्थो जातिरिति (वात्स्या० १।२।१८)। [ख] छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरम्। [ग] स्वव्याघातकमुत्तरम् (गौ० वृ० १।२।१८) (सर्व० सं० पृ० २४० अक्ष०) (नील० पृ० ४३)। [घ] असदुत्तरम् (त० दी० पृ० ४३) (त० भा० पृ० ५०)। उत्तरस्यासत्त्वं तु स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वम् (नील० पृ० ४३)। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमान्महानसवदित्यत्र यद्ययं पर्वतो महानससाधर्म्याद्धूमवत्त्वाद्वह्निमान् तर्हि ह्रदसाधर्म्यात् द्रव्यत्ववत्त्वाद्वह्न्यभाववानेव किं न स्यात् इति (प्र० प्र० पृ० २४)। [ङ] प्रयुक्ते स्थापनाहेतौ दूषणाशक्तमुत्तरम्। जातिमाहुरथान्ये तु स्वव्याघातकमुत्तरम्॥ (ता० र० परि० २ श्लो० ९७)। जातयश्चतुर्विंशतिः। साधर्म्यसमः वैधर्म्यसमः उत्कर्षसमः अपकर्षसमः वर्ण्यसमः अवर्ण्यसमः विकल्पसमः साध्यसमः प्राप्तिसमः अप्राप्तिसमः प्रसङ्गसमः प्रतिदृष्टान्तसमः अनुत्पत्तिसमः संशयसमः प्रकरणसमः अहेतुसमः अर्थापत्तिसमः अविशेषसमः उपपत्तिसमः उपलब्धिसमः अनुपलब्धिसमः नित्यसमः अनित्यसमः कार्यसमः इति (गौ० ५।१।१) (त० भा० पृ० ५०–५१) (त० दी० पृ० ४३–४५)। अत्र अहेतुसम इत्यस्य स्थाने हेतुसम इति पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते स सूत्रेष्वनुपलम्भादपपाठः इति विज्ञेयम्।

जातिबाधकम्—व्यक्त्यभेदाद्यन्यतमम्। जातिबाधकानि तु षट्। व्यक्त्यभेदः तुल्यत्वम् संकरः अनवस्था रूपहानिः असंबन्धश्चेति (द्रव्यकिर०)।

जिज्ञासा—१ [क] प्रश्नः (ग० अवयव० हेतु० पृ० ६०)। यथा लोके किं वह्निमत् इति प्रश्ने तद्ध्रदं वह्निमत् इत्युत्तरिते कुतः इति

जिज्ञासायां धूमवत्त्वात् इत्युत्तरं च (दीधि० हेतु० पृ० १७६) इत्यादौ । [ख] अवान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा । इयं च विशेषजिज्ञासेत्युच्यते (ग० सव्य०) । यथा घटे द्रव्यत्वेन ज्ञातेपि कोसौ इति विशेषतो जिज्ञासोदेति । [ग] विशेषज्ञानगोचरेच्छा । तच्च ज्ञानं स्वनिष्ठम् परनिष्ठं वा । तेन जल्पकथायां परं प्रति न प्रश्नानुपपत्तिः (म० प्र० ३ पृ० ३४) । २ विचारः । यथा अथातो धर्मजिज्ञासा (जै० सू० १।१।१) ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ (ब्र० सू० १।१।१) इत्यादौ । यथा वा दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदवघातके हेतौ (सां० का०) इत्यादौ विचारो जिज्ञासापदार्थः ।

जिनः—अर्हन्नामकस्तत्त्वज्ञानोपदेष्टा । यथा हस्तिना पीड्यमानोपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् इत्यादौ जिनः (वाच०) । जिनलक्षणं तु सर्वदर्शनसंग्रहे उक्तम् । तद्यथा बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् ॥ हिंसा रत्यरती रागद्वेषावविरतिः स्मरः । शोको मिथ्यात्वमेतेष्टादश दोषा न यस्य सः ॥ जिनो देवो गुरुः सम्यक्तत्त्वज्ञानोपदेशकः (सर्व० सं० पृ० ८६–८७ आर्ह०) । तन्मतादिकं तु स्याद्वादादिकम् जीवस्य देहपरिमाणरूपत्वनिरूपणादिकं च सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने अन्यजैनग्रन्थेषु च द्रष्टव्यम् ।

जीवः—१ (आत्मा) [क] यो प्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा (वै० उ० ३।१।२) । जीवात्मैवायं क्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयः (सि० च० १ आत्म० पृ० १२) । जीवलक्षणं च इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् (गौ० १।१।१०) इति । सुखदुःखादिकम् (त० दी० १ पृ० ११) इति वा । जन्यज्ञानाधिकरणत्वम् (सि० च० १ पृ० १२) इति वा । जीवसद्भावे प्रमाणं प्रत्यक्षमेव । जीवस्य अहं सुखी अहं दुःखी इत्यादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वात् इति नैयायिकाः (प्र० प्र० प्रमे० पृ० १०) (मु० १) । जीवो न मानसप्रत्यक्षविषयः इति वैशेषिका आहुः । अयमाशयः अहं सुखी इत्याद्याकारकम्

योग्यविशेषगुणयोगेनैवात्मनः (जीवस्य) प्रत्यक्षम् न तु केवलम् अहम् इत्याकारकम् इति (त० व० प्रमाणपरि० ३ श्लो० ५१) (मु० १ आत्म० पृ० १०७) (वै० ३।२।१८) (भा० प० श्लो० ५०)। जीवस्य प्रत्यक्षत्वे विप्रतिपत्तौ तु अनुमानमेव इन्द्रियार्थभिन्नस्य जीवस्य सद्भावे प्रमाणम्। तत्र लिङ्गमुच्यते। प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि (वै० ३।२।४)। सुषुप्तिदशायामपि प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगत्योरनुकूलं प्रयत्नान्तरम् जीवनयोनिरूपम् अस्त्येव इति। एवम् निमेषोन्मेषावपि शरीराधिष्ठातारमनुमापयतः इत्यादि (वै० उ० ३।२।४)। आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् (वै० ३।१।१८)। इच्छा प्रणिधानम् प्राणापानौ निमेषादिः क्षतसंरोहणम् इत्यादीनि लिङ्गानि आत्मानम् (जीवात्मानम्) गमयन्ति (त० व० श्लो० २–१४ पृ० १३८) (भा० प० श्लो० ४८–५१)। इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योर्थान्तरस्य हेतुः (वै० ३।१।२)। अनुमानप्रयोगस्तु रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितः गुणत्वाद्रूपवत् इत्यनुमानेनेतरबाधसहकृतेनात्मनः सिद्धिः (वै० वि० ३।१।२)। प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा। सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत्। यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियम्। तच्च कर्तृप्रयोज्यम् करणत्वात् वास्यादिवत्। तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता यो घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा (वै० उ० ३।१।२)। बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यस्तु पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति नासौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितो गुणो भवति यथा रूपादि इति केवलव्यतिरेक्यनुमानम् (त० भा० प्रमेय० पृ० २५)। [ख] इन्द्रियाद्यधिष्ठाता। इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादक इत्यर्थः (मु० १ आत्म० पृ० ९६)। तन्त्रान्तरे तु इन्द्रियाणामधिष्ठात्र्यो देवता उक्ताः। ता यथा दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः इति (शारदाति०)। वैकारिका दिगाद्याश्च

चन्द्रेणैकादश स्मृताः। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्त्विका मताः॥ इति पदार्थादर्शे (वाच०)। [ग] बन्धमोक्षयोग्यः (सि० च० १ पृ० १२)। [घ] शरीरसापेक्षज्ञानवान् (प्र० प्र० प्रमेय० पृ० १०)। [ङ] अनित्यज्ञानवान् (त० कौ० १ पृ० ३)। यथा हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि (छा० ६।३।२ इत्यादौ)। [च] बादरायणाचार्यास्तु एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम्। एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते॥ (भाग०) इत्याहुः। [छ] मायावादिमते त्रयो हि जीवस्योपाधयः। तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारवासितमज्ञानमात्रम् स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरम् जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरम् उपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोप्युपाधिशब्देन व्यवह्रियन्ते (वाच०)। तथा च तेषां मायावादिनां मते [१] उपाधिप्रविष्टं वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टं ब्रह्म जीवः [२] घटावच्छिन्नाकाशवच्छरीरत्रितयावच्छिन्नं चैतन्यम् [३] दर्पणमुखप्रतिविम्बवत् बुद्धिस्थं चैतन्यप्रतिविम्बम् [४] साभासाहंकारश्चित्प्रतिविम्बम् [५] अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् [६] अज्ञानस्य व्यष्टिशक्तिभेदो जीवः स च परमात्मनः अभिन्नश्च इति बोध्यम्। अत्रोच्यते कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इति (वेदा० प०)। [ज] अनेकान्तवादिनस्तु जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषितः पदार्थविशेष इत्याहुः। [झ] बोधात्मको जीवः (सर्व० सं० पृ० ६७ आर्ह०)। न्यायवैशेषिकनये जीवो देहेन्द्रियार्थादिव्यतिरिक्तः। अत्र सूत्रम् इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योर्थान्तरस्य हेतुः (वै० ३।१।२) इति। तथा स जीवः परमात्मनः सकाशादतिरिक्तः। अत्र सूत्रम् शास्त्रसामर्थ्याच्च (वै० ३।२।२१)। शास्त्रं च श्रुतिः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादि। तथा द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकशीति इति (वै० उ० ३।२।२१)। न च तत्त्वमसि श्वेतकेतो ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतीनां का गतिरिति वाच्यम्। तत्त्वमसि इति श्रुतेस्तदभेदेन तदीयत्वप्रतिपादनेनाभेदभावनापरत्वात्।

ब्रह्मविद्ब्रह्मैव इति श्रुतिश्च निर्दुःखत्वादिनेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधत्ते न तु तदभेदम् इत्यादि (वै० वि० ३।२।२१)। स च जीवः सुखदुःखवैचित्र्यान्नानाभूत एव। तद्यथा कश्चिद्रङ्कः कश्चिदाढ्यः कश्चिदन्यविधः पुनः। अनयैवात्मनानात्वं सिद्ध्यत्यत्र व्यवस्थया॥ (त० व० आ० श्लो० ९० पृ० १५३) (वै० ३।२।२०)। तथा स जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः। अत्र भोगवत्त्वे सति अनवच्छिन्नभोगवद्भिन्नो भिन्नशब्दार्थः। द्वितीयार्थोवच्छेद्यत्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्भोगे अनवच्छेद्यत्वे चान्वेति। शरीरपदं तु प्रयोज्यतासंबन्धेन तत्तन्मनोविशिष्टपरम्। तेन एकैकात्मनो जन्मभेदेनावस्थाभेदेन कायव्यूहस्थले च नानाशरीरसत्त्वेपि न क्षतिः। एकस्यैव मनसः पूर्वपूर्वजन्मार्जितधर्माधर्मद्वारा सकलशरीरप्रयोजकत्वात्। तथा च एकैकात्मा यत्किंचिन्मनोविशिष्टशरीरावच्छिन्नभोगवत्त्वे सति तादृशशरीरानवच्छिन्नभोगवद्भिन्नः इति वाक्यार्थः (वाक्य० १ पृ० ५–६)। अथवा एतच्छरीरावच्छिन्नभोगवान् समानकालिकयोगजधर्माद्यजन्यशरीरावच्छिन्नभोगवद्भिन्नः इति (नील० १ पृ० ११)। तथा स जीवात्मा सर्वत्र सर्वशरीरावयवेषु कार्यस्य ज्ञानादेः उपलम्भाद्विभुः। जीवस्याणुत्वाङ्गीकारे कायव्यूहस्थले योगिनः सुखादिसाक्षात्कारानुपपत्तिरतो विभुत्वमङ्गीकर्तव्यम् (नील० १ पृ० ११)। विभुत्वान्नित्योसौ व्योमवत् (त० भा० प्रमे० पृ० २५) (वै० ३।२।५)। जीवस्यानित्यत्वाङ्गीकारे कृतस्य कर्मणो हानेः अकृतस्याभ्यागमस्य च प्रसङ्गः। अतस्तस्य नित्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् (त० दी० १ पृ० ११)। तथाच तर्कसंग्रहादावुक्तम् जीवः सुखदुःखवैचित्र्यान्नानाभूत एव प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्चेति (त० सं०) (त० भा० पृ० २४) (सि० च० १ पृ० १२) (वै० ३।२।५) (प्र० प्र० प्रमे० पृ० १०)। जीवो विभुः इति सांख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलमायावादिवेदान्तिन आहुः। अणुपरिमाणो नानाविधश्च जीव इति रामानुजीयमाध्वादयो वैष्णवाः। अत्र श्रुतिः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते॥ इति। शङ्खस्मृतिरपि बालाग्रशतशो भागः

कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशो भागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥ इति (वाच०) । मध्यमपरिमाणरूपो जीव इति माध्यमिकबौद्धाः । तत्रापि देहपरिमाणरूपो जीव इत्यार्हताः । अत्र जीवस्य विभुत्वं मन्यमाना नैयायिकाः समुत्तिष्ठन्ते । तथा हि जीवस्य परमाणुरूपत्वाङ्गीकारे जीवगतज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः । सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । योगिनो नानाशरीरावच्छेदेन सुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । मध्यमपरिमाणरूपत्वाङ्गीकारे च अनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्यागमयोः प्रसङ्ग इति जीवस्य विभुत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति न्यायग्रन्थतात्पर्यम् (सि० च० १ पृ० १२) (वाक्य० १ पृ० ५) (नील० १ पृ० ११) । जीव एक एव न तु नाना इति मायावादिवेदान्त्येकदेशिन आहुः । एतन्मते अविद्याप्रतिविम्बो जीव इति मन्तव्यम् । अनेकजीववादिमायावादिमते तु अन्तःकरणप्रतिविम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् इति विवेकः (वाच०) । वैशेषिकसिद्धान्ते जीवात्मनि चतुर्दश गुणा वर्तन्ते । ते च संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः भावनाख्यसंस्कारश्चेति (त० भा० प्रमे० पृ० ३१) (भा० प० श्लो० ३२—३३) । तत्र बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना द्विक्षणावस्थायिनस्तृतीयक्षणे नश्यन्ति । अत्रायं नियमः योग्यविभुविशेषगुणानां स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नगुणनाश्यत्वम् इति (त० कौ० गु० पृ० १९) (मु०) । तत्र संख्यादिपञ्चकं तु आत्मनो द्रव्यत्वेन सिद्धम् । आत्मैकत्वपरिमाणे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताश्च प्रत्यक्षसिद्धाः । तत्रात्मैकत्वपरिमाणे न प्रत्यक्षयोग्ये इति टीकाकृत आहुः (प० मा०) (मु०) । २ जीविकाख्या वृत्तिर्जीव इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०) ।

जीवत्वम्—संसारित्वम् (सर्व० सं० पृ० २०६ रसेश्व०) ।

जीवनम्—१ सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितः (वात्स्या० ३।२।२७) । यथा शतं जीवन्तु शरदः (ऋ० १० । १८।१) इत्यादौ संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति (हितो०) इत्यादौ च (वाच०) । २ प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधीः ।

मन्त्रार्णसंख्यया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते ॥ (सर्व० सं० पृ० ३६९ पातञ्ज०)।

जीवनयोनियत्नः–(प्रयत्नः) [क] साहजिकप्राणसंचारविषयकयत्नः (दि० गु०)। स च प्राणसंचारकारणम् यावज्जीवमनुवर्तते । स चातीन्द्रियः शरीरे प्राणसंचारानुमेयश्च इति बोध्यम् (वै० उ० ५।२।१६) (भा० प० श्लो० १५३) । तथाहि शरीरे अधिकश्वासादिः प्राणसंचारो यत्नसाध्यतया दृष्टः । इत्थं च प्राणसंचारस्य सर्वस्य सुषुप्त्यवस्थायां जायमानस्यापि यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स च प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव जीवनयोनियत्नः इति ज्ञेयम् (मु० गु० पृ० २३१)। अयं भावः। दृष्टो हि धावतः पुरुषस्य प्रत्यक्षप्रयत्नोत्कर्षेणाधिकश्वासादिरूपप्राणसंचारोत्कर्षः । इत्थं च एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानम् इति (दि० गु० पृ० २३२)। एतदुक्तं भवति। धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनात् श्वासक्रियात्वावच्छिन्ने एव यत्नजन्यत्वनिश्चयः । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः असति बाधके तत्सामान्ययोरपि इति न्यायाज्जीवनयोनियत्नसिद्धिः (त० प्र० ख० ४ पृ० ९७)। नव्यनैयायिकास्तु जीवनयोनियत्नं नाङ्गीचक्रुः। अयं भावः। प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनोयोगरूपाज्जीवनात् तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा संभवात् उक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वम्। अन्यथा एकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तिः । एवं च जीवनयोनियत्नस्वीकारे मानाभावः इति (दि० गु० पृ० २३२)। [ख] जीवनादृष्टजन्यो गुणः (सि० च० पृ० ३५)। [ग] श्वासप्रश्वासहेतुर्यत्नः (त० कौ० गु० पृ० १९) (सि० च० पृ० ३५)। सुषुप्तिदशायामपि आत्मनो येन प्रयत्नेन प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगती भवतः स प्रयत्नो जीवनयोनिसंज्ञको भवतीत्यर्थः (वै० उ० ३।२।४)।

जीवन्मुक्तिः—(निःश्रेयसम्) [क] योगजादृष्टजन्यतत्त्वसाक्षात्कारः (न्या० सि० दी० पृ० २९)। इयं चापरनिःश्रेयसमित्युच्यते । जीवन्मुक्तेरुपायास्तु श्रवणमनननिदिध्यासनतत्त्वज्ञानानि योगाभ्यासादयश्च । तन्त्रोक्तकुलाचारा अपि तदुपायाः । यथोक्तम् जीवन्मुक्तावुपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः इति (तन्त्रम्) (वाच०)। यथा शुकजनकादीनां जीवन्मुक्तिः । अत्र मायावादिन आहुः । जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानकार्यसंचितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः इति (वेदान्तसा०)। [ख] अवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्मोपभुञ्जानस्य जीवतः सत एव जायमानश्चरमदुःखध्वंसः (गौ० वृ० १।१।१)।

जैमिनिः—सामवेदाध्ययनेन वेदव्यासशिष्य ऋषिविशेषः । अत्र श्रूयते साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् (भाग० स्क० १२ अ० ६ श्लो० १८) इति । स च जैमिनिः अथातो धर्मजिज्ञासा (जै० सू० १।१।१) इत्यारभ्य अन्वाहार्ये च दर्शनात् (जै० सू० १२। ४।४६) एतत्पर्यन्तं द्वादशाध्यायात्मकं सूत्रबद्धं कर्मकाण्डाख्यं धर्ममीमांसादर्शनं प्रणिनाय ।

ज्ञप्तिः—१ ज्ञानम् । २ मारणम् । ३ तोषणम् । ४ स्तुतिः । ५ तीक्ष्णीकरणम् (वाच०)।

ज्ञा—(धातुः) [क] ज्ञानम् । यथा चैत्रो घटं जानाति चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ धात्वर्थः (वै० सा० धात्व० पृ० ५७)। चैत्रो घटं जानातीत्यत्र प्राचीनमते द्वितीयार्थो विषयत्वम् । तत्र प्रकृत्यर्थस्य घटादेः आधेयतासंबन्धेनान्वयः । तस्य द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य धात्वर्थे ज्ञाने निरूपकत्वसंबन्धेनान्वयः । नवीनमते तु विषयित्वं द्वितीयार्थः । अयमाशयः । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति पटं न इत्यादौ अन्वयस्य अनुपपत्तिः । अतोयमर्थः स्वीकार्यः इति । तस्य च धात्वर्थज्ञान आश्रयता—(स्वरूपाख्य—) संबन्धेनान्वयः

(ग० व्यु० का० २ ख० १ पृ० ५१)। एवं च घटनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिताश्रयीभूतं यज्ज्ञानं तदाश्रयश्चैत्रः इति शाब्दबोधः। घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयत्वमेव। विषयत्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिः इति सांप्रदायिका आहुः। चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यत्र कर्माख्यातेन घटादौ धात्वर्थज्ञाननिरूपितं विषयत्वं बोध्यते (ग० व्यु० का० २ पृ० ५१)। तथा च चैत्रेणेति तृतीयाया अर्थः चैत्रान्वितं समवेतत्वम्। तस्य च धात्वर्थे ज्ञानेन्वयः। तस्य ज्ञानस्य चात्मनेपदार्थविषयत्वेन्वयः। तस्य तादृशविषयत्वस्य घटेन्वयः। एवं च चैत्रसमवेतज्ञानविषयो घटः इति शाब्दबोधः। [ख] शाब्दिकाश्च पतञ्जलिप्रभृतयः ज्ञानानुकूलव्यापारः ज्ञाधात्वर्थः। (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ६) (वै० सा० द० धात्व० पृ० ६३)। यथा देवदत्तो घटं जानातीत्यादौ जानात्यर्थः इत्याहुः (वै० सा० धात्व० पृ० ४६)। अत्र विषयतया ज्ञानं फलम्। आत्ममनःसंयोगो व्यापारः। अत एव मनो जानाति इत्युपपद्यते (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ६)। आत्ममनःसंयोग इत्यत्रात्मान्तःकरणम्। मनोपि तद्वृत्तिविशेषरूपम् (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ६)। अत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापारः इति बोधः (वै० सा० धात्व० पृ० ४६)। [ग] अन्ये तु शाब्दिकाः विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलानुकूलव्यापारः। यथा घटं जानातीत्यादौ धात्वर्थः इत्याशशङ्किरे (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ६२)। अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेपि ज्ञानजन्यस्य तादृशफलस्यावश्यकत्वम्। अत एव ज्ञादिधातोः सकर्मकत्वमुपपद्यते। ज्ञानस्यैव फलत्वाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिः इति भावः (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ६२)। स च व्यापारोर्थप्रकाशरूपः। अत्रेदं ज्ञेयम्। ज्ञाकृञादिधातुषु सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकसिद्धान्तः (वै० सा० धात्व० पृ० ६०)।

ज्ञातता—१ ज्ञानविषयता (त० भा० प्रमाण० पृ० २२)। अत्रेदमवधेयम्। ज्ञातता ज्ञानविषयत्वम्। तच्च स्वरूपसंबन्धरूपमेव। यथा ज्ञातो

घटः इति प्रतीतिविषयो ज्ञाततेति नैयायिकाः प्राहुः। भट्टास्तु घटादौ समवायेन वर्तमाना ज्ञानजन्या ज्ञाततेत्याहुः। अत्रेदं बोध्यम्। भट्टमते ज्ञातो घटः इति प्रतीतिं प्रति घटज्ञानं निमित्तकारणम्। घटादिकं समवायिकारणम्। असमवायिकारणं तु नापेक्षितम्। भावकार्यं सासमवायिकारणम् इति नियमस्य तु भट्टैरनङ्गीकारात् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२९)। यथा ज्ञातसारोपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि (माघ० स० २ श्लो० १२) इत्यादौ सारस्य तत्त्वार्थस्य ज्ञातता। २ भट्टमीमांसकास्तु ज्ञातः इति प्रतीतिसिद्धो ज्ञानजन्यो विषयसमवेतः प्राकट्यापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषः (मू० म० १ प्रामा० पृ० १२६)। अथवा सविषयको ज्ञानजन्योतिरिक्तपदार्थः इत्याहुः (नील० प्रामा० पृ० ३५)। ज्ञाततायाः ज्ञानजन्यत्वं चेत्थम्। घटादिविषये ज्ञाने जाते मया ज्ञातोयं घटः इति घटस्य ज्ञातत्वं प्रतिसंधीयते। तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम कश्चिद्धर्मो जातः इत्यनुमीयते। सा च ज्ञातता ज्ञानात्पूर्वमजातत्वात् ज्ञाने जाते च जातत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यते इत्यवधार्यते इति (त० भा० प्रामा० पृ० २२)। ३ या शक्यमनुभावयति सा शक्तिर्ज्ञाततेति केचिदाहुः (चि०)।

ज्ञानम्—१ बुद्धिवदस्यार्थोनुसंधेयः (गौ० १।१।१५) (वै० ८।१।१)। २ बुद्धितत्त्वस्य महत्तत्त्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानम् इति सांख्या आहुः (गौ० वृ० १।१।१५)। अत्रायमर्थः। अर्थाकारेण परिणतायाः बुद्धिवृत्तेश्चेतने प्रतिबिम्बनाद्विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम्। तत्र पौरुषेयबोधे वृत्तिः करणम् वृत्तिरूपज्ञाने चेन्द्रियादि करणम् इति भेदः। ३ गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपोध्यवसायो ज्ञानम् इति (वाच०)। ४ बुद्धिवृत्तिनिरोधरूपो योगो ज्ञानम् इति योगशास्त्रज्ञा आहुः। ५ केचिद्बौद्धास्तु बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदर्थाकारतयावभासो ज्ञानम् इत्यङ्गीचक्रुः। ६ मनोवृत्तिश्चैतन्यविशेषो वा ज्ञानम् इति मायावादिनः। मायावादिमते ज्ञानं द्विविधम्। वृत्तिरूपम् तदवच्छिन्नवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपं चेति। तत्र प्रत्यक्षज्ञानमपि द्विविधम् वस्तु-

मात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् सविकल्पकं च । तत्र सविकल्पकं संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा । तथा हि संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः । ऊहोनध्यवसायश्च तथान्येनुभवा अपि ॥ इत्यादि (वाच०) । वैशेषिकमतेपि ज्ञानं द्विविधम् । विद्या अविद्या च । तत्र विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । अविद्यापि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा इति (वै० उ० ८।१।२) । ७ ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं ज्ञानम् (सर्व० सं० पृ० १२१ रामानु०) ।

ज्ञानलक्षणः—(संनिकर्षः) स्वविषयविषयकप्रत्यक्षजनको ज्ञानविशेषः (स्मरणम्) । यथा सुरभित्वज्ञानम् (भा० प० १ श्लो० ६६) (मु० १ पृ० १३१) (त० व०) । अत्रेदमवधेयम् । अयं संनिकर्षः स्मृत्यात्मकः अलौकिकप्रत्यक्षे कारणं भवति । ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेण तद्विषयीभूततत्तत्पदार्थानां प्रत्यक्षं मनसा जन्यते । कथमन्यथा (ज्ञानलक्षणसंनिकर्षास्वीकारे) कविकाव्यमूलभूततत्तत्पदार्थसंसर्गज्ञानम् (त० कौ० १ पृ० ९) । किंच ज्ञानलक्षणसंनिकर्षास्वीकारे यत्र सौरभत्वजात्युपस्थित्यनन्तरं सुरभिर्गन्धः इतिवत् सुरभि चन्दनम् इत्याकारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषम् तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् । नहि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसंभवः । येन सुरभिगन्धभासनेन सामान्यलक्षणायास्तद्धर्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यति इति संभावनीयम् (जग०) (वाच०) । तादृशं स्मरणं च यद्विषयकम् तद्विषयकसाक्षात्कारजनिका प्रत्यासत्तिः । सुरभि चन्दनम् इति चाक्षुषे सौरभस्य सौरभत्वस्य वा भानं ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव (म० प्र० १ पृ० २२) । अयं च यद्विषयकं ज्ञानं जननीयम् तस्यैव संनिकर्षः । अत एव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति (दीधि०) । ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेण (स्मरणेन) पूर्वज्ञातवस्तुनः अलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते । यथा सुरभि चन्दनम् इति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेपि सौरभस्य तदग्राह्यत्वात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्या-

लौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते । तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशे अलौकिकत्वम् चन्दनांशे लौकिकत्वम् इति (वाच०) । अत्र च सुरभित्वज्ञानं (स्मरणम्) तु सुरभि चन्दनम् इति चाक्षुषोपनीतभानं जनयतीति विज्ञेयम् । यत्र सौरभज्ञानलक्षणया चाक्षुषसामग्र्या च सुरभि चन्दनखण्डम् इति सौरभांशे अलौकिकम् चन्दनखण्डांशे लौकिकं चाक्षुषं जायते तत्र सौरभज्ञाने सौरभप्रत्यक्षे जननीये सौरभस्मरणमेव प्रत्यासत्तिः । सौरभांशे चक्षुःसंनिकर्षासंभवात् (सि० च० १ पृ० २३) । सौरभस्य चक्षुरयोग्यत्वेन चक्षुःसंयुक्तचन्दनसमवायस्य तत्र सत्त्वेप्यप्रयोजकत्वात् इति (त० कौ० १ पृ० ९) । एवम् रज्जुसर्पादिबोधेपि सर्पत्वाद्युपस्थितिर्ज्ञानलक्षणसंनिकर्षादेव भवति । यतः सर्पत्वादौ चक्षुःसंनिकर्षाभावादिति (त० व०) । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया भवति । अयं च ज्ञानलक्षणः संनिकर्षः षडिन्द्रियसहकारी इति संप्रदायविद आहुः । मनस एव सहकारी इति शूलपाणिमिश्रा अमन्यन्त (त० कौ० १ पृ० ९) ।

ज्ञानाध्यासः—प्रमाणदोषसंस्कारजन्मान्यस्य परात्मता । तद्धीश्चाध्यास इति हि द्वयमिष्टं मनीषिभिः (सर्व० सं० पृ० ४२० शां०) ।

ज्ञानेन्द्रियम्—(इन्द्रियम्) ज्ञानजनकमिन्द्रियम् । ज्ञानेन्द्रियाणि षट् । श्रोत्रम् त्वक् चक्षुः रसनम् घ्राणम् मनश्चेति । एतानि मनोव्यतिरिक्तानि बहिरिन्द्रियाणि । मनस्तु अन्तरिन्द्रियम् । दिग्वातार्कप्रचेतोश्विनो बहिरिन्द्रियाणां देवता ज्ञेयाः । तद्विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इति । अन्तरिन्द्रियस्य मनसः विषयस्तु सुखादिकम् चन्द्रमा देवता इति ज्ञेयम् । अत्रेदमवधेयम् नैयायिकमते ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तानामिन्द्रियत्वं नास्त्येव इति । अधिकं तु इन्द्रियशब्दव्याख्यानावसरे संपादितमिति नात्र तन्निरूप्यते ।

ज्ञापकत्वम्—१ जनकज्ञानविषयत्वम् । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य ज्ञापकत्वम् (ग० अव० हेतु०) । अत्र ज्ञापकत्वं च परामर्शीयप्रकारत्वविशेष्यत्वैतदन्यतरवत्त्वमिति केचिद्वदन्ति । २ धर्मज्ञास्तु

ज्ञानजनकत्वम्। यथा श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्॥ (याज्ञ० १।७) इत्यादौ श्रुत्यादेर्धर्मज्ञापकत्वम् इत्याहुः।

ज्ञापनम्—[क] ज्ञानानुकूलशब्दः। [ख] ज्ञानानुकूलव्यापारः। यथा चैत्रः स्ववृत्तान्तं मैत्रं ज्ञापयतीत्यादौ। [ग] शाब्दिकास्तु ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः इत्याहुः।

ज्ञाप्यत्वम्—१ जन्यज्ञानविषयत्वम्। यथा धूमाद्वह्निमानित्यादौ वह्न्यन्वयि ज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः (ग० अव० हेतु०)। अयमर्थो नवीनमतानुसारेण। प्राचीनमते तु ज्ञापकत्वमेव पञ्चम्यर्थः इति बोध्यम्। २ ज्ञानजन्यत्वमिति केचिद्वदन्ति।

ज्ञेयत्वम्—[क] ज्ञानविषयत्वम् (मु० १ साधर्म्य० पृ० ४५)। यथा भूतलं घटवत् इति चाक्षुषप्रत्यक्षे घटस्य ज्ञेयत्वम्। यथा वा ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते (गीता १३।१२) ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् (गीता० १३।१७) इत्यादौ। [ख] भगवज्ज्ञानविषयत्वम् (न्या० म० २ पृ० १९) (त० दी० २ पृ० २३)। यथा घटपटादेः सर्वस्य जगतो ज्ञेयत्वम्। तच्च केवलान्वयि (मु० १ साधर्म्य० पृ० ४५)। यथा वा इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ (मु० २)।

ज्येष्ठत्वम्—१ कालकृतः परत्वविशेषः (सि० च० पृ० १८)। यथा रामस्य लक्ष्मणमपेक्ष्य ज्येष्ठत्वम्। २ बहुतरसूर्यस्पन्दान्तरितजन्यत्वम् इति नव्या आहुः (दि० गु० पृ० २०९)। कालकृतो विप्रकर्ष इत्यर्थः। नव्यमते परत्वस्य गुणान्तरत्वं नास्ति इति भावः। ३ स्मार्तास्तु उत्कर्षः श्रेष्ठत्वं वा। यथा विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः। वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः॥ (मनुः २।१५५) इत्यादौ ज्येष्ठत्वम् इत्याहुः।

ज्योतिर्मन्त्रः—तारव्योमाग्निमनुयुग्ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः (सर्व० सं० पृ० ३७० पात०)।

ज्वाला—दर्भपिञ्जूलैः प्रज्वालनम् (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ११) ।

ट.

टिप्पनी—१ टीकायाष्टीका । सा च टीकाव्याख्यारूपतयैव व्यवह्रियते । यथा चिन्तामणिटीकाया दीधित्याख्यव्याख्यायाष्टीका जगदीशकृता जगदीशी गदाधरकृता गदाधरी च टिप्पनी । यथा वा ब्रह्मसूत्राणां भाष्यस्य व्याख्या तत्त्वप्रकाशिकाख्या जयतीर्थभिक्षुकृता पाणिनिसूत्राणां महाभाष्यस्य व्याख्या कैयटकृता इत्यादि । २ प्रथमव्याख्यापि टिप्पनीत्युच्यते । यथा श्रीमतज्ञाननं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी । भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम् ॥ टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन विधीयते इत्यादौ ।

टीका—मूलग्रन्थस्य अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिनिवारणेन तत्कर्तुरभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेण विवरणम् । यथा श्रीमद्भागवतस्य टीका विजयध्वजी ।

ढ.

ढुण्ढा—ढुण्ढा नामेति विख्याता राक्षसी मालिनः सुता । तया चाराधितः शंभुरुग्रेण तपसा पुरा ॥ (पु० चि० पृ० ३०८) ।

ण.

णिः—(धात्वंशः प्रत्ययः) अयं धातुप्रकृतिकः प्रत्ययो बोध्यः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६९) । अनुकूलव्यापारः व्यापारमात्रं वा णेरर्थः । यथा चैत्रं भावयति आत्मानं गमयतीत्यादौ ण्यर्थः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६९) (ग० व्यु० का० २ पृ० ४८) । केचित्तु णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम् । हेतुमति च (पा० सू० ३।१।२६) इति पाणिन्यनुशासनात् । तच्च स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा इत्याहुः । अत्र कर्तृत्वं क्वचित्प्रयत्नः । क्वचिदाश्रयत्वादिकम् । यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तद्धुत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अत एव पाचयतीत्यादौ पाकादिकृ-

तिनिर्वाहकः ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहकः नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहकः व्यापारः प्रतीयते । अत्र सर्वत्र निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु जनकत्वम् । अतो न नाशयतीत्यादावनुपपत्तिः । एवं च ण्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव । निर्वाह्यस्यैव फलत्वात् । तदाश्रयतया स्वतन्त्रस्य कर्तुः कर्मता । तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायम् इत्यादयः प्रयोगा अपि साधव एव । अत एव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् इत्यादयो भक्तिप्रयोगाः । यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं विवक्षितम् तदा पाचयत्योदनं सहायेन इत्यादयः प्रयोगाः इति विवेकः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४७) । क्वचित् ज्ञानानुकूलव्यापारोपि ण्यर्थः । यथा कथकः कंसं घातयतीत्यादावभिनयादिरूपः । अत्र कंसकर्मकवधमाचष्टे इति बोधः (ग० व्यु० का० २ पृ० ६२) । क्वचित् स्वरूपं ण्यर्थः । यथा चोरयति चिन्तयति इत्यादौ ण्यर्थः स्वरूपमेव । अत्र चुरादिभ्यः स्वार्थिकस्य णेः स्वरूपमर्थः । तेन चोरयति चिन्तयतीत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमान् इत्यादिरर्थः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६९) ।

णी—(धातुः) १ नयनवदस्यार्थोनुसंधेयः । २ संमाननम् । ३ ज्ञानम् ४ निश्चयो वा (वाच०) ।

त.

तटस्थः—वादिप्रतिवादिभावानापन्न उदासीनः । यथा तटस्थः शङ्कते इत्यादौ ।

तटस्थलक्षणम्—यावल्लक्ष्यकालमनवस्थायित्वे सति यद्व्यावर्तकं तत् । यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थं लक्षणं भवति । अत्र महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्तथात्वं युज्यते । यथा वा मायावादिमते ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं लक्षणम् । अत्रेदं बोध्यम् । लक्षणं द्विविधम् । स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च । तत्राद्यम् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यनेन ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुच्यते । द्वितीयं तु जगज्जन्मादिका-

रणत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् इति ज्ञेयम् (वेदा० प० वि०) (वाच०)। यतो वा इमानि (तै० उ० २।१।१) इत्यादीनि वाक्यानि ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम् (सर्व० सं० पृ० ४६७ शांक०) ।

तत्—१ [क] वक्तृबुद्धिविषयः तत्पदार्थः । यथा तौ गुरुर्गुरुपत्नी च (रघु० स० १ श्लो० ५७) ते हिमालयमामन्त्र्य (कुमार० स० ६ श्लो० ९४) इत्यादौ । [ख] केचित्तु परोक्षबुद्धिविषयः तच्छब्दार्थ इति वदन्ति (दि० ४ पृ० १७९) । इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षं विजानीयात् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः (मनो०) । [ग] क्वचित् यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नः । इयं च व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणपरामर्शकतच्छब्दस्य द्रष्टव्या । यतः प्रक्रम्यमाणपरामर्शकतच्छब्देन नियमतो यत्पदमपेक्ष्यते । यथा तमानय य इहास्ति इत्यादौ (ग० शक्ति० टी० पृ० ११५) । यथा वा स किंसखा साधु न शास्ति योधिपम् (किरा० स० १ श्लो० ५) इत्यादौ । [घ] शाब्दिकास्तु यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयो विधेयभूतः तत्पदार्थ इति वदन्ति । [ङ] क्वचित् स्वोच्चारकपुरुषप्रयुक्तपूर्वपदजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वप्रयोजकबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नः । अत्रोपस्थितिश्च स्वविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीना ग्राह्या । अतः पशुरस्ति तं पश्येत्यादौ पश्वादिपदोपस्थापितलोमादीनां तदादिशब्देन न परामर्शः । इयं व्युत्पत्तिः प्रक्रान्तपरामर्शकतच्छब्दस्य द्रष्टव्या । यतः तत्र यत्पदापेक्षानियमो नास्ति । यथा तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ (रघु० स० १ श्लो० १२) इत्यादौ । अत्र वैवस्वतादिपदोपस्थाप्यस्यापि तच्छब्देन परामर्शान्न यत्पदापेक्षेति ज्ञेयम् (ग० शक्ति० पृ० ११५) । २ प्रसिद्धम् । प्रसिद्धत्वं चानेकज्ञानविषयत्वम् (ग० शक्ति० टी० पृ० ११६) । यथा द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः । कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ (कुमार० सं० ५।७१)

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः (कुमार० सं० १।४८) इत्यादौ। अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा। तदुक्तं काव्यप्रकाशे प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति (कुमार० मल्लि० ५।७१)। यथा वा तत् सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो (छा० उ०) इत्यादौ। तदुक्तम् ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः (गीता० १७।२३) इति। ३ अनुभूतम्। यथा ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती (रत्नावली) इत्यत्र। ४ हेतुः। यथा संतप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः (मेघ० पूर्व० श्लो० ७) तदङ्गमग्र्यं मघवन् महाक्रतोः (रघु० स० ३ श्लो० ४६) इत्यादौ। ५ तदा इत्येतदर्थः। यथा ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन। तत् किं कर्मणि घोरे माम् (गीता० अ० ३ श्लो० १) इत्यादौ।

तत्त्वज्ञानम्—[क] यथार्थज्ञानम्। अत्रोक्तम्। तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् (वात्स्या० १।१।२)। तच्च ईश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव (प्रशस्त० भा० १।१।१ पृ० ११)। ईश्वरनोदना उपदेशः। वेद इति यावत्। तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादिताद्धर्मादेव भविष्यति इत्यर्थः (किर० १।१।१ पृ० ११)। [ख] यथावस्थितपदार्थाधिगतिः। तच्च प्रमाणम् (न्या० वा० पृ० ४)। यथा सति घटादिवस्तुनि सत् इति ज्ञानम्। असति च शशशृङ्गादौ असत् इति ज्ञानम्। [ग] निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति (न्या० म० १ पृ० १)। यथा आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्नः इत्याकारकं ज्ञानम् (त० प्र० १ पृ० ५)। यथा वा आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादौ (वात्स्या० १।१।१)। इदं तत्त्वज्ञानं च परमात्मविषयकम् निःश्रेयससाधनं चेति बोध्यम्। [घ] इतरनिवृत्तिपूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति। [ङ] भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिनो वेदान्तिन आहुः।

तत्त्वम्—[क] सतश्च सद्भावः असतश्चासद्भावः। सत् सत् इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतम् तत्त्वं भवति। असच्च असत् इति गृह्यमाणं यथाभू-

तमविपरीतम् तत्त्वं भवति (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना) । यथा प्रमाणप्रमेय............तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (गौ० १।१।१) इत्यादौ प्रमेयादिकं तत्त्वम् । [ख] यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं यत्तत् (न्या० वा० १ पृ० १२) । [ग] अनारोपितं तत्त्वम् । प्रमितिविषय इति यावत् । इति वेदान्तिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यमतानुयायिनः प्राहुः (तत्त्वसंख्या० टी०) । [घ] याथातथ्यम् (वात्स्या० १।१।४०) । यथा अविज्ञाततत्त्वे (गौ० १।१।४०) इत्यादौ । यथा वा कार्यं सोवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः (मनुः ७।१०) इत्यादौ । [ङ] वार्तिककारास्तु पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वम् इत्याहुः (न्या० वा० १ पृ० १२) । [च] काव्यज्ञास्तु स्वभावः । यथा निस्तत्त्वाः इत्यादौ इत्याहुः (वाच०) । मतभेदेन तत्त्वानि प्रदर्श्यन्ते । [१] स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वम् इति द्वैतवादिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्या वेदान्तिनः प्राहुः (तत्त्वसं० टी०) । [२] सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम् इति शून्यवादिनो बौद्धाः (सर्व० पृ० २९ बौद्ध०) । [३] पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानि इति चार्वाका आहुः (सर्व० पृ० २ चार्वा०) । [४] जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्यार्हताः (सर्व० सं० पृ० ६७ आर्ह०) । [५] जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायाः पञ्च तत्त्वानि इत्यार्हतैकदेशिनः (सर्व० सं० पृ० ६९ आर्ह०) । [६] जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानि इत्यपर आर्हतैकदेशिनः (सर्व० सं० पृ० ७३ आर्ह०) । [७] द्रव्याद्रव्यभेदेन द्विविधं तत्त्वम् इति रामानुजीयाः (सर्व० पृ० ११२ रामा०) । [८] पतिपशुपाशेषु त्रिषु पदार्थेषु पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि इति पाशुपतशास्त्रकोविदा नकुलीशाचार्याः (सर्व० पृ० १६५ नकु०) । [९] पृथिव्यादिकलापर्यन्तानि त्रिंशत्तत्त्वानि पुर्यष्टकपदवाच्यानि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि इति च शैवा आहुः (सर्व० पृ० १८५ शैव०) । [१०] मह-

दादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि इति निरीश्वरसांख्याः कपिलादयः (सर्व० सं० पृ० ३११ सां०)। [११] ईश्वराधिकानि तानि (२५) इति षड्विंशतिस्तत्त्वानि इति सेश्वरसांख्याः पतञ्जल्यादयः (सर्वं० सं० पृ० ३३३ पातञ्जल०)। [१२] अशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैकमेव तत्त्वम् इति मायावादिनो वेदान्तिनः (सर्वं० पृ० ९२ रामा०)। [१३] विलम्बितं नृत्यवाद्यादि तत्त्वम् इति नाट्यशास्त्रज्ञा आहुः। [१४] चेतः स्वरूपं च तत्त्वम् इति काव्यज्ञा आहुः इति (वाच०)। शाक्तास्तु मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तं देवि निर्वाणहेतवे ॥ मकारपञ्चकं देवि देवानामपि दुर्लभम् इत्याहुः (गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले)। वैष्णवास्तु गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि। देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं प्रकीर्तितम् ॥ इत्याहुः (निर्वाणतन्त्रे) (वाच०)।

तत्परत्वम्—१ तात्पर्यम्। तत्परस्य भावः तत्परत्वम्। २ पौराणिकास्तु निष्ठा। यथा भगवद्भक्तितत्परः इत्यादौ इत्याहुः।

तत्पुरुषः—(समासः) [क] यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः। यथा ग्रामगतः इत्यादिः (श० प्र० श्लो० ३८ पृ० ४८)। [ख] समासप्रयुक्तलक्षणाशून्योत्तरनामकत्वे सति लुप्तद्वितीयादिविभक्तिकपूर्वनामकसमासः। यथा राजपुरुषः इति। अत्र लक्षणे पञ्चपूलीत्यादिवारणाय सत्यन्तम्। नीलोत्पलमित्यादिवारणाय लुप्तद्वितीयादिविभक्तिकेति आब्राह्मणमित्याद्यव्ययीभाववारणाय पूर्वेति च नामविशेषणम्। राजपुरुषइत्यत्र समासप्रयुक्तलक्षणायाः पूर्वपद एव स्वीकारात् सत्यन्तविशिष्टविशेष्यसत्त्वात् लक्षणसमन्वयः (म० प्र० ४ पृ० ४३)। [ग] शाब्दिकाश्च तत्पुरुषाधिकारविहितः समासस्तत्पुरुषः इत्याहुः। तन्मते स च तत्पुरुषः प्रकारान्तरेण त्रिविधः। व्यधिकरणपदघटितः समानाधिकरणपदघटितः संज्ञानवबोधकसंख्यावाचकपदघटितश्चेति। तत्र संज्ञानवबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघटितस्तत्पुरुषो द्विगुरित्युच्यते। द्विगुविषयपरिहा-

रेण समानाधिकरणपदघटिततत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते । तद्भिन्नो व्यधिकरणपदघटितः तत्पुरुष इत्युच्यते । यथा राजपुरुष इत्यादिः (वाच०) । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः इति केचिदाहुः । तन्न । अर्धपिप्पली इत्यादितत्पुरुषे अव्याप्तेः । सूपप्रति इत्याद्यव्ययीभावेतिव्याप्तेश्च (वाच०) । यथोक्तं वाक्यपदीये समासस्तु चतुर्धेति प्रायोवादस्तथापरः । योयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ इति । स च तत्पुरुषो द्वितीयादिभेदेन षड्विधः । द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य तत्पुरुषस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः । तथा हि ग्रामगत इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुषः । चैत्रनीत इत्यत्र तृतीयातत्पुरुषः । ब्राह्मणदत्त इत्यत्र चतुर्थीतत्पुरुषः । वृक्षपतित इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषः । चैत्रधनम् मैत्रगतिरित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । गृहपक्व इत्यत्र सप्तमीतत्पुरुषः इति । अत्रेदं बोध्यम् । यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः । पीठं परितः पुण्येन सुखम् शमाय विद्या दण्डाद्भटः गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा तिलेषु तैलम् इत्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् (श० प्र० श्लो० ३९ पृ० ४८) । वर्षसुखी लोष्टकणः कुण्डलहिरण्यम् घटान्यः कुबेरबलिः कर्मकुशलः इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः इति (श० प्र० ४९) । अत्र मतभेदाः । राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणा । तेन पुरुषपदार्थस्याभेदेनान्वयः इति नैयायिका आहुः । अन्ये तु लुप्तषष्ठ्येवान्वयबोधं जनयति । षष्ठीलोपमजानतस्तु पुरुषस्य तत्रान्वयप्रत्ययः शक्तिभ्रमात् राजपदलक्षणया वा इति स्वीचक्रुः । पूर्वकल्पे राजपदस्य राजसंबन्धिनि निरूढलक्षणा । एतन्मते तु षष्ठीलोपस्मरणासंभवस्थले राजपदे स्वारसिकी लक्षणा इति भेदः (त० प्र० ख० ४ पृ० ४३) । वैयाकरणास्तु समासस्थशब्दसमुदाये विशिष्टार्थे शक्तिरेवेत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० ११) ।

तथा—१ स प्रकारः । यथा कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः (भा० व० ११) यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति (शत० ब्रा० १४।७।२।७) इत्यादौ । २ साम्यम् । यथा ॐ तथा प्राणाः ॐ

(ब्र० सू० २।४।१) ॐ तथान्यत्प्रतिषेधात् ॐ (ब्रह्म० सू० ३।२।३७) इत्यादौ । यथा वा यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ (मनुः ६।९०) इत्यादौ । ३ समुच्चयः । विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् (मनुः ३।२८५) ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे (मनुः ३।१३४) इत्यादौ । ४ अभ्युपगमः । ५ पूर्वप्रतिवचनम् । ६ निश्चयः । ७ सत्यम् (वाच०) ।

तथा च—१ उक्तस्य दृढीकरणार्थः । यथा निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः । तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ॥ (मनुः ९।१८) इत्यादौ । २ एवं सति इत्येतदर्थः (मध्व० भा०) । यथा ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ (ब्र० सू० ३।४।२४) इत्यादौ । एवं सिद्धे सतीत्यर्थः (तत्त्वप्रकाशिका ३।४।२४) ।

तथापि—यद्यपीत्यनेनाक्षिप्तार्थस्य समाधानार्थः । यथा यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः ॥ (उद्भटः) इत्यादौ ।

तथाहि—१ निदर्शनम् । २ प्रसिद्ध्यर्थः (शब्दार्थचि०) । ३ उक्तार्थदृढीकरणम् । यथा ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ (ब्र० सू० १।१।२५) इत्यादौ ।

तथैव—तद्वदेवेत्यर्थः । तत्समुच्चयावधारणम् (शब्दार्थचि०) । यथा अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्या भर्तुस्तथैव च (चाणक्यः) इत्यादौ ।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गः—(तर्कः) आत्माश्रय अन्योन्याश्रय चक्रक अनवस्था इत्युक्तचतुष्कान्यः प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गः । स द्विविधः व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च । विषयस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वं बोध्यम् । तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इति । द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यात् इत्यादिः (जग०) (गौ० वृ० १।१।४०) ।

तदा—१ तत्कालः । यथा तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि (नैष०) इत्यादौ । २ यदर्थेनाक्षिप्तस्य विषयस्य खण्डनकरणम् । यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इत्यादौ ।

तदादयः—(सर्वनामशब्दाः) वक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्तदादीनामर्थः (वै० सा० द०) । तदादयश्च तद् त्यद् यद् एतद् इदम् अदस् इत्यादयः सर्वनामसंज्ञकाः ।

तदीयत्वम्—१ संबन्धान्तरं विनापि तत्संबद्धस्वभावत्वम् (चि० १) । यथा देवदत्तस्वभावस्य आध्यात्मिकादिधर्मस्य देवदत्तीयत्वम् । २ तत्स्वामिकत्वम् । यथा तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः (माघ० स० १ श्लो० ६४) इत्यादौ मातङ्गानां तदीयत्वम् । अत्र तदीयत्वं नाम रावणस्वामिकत्वम् । तत्संबन्धित्वमिति सार्वत्रिकोर्थः ।

तद्गुणसंविज्ञानः—(बहुव्रीहिसमासः) [क] यो बहुव्रीहिः स्वीयविग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्भवति स बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः इति नवीनाः प्राहुः । यथा घटस्वरूपः पदार्थः कुटादिर्गणः इत्यादौ । नवीननैयायिकमते व्युत्पत्तिः तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यक् विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मात् इति (श० प्र० श्लो० ४४ पृ० ५९–६०) । अथवा तस्य समस्यमानपदार्थस्य गुणीभूतस्यापि सम्यक् विशेष्यविधया ज्ञानं यस्मात् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९) । घटस्वरूपः पदार्थ इत्यत्र घटः स्वरूपं यस्य इति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसंबन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसंबन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलशमेव विशेष्यविधया अनेन बहुव्रीहिणा बोध्यते इति । तथा कुटादिर्गण इत्यत्र कुट आदिर्यस्य इति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः संबन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः (श० प्र० श्लो० ४४ पृ० ५९) । [ख] यत्र विशेषणस्यापि क्रियायां विशेष्यविधयान्वयः सः । यथा भूवादयो धातवः चैत्रादीन्भोजय लम्बकर्णमानय इत्यादौ । अत्र क्रियावाचित्वेन निमन्त्रितत्वेन लम्बकर्णावयविनोर्यः संबन्धस्तदवच्छिन्नत्वेन च अन्वय-

बोधः। लक्षकसंबन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणैव बोधात्। विशेषणस्यापि भूवादेः क्रियान्वयादजहत्स्वार्थात्र लक्षणा (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। [ग] यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तद्गुणसंविज्ञानः इति प्राचीना आहुः। यथा लम्बकर्णमानय हारग्रीवं पश्येत्यादौ। अत्र हि बहुव्रीहिर्लम्बकर्णसंबन्धिनः स्वग्रीवावृत्तिहारसंबन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण अन्वयबोधने समर्थः इति (श० प्र० श्लो० ४५ पृ० ५९)। [घ] परे तु यत्र विशेषणतया स्वार्थस्य विधेयेन्वयः स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः इत्याहुः। यथा लम्बकर्णमानयेत्यादौ (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। एतत्कल्पे व्युत्पत्तिः तत्र बहुव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य विशेषणस्य संविज्ञानम् विशेष्यपारतन्त्र्येण बोधनम् यत्र इति वदन्ति। अत्र परेषां मते लम्बकर्णादेः विशेष्यान्वयिनान्वयात् विशेषणतया विधेयान्वयः। विशेषणत्वं च विशेष्यान्वयिनान्वयित्वमेव। नवीनमतानुरोधेन लम्बकर्णस्यापि विशेष्यत्वेनैवान्वयेनुभवबाधः। तस्मात् अत्रापि जहत्स्वार्थैव लक्षणा (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। भवति च गुणीभूतस्य कर्णादेरप्यानयने धर्मिपारतन्त्र्येण धर्मिद्वारा अन्वयबोधः इति।

तद्धितः—(प्रत्ययः) [क] विभक्तिधात्वंशकृद्भ्योन्यः प्रत्ययः। यथा मारीच इत्यादौ अण् दाक्षिरित्यादौ इञ् प्रत्ययस्तद्धितः। अत्र नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वं न तद्धितस्य लक्षणम्। विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः। पचतितरामित्यादौ तरबादिष्वव्याप्तेश्च (श० प्र० श्लो० १०८ पृ० १७२)। अतो विभक्तिधात्वंशेत्याद्येव लक्षणं युक्तम् इति। अत्रेदमवधातव्यम्। वृक्षक इत्यादौ ह्रस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धित एव इति। अन्ये त्वेवमाहुः। वृक्षक इत्यादौ कादिस्तु न तद्धितः। अतः तदन्यत्वेनापि लक्षणे प्रत्ययो विशेषणीयः इति। अत्र षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परंपरासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये अण् इत्युत्सर्गः। तेन मरीचेरपत्यं मारीच इति रूपं सिद्ध्यति (श० प्र० श्लो० १०८–१११)। [ख] तद्धिताधिकारविहितः प्रत्ययविशेष इति शाब्दिका वदन्ति। अत्रेदं बोध्यम्।

तद्धिताः (पा० सू० ४।१।७६) इत्यधिकृत्य यूनस्तिः (पा० सू० ४।१।७७) इत्यारभ्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेर्यावन्तः प्रत्यया विहितास्ते तद्धितसंज्ञका भवन्ति इति। तत्र सामान्यतस्तद्धितो द्विविधः। प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्वार्थिकश्चेति। तद्धितप्रत्ययश्च अपत्यादितत्तदर्थभेदबोधनेन अण् इञ् ण्य इत्याद्यनेकविधः। तत्रोक्तम् तस्यापत्यं तद्विशेषस्तदक्षेण युतेन्दुमान्। कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्यूहोथ वेत्ति तत्॥ अधीते वा देवतास्य सैवमादीन् यथायथम्। बोधयद्विविधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा॥ इति। तत्र केचित्तद्धितप्रत्ययास्तत्तदर्थेषु सोदाहरणाः प्रदर्श्यन्ते। यथा अपत्यार्थे अण् मरीचेरपत्यं मारीचः। वेत्तीत्यर्थे निमित्तं वेत्ति नैमित्तः। अधीते इत्यर्थे छान्दसः वैयाकरणः त्रैविद्यश्च। संबन्ध्यर्थे वृक्षस्य संबन्धि वार्क्षम्। जातार्थे अमावास्यायां जात आमावास्यो बालकः। गोशालायां जातं गोशालम्। अनुराधायां जातः अनुराधः। अत्राणो लुक्। अपत्यार्थे इण्[1] दक्षस्यापत्यं दाक्षिः वैयासकिः। ण्यः गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः जामदग्न्यः। अपत्यसामान्ये आर्यनण् तदुत्तरं ण्यश्च कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः। अपत्यार्थे एयण् वैनतेयः आत्रेयः जाह्नवेयः द्रौपदेयः। एरण् दासस्यापत्यं दासेरः दासेयोपि। काणाया अपत्यं काणेरः काणेयोपि। चटकायाः पुमपत्यं चाटकैरः। आयनिण् तिकस्यापत्यं तैकायनिः। तस्य (सर्वनाम्नः) अपत्यं तादायनिः तादोपि। अपत्यार्थे ईयः स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः। समूहार्थे अश्वीयम्। भवार्थे कवर्गीयः अङ्गुलीयः मित्रवर्गीयः। अपत्यार्थे व्यः भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः। अपत्यार्थे यः श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः। समूहार्थे धूम्या वन्या। अपत्यार्थे एयकण् कुलस्यापत्यं कौलेयकः। ईनण् कुलीनः। ङुरण् षाण्मातुरः। तद्रागयुक्तमित्यर्थे इकण् लाक्षया रक्तं लाक्षिकम्। समूहार्थे कैदारिकम्। तद्वेद तदधीते वा इत्यर्थे नैयायिकः लौकायतिकः। भवार्थे आन्तर्देहिकम् समानदैशिकम्। संज्ञार्थे शारदिका मुद्गभेदाः। रक्तमित्यर्थे अः नीलेन रक्तो नीलः पटः। कः पीतेन रक्तः पीतकः पटः। समूहार्थे अकण्

---

१ इण् आयनण् इत्यादयः केचित्प्रत्ययाः पाणिनिविहितप्रत्ययापेक्षया भिन्ना एव जगदीशेन कल्पिता इति बोध्यम्।

गार्गकम् कैदारकम्। कण् धैनुकम् । समूहार्थे यण् केशानां समूहः कैश्यम् गाणिक्यम् ब्राह्मण्यम्। भवार्थे चतुर्मासेषु भवं चातुर्मास्यं व्रतम्। समूहार्थे इनिः पद्मिनी। कव्यः रथकव्या। तल् बन्धुता जनता। यत् पृष्ठ्यम्। वेत्तीत्यर्थे ठिकः शतपथिकः। कः शिक्षकः मीमांसकः। जातमित्यर्थे पूर्वाह्णकम्। तस्येदमित्यर्थे क ईयश्च स्वकीयम्। कस्यानित्यत्वेन स्वीयं वा। ईनण् यौष्माकीणम्। हस्तीत्याद्यर्थे कण् आरण्यकः करी। तस्यायमित्यर्थे तु णः। अरण्यस्यायमारण्यः पशुः। तत्र भव इत्यर्थे मः आदिमः। डिमः अग्रिमः पश्चिमः। त्यः श्वस्त्यम्। तनट् श्वस्तनम् सायंतनम्। एण्यः प्रावृषि भवं प्रावृषेण्यं तृणम्। त्नः परुत्नम् परारित्नम्। नः पुराणम्। ईयण् पर्वते भवः पार्वतीयः। यत् दिशि भवं दिश्यम् दन्त्यम् मित्रवर्ग्यः। एयण् कौक्षेयम्। ईनः मित्रवर्गीणः। नण् स्त्रियां भवः स्त्रैणः। स्नण् पुंसि भवः पौंस्नः। जातमित्यर्थे इकः प्रावृषि जातं प्रावृषिकं पत्रम्। अकः आमावास्यको बालकः इत्यादि इति संक्षेपः।

तद्धिताक्तम्—१ (योगरूढं नाम) यथा वासुदेवः इत्यादि (श० प्र० श्लो० २८ पृ० ३७)। २ (यौगिकं नाम) यादृशं नाम यच्च तद्धितम् यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थम् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तद् द्वयमपि तादृशार्थे तद्धिताक्तं नाम। यथा बहुगुडः द्राक्षा दाक्षिरित्यादि (श० प्र० श्लो० ५१ प्र० ६७)।

तद्धितार्थः—(द्विगुः समासः) यो द्विगुः स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः सः इति परिशिष्टकृत आहुः। यथा द्विमुद्रो वृषः द्विवर्षा गौः द्विदलं पवित्रम् द्विगुञ्जं स्वर्णम् त्रिकाण्डः पुरुषः पञ्चकपालश्चरुः इत्यादौ। तथा हि द्विमुद्रो वृष इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् लक्षण-

समन्वयः (श० प्र० श्लो० ३५ पृ० ४६)। यथा वा पौर्वशालः षाण्मातुरः इत्यादौ। अत्र पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः षण्णां मातॄणामपत्यम् षाण्मातुरः इति विग्रहो द्रष्टव्यः (सि० कौ०) (मनोरमायाम्)।

तद्व्यक्तित्वम्—१ तत्तत्तादात्म्यविशिष्टो धर्मः। यथा घटनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च घटतादात्म्यविशिष्टघटत्वादिकमेव। २ अखण्डोपाधिविशेष इति केचिदाहुः। तादात्म्यस्य घटादिस्वरूपतामते तु घटादिनिष्ठं तद्व्यक्तित्वमखण्डमेव इति (ग० शक्ति० टी० पृ० ११७)।

तनुत्वम्—प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणम् (सर्व० सं० पृ० ३५९ पात०)।

तन्त्रम्—१ इतरेतराभिसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् (वात्स्या० १।१।२६)। यथा तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः (गौ० १।१।२६) इत्यादौ तन्त्रम्। २ शास्त्रविशेषः। यथा इदानीं संप्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् (सुश्रुत०) इत्यादौ। यथा वा आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्। सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य (सांख्यका० ७२) इत्यादौ। शिवाद्युक्तानि सिद्धेश्वरादीनि महातन्त्राणि तथान्यान्युपतन्त्राणि सैद्धाद्युक्तानि बहूनि सन्ति। विस्तरभयात्तानि न प्रदर्शितानि। ३ प्रयोजकम् (दि० ४ पृ० १७४)। यथा चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रपदोत्तरतृतीयायां चैत्रगतसंख्यानभिधानं तन्त्रम् (मु० ४ पृ० १७४)। यथा वा नीलो घट इत्यादावभेदान्वयबोधं प्रति समानविभक्तिकत्वं तन्त्रम् (ग० व्यु० का० १)। ४ सकृदुच्चारितस्यैकस्य शब्दस्य शक्त्या अनेकार्थप्रतिपादकत्वं तन्त्रम् इति शाब्दिका वदन्ति। ५ विवक्षितार्थज्ञापकं तन्त्रम् इति वेदान्तिनः। तदुक्तम् तन्त्रं साधनमुद्दिष्टं तन्त्रं ज्ञापकमेव च इति (मध्वभाष्यटीकाटिप्पणे एकादशतात्पर्योक्तिः)। ६ नीत्यवयवः। यथा तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् (पञ्चत० पृ० १) इत्यादौ इति नीतिशास्त्रज्ञाः। तानि च पञ्च तन्त्राणि मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीय-

लब्धप्रणाशापरीक्षितकारित्वानि इति । ७ धर्मज्ञास्तु कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् (कात्या० श्रौत० १।७१) । यथा मीमांसकमते उभयार्थैकप्रयोगः तन्त्रम् । यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः (सह प्रयोगः) तत्रारादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रम् (सकृदनुष्ठानम्) भवति न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् । यद्धि सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते । यथा बहूनां मध्ये कृतः प्रदीपः इति (कर्कः) (वाच०) । तन्यते विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्प्रवर्तितेन तदिदं तन्त्रम् (जै० न्या० अ० ११ पा० १ अधि० १) । उभयोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् (जै० न्या० १२ पा० १ अधि० १) । यत्सकृत्कृतं बहूनुपकरोति तत्तन्त्रम् (जै० सू० वृ० अ० ११ पा० १ सू० १) । कर्मज्ञाश्च अनेकोद्देशेन कृतप्रयोगः । यथा द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ (याज्ञ० अ० १ श्लो० २२७) इत्यादौ पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेवं तन्त्रेण (सकृदनुष्ठानेन) कर्तव्यम् (मिताक्ष० अ० १ श्लो० २२७) इत्याहुः । ८ प्रबन्धः । ९ सिद्धान्तः । १० प्रधानम् । ११ परिच्छेदः । १२ वेदशाखाविशेषः । १३ स्वराष्ट्रचिन्ता । १४ औषधम् । यथा तन्त्रावापविदा योगैः (माघः २।८८) इत्यादौ । १५ परच्छन्दानुगमनम् इत्यादि (वाच०) ।

तन्त्री—ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुः (जै० न्या० अ० ११ पा०३ अधि० १६) ।

तन्मात्रम्—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च तन्मात्राणि । सांख्यास्तु सूक्ष्मपञ्चभूतरूपमाकाशादि इत्याहुः (वाच०) ।

तपः—विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ (सर्व० सं० पृ० २६७ पात०) ।

तमः—१ (अभावः) [क] तेजसः अभावः (मु० १) (गौ० वृ० ५।२।२०) (त० दी० पृ० ३) । प्रौढप्रकाशकतेजःसामान्याभाव इत्यर्थः । तेन तमस्यल्पपि देशे तेजःपरमाण्वादिसत्त्वेन तेजःसामान्याभावासत्त्वेपि न क्षतिः (नील० १ पृ० ४) । अत्र विप्रतिपत्तिः अन्धकारत्वं भाववृत्ति

इति तौतातिताः । नेति वैशेषिकादयः इति (न्या० दी० पृ० ४) । [ख] द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः (वै० ५।२।१९) । उद्भूतरूपवद्यावत्तेजःसंसर्गाभाव इत्यर्थः (वै० उ० ५।२।२०) । [ग] स्वपरप्रकाशकतेजःसामान्याभावः । यथा अदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः। आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात् (माघ० स० ४ श्लो० ३४) इत्यादौ । [घ] नीलरूपारोपविशिष्टतेजःसंसर्गाभाव इति केचित् (न्या० दी० पृ० ८) । [ङ] भाऽभावः । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्ति-वैधर्म्यात् (न्या० क० पृ० १०) । अत्रेदं बोध्यम् । यत्रैव देशे तेजो-ऽभावस्तत्रैव देशे तम इत्यभिलप्यते । एवं च सति गच्छता द्रव्येण तेजस आवरणात् आवरकस्य द्रव्यस्य च गमनात् सुतरामेव तमसोपि गति-भ्रम उपपद्यत इति (त० व०) । तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च (वै० ५।२।२०) । तदर्थश्च गच्छता द्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेशानुपल-म्भादग्रिमदेशे चोपलम्भात्तेजोऽभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधर्म्याद्गतिभ्रमः । न तु वास्तवी तत्र गतिः । किं च नीलं नभः इति प्रतीतिवत् तमसि नीलरू-पवत्ताप्रतीतिरपि भ्रम एव इति । अत्रायं तर्कः तमो यदि गतिमत्स्यात् तेजोऽभावविषयकचाक्षुषसाक्षात्कारविषयो न स्यात् इति । यद्वा तमो यदि गतिमत्स्यात् तेजोऽभावाविषयकचाक्षुषसाक्षात्काराविषयो न स्यात् इति । अथवा तमो यदि तेजोभिन्नत्वे सति गतिमत्स्यात् तेजोऽभाववि-षयकसाक्षात्कारविषयगतिमन्न स्यात् इति (न्या० दी० पृ० ८) । रूपवद्द्रव्यान्तरं इति भट्टा वेदान्तिनः सांख्याः कन्दलीकाराश्चाहुः (वै० वि० १।१।५) । अत्रेदमवधेयम् । आलोकस्यान्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सहका-रित्वेपि तमःप्रत्यक्षे न तत्सहकारस्यावश्यकता वस्तुस्वाभाव्यात् इति भट्टमीमांसकानामाशयः इति । तमसो भावत्वमङ्गीकुर्वाणानां मते तमसः पृथिव्यामन्तर्भावः । अथवा दशमं द्रव्यमतिरिक्तमेव तदिति बोध्यम् । आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः । रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकराः । आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः (सर्व० सं० पृ० २२९ औलु०) (वै० वि० १।१।५) । अज्ञानं तमः

१ अभावः इति पदच्छेदः ।

(तमोगुणः) इति केचिद्वेदान्तिनः। अत्रोच्यते सत्त्वं ज्ञानं तमोज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् इति (मनुः १२।२६)। तमः अज्ञानमिति पदच्छेदः। त्रिगुणात्मकप्रधानस्य तमआख्यो गुणविशेषः इति सांख्याः। या च मोहात्मकता तत्तमः (सर्व० सं० पृ० ३२६ सां०)। आलोकाभावस्तम इति नैयायिकादयः (सर्व० सं० पृ० २२९ औलू०)। २ राहुरिति ज्योतिर्विदः। ३ पादाग्रम्। ४ तमालवृक्ष इति काव्यज्ञाः।

तर्कः—१ आन्वीक्षिकी विद्या न्यायशास्त्रम् (गौ० वृ० १।१।१)। यथा प्रायस्तर्कमधीते (न्यायमधीते सर्वः) तनुते तर्कान्निबन्धमप्यत्र (दीधि० २ श्लो० ४ पृ० १) गदाधरविनिर्मिता विषमदुर्गतर्काटवी (ग० २ हेत्वा० बाध० पृ० ३४) यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः (नैष०) इत्यादौ। अत्र पुराणम् मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तितः इति। त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः॥ इति (मनु० अ० ७ श्लो० ४३)। आन्विक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् इति (भा० अ० अ० ३७)। आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिरूपाश्चतस्रो विद्या विद्याप्रस्थाने कथिताः (गौ० वृ० १।१।१)। २ कणादमुनिप्रणीतं दशाध्यायात्मकं सूत्रोपनिबद्धं वैशेषिकदर्शनम्। यथा अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः (वै० सू० १।१।१) इत्यारभ्य तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति (वै० सू० १०।२।९) इत्येतत्पर्यन्तं तर्कशास्त्रम्। द्रव्यादिपदार्थतत्त्वज्ञानं मननं चास्य शास्त्रस्य प्रयोजनमित्यवधेयम् (त० व० १।२२)। अत्रोक्तम् तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः इति (सुश्रुत०)। ३ अनुमानम् (युक्तिः) (तत्त्वप्रकाशिका) (दि० ४) (गौ० वृ० १।१)। यथा ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ (ब्र० सू० २।१।१२) इत्यादौ। यथा वा अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। नाप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः॥ (वेदान्त० प्र०) इत्यादौ। अत्रोक्तं मनुना

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्या-द्दशावरा ॥ इति (मनुः अ० १२ श्लो० १११) । ४ आगमाविरोधिन्यायः । यथा नैषा तर्केण मतिरापनेया (कठोप० २।९) इत्यादौ । तस्य प्रयोजनं चोक्तं मनुना आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इति (मनु० १२।१०६) । ५ मीमांसा । ६ आगमार्थपरीक्षणम् । ७ [क] ऊहः । अविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः (गौ० सू० १।१।४०) । अयमर्थः । तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः । कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् । अविज्ञाततत्त्वेर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम् । कारणं व्याप्यम् । तस्योपपत्तिरारोपः । तस्मात् ऊह आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य इति । परे तु ऊह इत्येव लक्षणम् । तथा च कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेत्यर्थं इत्याहुः । ऊहत्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषः तर्कयामि इत्यनुभवसिद्धः (गौ० वृ० १।१।४०) । स च तर्कः व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारेणोपयोगी (न्या०ली०गु० पृ० ३६) प्रमाणानामनुग्राहकश्च । अनुग्रहस्तु पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः (ता० र० श्लो० ७५) । किं च स तर्कः अङ्गपञ्चकसंपन्नस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते । अङ्गपञ्चकं तु व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये । अनिष्टाननुकूलत्वमिति तर्काङ्गपञ्चकम् ॥ (ता० र० श्लो० ७२) । तर्कभाषायां प्रमाणानुग्राहकत्वमित्थमुपपादितम् । स चायं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकः । तथा हि पर्वतोयं साग्निः उतानग्निः इति संदेहानन्तरं यदि कश्चिन्मन्यते अनग्निः इति तदा तं प्रति यद्ययमनग्निरभविष्यत्तर्हि धूमवान्नाभविष्यत् इत्यवह्निमत्त्वेनाधूमवत्त्वप्रसञ्जनं क्रियते । स चानिष्टप्रसङ्गः तर्क उच्यते । एवं प्रवृत्तः तर्कः अनग्निमत्त्वस्य प्रतिक्षेपात् अनुमानस्य भवत्यनुग्राहकः इति (त० भा० पृ० ४३) । अनिष्टप्रसङ्ग इत्यस्य अनिष्टस्य वह्न्यभावव्यापकधूमाभावादेः प्रसञ्जनम् इत्यर्थः । अत्र ह्रदे निर्धूमत्वापादनव्यावृत्त्यर्थमनिष्टेति (प० च०) । किं च तर्को धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे उत्पत्स्यमाने कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणो व्यभिचारशङ्कानिवर्तकश्च (त०

दी० २ पृ० २१)। तर्के आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयः आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिनिश्चयश्च कारणम् इति (नील० गु० पृ० ३८)। तर्के व्याप्यस्य व्यापकस्य च बाधनिश्चयः कारणम् इति (न्या० बो० गु० पृ० २१)। अत्रेदं बोध्यम्। तर्को न प्रमाणसंगृहीतः इति न प्रमाणान्तरम्। अपि तु प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते। तस्योदाहरणम् किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते आहोस्विदकृतकेन अथाकस्मिकम् इति। एवमविज्ञातेर्थे कारणोपपत्त्योहः प्रवर्तते। यदि कृतकेन हेतुना निर्वर्त्यते हेतूच्छेदादुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः। अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः। अथाकस्मिकम् अतोकस्मान्निर्वर्त्यमानं न पुनर्निवर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते। तेन जन्मानुच्छेद इति। एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्म इत्यत्र प्रमाणानि प्रवर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते। तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्प्यते तर्क इति। सोयमित्थंभूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय वार्थस्य भवति इति (वात्स्या० १।१।१)। तर्कः संशयेन्तर्भवतीति कश्चिदाह (त० भा० पृ० ४४)। यद्यपि तर्को विपर्ययेन्तर्भवति तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाद्भेदेन कीर्तनम् (त० दी० गु० पृ० ३८)। अत्र भाष्यम्। अविज्ञायमानतत्त्वेर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थम् इति। अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किंस्विदित्थम् आहोस्विन्नेत्थम् इति। विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकतरं कारणोपपत्त्या अनुजानाति संभवत्यस्मिन् कारणम् प्रमाणम् हेतुः इति। कारणोपपत्त्या स्यात् एवमेतत् नेतरत् इति। तत्र निदर्शनम्। योयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तं तत्त्वतो जानीय इति जिज्ञासा। स किमुत्पत्तिधर्मकः अथवानुत्पत्तिधर्मकः इति विमर्शः। विमृश्यमाने अविज्ञाततत्त्वेर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति। यदायमनुत्पत्तिधर्मकः ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता। दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणम्। उत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ। उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्।

उत्पन्नः खलु देहेन्द्रियवेदनाभिः संबध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलम् । उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति । तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति । सोयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते (वात्स्या० १।१।४०)। [ख] व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्यारोपाद्यो व्यापकस्याहार्यारोपः सः । यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः स्याच्चेन्निर्धूमः स्यात् इत्यादिः । ह्रदो निर्वह्निः स्याच्चेन्निर्धूमः स्यात् इत्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति । निर्वह्निः स्याच्चेदद्रव्यं स्यात् इत्यादिवारणाय व्याप्यस्येति । तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोपः इत्यर्थलाभाय व्यापकेति (गौ० वृ० १।१।४०) । [ग] अनिष्टप्रसङ्गः । स च सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्याङ्गीकारेणानिष्टव्यापकप्रसञ्जनम् (त० भा० पृ० ४३) (प्र० प्र०) । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमोस्तु वह्निर्मास्तु इति हेतोरप्रयोजकत्वशङ्कायाम् यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यात् । न भवति च निर्धूमः । तस्मान्न निर्वह्निः किंतु वह्निमानेवेति (प्र० प० पृ० २१)। [घ] व्याप्यारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनम् (गौ० वृ० ४।१।३)। [ङ] व्याप्यारोपेण व्यापकारोपः (त० सं० गु०) (सर्व० सं० पृ० २३८ अक्ष०) । यथा यदि वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोपि न स्यात् इति (त० सं० गु०) । अत्र व्याप्यपदं व्याप्यत्वेन ज्ञायमानपरम् । तेन व्याप्यारोपेण तर्के नाव्याप्तिः । आरोपपदं ज्ञानमात्रपरम् । तेनायोगोलके धूमाभावेन वह्न्यभावतर्के नाव्याप्तिः । व्यापकारोपेत्यत्रारोपपदं बाधविषयकायथार्थनिश्चयपरम् । तेन ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितौ नातिव्याप्तिः । बाधनिश्चये अयथार्थत्वनिवेशात् अयोगोलकं धूमाभाववत्स्यात् इति तर्के नातिव्याप्तिः । अयथार्थानुभवस्यैव लक्ष्यत्वात् । इत्थं च व्याप्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वे सति बाधविषयकायथार्थनिश्चयत्वं पर्यवसितम् (वाक्य० गु० पृ० २१) । उदाहरणे वह्न्यभावो व्याप्यः धूमाभावस्तु व्यापकः इति ज्ञेयम् (सि० च० गु० पृ० ३४) । [च] अनिष्टस्य प्रसङ्गः । स चै-

कधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूपः। अत्रानिष्टं च द्विविधम्। प्रामाणिकपरित्यागः इतरपरिग्रहश्चेति (ता० र० श्लो० ७१)। स चायं तर्कः पञ्चविधः। आत्माश्रयः अन्योन्याश्रयः चक्रकम् अनवस्था तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गश्च (प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः) इत्याचार्याः। तत्र (१) स्वापेक्षापादकोनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः। अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्या यथा एतद्धटज्ञानं यद्येतद्धटज्ञानजन्यं स्यात् एतद्धटज्ञानभिन्नं स्यात् इति। द्वितीया यथा घटोयं यद्येतद्धटजन्यः स्यात् एतद्धटभिन्नः स्यात् इति। तृतीया च अयं घटो यद्येतद्धटवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति। (२) स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनोनिष्टप्रसङ्गोन्योन्याश्रयः। यथा अयं घटो यद्येतद्धटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् एतद्धटभिन्नः स्यात् इति। उत्पत्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्यम्। (३) स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनोनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकम्। पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भाव्योदाहार्यम्। अपेक्षा त्वत्र साक्षात्परंपरासाधारणी ग्राह्या। (४) अनवस्था पुनरप्रामाणिकी ग्राह्या। न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्धटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्यवृत्ति न स्यात् इति। वृत्तिकारास्तु अनवस्था च अव्यवस्थितपरंपरारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गः। यथा यदि घटत्वम् घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् इत्याहुः (गौ० वृ० १।१।४०)। (५) उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः। सोपि द्विविधः। व्याप्तिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च। तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यात् इति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यात् इत्यादिः (जग० तर्कग्रन्थ०) (गौ० वृ० १।१।४०)। अत्र धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा विषयस्य वह्न्यादेः निश्चायकत्वेन एतत्तर्कस्य परिशोधकत्वमित्यवधेयम्। अत्र प्राचीननैयायिकास्तु स च तर्क एकादशविधः व्याघातः आत्माश्रयः इतरेतराश्रयः चक्रकाश्रयः अनवस्था प्रतिबन्धिकल्पना लाघवकल्पना गौरवम् उत्सर्गः अपवादः वैजात्यम् इत्यङ्गीचक्रुः (सर्व० पृ० २३९ अक्ष०)। नव्यास्तु

व्याघातादीनामप्रसञ्जनरूपत्वात् न तर्कात्मकत्वम् । किंतु पञ्चविधत्वमेव तर्कस्य इत्याहुः । प्रथमोपस्थितत्वम् उत्सर्गः विनिगमनाविरहः लाघवम् गौरवम् इत्यादिकं तु प्रसङ्गानात्मकत्वान्न तर्कः । किंतु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा (तर्कत्वेन) व्यवहारः इति (गौ० वृ० १।१।४०)।

तर्काभासः—अङ्गान्यतमवैकल्ये तर्कस्याभासता भवेत् ।

तर्पणम्—मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् (सर्व० सं० पृ० ३७० पातञ्ज०)।

तस्करः—भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥ (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० २७)।

ताडनम्—मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुवीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३६९ पात०)।

तात्पर्यम्—[क] इतरपदस्येतरपदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वम् (चि०) । तात्पर्यस्य निश्चय एव शाब्दबोधे शब्दस्य सहकारि कारणम् । तस्य च संशये व्यतिरेकनिश्चये (सैन्धवपदं लवणपरं न इति निश्चये) चान्वयाबोधात् तद्भ्रमे चान्वयबोधाच्च (न्या० म० ४ पृ० २४) (दि० ४ पृ० १८९) । अत्रान्यदप्युच्यते । प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वम् । यः शब्दो वक्त्रा यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः । सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः तत्परत्वं नानार्थाच्छ्लिष्टादनेकार्थान्वितैकक्रियापरान्मुख्यलाक्षणिकपदादनावृत्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानम् । न त्वेकदैव । सकृदर्थपरत्वनियमेनैकत्रोच्चारणेनेकपरत्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यतया वदन्ति (चि०) । [ख] तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् (तर्का० ४) (त० दी० ४ पृ० ३१) । [ग] वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वम् (श० प्र०) । [घ] इदमेतस्मिन्नर्थेस्यान्वयं प्रत्याययतु इति प्रयोक्तुरिच्छा (न्या० म० ४ पृ० २४) (भा० प० ४ श्लो० ८५) (नील० पृ० ३१) । तदर्थश्च एतत्पदमेतत्पदेन सह संभूयान्वयबोधं जनयतु इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ९२) । प्रयोक्ता चाभिसंधापयितृमात्रम् न तु वक्तैव । मौनिश्लोकाव्याप्तेः । शुकवाक्ये भगवदिच्छैव गतिः (न्या० म० ४ पृ०

२४) (मु० ४ पृ० १८९)। अत्रायमाशयः। शुकवाक्याच्छाब्दबोध ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वं कल्प्यते। तेन शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसंधापयितृत्वाभावेपि नाभिसंधापयितुरिच्छायास्तात्पर्यत्वानुपपत्तिः इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ९२)। अत्रान्ये मन्यन्ते शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानम् शाब्दबोधः इति (मु० ४ पृ० १८९)। सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदम् आनयनपदार्थे लवणं प्रत्याययतु इत्याकारिकाया वाक्यप्रयोक्तुरिच्छायाः सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः (म० प्र० ४ पृ० ५८)। एवम् श्वेतो धावति इत्याद्युदाहार्यम् (दि० ४ पृ० १८९)। अत्र विशेषे तात्पर्यग्राहकाणि प्रकरणान्येव भोजनादीनि गमनादीनि वा विज्ञेयानि (म० प्र० ४ पृ० ५०)। अत्रोक्तं भर्तृहरिणा संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति। अत्रोदाहरणानि तु सशङ्खचक्रो हरिः इत्यादीनि ज्ञेयानि (काव्यप्र० उ० २)। अत्रोक्तं कैश्चित्। प्रत्यक्षोपस्थितेनापि कलायेन तात्पर्यग्रहसहकारिणमासाद्य पचति इत्यत्रान्वयबोधः इति (न्या० सि० दी० पृ० ४६)। कलायं शमीधान्यम् मुद्गादि। अत्र मतभेदाः। शशधरादयः शाब्दबोधं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वं नास्त्येव इत्याहुः। केचित्तु सैन्धवमानयेत्यादौ नानार्थस्थल एव तात्पर्यसंशयादेः संभवेन तत्रत्यशाब्दबोध एव तात्पर्यनिश्चयो हेतुः। न तु घटमानयेत्यादौ घटादिशाब्दबोधे हेतुः इत्याहुः। परे तु घटादिशाब्दस्थलेपि घटपदम् कुम्भपरम् लक्षणया पटपरं वा इति संशये घटशाब्दबोधाभावात् सर्वत्र तात्पर्यनिश्चयः कारणम् इत्याहुः (म० प्र० ४ पृ० ५८)। वस्तुतस्तु नानार्थानुरोधेन शाब्दसामान्य एकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वम् (त०प्र० ख० ४ पृ० १४) (सि० च० ४ पृ० ३१)। अन्ये तु अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजपुत्रसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषपदेन साकाङ्क्षत्ववारणाय यत् पदं यत्पदव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयान-

नुभावकम् तत् पदं तेन पदेन साकाङ्क्षम् इति तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षाज्ञानका-रणत्वावश्यकतया आकाङ्क्षाघटकतयैव तात्पर्यज्ञानं हेतुः न तु स्वातन्त्र्येण इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० ९३) ।

तादर्थ्यम्—[क] तत्प्रयोजनकत्वम् । यथा यूपाय दार्वित्यादौ दारुण-स्तादर्थ्यम् । अत्र स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् इति व्युत्पत्तिः । अत्र तत्प्रयोजनत्वं च समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम् । तत्प्रयोजनकत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९८) । अत्र तादात्म्यत्वं च संबन्धताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः (त० प्र० १ पृ० ४५) । [ख] उपकार्योपकार-कभावरूपः संबन्धः इति शाब्दिका वदन्ति । [ग] तदुद्देश्यकत्वमिति केचित् ।

तादात्म्यम्—१ [क] तद्वृत्तिधर्मविशेषः । यथा प्राचीनोक्ते तादात्म्य-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः अभावः सोन्योन्याभावः इत्यन्यो-न्याभावस्वरूपे निरूपणीये घटान्योन्याभाव इत्यत्र घटत्वमेव घटता-दात्म्यम् । तादात्म्यं च संबन्धताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । अत्रायं भावः । घटान्योन्याभावबोधे घटत्वं संबन्धविधया प्रकारविधया च प्रति-योगितावच्छेदकम् इति द्विविधतया घटत्वस्य भानम् । तदवच्छिन्नप्र-तियोगिताकश्चान्योन्याभाव इति लक्षणसमन्वयः इति (त० प्र० १ पृ० ४५) । [ख] स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः । तादृशधर्मस्तद्व्यक्तित्वादि-रूपः (ग० व्यु० का० १ पृ० ५) । यथा नीलो घट इत्यादौ प्रथमाविभक्तेरभेदार्थकत्वमते नीलादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नीलपदोत्तरप्रथम-विभक्त्यर्थस्तादात्म्यम् । अत्रासाधारण्यं चैकमात्रवृत्तित्वम् (ग० व्यु० का० १ पृ० ५) । भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति केचिद्वेदान्तिन आहुः । मायावादिमते तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः इति तदर्थः (वेदा० प०) । भेदाभेदबुद्धिनियामकः संबन्धविशेषः इति सांख्या आहुः (सांख्य० भा०) (वाच०) । २ ऐक्यम् । अत्र व्युत्पत्तिः सः आत्मा यस्य स तदात्मा । तस्य भावः तादात्म्यम् इति ।

तादृशम्—तुल्यदर्शनम्। यथा यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् (मु० २ पृ० १४५) इत्यादौ। यथा वा तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः (कुमा० स० ५ श्लो० २) इत्यादौ (वाच०)।

तान्त्रिकाः—(मन्त्राः) तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः (सर्व० सं० पृ० ३६८ पातञ्ज०)।

तापः—कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ११)।

तारतम्यम्—न्यूनाधिकभावः। यथा रमाब्रह्मादयो देवास्तारतम्येन संयुताः इत्यादौ। यथा वा तारतम्ययोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत् (सुश्रुत०) इत्यादौ। यथा वा निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुक्तचेतसाम्। बोधनाय विधिना विनिर्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका (उद्भटः) इत्यादौ।

तावत्—१ तदेत्यर्थः। यथा भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानाम् (रघु० स० ७ श्लो० ३२) इत्यादौ। २ साकल्यम्। यथा तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम् (रघु० स० ७ श्लो० ४) इत्यादौ। ३ अवधिः। यथा बन्धुं न संभावित एव तावत् (रघु० स० ७ श्लो० ६) इत्यादौ। आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। ४ मानार्थः। यथा त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम् (कुमार० स० ५ श्लो० ६७) इत्यादौ। यावन्मात्रं विचारणीयम् तावन्मात्रमित्यर्थः। ५ अवधारणम्। यथा इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः (माघ० स० २ श्लो० ६३) इत्यादौ। मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः (माघ० टी० मल्लि० २।६३)। ६ परिमाणविशिष्टम्। यथा जम्बूद्वीपोयं यावान् प्रमाणविस्तारतः तावता क्षीरोदधिना परिवेष्टितः (भाग० ५।२०।२) इत्यादौ। क्रियाविशेषणत्वे यथा पुरोस्य यावन्न भुवि व्यलीयत। गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैः (माघ० स० १ श्लो० १२) इत्यादौ। ७ प्रशंसा। ८ पक्षान्तरम्।

९ अधिकारः । १० संग्रामः (वाच०) । क्वचित् पादपूरणार्थं वाक्यालंकारार्थं चापि तावच्छब्दः प्रयुज्यते । एतेष्वर्थेषु केचिदर्थाः कोशे उक्ताः । यथा यावत्तावत्परिच्छेदे कार्त्स्न्ये मानावधारणे इति विश्वः । यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानेवधारणे इत्यमरः (का० ३ नानार्थव० श्लो० २४५) इति ।

तिङ्—(विभक्तिः) तिप्तस्झिसिप्० (पाणि० ३।४।७८) इत्यनेन विहिताः प्रत्ययास्तिङ्संज्ञका बोध्याः । एतद्विचारस्तु कौमुद्यादौ द्रष्टव्यः । तिङ् शाब्दिकैराख्यातमित्युच्यते (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७) । धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दस्तिङ् उच्यते (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७) । यथा चैत्रः पचतीत्यादौ तिबाख्यातम् । रथो गच्छतीत्यादौ तिबाख्यातेन व्यापारो निरूढलक्षणया बोध्यते । अत्र रथादीनामचेतनतया गमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वाद्व्यापार एव लक्ष्यते इति भावः (न्या० म० ४ पृ० १८) (मु० ४) । जानाति इच्छति यत्नं करोति इत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणा । केचित्तु स्थीयते इत्यत्राख्यातेन कृतिर्बोध्यते इत्याहुः । एतन्मते चैत्रेण स्थीयते इत्यत्र चैत्रकर्तृका स्थित्यनुकूला कृतिः इति बोधः । कृतौ संख्याया नान्वयः इति भावः । अन्ये तु चैत्रकर्तृका वर्तमानस्थितिः इति धात्वर्थविशेष्यक एव शाब्दबोधः । प्रत्ययस्य निरर्थकत्वम् इत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० २०) । अत्रेदमवधेयम् । उभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठम् तत्रात्मनेपदम् यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्रायः (इच्छा) तत्रैवात्मनेपदम् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० ९७ पृ० १४४–१४५) । अत्राधिकं तु आत्मनेपदशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् (पृ० १२०) । तिङर्थश्च यत्नः । यथा चैत्रः पचतीत्यादौ यत्नः (कृतिः) तिबाख्यातस्य वाच्यः (चि० ४) । क्वचित् समवायित्वम् आश्रयत्वं वा तिङर्थः । यथा ईश्वरो जानाति इच्छति रथो गच्छतीत्यादौ च । अत्र ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः समवायित्वे तिङो निरूढलक्षणेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । आश्रयत्वादौ तिङो निरूढ-

लक्षणा। कृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेपि तिङः शक्तिरेव इति (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३८)। क्वचित् अवच्छेदकत्वम्। यथा चैत्रो जानातीत्यादौ। क्वचित् दैशिकाश्रयत्वम्। यथा बुद्धिरवगाहते घटो भासत इत्यादौ। क्वचित् प्रतियोगित्वम्। यथा घटो नश्यतीत्यादौ तिबर्थः (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३८) (चि० ४) (त० दी०) (दि० ४)। एवम् तसादिप्रत्ययानामप्यर्थो यथायोग्यं स्वयमूह्याः। अत्रेदं तत्त्वम्। जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकम् न तु प्रवृत्तित्वम्। चैत्रो निःश्वसिति इत्यादितोपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः। पचतीत्यादितः पाककृतिमान् इति प्रतीतेश्च (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७–१३८)। पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेरित्यन्ये। किं करोति इति यत्नप्रश्ने पचति इत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेः इत्याचार्याः (चि०) (वाच०)। अत्रायमर्थः। चैत्रः पचतीत्यादौ तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य तं करोमि इति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदः तद्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्यादया भासते। तादृशकृतेश्च चैत्रादिनामार्थे ईश्वरः पचति इत्यादिप्रयोगापत्तिवारणार्थमवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेणान्वयः (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७–१३८)। अत्रेयं मतप्रक्रिया ज्ञेया। शाब्दिकाः भावप्रधानमाख्यातम् सत्त्वप्रधानानि नामानि इति यास्कमुनिपठितं निरुक्तमनुरुध्य चैत्रस्तण्डुलं पचति इत्यादौ चैत्राभिन्नकर्तृकस्तण्डुलनिष्ठविक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः इत्याद्याकारकं सर्वत्र धात्वर्थमुख्यविशेष्यकमेव शाब्दबोधं स्वीकुर्वन्ति। नैयायिकास्तु भावो भावना कृतिः प्रधानं धात्वर्थं प्रति इति विग्रहलभ्यस्य पूर्वोक्तयास्कनिरुक्तार्थस्य स्वीकारेण तण्डुलनिष्ठविक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् इत्याद्याकारकं सर्वत्राख्यातार्थविशेष्यकं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकमेव शाब्दबोधमुररीचक्रुः। अधिकं तु शाब्दबोधः इत्यत्र द्रष्टव्यम्। अत्र दीधितिकृतः। पचतीत्यादावाख्यातस्य कृत्यर्थकत्वेपि चैत्रेण पक्वम् इत्यादा-

विव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभाव्यते न त्वाख्यातेन। तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वनियमात् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १४०)। शाब्दिकास्तु कर्ता कर्म च भावश्च आख्यातार्थः इत्याहुः। अनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थः इति भट्टमीमांसका मण्डनमिश्राश्चाहुः। एतन्मते केवलं फलं धातोरर्थः इति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १४०)। कालः संख्यामात्रं सर्वत्राख्यातार्थः। पचतीत्यादौ धातुप्रतिपाद्यो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो यत्नं विनानुपपन्नः इति तेन यत्न आक्षिप्यते इति प्राभाकराः। रत्नकोशकृतस्तु आख्यातार्थ उत्पादना। सा चोत्पादकता सैव भावना। यथा पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयति इति विवरणात्तथात्वम् इत्याहुः (चि० ४) (श० प्र० पृ० १३९)। एतन्मते व्यापारमात्रं धातोर्वाच्यार्थः इति ज्ञेयम्। एकत्वादिसंख्या वर्तमानादिकालश्च तिङर्थः। यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तिबर्थकृतावेकत्वरूपसंख्या वर्तमानकालश्चाख्यातेन प्रतीयते (चि० ४)।

तिथिः—चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम्॥ भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते॥ आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा। चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥ (पु० चि० पृ० ३ विष्णुधर्मोत्तरे)। खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् (पु० चि० पृ० ३६)।

तिरोभावः—नाशः। सांख्यास्तु अनभिव्यक्तिस्तिरोभावः इत्याहुः।

तु—(अव्ययम्) १ पक्षान्तरम्। यथा आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत् (मनुः अ० १ श्लो० १०९) इत्यादौ। २ समुच्चयः। यथा उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः। स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति॥ (मनुः अ० ११ श्लो० १२१) इत्यादौ। ३ पूजा। यथा माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनमित्यादौ (पा० सू० वृ० ८।१।३९)। अत्र सूत्रम् तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् (पा० सू० ८।१।

३९) इति । तदर्थश्च एतैर्युक्तं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् इति (पा० सू० वृ०) । ४ पादपूरणार्थम् । पादपूरणार्थको निरर्थक एव । अत्रोच्यते चन्द्रालोके निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् इति (वाच०) । ५ भेदः । ६ अवधारणम् । ७ नियोगः । ८ प्रशंसा । ९ विनिग्रहः (वाच०) ।

तुमुन् —(प्रत्ययः) १ [क] प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततद्विषयकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् । यथा पक्तुं व्रजतीत्यत्र तुमर्थः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९८) (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२७) । अत्र समन्वयः पक्तुं व्रजतीत्यादौ प्रकृतक्रिया पचनम् तत्समानकर्तृकत्वम् यः पाककर्ता स एव व्रजनकर्ता इति व्रजनेऽस्ति । पाकेच्छाधीनेच्छा व्रजनेच्छा । तद्विषयत्वं च व्रजनेऽस्तीति सर्वं सुस्थम् । अत्र तुमुन्नन्तेन व्रजने पाकादिसमानकर्तृकत्वसहितं पाकविषयकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं बोध्यते । तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (पा० सू० ३।३।१०) इति सूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विवक्षितायां तुमुन्ण्वुलोर्विधानात् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९८) । [ख] तत्प्रागभावकालीनतद्विषयकेच्छा । यथा भोक्तुमागच्छतीत्यादौ । अत्र भोजनप्रागभावकालीनभोजनविषयकेच्छावानागच्छति इति बोधः (सि० च० ४ पृ० ३२) । २ इच्छावान् । यथा भोक्तुं व्रजतीत्यस्य भोजनेच्छावान् व्रजति इत्यर्थः । ३ कर्ता । यथा भोक्तुमिच्छतीत्यत्र तुमुनोऽर्थः । अत्र लक्षणया कर्ता बोध्यते । कर्तृविशेषणीभूतायां कृताविच्छाया अन्वयः । तेन भोजनकर्तारमात्मानमिच्छति इत्यर्थः (तर्का० ४ पृ० १२) ।

तुरी—कुविन्दस्य काष्ठादिनिर्मितस्तन्तुवयनसाधनविशेषः । यथा तुरीवेमादिकं पटस्य निमित्तकारणम् (त० सं० १) इत्यादौ ।

तुल्यत्वम्—१ [क] सादृश्यवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । यथा सकामां दूषयं-

स्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् (मनुः) कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः (रघु० स० १२ श्लो० ८०) इत्यादौ । [ख] भिन्नत्वे सति धर्मवत्त्वम् । यथा चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ । अत्र तुल्यशब्दार्थनिविष्टे च भेदे तृतीयाद्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्य अन्वयात् चैत्रत्वावच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवान् इत्यर्थः । एवम् चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषो ज्ञेयः पाणिनीयाः तुल्योपमयोर्योगे तृतीयां नेच्छन्ति इति (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। २ [क] अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वम् । यथा न्यायमते बुद्धित्वज्ञानत्वयोः घटत्वकलशत्वयोर्वा तुल्यत्वम् (त० प्र० १) (वै० उ० १।१)। इदं तु घटत्वकलशत्वादीनां भेदे भिन्नजातित्वे वा बाधकम् इति बोध्यम् (दि० १।१ पृ० ३४) (नील०)। [ख] तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वम् । स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति फलितोर्थः (दि० १।१ पृ० ३४)। यथा घटत्वकलशत्वयोस्तुल्यत्वम् (त० प्र० १)।

तुल्यवित्तिवेद्यत्वम्—एकज्ञानविषयत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० २१)। यथा साधनवद्वृत्तिः साध्याभावो वा हेतुदोषः (दीधि० २ हेत्वा०) इत्यत्र प्राचीनमते वह्निमद्वृत्तिर्धूमाभावः इति ज्ञाने धूमाभावे वह्निमद्वृत्तित्वस्य भासने वह्नौ धूमाभाववद्वृत्तित्वमपि तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासते (ग० सामा० लक्ष० २ पृ० १७)। यथा वा गुरुमते आक्षेपाज्जातिविशिष्टव्यक्तिप्रतीतिः। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः। परंतु जातिविषयकशक्तिज्ञानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणम्। व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसती (न तु ज्ञाता) उपयुज्यते इति (त० प्र० ख० ४ पृ० २१)। इदं च कुब्जशक्तिवादिगुरुमतैकदेशिनां मतम् इति ज्ञेयम् (त० प्र० ख० ४ पृ० २२)।

तृतीया—(कारकविभक्तिः) तत्तद्धात्वर्थे करणत्वादिबोधिका विभक्तिः। कारकतृतीयालक्षणं च पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वम् (श० प्र० श्लो० ६५ पृ० ७५)। यथा काष्ठेन तण्डुलं

पचतीत्यादौ काष्ठेनेति तृतीया। तृतीयार्थश्च १ कर्तृत्वम्। यथा चैत्रेण ग्रामो गम्यते पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ तृतीयार्थः। चैत्रेणेत्यत्र कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन कर्तरि विहिता कारकतृतीया इति ज्ञेयम्। पुत्रेणेत्यत्र सहयुक्तेऽप्रधाने (पा० सू० २।३।१९) इत्यनेन विहिता कारकार्थान्या तृतीया। अत्र कर्तृत्वं तृतीयार्थः। सहशब्दसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रिया (आगमनम्) सहशब्दार्थः। एकदेशावच्छेदैककालीनत्वसंबन्धेन तस्याः समभिव्याहृतक्रियायाम् आगतपदोपस्थाप्यायाम् अन्वयः। तथा च पुत्रकर्तृकागमनविशिष्टागमनकर्ता पिता इत्यर्थः (का० व्या० पृ० ८)। शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्तु पुत्रेण सहागतः सूपेन सार्धं भुक्तः चक्रेण साकं दण्डेन जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानम् इत्यादौ सहाद्यव्ययार्थैकदेशे कर्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते। तेन पुत्रवृत्तिकर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्मताकभोजनकालीनभोजनकर्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनदण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसंप्रदानताकदानकालीनं मित्रसंप्रदानताकं दानम् इत्याकारस्तत्र बोधः इत्याहुः। अत्र सहाद्यव्ययार्थस्तु स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वरूपं साहित्यम् (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११९)। क्वचित् हेतुकर्तृत्वमपि तृतीयार्थः। तत्स्वरूपं प्रागुक्तम् (पृ० ३०६)। २ करणत्वम्। यथा कुठारेण वृक्षं छिनत्तीत्यादौ तृतीयार्थः। साधकतमं करणम् (पा० सू० १।४।४२) इति पाणिनिसूत्रेण करणसंज्ञा। साधकतमत्वं च असाधारणकारणत्वम् व्यापारवदसाधारणकारणत्वं वा (म० प्र० १ पृ० ६)। तथा च कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन तृतीया। अधिकं तु करणशब्दव्याख्याने संपादितम् (पृ० १९९)। अत्र शाब्दिकाः। इयं तृतीया द्विविधा। कर्तृतृतीया करणतृतीया च। तत्राद्याया आश्रयोऽर्थः। करणतृतीयायास्तु आश्रयव्यापारावर्थौ इत्याहुः (वै० सा०)। ३ वृत्तित्वम्। यथा अक्ष्णा काणः पादेन खञ्ज इत्यादौ तृतीयार्थः।

अत्र येनाङ्गविकारः (पा० सू० २।३।२०) इति सूत्रेण तृतीया। तदर्थश्च येनाङ्गविकारो हानिराधिक्यं वा तदङ्गबोधकात् तृतीया इति। एवं च अत्र तृतीयाया वृत्तित्वमर्थः। तच्च काणादिपदार्थैकदेशे विकारेऽन्वेति। काणत्वं च बहिरवच्छेदेन चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वम्। प्रसन्नान्धस्य काणत्वे तु चक्षुष्मद्गोलकवत्त्वे सतीति वाच्यम्। यदि बहिरवच्छेदेन चक्षुःसत्त्वेपि उपघातादेर्न चाक्षुषं तदोपहतगोलकवत्त्वमेव काणत्वम्। अक्षिपदं चक्षुष्मद्गोलकपरम्। तथा च तादृशगोलकवृत्ति यच्चक्षुःशून्यत्वम् उपघातो वा तद्विशिष्टगोलकवान् इति अक्ष्णा काणः इत्यस्यार्थः। परे तु अक्ष्णा काण इत्यादौ अभेदे तृतीया। तथा च तादृशगोलकाभिन्नं यच्चक्षुः शून्यमुपहतं वा तद्वान् इति वाक्यार्थः इत्याहुः। खञ्जत्वं च संस्थानविशेषशून्यपादवत्त्वम्। तथा च पादवृत्ति यत् तथाविधसंस्थानशून्यत्वम् तद्विशिष्टपादवान् इति पादेन खञ्जः इत्यस्यार्थः। एवम् मुखेन त्रिलोचन इत्यस्यापि मुखवृत्तिलोचनत्रयवान् इत्यर्थः (का० व्या० पृ० ८)। ४ विशेषणम्। यथा ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करणमित्यादौ तृतीयार्थः। अत्र इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीयानुशिष्यत इति ज्ञेयम्। अयं भावः। अत्र लक्षणं च व्यावर्तकम्। तच्च विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविधम्। तत्र विशेषणवाचिपदात् ज्ञायमानत्व इत्यस्मात् तृतीया इति (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९१-९२)। ५ उपलक्षणम्। यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीयार्थः। अत्रोपलक्षणत्वं च अतद्व्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वे सत्यतद्व्यावृत्तिसमानाधिकरणत्वम्। अस्ति च जटायामतापसव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वम्। शमदमादिमत्त्वस्यैव तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तितया तदवच्छेदकत्वात्। यदि शमादिना तापसः इति प्रयोग इष्टस्तदा विशेषणोपलक्षणैतदुभयसाधारणवैशिष्ट्यमेव तृतीयार्थः (का० व्या० पृ० ७)। अत्र जटाविशिष्टस्तापसः इत्याद्यनुभवेन विशेषणेनुशिष्टायाः इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इत्यनेन विहितायास्तृतीयायाः वैशिष्ट्यम् अर्थः। वैशिष्ट्यं चातद्व्यावृत्तत्वम्। तथा च अजटव्यावृत्तिमांस्तापसः इत्याकार-

स्तत्र फलितार्थः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११९) (म० प्र० १ पृ० ६)। इदं तु बोध्यम्। प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं यदि वर्तमानतया प्रत्याय्यते तदेदं विशेषणत्वेन व्यपदिश्यते। यदि चावर्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते। यथा शिखया परिव्राजको वर्तते इत्यादौ। यथा वा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यादौ (श० प्र० श्लो ९२ पृ० ११९)। इदं च बोध्यम्। इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इत्यत्र लक्षणं च व्यावर्तकम्। तच्च विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविधम्। तत्रोपलक्षणं चाविद्यमानं सद्व्यावर्तकम्। जटाभिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादेः कालान्तरसंबन्धविवक्षया मतुबाद्यनवकाशादुपलक्षणवाचकजटादिपदात् तृतीयैव (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९२)। केचित्तु (शाब्दिकाः) ज्ञानज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः। यथा जटाभिस्तापस इत्यादौ इत्याहुः। अत्र तृतीयार्थैकदेशे ज्ञाने जटानामन्वयः। ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य च तापसपदार्थैकदेशे तापसत्वेन्वयः। एवं च जटाज्ञाप्यतापसत्ववान् इत्यर्थः (म० प्र० १ पृ० ६)। अत्रेदं चिन्त्यम्। जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे धूमेन वह्निमानित्यत्रेव प्रकृतस्थलेपि हेतौ (पा० सू० २।३।२३) इत्यनेनैव तृतीयाया उपपत्तौ इत्थंभूतलक्षणे (पा० सू० २।३।२१) इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् इति। ६ हेतुत्वम्। यथा धनेन कुलम् दण्डेन घटः। अत्र क्रियायोगाभावात् क्रियान्वयिनिरुक्तकरणत्वार्थिका कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन न तृतीया। किंतु हेतौ (पा० २।३।२३) इति सूत्रेणानुमानार्थेप्यन्वितहेतुत्वार्थिका तृतीयानुशिष्यते इति विशेषः (का० व्या० पृ० ८)। अत्र हेतुत्वं च जनकज्ञापकोभयसाधारणं बोध्यम्। तेन धनेन कुलमित्यादौ हेतुत्वं जनकत्वम्। तथा च धननिष्ठहेतुताककुलम् इत्याकारो बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२१)। पर्वतो धूमेन वह्निमानित्यादौ तु ज्ञापकत्वमेव हेतुत्वम् (ग० व्यु० का० ३ पृ० ८७)। धूमेन वह्निः अणुत्वेन द्रव्यत्वम् इत्यादौ ज्ञापकत्वलक्षणं गौणमेव हेतुत्वं तृतीयार्थः। (नवीनमते ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः)। तेन धूमनिष्ठं

यज्ज्ञापकत्वम् निरूपकत्वसंबन्धेन तद्वान्वह्निः इत्याकारस्तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२२) (ग० व्यु० का० ३ पृ० ८७)। घटेन शून्यः विधुरः रहितः इत्यादौ च हेतुत्वमेव तृतीयार्थः। अत्रापि हेतौ (पा० सू० २।३।२३) इत्यनेनैव तृतीया। तत्र हेतुत्वं च प्रतियोगिसाधारणमपि इति भाति। तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव तृतीयार्थः। तस्य शून्यत्वेन्वयः। एवम् चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादावपि प्रतियोगित्वमेव तृतीयार्थः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२३–१२४)। ७ फलम् (प्रयोजनम्)। यथा धनेन कुशलम् अध्ययनेन वसति इत्यादौ तृतीयार्थः। अत्रापि हेतौ (पा० सू० २।३।२३) इत्यनेन फलार्थकात्तृतीया इति ज्ञेयम्। तत्र हेतुशब्देन कारणमिव फलमपि गृह्यते। ८ अभेदः। यथा धान्येन धनी गोत्रेण गार्ग्यः प्रकृत्या अभिरूपः प्रकृत्या कृपणः स्वभावेन सरलः घटत्वेन साजात्यम् वाजपेयेन यजनम् जात्या ब्राह्मणः इत्यादौ तृतीयार्थः। अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इत्यनेन वार्तिकेन अभेदार्थे तृतीया। अभेदस्य धान्यादावन्वयः। तथा च धान्याभिन्नधनवान् गोत्राभिन्नगर्गकुलोत्पन्नः साहजिकरमणीयतावान् इत्यादयः क्रमेण बोधा भवन्ति (का० व्या० पृ० ८)। केचित्तु धूमेन वह्निः इत्यादाविव धान्येन धनम् इत्यादावपि ज्ञापकत्वमेव तृतीयार्थः इति वदन्ति (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। प्रकृत्या कृपण इत्यत्र प्रकृत्यादिपदं यावदाश्रयभाविधर्मपरम्। तृतीयार्थश्चाभेदः तादात्म्यं वा। एवं च स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिकार्पण्यवान् इत्याकारस्तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। जात्या ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्मे एव जात्यभेदस्यान्वयः। स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मण्ये तदन्वयायोगात् इति विज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। ९ अवच्छेदकत्वम् अवच्छेद्यत्वं वा। यथा घटत्वेन जन्यत्वम् प्रकारत्वं वा इत्यादौ तृतीयार्थः। १० अधिकरणत्वम् (विषयत्वम्)। यथा भोगैः प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ तृतीयार्थः।

अत्र विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वं तृतीयया बोध्यते । तेन भोगेष्वनुरक्तः इत्येवं तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० ११८–१२५) (ग० व्यु० का० ३ पृ० ९१–९८) (का० व्या० पृ० ७–८) । ११ वैशिष्ट्यम् । यथा वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमि इत्यादौ वह्निविधेयकत्वरूपं वैशिष्ट्यं तृतीयान्तार्थः । यथा वा रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वरूपं वैशिष्ट्यम् । घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ च (सौन्दडमते) अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं वैशिष्ट्यम् तृतीयान्तार्थः इति संक्षेपः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५६) ।

तृप्तिः—फलेच्छाविच्छेदः (कु० टी० ५) । यथा भोजनेन तृप्तोस्मीत्यादौ । यथा वा वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी (मनुः अ० ३ श्लो० २७१) तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै (रघु० स० २ श्लो० ३९) इत्यादौ ।

तृषा—पिपासा । यथा न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः (ऋतु०) इत्यादौ । तृषाकुलस्य लक्षणं च—सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । मुहुः काङ्क्षति तोयं तु तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ इति (भावप्र०) ।

तृष्णा—(दोषः) १ इदं मे न क्षीयताम् इतीच्छा (गौ० वृ० ४।३) । २ अप्राप्ताभिलाषः । लोभजन्या मनोवृत्तिः । यथा लोभो जनयते तृष्णां तृषार्तो दुःखमाप्नुयात् (हितोप०) इत्यादौ ।

तेजः—१ (द्रव्यम्) [क] तेजो रूपस्पर्शवत् (वै० २।१।३) । तदर्थश्च रूपं भास्वरम् स्पर्शश्च उष्णः तद्वत्तेजः । भास्वरशुक्लरूपवत्त्वम् उष्णस्पर्शवत्त्वं च—तेजोलक्षणम् इति । ऊष्मणि भर्जनकपालस्थे तेजसि तप्तवारिस्थतेजसि च तेजस्त्वेन भास्वररूपमनुमीयते । तत्र तेजस्त्वं तु उष्णस्पर्शवत्त्वेनानुमीयते (वै० उ० २।१।३) (वै० वि० २।१।३) । [ख] उष्णस्पर्शवत् (त० सं०) । अत्र सूत्रम् तेजस उष्णता इति (वै० २।२।४) । [ग] तेजस्त्वसामान्यवत् (प्रशस्त०) (त० कौ० १ पृ० २) । तच्च चक्षुःशरीरसवितृसुवर्णवह्निविद्युदादिप्रभेदम् (त० भा० अर्थ० पृ० २७) । यथा सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः

कुतः (माघ० स० २ श्लो० ६२) इत्यादौ सूर्यादीनां प्रौढप्रकाशः। तेजोलक्षणं च तेजस्त्वमेव। तच्च चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् (सर्व० औलू० पृ० २१८)। जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः (मु० १ तेजो० पृ० ७८) (दि० १ पृ० ७८)। शुक्लभास्वररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। सांख्यास्तु शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दस्पर्शरूपगुणं तृतीयं महाभूतं तेज इत्याहुः। अत्रोच्यते। तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम्॥ इति (भा० आश्व०)। २ सात्त्विकोधिक्षेपापमानादेरसहनरूपो नायकगुणविशेषस्तेज इति साहित्यशास्त्रज्ञाः। अत्रोच्यते। अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्॥ इति (सा० द०)। ३ हयवेग इत्यश्वशास्त्रज्ञाः। अत्रोच्यते। तेजो नाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोन्तःसारविशेषः। यथाह भोजराजः। तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः। क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्त्रयोपि सहजा गुणाः॥ इति। ४ रेतः। अत्रोच्यते। रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजः। तदेव बलमित्युच्यते इति (सुश्रु०)। ५ सारः इति भिषजः। ६ दीप्तिः। ७ प्रभावः। ८ पराक्रमः। ९ नवनीतं चेति काव्यज्ञाः। १० चैतन्यात्मकं ज्योतिरिति वेदान्तिन आहुः (वाच०)। न्यायमतसिद्धं तेजो द्विविधम्। नित्यम् अनित्यं च। तत्र नित्यं परमाणुलक्षणम्। अनित्यं कार्यलक्षणम्। अनित्यं त्रिविधम्। शरीरम् इन्द्रियम् विषयश्च। तत्र शरीरमयोनिजमेव। तच्चादित्यलोके प्रसिद्धम्। तच्च पार्थिवभागोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थं भवति (प० मा०) (प्रशस्त०)। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। विषयरूपं चतुर्विधम्। भौमम् दिव्यम् औदर्यम् आकरजं च। तत्र भौमम् पार्थिवमात्रेन्धनं वह्न्यादिकम् खद्योततेजआदि च। दिव्यम् अविन्धनं सौरचान्द्रविद्युद्वडवान-

लादि। अद्भिरिध्यते प्रकाश्यत इति विग्रहो द्रष्टव्यः (सि० च० १ पृ० ७)। औदर्यं पार्थिवजलोभयेन्धनं तेजः। तच्च भुक्तस्य परिणामहेतुः (जाठरानलः)। आकरजम् अनुभयेन्धनं तेजः। तच्च सुवर्णत्रपुसीसरजतकांस्याद्यष्टकम् (प्रशस्त०) (तर्कसं०) (मु० १ पृ० ७९) (तर्ककौ० १ पृ० २)। अत्र केचिदाहुः। सुवर्णं पार्थिवम् तैजसं चेति मिश्रितं वस्तु। तत्र तैजसम् अग्निसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणम्। पार्थिवं तु अद्रुतं पीतरूपवत् इति। वस्तुतः द्रुतं पार्थिवमेव सुवर्णम् न तु तैजसम् इति (प० मा०)। न्यायवैशेषिकनये सुवर्णं तैजसमेव। तस्य तैजसत्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च सुवर्णमपार्थिवम् असति प्रतिबन्धकेत्यन्तानलसंयोगे सत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी (घृतादिः) इति। जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय असति प्रतिबन्धके इति। अग्निसंयोगासमानाधिकरणद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय अत्यन्तानलसंयोगे सति इति च विशेषणं दत्तम् (नील० १ पृ० ८) (दि० १ पृ० ८१)। अनेनानुमानेनापार्थिवत्वसिद्धौ अत्यन्तानलसंयोगी पीतिमाश्रयः (पृथिवी पक्षः) द्रवत्वनाशप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यान्तरेण (तेजस्त्वाभिमतेन सुवर्णेन) संयुक्तः (साध्यः) अत्यन्तानलसंयोगे सत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वे सति गुरुत्वात् (हेतुः) जलमध्यस्थघृतवत् इत्यनुमानेन तैजसत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या (नील० १ पृ० ८–९) (मु० १ पृ० ८१)। अथवा सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्ताग्निसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी इति व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धिः (मु० १ पृ० ८१)। यद्वा पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपभिन्नरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः प्रहरपर्यन्तमनलसंयोगेपि पीतरूपभिन्नरूपानाश्रयत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् इति (वै० उ० २।१।७)। सुवर्णस्य तैजसत्वे अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यम् इत्यागमसंवादोपि ज्ञेयः (न्या० सि० दी० पृ० ४०) (दि० १ पृ० ८१)। प्रकारान्तरेण तेजश्चतुर्विधम्। किंचित् उद्भूतरूपस्पर्शम्। यथा सौरादि तेजः पिण्डितं

तेजो वह्न्यादिकं च। किंचित् अनुद्भूतरूपस्पर्शम्। यथा नायनं तेजः। किंचित् उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शम्। यथा चान्द्रं तेजः प्रदीपप्रभामण्डलं च। अथवा चान्द्रप्रभायां स्पर्शोप्युद्भूत एव। किं तु जलीयस्पर्शेनाभिभवादुष्णस्पर्शो न गृह्यते (वै० वि० २।१।३) (मु० १) (सि० च०)। किंचित् अनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शम्। यथा नैदाघं तेजः तप्तवारिभर्जनकपालादिगतं च तेजः (वह्न्यादि) (वै० उ० २।१।३) (त० भा० पृ० २७) (वै० वि० २।१।३)। अत्रेदं बोध्यम्। सुवर्णं तेजस्तूद्भूताभिभूतरूपस्पर्शम् नानुद्भूतरूपस्पर्शम्। अनुद्भूतरूपत्वे अचाक्षुषं स्यात्। अनुद्भूतस्पर्शत्वे त्वचा न गृह्येत। अभिभवस्तु बलवत्सजातीयेन पार्थिवेन रूपेण स्पर्शेन च कृतः इति (त० भा० अर्थ० पृ० २८)। तेजस्येकादश गुणा वर्तन्ते। भास्वरशुक्लरूपम् उष्णस्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् नैमित्तिकद्रवत्वम् वेगाख्यसंस्कारश्च (त० भा० अर्थ० पृ० २७) (भा० प० श्लो० ३०) (त० कौ० १ पृ० २) (प्रशस्त०)। द्रवत्वविषये सूत्रम् त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् (वै० २।१।७)। उपलक्षणं चैतत्। तेन कांस्यताम्रारकूटपारदपित्तलरङ्गादीनामप्युपसंग्रहः (वै० उ० २।१।७) (वै० वि० २।१।७) (त० कौ० पृ० २)।

तैजसम्—१ तेजस्त्वव्याप्यधर्मवत्। यथा चक्षुस्तैजसम् सुवर्णं तैजसम् इत्यादौ (मु० १) (वै० उ० २।१।७)। २ रजोगुणोत्पन्नः पदार्थ इति सांख्या आहुः। अत्रोच्यते। वैकृतः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतः। भूतादिस्तामसस्तेपि पृथक् तत्त्वान्यवासृजन्॥ इति (पदार्थादर्शधृतं वाक्यम्)। सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥ इति (सां० का० २५)। ३ दशेन्द्रियजनकोहंकारतत्त्वप्रभेदः इति मध्वमतानुयायिनः (मणिमञ्जरी १।३)। ४ अन्तःकरणं तैजसमिति मायावादिनः। ५ तीर्थविशेष इति पौराणिकाः (वाच०)।

त्यज्—(धातुः) त्यागः । अत्रोदाह्रियते । यथा वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ त्यजेरर्थः । अत्र द्वितीयाया विभागोर्थः । तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खगः इत्याकारस्तत्र बोधः । अत्रेदं बोध्यम् । वृक्षावधिकविभागवत्त्वं च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्व एतदुभयसंबन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यम् । अतः खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खगः इत्यादिको न प्रयोगः (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९२–९३) । यथा वा त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ (चाणक्य०) इत्यादौ त्यजेरर्थः ।

त्यागः—१ विभागावच्छिन्नक्रिया । न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति (मनु० अ० ८ श्लो० ३८९) । २ तस्यायं भवतु इत्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छा । यथा एषोर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ नमःशब्दार्थस्त्यागः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९) । ३ तन्न मम इति ज्ञानम् इच्छा वा (म० प्र० पृ० ५३) । ४ स्वत्वध्वंसजनकेच्छा । यथा पुष्पेण विष्णुं यजते इत्यत्र यजेरर्थः (श० प्र० ७२ श्लो० पृ० ९५) । ५ स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापार इति शाब्दिका वदन्ति । स च त्यागः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविध इति वेदान्तिनः । स च स्वत्वध्वंसः मूर्तद्रव्याणामेव भवति । अमूर्तद्रव्याणां तु वियोगमात्रम् इति विज्ञेयम् (वाच०) ।

त्रसः—(जीवः) शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः (सर्व० सं० पृ० ७० आर्ह०) ।

त्रसरः—तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनविशेषः (अमरः काण्ड० ३ संकी० श्लो० २४) ।

त्रसरेणुः—१ त्र्यणुकम् । तद्यथा जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ इति (मनु० अ० ८ श्लो० १३२) । स च जन्यद्रव्यावयव इति ज्ञेयम् । परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः इति (ब्रह्मवै० पु०) (वाच०) । अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः

इति (भाग० ३।१२।५)। २ महादेवभट्टास्तु त्रिभिः सहितो रेणुः त्रसरेणुः इति व्युत्पत्त्या त्रिभिः परमाणुभिरेव त्रसरेणुः त्र्यणुकं वा भवतीत्याहुः (दि०) (राम० १ पृ० ६९)। ३ त्रयोणवस्त्रसरेणुरिति बादरायणाचार्या आहुः इति केचित्। ४ भिषजस्तु जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुश्च स ज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः॥ इत्याहुः। ५ सूर्यपत्नीति पौराणिका आहुः (वाच०)।

त्राणम्—[क] अनिष्टनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। यथा दस्युभ्यो मैत्रं त्रायते रक्षति कुलालाद्घटं रक्षति इत्यादौ रक्षत्यर्थः। यन्निष्ठस्वदुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारः तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणम् इति परमार्थः। दस्युभ्य इत्यत्र भीत्रार्थानां भयहेतुः (पा० सू० १।४।२५) इत्यनेनापादानसंज्ञा। तदर्थश्च अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपत्राणार्थकधातुयोगे यदनिष्टप्रयोजकं तदपादानम् इति। अनिष्टं च दुःखमेव (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०६)। घटाद्यचेतनकर्मकरक्षणं च यन्निष्ठस्वविनाशोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारः तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति निर्वाच्यम्। कुलालाद्घटं रक्षतीत्यादौ प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः। तथा च कुलालप्रयोज्यो यो घटनाशोपधायकव्यापारः तद्विरहानुकूलव्यापारकर्ता इति बोधः। यथा वा न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः (मनुः अ० ११ श्लो० ११३) इत्यादौ। [ख] केचित्तु अनिष्टपरिहारः। यथा चोरात्त्रायत इत्यादौ इत्याहुः। अत्र चोरापादानकानिष्टपरिहारः इति बोधः।

त्रिपुटी—मितिमातृमेयविषयिका प्रमा। यथा प्रभाकरमते सर्वस्य ज्ञानस्य मितिमातृमेयविषयकत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२९)।

त्रिमूर्तिनी—त्रिवर्षा कन्या (कल्याणीशब्दे द्रष्टव्यम्)।

त्रिवृत्—स्तोमः। यथा त्रिवृद्बहिष्पवमानः (जै० न्या० अ० १०।५।६ अधि० ७)।

त्रिस्पृशा—एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति (पु० चि० पृ० १७६)।

त्रुटिः—१ द्व्यणुकं त्र्यणुकं वा । यथा परं वा त्रुटेः (गौ० ४।२।१५) इत्यत्र त्रुटिशब्दार्थः । तदुक्तम् त्रुटेरवयवस्तदवयवो वा परमाणुरिति (गौ० वृ० ४।२।१५) । त्रुटिश्च जन्यो द्रव्यावयवः । मीमांसकाश्चैवमाहुः । त्रुटावेवावयवधाराविश्रामात् त्रुटिरेव परमाणुरिति (दि० १ पृ० ६९)। २ त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता (भाग० ३।१२।६) इति वादरायणाचार्या आहुः । अत्रोच्यते अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥ त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता । तत्रिभागस्तु वेधः स्यात् तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥ निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातास्ते त्रयः क्षणः इत्यादि (भाग० ३।१२।५–७) । तत्परस्य शतभागकालरूपा त्रुटिरिति गणका आहुः । अत्रोच्यते योक्ष्णोर्निमेषस्य खराम–(३०) भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता । त्रुटिर्निमेषैर्धृति–(१८)भिश्च काष्ठा तत्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता ॥ इति (सि० शि०)। क्षणद्वयात्मकः कालस्त्रुटिरिति भरत आह । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया । अहोरात्रशब्दे दृश्यम् । ३ संशयः । ४ अल्पम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

त्र्यणुकम्—त्रिभिर्द्व्यणुकैर्यदुत्पद्यते तत् (त० दी० १ पृ० ९) (दि० १।२) (त० कौ० १ पृ० ३) (त० भा० प्रमेय० पृ० २८) (सि० च० १ पृ० ५)। तद्यथा गवाक्षरन्ध्रे तरणिकिरणस्थं निरीक्ष्यते । यद्रजः सर्वतः सूक्ष्मं त्र्यणुकं तन्निगद्यते ॥ इति (सि० च० १ पृथिवी० पृ० ५)। त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकम् इति महादेवभट्टा आहुः (दि० १।२ पृथिवी० पृ० ६९)। संयुक्ताणुषट्कं त्र्यणुकमिति नास्तिका आहुः (प० मा०)। तच्च जन्यद्रव्यावयवः इति ज्ञेयम् । त्र्यणुकरूपेर्थे त्रसरेणुपदमपि त्रिभिः सहितो रेणुस्त्रसरेणुः इति व्युत्पत्त्या प्रयोक्तुं युज्यते (राम० १ पृथि० पृ० ६९)।

त्वक्—१ (इन्द्रियम्) [क] स्पर्शग्राहकं महदिन्द्रियम् (न्या० म० १ पृ० १४)। त्वचि स्थितमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियम् (दि० १ पृ० ८५)। पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाय्ववयवैरारब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम् (प्रशस्त०)। तच्च देहव्यापि त्वचि स्थितम् सूक्ष्मवायोः सत्त्वांशेनोत्पन्नं वाताधिष्ठातृदेवताकं च इति केचिच्छास्त्रकारानुयायिन आहुः (वेदा० सा०)। त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वे प्रमाणमनुमानम् । तच्च अनुमानम् त्वगिन्द्रियं वायवीयम् द्रव्यत्वे सति रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनपवनवत् इति (सि० च० १ पृ० ८) (मु० १ वायु० पृ० ८५) (त० भा० प्रमेय० पृ० २६) (प्र० प्र० इन्द्रि० पृ० ११–१२)। महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यम् उद्भूतस्पर्शश्च त्वगिन्द्रियेण गृह्यते । तेन वायुपरमाणुप्रदीपप्रभादयस्त्वचा न गृह्यन्ते । परमाणोर्महत्त्वाभावात् प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावात् (न्या० म० १ पृ० ६)। एवम् रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं च यच्चक्षुर्योग्यं तत् त्वगिन्द्रियेणापि गृह्यते (मु० १ पृ० ११३)। किं च त्वगिन्द्रियं महत्त्वोद्भूतरूपस्पर्शवद्द्रव्यतद्वृत्तिकर्मसामान्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहानामपि ग्राहकम् (सि० च० वायुनि० पृ० ८)। [ख] स्पर्शोपलब्धिसाधनमिन्द्रियम् (त० भा० प्रमेय० पृ० २६)। [ग] जले शीतस्पर्शः इति स्पर्शप्रत्यक्षासाधारणं कारणम् (प्र० प्र० इन्द्रिय० पृ० ११)। [घ] शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियम् (मु० १ वायु० पृ० ८५)। यथा द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् (भा० प० श्लो० ५८) इत्यादौ । यथा वा देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् (भा० प० श्लो० ४४) इत्यादौ । २ वृद्धिक्षयवद्द्रव्यसहजावरणं त्वगित्युच्यते (वै० उ० ३।१।९)।

त्वम्—[क] तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वमैत्रत्वादिविशिष्टः (दि० ४ पृ० १७८–१७९)। [ख] स्वजन्यबोधाश्रयतया वक्त्रभिप्रायविषयतावच्छेदकत्वरूपस्वसंबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नः (ग० शक्ति० पृ० ७३)। यथा भो चैत्र त्वमत्रागच्छेत्यादौ त्वंपदार्थः । युष्मत्पद-

स्थले संकेतश्च स्वजन्यबोधवत्त्वेनाभिप्रायविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्व स्वजन्यत्व एतदुभयसंबन्धेन युष्मत्पदप्रकारकबोधविषयकोभ्युपेयते (ग० शक्ति० टीका० पृ० ७५)। तत्र बोधः तादृशोभयसंबन्धेन युष्मत्पदवान् भवतु इत्याकारकः संकेतो ज्ञेयः। [ग] संबोध्यश्चेतनस्त्वंपदार्थ इति शाब्दिकादय आहुः।

त्वाष्ट्रम्—(नक्षत्रम्) चित्रा (पु० चि० पृ० ३५७)।

द.

दक्षिणः—१ [क] शरीरावयववृत्तिजातिमान् (वै० उ० २।२।१०)। यथा पुरुषस्य दक्षिणभाग इत्यादौ। [ख] अवामो देहभागविशेष इत्यपि केचित्। २ नायकनायिकाविशेषाविति साहित्यशास्त्रज्ञाः। ३ परच्छन्दानुवर्ती। ४ कुशल इति काव्यज्ञाः।

दक्षिणा—१ यज्ञाद्यन्ते दानम्। अत्राम्नायते तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यात् इति शतपथश्रुतिः। पुराणमपि अदत्तदक्षिणं दानं व्रतं चैव नृपोत्तम। विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः॥ इति (भविष्यपु०) (वाच०)। आनत्यर्थदान एव दक्षिणाशब्दो रूढः (जै० सू० वृ० अ० १० पा० २ सू० ३६)। २ (दिक्) [क] प्राच्यभिमुखपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् (वै० उ० २।२।१०) (वै० २।२।१५)। अत्र दक्षिणत्वं तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषः। [ख] मेरुव्यवहितदेशावच्छिन्ना दिक् (वाक्य० १ पृ० ५) (न्या० बो० १ पृ० ३) (मु० १ पृ० ९४) (वै० वि० २।२।१०)। यथा झळकीग्रामाद्दक्षिणस्यां दिशि विजयपुरम् (विजापुर)। अत्र च झळकीनिष्ठमेरुगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्यापकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणमेरुगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्ति विजयपुरम् इति शाब्दबोधः। दक्षिणदिगधिपो भौमः। यथाह सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः॥ इति (ज्योति० त०)।

दण्डः—१ लगुडः । यथा घटं प्रति दण्डो निमित्तं कारणमित्यादौ । २ [क] ग्रहणावच्छिन्नशासनम् । [ख] ग्रहणपूर्वकशासनम् । यथा प्रजाः शतं दण्डयति राजा गर्गाः शतं दण्ड्यन्त इत्यादौ दण्ड्यर्थः इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः । शासनं नियन्त्रणम् । अत्र शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनम् तत्कर्ता इत्येवं बोधः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९८) ।

दण्डनीतिः—विद्याविशेषः । तच्च अर्थशास्त्रम् (कुल्लूकः मनु० टी० ७।४३) (अमरः) । यथा कामन्दकिनीतिशास्त्रम् । अत्रोच्यते त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ । दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ इति (भा० शा० अ० ५९) । त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ इति (मनु० अ० ७ श्लो० ४३) ।

दण्डपारुष्यम्—परगोत्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ (मिताक्षरा २।२१२) ।

दत्तम्—पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कादिग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ (मिताक्षरा २।१७६) ।

दत्ताप्रदानिकम्—दत्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥ (मिताक्षरा २।१७५) ।

दमः—१ कुत्सितात्कर्मणो मनोनिवर्तनम् । २ बाह्येन्द्रियनिग्रह इति वेदान्तिनः । ३ दण्डनमिति धर्मशास्त्रज्ञाः । ४ कर्दम इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

दम्भः—[क] कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा (गौ० वृ० ४।१३) । [ख] धार्मिकत्वेन ख्यापनम् । यथा अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ (गीता० अ० १७ श्लो० १२) इत्यादौ (ल० म०) । [ग] अधार्मिकेणात्मनो धार्मिकत्वस्य ख्यापनमिति केचित् । यथा द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् (मनु०) इत्यादौ ।

दया—१ परदुःखप्रहरणेच्छा । यथा प्राणा यथात्मनोमीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ इत्यादौ । अत्रोच्यते । यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता ॥ इति (वाच०)। २ शान्तिरसस्य व्यभिचारिभावो दया इति रसशास्त्रज्ञा वदन्ति । यथाह शान्तरसोपक्रमे रोमाञ्चाद्याः स्वानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः । निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ इति (सा० द०)।

दर्पः—१ परावधीरणाहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा अहंकारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः ॥ येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च ॥ इति (ब्रह्मवैव०) इत्यादौ । २ दुःखिप्रतियोगिकः सुखित्वप्रयुक्तः चित्तवृत्तिविशेषः इति योगशास्त्रज्ञा आहुः (पात० भा०) (वाच०)। ३ उत्साहः । यथा तेजोविहीनं विजहाति दर्पः (किरा०) इत्यादौ इति काव्यज्ञा आहुः ।

दर्शनम्—१ चाक्षुषप्रत्यक्षम् । यथा घटं पश्यतीत्यादौ धात्वर्थः । अत्र घटपदोत्तरद्वितीयाया लौकिकविषयित्वमर्थः । तस्य धात्वर्थेन्वयः (ग० व्यु० का० २)। २ ज्ञानम् । यथा विश्वं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवत् इत्यादौ । ३ सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् (सर्व० सं० पृ० १६६ नकुली०)। ४ तत्त्वज्ञानसाधनं शास्त्रम् । यथा महर्षिगौतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शनम् । तच्च दर्शनं द्विविधम् । आस्तिकदर्शनम् नास्तिकदर्शनं चेति । तत्रास्तिकदर्शनं मुख्यत्वेन षड्विधम् । सांख्यपातञ्जलपूर्वमीमांसोत्तरमीमांसातर्कन्यायभेदेनेति । तदुक्तम् ॥ द्वौ योगौ द्वे च मीमांसे द्वौ तर्काविति षट् बुधाः इति । एतानि शास्त्राण्याहुरिति शेषः । तत्र सांख्यं कपिलकृतं द्वाविंशतिसूत्रात्मकम् अध्यायषट्कात्मकं च निरीश्वरवादः । पातञ्जलम् पतञ्जलिकृतं पादचतुष्टयात्मकं योगशास्त्रम् । पूर्वमीमांसा जैमिनिकृतं द्वादशाध्यायात्मकं कर्मकाण्डम् । उत्तरमीमांसा वेदव्यासकृतमध्यायचतुष्टयात्मकं

ज्ञानकाण्डम् । तर्कः कणादमुनिकृतमध्यायदशकं वैशेषिकशास्त्रम् । न्यायस्तु गौतममहर्षिप्रणीतं पञ्चाध्यायात्मकं न्यायशास्त्रम् इति । अत्र प्रशंसा षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदं तु यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः ॥ इति (तन्त्रशास्त्रम्) । तत्र योगशास्त्रं पूर्वं हिरण्यगर्भोपदिष्टस्यैव योगशास्त्रस्य संक्षिप्तानुवादरूपमिति ज्ञेयम् (योग याज्ञ०) । उत्तरमीमांसा च वेदान्तदर्शनमित्युच्यते । तत्रापि मुख्यत्वेन त्रीणि दर्शनानि द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतप्रतिपादकानि । तत्र द्वैतदर्शनम् वाय्ववतारत्वेन प्रसिद्धैर्मध्वाख्यश्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यैः प्रणीतम् ३७ ग्रन्थात्मकम् । अद्वैतदर्शनम् शंकरावतारत्वाभिमतशंकराचार्यप्रणीतम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनं च प्राकृतभाषया द्रमिडकृतमूलम् शेषावतारत्वाभिमतरामानुजाचार्यकृततन्मूलव्याख्यानरूपम् इति । वैशेषिकशास्त्रादीनां पद्मपुराणे उल्लेखो दृश्यते । यथा कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं च कपिलेन वै ॥ इत्यादि (पद्मपुराणे उत्त० ख० अ० २०७) (वाच०) । नास्तिकदर्शनमपि षड्विधम् । चार्वाकसौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकार्हतभेदात् । तत्र मध्यमाश्चत्वारो बौद्धविशेषाः ।

दशा—१ कालविशेषः । यथा सत्प्रतिपक्षतादशायाम् (ग० व्याव० सत्प्र०) इत्यत्र साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शद्वयसंवलनकालः । २ बाल्यं यौवनं जरा इत्यवस्था इति पौराणिका आहुः । ३ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय इत्यवस्था इति वेदान्तिनः । ४ गर्भवासाद्यवस्था इति भिषजः । ताश्च दश गर्भवासः जन्म बाल्यम् कौमारम् पौगण्डम् यौवनम् स्थविरता जरा प्राणरोधः नाशः चेति (वाच०) । ५ कामकृता विरहिणां नेत्ररागाद्यवस्था इति कामशास्त्रज्ञाः । ता अपि दश नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोथ संकल्पः । निद्राछेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः इति (वाच०) । ६ नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन भोग्यकालो दशा इति ज्योतिर्विदः । ७ चित्तमित्यजयपाल आह । दीपवर्ती इति काव्यज्ञा आहुः ।

दशापवित्रम्—[क] वासःखण्डः। यथा दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि (जै० न्या० अ० ३ पा० १ अधि० ७)। [ख] दशापवित्रं खण्डपटः (जै० सू० वृ० अ० ३ पा० १ सू० १२)।

दा—(धातुः) उत्सर्गपूर्वः स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वः परस्वत्वेन संबन्धः (जै० सू० वृ० अ० ४ पा० २ सू० २९)।

दाक्षायणयज्ञः—आवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते (जै० न्या० अ० २ पा० ३ अधि० ४)।

दाक्षिण्यम्—तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनी बुद्धिः (न्या० क० पृ० १०)।

दानम्—१ [क] स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलेच्छा। यथा ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः। अत्र तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफल एव द्वितीयार्थान्वयः। उपेक्षायामतिव्याप्तिवारणाय परस्वत्वनिवेशः (ग० व्यु० का० २ ख० १ पृ० ४३)। [ख] स्वस्वत्वध्वंसानुकूलपरस्वत्वप्रकारिकेच्छा। दानं च न संप्रदानस्वत्वजनकम् अपि तु तत्स्वीकार एव इति मताभिप्रायेणेदं निर्वचनम्। एतन्मते ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ स्वस्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धनस्य कर्मता इति बोध्यम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। [ग] मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्याग इति संप्रदायः (दि० गु०)। यथा विप्राय गां ददातीत्यादौ ददात्यर्थः। अत्र मूल्यग्रहणं विना विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागानुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोधः (का० व्या० पृ० ५)। [घ] शास्त्रोक्तसंप्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्याग इति रत्नाकरप्रभृतयः। अत्रोद्देश्यपात्रविशेषो यदि न तद्द्रव्यं स्वीकरोति तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं निवर्तेत इति तन्मताभिप्रायो ज्ञेयः। [ङ] शास्त्रोक्तसंप्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्याग इति केचिच्छास्त्रज्ञा आहुः। अत्रायमाशयः। प्रदानं स्वाम्यकरणम् इति मनूक्तेः दानमात्रात् संप्रदानस्य तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वमुत्पद्यते पितुः स्वत्वोपरमात्तद्धने गर्भस्थस्येव इति। तथा च दत्तस्य प्रतिग्रहः न तु प्रतिग्रहघटितं दानम्

इति (वाच०)। २ परायत्तीकरणम्। तदायत्तीकरणं च तत्कर्तृकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशको व्यापारः । यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः। निर्णेजनं च मलापकर्षः । अत्र ददात्यर्थैकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य संबन्धविवक्षायां शैषिकी षष्ठी इति ज्ञेयम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६)। शैषिकी षष्ठी च षष्ठी शेषे (पा० सू० २।३।५०) इत्यनेन सूत्रेण विधीयते । तदर्थश्च कारकप्रातिपदिकार्थातिरिक्तः संबन्धरूपोर्थः शेषः तद्विवक्षायां षष्ठी इति । ३ तत्कर्तृकताडनानुमतिप्रकाशकव्यापारः। यथा हन्तुः पृष्ठं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः । अत्रापि ददात्यर्थैकदेशे कर्तृत्वे हन्तुः संबन्धविवक्षायां षष्ठी इति ज्ञेयम् । एवम् संवाहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) (ल० म० सुव० पृ० १०१)। ४ उत्पादकव्यापारः। यथा शत्रवे भयं ददातीत्यादौ ददात्यर्थः । अत्र ददातेः जनयति इत्यर्थो भाक्तः। एवं च उत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं यत् कर्म तद्योगितयोद्देश्यत्वाच्छत्र्वादेः संप्रदानत्वम् (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९५)। ५ संयोगविशेषानुकूलो व्यापारः। यथा खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र ददात्यर्थः। चपेटा प्रसृतकरतलम् (ल० म० सुव० पृ० १०१)। ६ बोधनम्। यथा न शूद्राय मतिं दद्यात् (मनुः अ० ४ श्लो० ८०) इत्यादौ ददात्यर्थः । अत्र मतिशब्देन तज्जनकं वेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते (ल० म० सुव० पृ० १०१) । कुल्लूकभट्टस्तु मतिशब्देन दृष्टार्थोपदेश उच्यते धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् इत्याह (मनु० टी० ४।८०)। ७ छेदनम्। ८ पालनम् । ९ शुद्धिः। १० गजमदजलमिति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

दायः— यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तत् (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ११४)।

दायादबान्धवः—औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥ (मिताक्षरा० अ० २ श्लो० १३२)।

दार्ष्टान्तिकत्वम्—दृष्टान्तप्रयुक्तोपमेयत्वम् । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ मुखस्य दार्ष्टान्तिकत्वम् ।

दासः—दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः (सर्व० सं० पृ० १९१ प्रत्यभि०) । दासभेदा मिताक्षरायामुक्ताः । गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ (मिताक्षरा २।१८२) ।

दिक्—(द्रव्यम्) अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती (सर्वं० पृ० २१९ औलू०) । दिक्चानियतोपाध्युन्नायिकास्ति (वै० उ० २।२।१०) । कालस्तु नियतक्रियासंबन्धघटक एवेति न तस्य प्राच्यादिसंबन्धघटकता (प० मा०) । अयं भावः । भवति हि यदपेक्षया यो वर्तमानः स तदपेक्षया वर्तमान एव इति कालो नियतोपाध्युन्नायकः । दिगुपाधौ तु नैवं नियमः । यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् इति (वै० उ० २।२।१०) । दिक् जगदाधारा निखिलकार्यनिमित्तकारणं च इति विज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० १०) (त० दी० १ पृ० १०) । अत्र शाब्दिकाः शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिक् इत्याहुः (ल० म० लका० पृ० २०) । दिशो लक्षणं च प्राच्यादिव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वम् (वाक्य० १ पृ० ५) । विभुत्वे सति दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्युपाधिरूपं दिक्त्वम् (प० मा०) । साच दिक् दूरान्तिकादिधीहेतुः (भा० प० श्लो० ४७) । दूरत्वं दैशिकपरत्वम् । तच्च बहुतरमूर्तसंयोगविशिष्टपिण्डज्ञानादुत्पद्यते । अन्तिकत्वं तु दैशिकमपरत्वम् । तच्च अल्पतरमूर्तसंयोगविशिष्टपिण्डज्ञानादुत्पद्यते (सि० च० १ पृ० १०) । तथा च इतोऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरम् इति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः (वै० उ० २।२।१०) ।

अत्र सूत्रम् इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् (वै० २।२।१०) इति। अस्मादिदं दूरम् अस्मादिदमन्तिकम् इति दैशिकपरत्वापरत्वबुद्धिर्यतस्तद्दिग्लिङ्गम् । तथा दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यति (वै० वि० २।२।१०) (मु० १) । दिक्च पूर्वादिप्रत्ययैरनुमेया । तेषामन्यनिमित्तासंभवात् (त० भा०) । दूरत्वसंनिहितत्वज्ञानाधीनपरत्वापरत्वानुमेयेति यावत् (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ० ३) । तथा च तादृशपरत्वापरत्वे सासमवायिकारणके भावकार्यत्वाद्घटवत् इत्यनुमानं द्रष्टव्यम् । अत्रासमवायिकारणं च दिक्पिण्डसंयोगः तदाश्रयो दिगिति दिक्सिद्धिर्बोध्या । दिक् च पूर्वादिप्रत्ययलिङ्गा इति प्रशस्तपादैरुक्तम् (प्रश० पृ० ८) । मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येषु एतस्मादिदं पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण अधस्तात् उपरिष्टाच्च इति दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिक् । अत्रोच्यते । कृत्वैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वं च पश्चिमम् । इति निर्दिश्यते देशो यया सा दिगिति स्मृता ॥ इति । दिग्लिङ्गाविशेषाद्दिश एकत्वेपि परमर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य वर्तमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयुक्ता लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशास्तेषां प्राच्यादिभेदेन दशविधाः संज्ञाः कृताः । अतो भक्त्या दश दिशः सिद्धाः । तथा च दिग्दशविधा । प्राची अवाची प्रतीची उदीची आग्नेयी नैर्ऋती वायवी ऐशानी ऊर्ध्वा अधः इति (वै० उ० २।२।१०) (वै० २।२।१५–१६) (वराहपु०) । तासामेव पुनर्देवतापरिग्रहवशाद्दश संज्ञा भवन्ति माहेन्द्री वैश्वानरी याम्या नैर्ऋती वारुणी वायव्या चान्द्रमसी ऐशानी ब्राह्मी नागी च इति (प्रशस्त० पृ० ८) । प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् (त० सं०) । इयं प्राची इयं प्रतीची इत्यादिवाक्यप्रयोगरूपव्यवहारहेतुरित्यर्थः (वाक्य० २ पृ० ५) । उदयाचलाद्युपाधियोगात्प्राच्यादिव्यवहारभागित्यर्थः (प्र० प्र०) । तथा च प्राच्यां घटः इत्यादिव्यवहारबलादुदयाचलसंयोगादिलक्षणघटादिसंबन्धघटकत्वेन दिक्सिद्धिः (प० मा०) । सा चैका विभ्वी नित्या च (वै० २।२।

११–१२) (त० सं०) । तथाप्युपाधिभेदाच्चतुर्विधा प्राची प्रतीची उदीची दक्षिणा चेति (त० कौ० पृ० ३) (त० भा० पृ० ३१) । अत्रायं नियमः सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः इति (मु० १ दिक्० पृ० ९४) (सि० च० १ पृ० १०) । यद्यपि दिगेकैव तथाप्युपाधिभेदात्प्राच्यादिभेदव्यवहारः (भा० प० श्लो० ४८) । कार्यभेदाच्च नाना (वै० २।२।१३–१४) । दिशि पञ्च गुणा वर्तन्ते । संख्या परममहत्परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागश्चेति (त० भा० पृ० ३१) (भा० प० श्लो० ३३) ।

दिगुपाधिः—प्राच्यादिव्यवहारोपपादकं मूर्तद्रव्यम् । यथा उदयाचलः प्राच्या उपाधिः (वै० २।२।१४–१६) । दिगुपाधयः पञ्च मूर्तानि पृथिवी आपः तेजः वायुः मनश्चेति ।

दिग्विशेषणता—(स्वरूपसंबन्धः) सर्वाधारतानियामको दिक्कृतविशेषणताख्यः । अयमेव दैशिकविशेषणताशब्देन व्यवह्रियते ।

दिङ्मात्रम्—१ स्वल्पम् । २ एकदेशः । यथा दिङ्मात्रमुदाह्रियते इत्यादौ ।

दिनम् / **दिवसः**—सूर्यकिरणावच्छिन्नः कालः । यथा आयोजयत्स धर्मात्मा दिवसे दिवसेत्र च (भा० उ० अ० १८२) इत्यादौ (वाच०) । पुरुषार्थचिन्तामणौ त्वित्थमुक्तम् । तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥ आदित्यभागभोगेन सौरो दिवस उच्यते । चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥ (पु० चि० पृ० २) । नाडीषष्टितमस्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोर्कराशेस्तु दिवसः सौर उच्यते ॥ चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौमो भूपरिधेर्मतः इति (वाच०) । दिवसश्चतुर्विधः मानुषपित्र्यदैवब्राह्मभेदात् । तत्र षष्टिदण्डात्मको मानुषो दिवसः । चान्द्रमासात्मकः पित्र्यः । सौरवर्षरूपो दैवः । ब्राह्मः कल्परूपः इति ।

दिवाकरः—(तिथिः) सप्तमी । यथा रुद्रविद्धो दिवाकर इत्यादौ । रुद्रः अष्टमी । दिवाकरः सप्तमी (पु० चि० पृ० १००) ।

दीक्षा—१ नियमः । यथा द्वादश यागाङ्गदीक्षाः इत्यादौ । दीक्षणीयेष्ट्या संपन्नः संस्कारो दीक्षा (जै० न्या० अ० ६ पा० ५ अधि० ८)। २ उपनयनसंस्कार इति धर्मज्ञाः । ३ अभीष्टदेवमन्त्रग्रहणे तदुपदेश इति तान्त्रिका आहुः । अत्रोच्यते दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥ इति ।

दीक्षाकारि पञ्चकम्—द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चमः (सर्व० सं० पृ० १६४ नकुली०) ।

दीपनम्—तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते (सर्व० सं० पृ० ३७० पात०) ।

दीर्घत्वम्—१ (परिमाणम्) इदं दीर्घम् इति व्यवहारसिद्धः परिमाणविशेषः (वै० वि० ७।१।१७) । अवयवसंयोगविशेष इति केचित् (दि० गु० पृ० २०६) । महत्त्वावान्तरभेद इति सांख्या आहुः (वाच०) । २ द्विमात्राकालिकाच्त्वमिति शाब्दिका वदन्ति । अत्र शिक्षा एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ इति (वाच०) । ३ सिंहकन्यातुलावृश्चिकराशिषु दीर्घत्वमिति ज्योतिःशास्त्रज्ञाः (वाच०) ।

दुःखम्—१ (गुणः) [क] बाधनालक्षणम् (गौ० १।१।२१)। बाधना पीडा । तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तदित्यर्थः (गौ० वृ० १।१।२१) (मु०) । दुःखं तु मनसैव गृह्यते । न्यायनये जीवमात्रवृत्ति चेति विज्ञेयम् । सांख्यमते तु दुःखं चित्तादिधर्म इति ज्ञेयम् । न्यायनये तल्लक्षणं च इतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वम् । सर्पादावतिव्याप्तिवारणाय इतरद्वेषानधीनेति द्वेषविशेषणं दत्तम् । तेन सर्पद्वेषस्य सर्पजन्यदुःखद्वेषजन्यत्वान्नातिव्याप्तिः (न्या० बो० गु० पृ० २१) । अथवा अनिष्टसाधनताज्ञानानधीनद्वेषविषयत्वम् (वाक्य० गु० पृ० २१) । दुःखत्वं जातिविशेषः (गौ० वृ० १।१।२१) (मु०) । कणादश्च कण्ठतः सुखदुःखयोर्मिथो भेदमाह (वै० १०।१।१) । दुःखस्य कार्यं च दैन्य-

मुखमालिन्यादि इति प्रशस्तपादाचार्यादयः (वै० उ० १०।१।१ पृ० ४१७)। कविकल्पलतायां लोकसिद्धानि कतिचिद्दुःखकारणानि दर्शितानि । तानि यथा पारतन्त्र्यम् आधिः व्याधिः मानच्युतिः शत्रुः कुभार्या नैःस्व्यम् कुग्रामवासः कुस्वामिसेवनम् बहुकन्याः वृद्धत्वम् परगृहवासः वर्षाप्रवासः भार्याद्वयम् कुभृत्यः दुर्हलकरणककृषिः इति । एवम् वराहपुराणादावपि कतिचिद्दुःखकारणान्युक्तानि तानि तत एव वेद्यानि (वाच०)। [ख] प्रतिकूलवेदनीयम् (वात्स्या० १।१।२) (त० सं०)। प्रतिकूलवेदनीयतया बाधनात्मकमित्यर्थः (सर्व० पृ० २४६ अक्ष०)। अत्र प्रतिकूलत्वं च द्विष्टत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्वतो द्वेषविषयः । दुःखसाधनं तु द्विष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषयः (वाच०) इति । दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां दुःखं स्वाभाविकद्वेषविषयः । दुःखसाधनं तु द्विष्टसाधनत्वज्ञानाद्द्वेषविषयः (मु० गु० पृ० २२०)। दुःखं द्वेषविषयः इति वाक्यवृत्तिः (वाक्य० गु० पृ० २१)। [ग] द्वेषाजन्यद्वेषविषयः (प्र० प्र० गु० पृ० १७) । [घ] अधर्मजन्यम् सचेतसां प्रतिकूलम् (भा० प० श्लो० १४६)। अधर्ममात्रासाधारणकारणकगुण इत्यर्थः (सि० च० पृ० ३५)। तच्च दुःखमेकविंशतिभेदभिन्नम् । तथाहि शरीरम् षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्विधानि प्रत्यक्षाणि सुखं दुःखं चेति । तत्र शरीरं दुःखायतनत्वाद्दुःखम् । इन्द्रियाणि विषयाः प्रत्यक्षाणि च तत्साधनत्वात् । सुखं च दुःखानुषङ्गात् । दुःखं तु स्वरूपत एवेति । सिद्धान्तचन्द्रोदये च दुःखं चतुर्विधमित्युक्तम् (सि० च० पृ० ३५)। देहेन्द्रियादिकं दुःखजनकत्वाद्दुःखत्वेनोपचर्यते (ता० र० श्लो० ३२)। [ङ] बुद्धितत्त्वस्य परिणामविशेषः । स च रजःकार्यः इति सांख्याः (सां० कौ०)। अत्रोच्यते । दुःखं त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं चेति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधम् । शारीरम् मानसं च । तत्र शारीरम् वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं तु कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् ।

बाह्योपायसाध्यं च दुःखं द्वेधा । आधिभौतिकम् आधिदैविकं च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनं चेति (सां० कौ०) । [च] उपघातलक्षणं दुःखम् । विषाद्यनभिप्रेतविषयसांनिध्ये सति अनिष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसंनिकर्षादधर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगात् अमर्षोपघातदैन्यनिमित्तमुत्पद्यते । तद्दुःखम् अतीतेषु सर्पव्याघ्रचौरादिषु स्मृतिजम् । अनागतेषु संकल्पजम् इति (प्रशस्त० २ पृ० ३२) । २ दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रपञ्चिताः (सर्व० सं० पृ० ४६ बौ०) ।

दुःखान्तः—मोक्षः । दुःखान्तो द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति । तत्रानात्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम् (सर्व० सं० पृ० १६६ नकुली०) ।

दुर्गा—नववर्षा कन्या (कल्याणीशब्दे दृश्यम्) ।

दूरत्वम्—दैशिकं परत्वम् (मु० १ पृ० ९३) । स च गुणविशेष एव इति नैयायिकाः । वैशेषिकास्तु दिक्कृतो विप्रकर्षः न तु गुणः इत्याहुः । यथा दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते (भा० प० श्लो० ४७) इत्यादौ । झळकीग्रामात्खेटकग्रामापेक्षया मणद्धरग्रामस्य दूरत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । दूरत्वं च भ्रमविशेषे कारणम् । यथा चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः कारणं भवति (मुक्ता० गु० पृ० २११) । अत्रोक्तम् दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ (भा० प० गु० श्लो० १३२) इति ।

दूषकत्वम्—सदोषत्वसंपादकत्वम् । यथा विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । तन्मात्रस्य दूषकत्वात् (चि० २ साधा० पृ० ८७) इत्यादौ । यथा वा वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः । वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ (भा० अनु० श्लो० १६४४) इत्यादौ ।

दूषणम्—बाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिः खण्डनम् (वै० सा० द०) ।

दृक्शक्तिः—दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात्पञ्चविधोपचर्यते दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वं चेति (सर्व० सं० पृ० १६६ नकु०) ।

दृष्टान्तः—१ [क] लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः (गौ० १।१।२५) । लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्ताः । तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति। अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति (वात्स्या० १।१।२५) । वृत्तिकारैरप्युक्तम् । लौकिकोप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपाद्य इति फलितोर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक इति फलितोर्थः । बुद्धेः साध्यसाधनोभयविषयिण्याः तदभावविषयिण्या वा साम्यमविरोधो यस्मिन्नर्थे सोर्थो दृष्टान्तः (गौ० वृ० १।१।२५) । [ख] यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते सः (वात्स्या० १।१।१) । [ग] वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनोभयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयः (गौ० वृ० १।१।२५) । [घ] प्रत्यक्षविषयोर्थः (न्या० वा० १ पृ० १६) । किमुक्तं भवति लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्तिरिति । दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्ण्यमान आत्मादि व्याप्तं भवति (न्या० वा० १ पृ० १६) । [ङ] व्याप्तिसंवेदनभूमिः (सर्व० पृ० २३८ अक्ष०) । [च] वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोर्थः (त० भा० पृ० ४२) (दि०) । यथा पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यादौ महानसो दृष्टान्तः (त० सं०) । दृष्टान्तो द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तश्च । साधर्म्यदृष्टान्तः अन्वयदृष्टान्तः । स च साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयः (दि० १ पृ० ३२) । वैधर्म्यदृष्टान्तश्च व्यतिरेकदृष्टान्तः । तत्राद्यः पर्वते वह्निसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसः । द्वितीयः तत्रैव धूमस्य हेतोर्महाह्रदः इति (त० भा० पृ० ४२) (त० सं०) । २ अर्थालंकार-

विशेषो दृष्टान्त इत्यालंकारिका आहुः । ३ शास्त्रम् । ४ मरणमिति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

दृष्टान्ताभासः—निदर्शनाभासशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

दृष्टार्थकः—(प्रमाणशब्दः) [क] यस्येह दृश्यतेर्थः स दृष्टार्थः (वात्स्या० १।१।८) । [ख] शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थकः शब्दः (गौ० वृ० १।१।८)। यथा घटः पटः इत्यादिशब्दो दृष्टार्थकः।

देवता—अग्नीन्द्रादयः । निरुक्ते दैवतखण्डे देवताभेदानाह यास्कमुनिः। अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ॥ सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवताः इति । देवतानां प्राधान्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्वमुक्तम्। स्वस्वगणपत्नीसहितानां तासां त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्याकत्वमुक्तं पद्मपुराणे उत्तरखण्डे । यथा सदारा विबुधाः सर्वे स्वानां गणैः सह । त्रैलोक्ये ते त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यातयाभवन् ॥ इति (वाच०)। देवतात्वं च [क] मन्त्रकरणकहविःकर्मकत्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वम् (चि० ४) (त० प्र० ४ पृ० १२३) । मन्त्रप्रयोज्यहविःसंबन्धवत्त्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् । हविर्निष्ठं त्यागजन्यं फलम् स्वत्वम्। तदाश्रयतया (तत्संबन्धितया) उद्देश्यत्वम् इति तु वर्तुलार्थः । अत्र पदप्रयोजनं कथ्यते । स्वर्गसंबन्धितयोद्देश्यत्वस्य त्यागकर्तरि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविरिति । कोदात् कस्माददात् इति मन्त्रकरणकघृतादिरूपहविःस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वस्य प्रतिग्रहीतरि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मन्त्रपदं त्यागकर्तृमन्त्रपरम् । तपोविद्भ्यः पृथग्दद्यात् इत्यादिना पार्वणादौ पत्न्या अपि स्वत्वभागितया तत्रातिव्याप्तिवारणायोद्देश्यत्वम् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२३)। [ख] द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वम् (ग० व्यु० का० १ पृ० ३) (कृष्ण०)। वेदबोधिताबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वमित्यर्थः (वै० सा० द०)। यथा अग्नये स्वाहा पितृभ्यः स्वधेत्यादावग्न्यादीनां चेतनानामेव देवतात्वम् (त० प्र० ४ पृ० १२३)। अत्र देवतात्वे प्रमाणम् अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः।

इति (ऋ० ग्रा० १।१।१) । पितरो देवताः इति च (ग० न्यु० का० १ पृ० २) । अत्रोच्यते । वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः । प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ इति (याज्ञ० अ० १ श्लो० २६८) । [ग] मीमांसकास्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वम् इत्याहुः । यथा इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्राणामेव देवतात्वम् । तदर्थश्च देशनया तद्धितादिरूपया देशितम् बोधितम् चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वम् तच्छब्दोच्चारणम् यत्र तत् तथा । इन्द्राय इत्युच्चार्य दद्यात् इति वेदेन बोधनात् । अत्रोक्तम् तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः । देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥ इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२२) । याज्ञवल्क्य आह यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतेति च ॥ इति (वाच०) । अत्र विशेषः । शब्दमयी देवता इति केचिदाहुः । अर्थोपहितः शब्द एव देवता इत्यपरे अमन्यन्त (त० प्र० ख० ४ पृ० १२२) । [घ] वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वम् । अत्रोद्देश्यत्वं च तस्येदम् इत्यारोपज्ञानविषयत्वम् (श्राद्धविवेके) । मन्त्रस्तुत्यत्वं वा । तदुभयं पितॄणामस्तीति श्राद्धादौ तेषां देवतात्वम् (वाच०) । [ङ] मन्त्रेण द्योत्यत्वम् । यथाह ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते माधवः तथा देवनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः इति । एतदाम्नायते देवनाद्वै देवोभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति । अतः दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्य इत्यर्थः इति ।

देशः—येनार्थानुसंधानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः (सर्व० सं० पृ० १६२ नकु०) ।

देशना—नियोगः (विध्यादिः) । यथा एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना (व्यास०) इत्यादौ (वाच०) ।

दैवः—(विवाहः) यज्ञस्थऋत्विजे दैवः । यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दीयते सः ।

दैविकम्—देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते (पु० चि० पृ० ३९) ।
न्या० को०

दैशिकम्— १ देशकृतम् देशसंबन्धि वा । यथा परत्वमपरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् । दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव च दैशिकम् ॥ (भा० प० श्लो० ११२) इत्यादौ । अत्रार्थे देशेन निर्वृत्तम् दैशिकम् इति विग्रहो द्रष्टव्यः (वाच०) । २ मन्त्राद्युपदेशकर्ता गुरुर्दैशिकः इति धर्मज्ञा आहुः ।

दैशिकविशेषणता—(स्वरूपसंबन्धः) अभावीयदैशिकस्वरूपसंबन्धः । यथा भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटाभावयोः संबन्धः ।

दोषः—१. अप्रमाया असाधारणकारणम् (त० दी० गु० पृ० ३६) । अप्रमात्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताशालीत्यर्थः (नील० गु० पृ० ३६—३७) । यथा दोषोप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ (भा० प० श्लो० १३२) इत्यादौ काचकामलपित्तमण्डूकवसाञ्जनादिर्भ्रमोत्पादको दोषः (मु० गु० पृ० २११) । तथाहि शङ्खे पीतभ्रमे पित्तं दोषः । क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनम् । इत्येवंरूपदोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः (मु० गु० प० २११) । २ प्रवर्तनालक्षणा दोषाः (गौ० १।१।१८) । प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् । अत्र विग्रहः । प्रवर्तना प्रवृत्तिजनकत्वम् । तदेव लक्षणं येषाम् इति (गौ० वृ० १।१।१८) । दोषास्तु बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः (वात्स्या० ४।१।२) । का पुनरियं प्रवर्तना । यथा अवशः प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः प्रवर्तयन्तीति । सेयं प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवर्तनेत्युच्यते (न्या० वा० १।१।१८ पृ० ८५) । ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति । प्रत्यात्मवेदनीया हीमे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति । कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः । रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते । तथा द्विष्टः तथा मूढः इति । दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहु नोक्तं भवतीति (वात्स्या० १।१।१८) (त० दी० पृ० ४२) । अत्रत्यम् दोषलक्षणं च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे सति प्रमान्यत्वे सति प्रवृत्तिजनकत्वम् । लौकि-

कप्रत्यक्षविषयत्वे सतीत्युक्त्या शरीरादृष्टेश्वरेच्छादौ नातिव्याप्तिः । यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीत्युक्तम् (गौ० वृ० १।१।१८)। अथवा दोषत्वं प्रमाकारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् (मू० म० प्रामा० उत्प० पृ० ३२४)। दोषाणां त्रयः पक्षाः रागपक्षः द्वेषपक्षः मोहपक्षश्च । तत्राद्यः पक्षः कामः मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभः माया दम्भः इति । द्वितीयः पक्षः क्रोधः ईर्ष्या असूया द्रोहः अमर्षः अभिमानः इति । तृतीयः पक्षः विपर्ययः संशयः तर्कः मानः प्रमादः भयम् शोकः इति (गौ० वृ० ४।१।३) (वात्स्या० ४।१।३)। २ व्यावृत्तिव्यवहारैतदन्यतरप्रयोजनविघटको धर्मः । स च लक्षणदोषः इति व्यवह्रियते । यथा एकशफत्वस्य गोर्लक्षणस्यासंभवः । स च दोषस्त्रिविधः । अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असंभवश्च (नील० १ पृ० १)। ४ अनुमितितत्करणपरामर्शैतदन्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयः (त० दी० २ पृ० २४)। अथवा यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्कारणीभूतपरामर्शैतदन्यतरप्रतिबन्धकत्वं सः । स च दोषः पञ्चविधः सव्यभिचारत्वम् (व्यभिचारः) विरोधः सत्प्रतिपक्षः असिद्धिः बाधश्च इति (चि० २ पृ० ८३–८४) (न्या० बो० २ पृ० १७)। स च हेतुदोषः हेत्वाभासश्च इत्यपि व्यवह्रियत इति विज्ञेयम् । तल्लक्षणादिकं च हेत्वाभासशब्दव्याख्यानावसरे सविस्तरं संपादयिष्यत इत्यत्रैव विरम्यते । ५ विध्युल्लङ्घनजन्यः अदृष्टविशेषो दोषः (प्रत्यवायः) इति मीमांसका आहुः । गुरुतल्पगमनाभक्ष्यभक्षणादिजन्यपापविशेषः इति धर्मज्ञाः पौराणिकाश्च संजगदिरे । ६ काव्यज्ञास्तु अपकर्षप्रयोजको वस्तुनिष्ठो धर्मविशेषः (वाच०)। अत्रोच्यते । स्याच्चेतो विशता येन सक्षतारमणीयता । शब्देर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्घोषयन्ति तम् ॥ (चन्द्रालो०) इति । अथवा मुख्यार्थहतिः (काव्य० प्र० उ० ७ श्लो० ४८)। यथा यतिभङ्गश्रुतिकटुत्वादयः पदादिगतदोषाः संभवन्ति इति वदन्ति । अत्रोच्यते । दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् । निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थ-

मथ भवेत्क्लिष्टम्। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥ इति (दोषाः १८) (काव्य० प्र० उ० ७ श्लो० ५०–५१)। एवम् वाक्यमात्रगतदोषाः रसदोषाः साक्षात्परंपरया वा तत एव विज्ञेयाः। ७ वातपित्तकफजाः इति त्रयो भ्रमदोषाः इति भिषजः प्रवदन्ति। अत्रोच्यते। वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः। विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्धयन्ति च ॥ इति (वाग्भट०)। अत्र विशेषः। चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृताविमिश्रः ॥ इति (चक्रदत्त०)। अत्रार्थे दोषशब्दे दुष वैकृत्ये इति दुषधातोः करणे घञ्। तथा चोक्तम् धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः। वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः ॥ इति (वाग्भट०)। अत्र द्विषष्टिर्दोषभेदाः इति सुश्रुतकारा आहुः। ८ अनुद्योगदेशान्तरापर्यटनदर्शनीयवस्त्वाद्यनवलोकनादयो दोषाः इतीदानींतना विद्वन्मन्याः पाश्चात्याश्च केचिन्मन्यन्ते।

दोहनम्—[क] क्षरणानुकूलव्यापारः। यथा गां पयो दोग्धि मैत्र इत्यादौ दुहेरर्थः। अत्र गोपदोत्तरद्वितीयाया अर्थो विभागः। तस्य जनकत्वसंबन्धेन क्षरणेन्वयः। विभागे चाधेयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थगवादेरन्वयः। प्रधानकर्मक्षीरवाचकपयःपदोत्तरद्वितीयार्थो वृत्तित्वम्। तस्य धात्वर्थतावच्छेदके क्षरणरूपे फलेन्वयः। एवं च गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्ता मैत्रः इति बोधः। [ख] वस्तुतस्तु विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारः। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितम् क्षरणान्वयिविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वबोधिका पञ्चमी इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४)। गां दोग्धि पयः दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेन सूत्रेण गोरपादानत्वाविवक्षया कर्मत्वं बोध्यम्। तत्र धात्वर्थतावच्छेदकीभूतक्षरणस्य पयोवृत्तित्वात्पयसो मुख्यं कर्मत्वम्। गोस्तु तादृशक्षरणजन्यविभागाश्रयत्वा-

द्गौणं कर्मत्वम् इति विवेकः। गां दोग्धि पय इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति। कारकाधिकारीयेण अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेनापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाविधानात् इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। अन्ये तु गां दोग्धि पय इत्यादौ गोपदोत्तरद्वितीयाया वृत्तित्वमर्थः। तस्य धात्वर्थघटकविभागेन्वयः। शाब्दबोधस्तु पूर्ववदेव ज्ञेयः इत्याहुः। अत्रेदं बोध्यम्। अस्य दुहेः गौणे कर्मणि लकारादि। तत्रोक्तम् प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः॥ इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४) (वाच०)। इदं चात्रावधेयम्। धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम् इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वम् इत्यतो न तादृशं कर्मत्वम् अत्र प्रवर्तते इति। दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठमप्रधानकर्मत्वमाख्यातार्थः। अप्रधाने दुहादीनाम् इत्यनुशासनात्। क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वयः। आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वयः। तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौः इत्याकारको बोधः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४)। यथा वा तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा (हरिवं० श्लो० ८१) इत्यादौ दुहेरर्थः (वाच०)। अत्रादिशब्दग्राह्येषूदाहरणान्तरेषु द्विकर्मकत्वादिविशेषो ज्ञेयः। यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे। भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्॥ (कुमार० स० १ श्लो० २) इत्यादौ। यः पयो दोग्धि पाषाणम् पयो घटोध्नीरपि गा दुहन्ति (भट्टिः) इत्यादौ च दुहेर्द्विकर्मकत्वम्। दुहेरन्यकर्मकत्वाविवक्षायामेककर्मकत्वमपि। यथा दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् (मनुः) इत्यादौ। यथा वा दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयम् (रघु० स० २ श्लो० ६५) इत्यादौ च। [ग] द्रवद्रव्यविभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारविशेषः। स च

कर्तृनिष्ठः। यथा गां दोग्धि पय इत्यादौ। अत्र वायुर्वृक्षं गां दोग्धि इति प्रयोगवारणाय द्रवद्रव्येति पदम्। मेघो जलं दोग्धि इति वारणाय विशेषः इति पदं दत्तम्। अत्र विशेषो दुहधातुगम्यः। इत्थं च द्रवद्रव्येति न देयमित्यपि वदन्ति। अत्र धात्वर्थघटके विभागे गाम् इत्यस्य क्रियायां पयः इत्यस्य चान्वयात् गोवृत्तिविभागानुकूलपयोवृत्तिक्रियानुकूलकृतिमान् इति वाक्यार्थः (का० वा० पृ० २)। [घ] मोचनानुकूलव्यापारः। यथा गां पयो दोग्धि गोप इत्यादौ दुहेरर्थः। अत्र दुह्यर्थघटकमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेन (कर्मतानिरूपकत्वेन) अन्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोवृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधः। अत्रेदं बोध्यम्। मोचनं च बहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारः। तदनुकूलव्यापारो दोहनम्। अतः धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं (धात्वर्थतावच्छेदकतायामवच्छेदकम्) बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसः गौणं कर्मत्वम्। मोचनात्मकं च फलमादाय गोः मुख्यं कर्मत्वम् इति। एवं च दुहादयः फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मका भवन्ति इति (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९८)। [ङ] निःसरणमात्रम्। यथा दुग्धेस्मै सर्वं कामं यो वाचो दोहः (छान्दो० उ०) इत्यादौ। यथा वा न कर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति (महाभा० व० श्लो० ११६५) इत्यादौ। यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा मही। दोग्धि स्मामीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत॥ (भाग० ४।१९।७) इत्यादौ च दुहेरर्थः।

द्यूतम्—अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते (मिताक्षरा २।१९९)।

द्योतकत्वम्—[क] अर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वम् (चि० ४) (न्या० म० ४ पृ० १८) (नील०)। यथा प्रजयतीत्यादौ प्रशब्दस्य द्योतकत्वम्। जयतिरत्र प्रकृष्टजयलक्षकः। प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः (न्या० म० ४ पृ० १८)। यथा वा चित्रगुमानयेत्यादौ चित्रपदस्य द्योतकत्वम्। अत्र च गोपदेनैव लक्षणया चित्रगोस्वामिबोधनाच्चित्रपदस्य द्योतकत्वमेव इति ज्ञेयम् (मु० ४ पृ० १८२)। [ख] शाब्दि-

कानां मते क्वचित् समभिव्याहृतपदीयशक्तिव्यञ्जकत्वम्। यथा प्रहार इत्यादौ प्रादिनिपातानां प्रहरणाद्यर्थद्योतकत्वम् (ल० म०)। अत्र च धातोरेव शक्त्या प्रहारविहाराद्यर्थबोधकत्वसंभवेनोपसर्गाणां द्योतकत्वमेव इति बोध्यम्। अत्र वैयाकरणानां गाथा श्रूयते धातूनामनेकार्थकत्वम् इति (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ८)। तदुक्तम् उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्॥ इति (सि० कौ०)। [ग] क्वचित् समभिव्याहृतगतवृत्त्युद्बोधकत्वम्। [घ] क्वचित्तु क्रियाविशेषाक्षेपकत्वम्। यथा प्रादेशं विलिखतीत्यादौ। अत्र विर्विमानक्रियाक्षेपकः। तथा च प्रादेशं विमाय लिखति इत्यर्थोवगम्यते। यथा वा अथ शब्दानुशासनम् इत्यत्राथशब्दस्य प्रारम्भक्रियाक्षेपकत्वं कैयटादावुक्तम् (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ७)। [ङ] क्वचित्तु संबन्धपरिच्छेदकत्वम्। यथा सर्पिषोपि स्यात् इत्यादौ कर्मप्रवचनीयानां द्योतकत्वम् (ल० म० धात्वर्थ० पृ० ७)। अत्र विन्द्वध्याहारेणापेः पदार्थद्योतकता। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः। एवं च सर्पिरवयवबिन्दुकर्तृका तद्बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयीभूता सत्ता इति बोधः (ल० म० सुब० पृ० ९४–९५)।

द्रवत्वम्—१ (गुणः) [क] स्यन्दनकर्मकारणम् (प्रशस्त० पृ० ३३)। द्रवत्वं पृथिव्यप्तेजोवृत्ति द्वीन्द्रियग्राह्यम् असमवायि निमित्तं च कारणम्। तत्र क्रियायामसमवायि संग्रहे तु निमित्तं कारणम्। [ख] आद्यस्यन्दनासमवायिकारणम्। तत्र द्वितीयादिव्यापारजनकवेगवारणाय आद्य इति स्यन्दनस्य विशेषणम् (वाक्य० १ पृ० ९) (दि० गु० पृ० २३२)। द्रवत्वं द्विविधम्। सांसिद्धिकम् नैमित्तिकं च। तत्र सांसिद्धिकम् अग्न्यादिसंयोगाजन्यम्। स्वाभाविकम् इत्यर्थः (वाक्य० १ पृ० ९)। हिमकरकादौ चादृष्टविशेषेण घनीभावेन सांसिद्धिकद्रवत्वप्रतिबन्धः कल्प्यते (सि० च० १ पृ० ७)। एवं च हिमकरकादावपि सांसिद्धिकं द्रवत्वमस्त्येव। न च तत्र नैमित्तिकं द्रवत्वं युक्तम्। द्रुते घृते घृतत्वादिवत् करकात्वोपलम्भापत्तेः। नैमित्तिकद्रवत्वस्य निमित्त-

नाशनाश्यत्वेन घृतादिवत्पुनः पिण्डीभावापत्तेश्च इति (प० मा०)। तैलक्षीरादावपि जलस्यैव द्रवत्वम्। स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यम् इति बोध्यम् (मु० १ पृ० ७७)। अत्रेदमाकूतम्। हिमकरकयोरौपाधिकद्रवत्वनिरोधात् सूर्यकिरणभूमिसंयोगादिनोपाधिनिवृत्तिमात्रम् न तु द्रवत्वोत्पत्तिः इति (वाक्य० १ पृ० ९)। तथा च अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधः। करकायां काठिन्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव (मु० १ जल० पृ० ७७)। दिव्येन तेजसा संयुक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगो द्रव्यारम्भकः संघाताख्यः। तेन परमाणुद्रवत्वप्रतिबन्धात् कार्ये हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः इति (प्रशस्त० पृ० ३४)। नैमित्तिकं च अग्न्यादिसंयोगजन्यमित्यर्थः (वाक्य० १ पृ० ९)। तत्र सांसिद्धिकं जल एव। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोरेव वर्तते (प्रशस्त० पृ० ३३) (त० सं०) (भा० प० श्लो० १५५–१५८)। सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः (मु० १ जल० पृ० ७६)। घृतलाक्षादिपृथिवीषु सुवर्णादितेजस्सु चाग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वं वर्तते इति ज्ञेयम् (मु० १ पृ० २३२) (त० सं०)। अयं भावः। सर्पिर्जत्वाकरजेषु परमाणुष्वग्निसंयोगाद्वेगापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ तज्जेभ्यो विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्कार्यद्रव्यनिवृत्तौ अग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् स्वतन्त्रेषु परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते इति (प्रशस्त० पृ० ३४)। तथा च द्रवत्वं नित्यानित्यभेदेनापि द्विविधम्। तत्र नित्यद्रव्यगतम् नित्यम्। अनित्यद्रव्यगतमनित्यम् (मु० गु० पृ० २३२) (प्र० प्र०) (त० कौ०) (ल० म०)। अत्रायं विवेकः। सांसिद्धिकं द्रवत्वमेव नित्यानित्यभेदेन द्विविधम्। तच्च नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम्। नैमित्तिकद्रवत्वं त्वनित्यमेव इति (वाक्य० १ पृ० ९)। तस्य पाकजन्यत्वेन विनाशसंभवान्न नित्यत्वमिति भावः। द्रवद्रव्याणि तु दुग्धदध्याज्यतक्रासवजलतैलादीनि दैहिकमूत्रादीनि च विज्ञेयानि। २ काव्यज्ञास्तु गतिः। यथा समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति (गीता अ० ११ श्लो० २८) इत्यादौ। यथा वा ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेद्रवत्

(भा० आ० ५४।७८) तं दुद्रावाद्रिणा कपिः (भट्टि०) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०)।

द्रव्यत्वम्—१ (सामान्यम्) गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वम् (सर्व० पृ० २१५ औलू०)। तच्च नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतम् (वै० उ० १।२।११)। यथा क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वम् (भा० प० श्लो० २४)। अत्र द्रव्यत्वत्वं तु द्रव्येतरासमवेतत्वे सति सकलद्रव्यसमवेतत्वम्। एवम् पृथिवीत्वत्वघटत्वत्वादिकमपि निर्वाच्यम्। २ लिङ्गसंख्यान्वयित्वं द्रव्यत्वम् इति शाब्दिका वदन्ति। लिङ्गसंख्याकारकत्वशून्यत्वं सत्त्वत्वम्। तदेव द्रव्यत्वम् इति भावः (वाच०)।

द्रव्यम्—(पदार्थः) १ [क] गुणाश्रयः (त० दी० पृ० ४)। अत्रायं नियमः। प्रथमं द्रव्यं निर्गुणं निष्क्रियं चैवोत्पद्यते पश्चात्तत्समवेता गुणक्रिया उत्पद्यन्ते इति। गुणाश्रयत्वं चात्र गुणयोग्यत्वम्। तच्च गुणात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् (त० भा०)। इदं द्रव्यलक्षणम् द्रव्यत्वजातिमत्त्वं वा द्रव्यलक्षणम् इति बोध्यम् (त० दी० १।४) (त० कौ०)। इत्थं च तत्र सूत्रम् क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् (वै० १।१।१५) इति। अथवा गुणसमानाधिकरणा सत्ताभिन्ना च या जातिः (द्रव्यत्वम्) तद्वत्त्वम्। तेन आद्यक्षणावच्छिन्ने उत्पन्नविनष्टे च द्रव्ये नाव्याप्तिः (त० दी० १ पृ० ५)। [ख] समवायिकारणम् (त० भा० अर्थ० पृ० २७) (भा० प० साधर्म्य० श्लो० २३)। [ग] द्रव्यत्वरूपजातिमत् (त० दी० १ पृ० ४) (त० कौ० १ पृ० १)। द्रव्यत्वजातिस्तु कार्यसामान्यस्य संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति (वै० वि० १।१।५) (मु० १ पृ० ३०) (नील० १ पृ० ४)। तथाहि कार्यसमवायिकारणता किंचिद्धर्मेण (अर्थात् द्रव्यत्वेन) अवच्छिन्ना कारणतात्वाद्दण्डनिष्ठघटकारणतावत् इत्यनुमानेन द्रव्यत्वं जातिः सिध्यति। अनुगतः अन्यूनः अनतिप्रसक्तश्च यो धर्मस्तस्यैवावच्छेदकत्वेन तादृशयत्किंचिद्धर्मस्य जातित्वावश्यकत्वात् इति भावः। एवम् गुणत्वा-

दीनामपि जातित्वमूह्यम् । द्रव्यं नवविधम् पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशः कालः दिक् आत्मा मनः इति द्रव्याणि (वै० १।१।५) (प्रशस्त० पृ० १) (त० भा० अर्थ० पृ० २७) (त० सं०) (भा० प० श्लो० ३) । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालः दिक् इति (प्रशस्त० पृ० ७) । तत्र दिक्कालौ परमात्मनो नातिरिच्येते इति दीधितिकृद्वक्ति (दि० १) (प० मा०) । आकाश ईश्वरान्नातिरिच्यते इत्येकदेशिन आहुः (प० मा०) । अत्र भाष्यम् । आकाशं गुणवत्त्वात् अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । शब्दो गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम् । समानासमानजातीयकारणासंभवान्नित्यम् । सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रभावेन (प्रशस्त० पृ० ७) । द्रव्यम् प्रकारान्तरेण द्विविधम् बहिर्द्रव्यम् अन्तर्द्रव्यं च । बहिर्द्रव्याणि पृथिवी आपः तेजः वायुश्च । तदन्यान्यन्तर्द्रव्याणि इति । तत्रापि पृथिव्यप्तेजांसि द्वीन्द्रियग्राह्याणि (न्या० वा० १।१।१३ पृ० ७६) । अत्रेदं बोध्यम् । वायोरनुमेयत्ववादिनां प्राचां मते बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वं कारणम् । तेन प्रत्यक्षसामग्र्यभावान्न वायोस्त्वाचप्रत्यक्षम् । वायोः प्रत्यक्षत्ववादिनां नव्यानां मते तु उद्भूतस्पर्शवत्त्वे सति महत्त्वमपि कारणम् इति (न्या० सि० दी० पृ० ३२) (मु० १ पृ०) । तेन प्रत्यक्षसामग्रीसंपत्त्या वायोस्त्वाचप्रत्यक्षं भवति इति भावः । द्रव्यं नित्यानित्यभेदेनापि द्विविधम् । तत्र नवसु द्रव्येषु मध्ये पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः आकाशम् कालः दिक् आत्मा (जीवः परमात्मा च) मनश्च एतानि नित्यद्रव्याणि । पृथिव्यादिचतुष्टयस्य द्व्यणुकमारभ्य महत्पर्यन्तं सर्वाण्यनित्यद्रव्याणि भवन्ति (मु० १) । तत्र अनित्यद्रव्यं कार्यरूपत्वादवयवसमवेतम् । नित्यद्रव्यं त्वसमवेतमेव । २ शाब्दिकास्तु वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ॥ (भर्तृहरिः) इति वदन्ति । ३ भिषजस्तु रसो गुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पञ्चानां यः समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते ॥

इति । तन्मते द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकानां प्राधान्याप्राधान्यभेदेन द्वैविध्यम् सुश्रुतग्रन्थे उक्तम् । तत्तु तस्मादेव विज्ञेयम् । प्रकारान्तरेण द्रव्यं पञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रकोल्बणद्रवद्रव्यभेदात् इत्याहुः (वाच०) । ४ आर्हतास्तु गुणपर्यायवद्द्रव्यम् (सर्व० सं० पृ० ७२ आर्ह०) इत्याहुः । ५ रामानुजीयास्तु इत्थं वदन्ति । तत्र द्रव्यं दशावत्प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता कालोब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशोन्य आत्मा । संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म ॥ (सर्व० सं० पृ० ११२ रामानु०) ।

द्रोणः—द्रोणत्वविशिष्टः परिमाणविशेषः । यथा द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति द्रोणो व्रीहिरित्यादौ । द्रोणत्वं चात्र इयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषः । एवम् प्रस्थत्वादयो बोध्याः (ल० म०) । द्रोणो व्रीहिरित्यत्र द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिः इति शाब्दबोधः (सि० कौ० का०) ।

द्रोहः—(दोषः) [क] अहितेच्छा । यथा शत्रवे द्रुह्यतीत्यादौ धात्वर्थः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) । अत्र भाष्यम् प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुर्द्रोहः । स च द्वेषभेदः (प्रशस्त० पृ० ३३) । अत्र अहितभागितयेच्छाविषयता । तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थः । तादृशनिरूपकत्वस्य धात्वर्थेच्छायामन्वयः । अथवा आधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । अतः कर्मणेत्यादिसूत्रस्य (पा० सू० १।४।३२) न विषयः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) । तस्य चाधेयत्वस्य धात्वर्थघटकाहिते अन्वयः । अत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा० सू० १।४।३७) इत्यनेन कर्मणः संप्रदानसंज्ञा (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६) । [ख] नाशाय द्वेषः (गौ० वृ० ४।१।३) । [ग] द्विष्टाचरणम् । यथा मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र । अत्र मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८७) । [घ] शाब्दिकास्तु दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा हरये द्रुह्यतीत्यादौ द्रुहेरर्थः इत्याहुः । अत्र

हरिसंप्रदानको द्रोहः इति बोधः (ल० म० सुबर्थ० पृ० १०३)। अत्रायं विवेकः। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः संप्रदानत्वम्। द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेव इति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मतैव न तु संप्रदानता। अत एव शिष्यस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोढा इत्यादौ कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम् (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८७)। अत्रेदमवधेयम्। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयति इत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः संप्रदानत्वं वैकल्पिकम् इत्युन्नीयते। [ङ] हिंसा इति परे मन्यन्ते (गौ० वृ० ४।१।३)।

द्वन्द्वः—(समासः) [क] यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थः तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः। घटघटेत्यादिकस्य घटकलशेत्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वम्। अतो न तादृङ्नामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः। अत एव समस्यमानपदार्थयोः तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथो भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे द्वन्द्वः (पा० सू० २।२।२९) इति पाणिनिराह। अत एव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं चशब्दमन्तर्भाव्य धवश्च खदिरश्च इत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः (श० प्र० श्लो० ४७ पृ० ६२)। पदजन्यप्रतीतिविषयभेद एव द्वन्द्वः (भवानन्दी)। यथा पाणिपादं वादय धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ द्वन्द्वः। अत्र हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रति अमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन निश्चयः कारणम्। अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः (श० प्र० श्लो० ४७ पृ० ६१)। द्वन्द्वो द्विविधः। समाहारः इतरेतरश्चेति (श० प्र० श्लो० ४७–४८ पृ० ६०–६१)। अत्र वैयाकरणानां विवेकः। संहतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः संहन्यमानप्राधान्य इतरेतरयोगः इति (वाच०)। शाब्दिकास्तु धवखदिरावित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदसमूहः समासार्थ

इत्याहुः (ल० म० वृत्तिवि० पृ० ३०)। अत्रायं विशेषः। समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न तत्र द्वन्द्वसमासः। यत्र युगपत्क्रियान्वयतात्पर्यम् तत्र समासः। समुच्चये च क्रमेण क्रियान्वयः न तु युगपत् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ५२)। [ख] परस्परानन्वितसमस्यमाननिखिलपदार्थबोधकसमासः। यथा धवखदिरावित्यादौ। अव्ययीभावादावतिव्याप्तिवारणाय परस्परानन्वितेति पदार्थविशेषणम्। अव्ययीभावादौ यथायथं भेदेनाभेदेन वा परस्परान्वितपदार्थबोधकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। पाणिपादमित्यादिसमाहारद्वन्द्वे तु पाणिपादमात्रं प्रतीयते साहित्यमपि (समाहारः) न प्रतीयते इति तत्र नाव्याप्तिः। एकवचनं तु द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (पा० सू० २।४।२) इति सूत्रेण विहितं न विरुद्धम्। धवखदिरावित्यत्र च परस्परानन्वितसमस्यमानपदार्थधवखदिरादिबोधकत्वसत्त्वात्समन्वयः (म० प्र० ४ पृ० ४४)। [ग] सर्वपदार्थप्रधानः समासः (न्या० वा० १ पृ० ११)।

द्वन्द्वम्—रहस्यादयः पञ्च द्वन्द्वशब्दार्थाः पाणिनिनोक्ताः। तथाच सूत्रम् द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु (पा० सू० ८।१।१५) इति। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यम्। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि १ रहस्यम्। यथा द्वन्द्वं मन्त्रयते इत्यादौ। २ मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः। यथा आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापि इति मर्यादार्थः। ३ व्युत्क्रमणम् पृथगवस्थानम्। यथा द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः इति। द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता इत्यर्थः (वाच०)। ४ यज्ञपात्रप्रयोगः। यथा द्वन्द्वं न्यञ्चि यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति इति। ५ अभिव्यक्तिः। यथा द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ इति (शब्देन्दुशे०)। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः (वाच०)। ६ काव्यज्ञाश्च युगलम्। यथा द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः (कुमार० ३।३५) इत्यादौ इत्याहुः। ७ परस्परविरुद्धस्वभावः शीतोष्णादिः। यथा द्वन्द्वातीतो विमत्सरः (गीता० ४।२२) निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो (गीता० ५।३) न द्वन्द्वदुःखमिह किंचिदकिंचनोपि (माघः) इत्यादौ इति योगिनो वेदान्तिन-

श्चाहुः । अत्रोच्यते क्षुत्पिपासे शोकमोहौ रागद्वेषौ तथैव च । लाभालाभौ च शीतोष्णे तथा मानापमानकौ ॥ कामक्रोधप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिताः इति । ८ दुर्गम् इति व्यवहारज्ञा आहुः । ९ रोगविशेष इति भिषज आहुः (वाच०) ।

द्वयोरेकम् इति रीत्या जायमानं ज्ञानम्—एकप्रकारतानिरूपितोभयविशेष्यताशालि ज्ञानम् (ल० व० पृ० ९) । यथा घटपटौ रक्तरूपवन्तौ इति ज्ञानम् । अत्र घटपटोभयनिष्ठविशेष्यताया रक्तरूपनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितत्वेन तथात्वं संपद्यते इति विज्ञेयम् ।

द्वादशलक्षणी—जैमिनिसूत्रम् । द्वादशानां लक्षणानां (अध्यायानां) समाहारः (जै० न्या० अ० १ पा० १ अधि० १) ।

द्वादशायतनम्—पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् । धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥ (सर्व० सं० पृ० ४६ बौ०) ।

द्वारम्—१ व्यापारवदस्यार्थोनुसंधेयः (राम० मङ्ग० पृ० ४) । २ क्राथनस्पन्दनमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितद्भाषणानि द्वाराणि (सर्व० सं० पृ० १७० नकुली०) ।

द्विकर्मकः—(धातुः) फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचको धातुविशेषः । यथा दुह पृच्छ इत्यादिः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९८) । अत्र द्विकर्मकत्वं च कर्मद्वयसाकाङ्क्षक्रियाबोधकत्वम् इति ज्ञेयम् (का० व्या० पृ० २) । द्विकर्मका धातवस्तूक्ता यथा दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ इति (सि० कौ० का० पृ० ५६) ।

द्विगुः—१ (समासः) संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्मिकं तादात्म्यसंबन्धेन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थम् तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते । यथा पञ्चमूलीत्यादौ (श० प्र० श्लो० ३४ पृ० ४५) । त्रिकटुत्रिभुवन-

चतुर्युगचतुर्वर्गपञ्चगव्यपञ्चामृतषड्रसषट्पदार्थसप्तर्ष्यष्टनागाष्टवसुनवरसनवग्रहदशमूलैकादशरुद्रैकादशेन्द्रियद्वादशादित्येत्यादिकः कर्मधारयः शुण्ठ्यादिपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकः । त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः । अतो नोक्तकर्मधारयेतिव्याप्तिः इति (श० प्र० श्लो० ३४ पृ० ४५) । कटुत्रयं च शुण्ठी पिप्पली मरीच एतत्त्रयम् । अथवा संज्ञाविषयान्यत्वे सति संख्यावाचकपूर्वनामतुल्यार्थकोत्तरनामकः समासः । यथा पञ्चगवम् पञ्चाश्वम् पञ्चाम्रम् इत्यादौ इति प्राञ्चः । पञ्चाम्राः पञ्चकन्याः इत्यादिकर्मधारयवारणाय सत्यन्तम् । पञ्चानामाम्राणां समाहारः पञ्चाम्रमित्यर्थे तु द्विगुरेव । नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारयवारणाय संख्यावाचकेति पूर्वनामविशेषणम् (म० प्र० ४ पृ० ४४) । पञ्चगवमित्यादौ सत्यन्तस्य संख्यावाचकपञ्चेतिपूर्वपदतुल्यार्थकगवादिपदस्य च सत्त्वाल्लक्षणसंगतिः । तथा च पञ्चाभिन्नगवादिसमाहारः इति पञ्चाभिन्नाः समाहृतगवादयः इति वा वाक्यार्थबोधः (म० प्र० ४ पृ० ४४) । अयं द्विगुस्त्रिविधः । तद्धितार्थः उत्तरपदपरकः समाहारार्थकश्चेति (श० प्र० श्लो० ३४ पृ० ४५–४६) । तथाच पाणिनेः सूत्रम् संख्यापूर्वो द्विगुः (पा० सू० २।१।५२) इति । अस्यार्थः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (पा० सू० २।१।५१) इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् (सि० कौ० स० पृ० ७४) । २ काव्यज्ञास्तु द्विगवस्वामिकः पुरुषो द्विगुः । यथा द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततमस्मद्गृहेव्ययीभावः (उद्भटः) इत्यादौ इत्याहुः ।

द्विजः—मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ (मिताक्षरा अ० १।३९) ।

द्वितीया—(विभक्तिः) तत्तद्धात्वर्थादौ कर्मत्वादिबोधिका विभक्तिः । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलपदोत्तरं द्वितीया । द्वितीयादयोपि द्विविधाः । कारकविभक्तयः उपपदविभक्तयश्च । अत्र कारकत्वं च क्रियाजनकत्वशक्तिः (ल० म०) । द्वितीयाया अर्थश्च १ कर्मत्वम् । तच्च फलविशेषो द्वितीयार्थः । यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगात्मक-

फलम् परसमवेतत्वं च द्वितीयार्थः इति प्राञ्चो नैयायिका आहुः । अत्रायं भावः । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम् । तत्र क्रिया व्यापारमात्रम् धातुत एव लभ्यते । फलान्वयि वृत्तित्वम् जन्यजनकभावसंबन्धश्च (पदार्थत्वं विना) संबन्धमर्यादया भासते इति फलमात्रं संयोगविभागादि कर्मप्रत्ययार्थः इति प्राचां नैयायिकानां मतम् । एतन्मते धातोर्व्यापारमात्रार्थकत्वम् इति बोध्यम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ३६) (का० व्या०) । अत्र परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थो वक्तव्यः । प्राचीनमते शाब्दबोधस्तु वृत्तित्वसंबन्धेन ग्रामविशिष्टो यः संयोगः जनकतासंबन्धेन तादृशसंयोगविशिष्टो यो व्यापारः (धातुलभ्यः) तद्विषयिणी या कृतिः (आख्यातलभ्या) तद्वान् इत्युत्पद्यते । नव्यास्तु वृत्तिरेव द्वितीयार्थः । यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थफलान्वयि वृत्तित्वं द्वितीयार्थः । अयं भावः । नव्यमते धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव कर्मत्वम् । तत्र फलावच्छिन्नव्यापारो धातुत एव लभ्यते । तदेकदेशे फले द्वितीयार्थवृत्तित्वमन्वेति । एवं च स्पन्दादेर्न सकर्मकत्वम् । तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ३८)। नव्यमते यत्र समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वबोधः तत्र द्वितीया इति व्युत्पत्तिः । तेन भूमौ पततीत्यादौ पतधातोरकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन (सप्तम्या आश्रयत्वबोधेपि) न द्वितीया (त० प्र० ख० ४ पृ० ८४)। अत्रेदमवधेयम् । नव्यमते च यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वम् तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः । यत्रानुकूलकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम् तत्र कृतिजन्यत्वम् द्वितीयार्थः । यत्र प्रतियोगित्वम् तत्रानुयोगित्वम् । तेषां चाश्रयतासंबन्धेनैवान्वयः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४७)। नव्यानां मतेत्रायं बोधः निरूपितसंबन्धेन ग्रामविशिष्टं यद्वृत्तित्वम् (आधेयत्वम्) तद्वान् यः संयोगस्तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमान् इत्युत्पद्यते । अत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा० सू० १।४।४९) इत्यनेन कर्मसंज्ञा कर्मणि द्वितीया (पा० सू० २।३।२) इत्यनेन द्वितीया च ज्ञेया । यथा वा गां पयो दोग्धि मैत्र इत्यादौ पयःपदोत्तरद्वितीयार्थो वृत्तित्वम्

इति प्राहुः । अत्र विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । तत्र विभागे गोपदोत्तरद्वितीयार्थवृत्तित्वस्य क्षरणे च पयःपदोत्तरद्वितीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयो बोध्यः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४) । अत्रेदं बोध्यम् । गामित्यत्र अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इत्यनेन कर्मसंज्ञा । पय इत्यत्र तु कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा० सू० १।४।४९) इत्यनेन कर्मसंज्ञा । तथा च कर्मणि द्वितीया (२।३।२) इत्यनेनोभयत्र द्वितीया इति । अधिकं तु दोहनशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् इति तत्र द्रष्टव्यम् । अत्र आश्रयो द्वितीयार्थः इति शाब्दिका आहुः (वै० सा०) । क्वचित्कर्मत्वं विषयरूपत्वम् । यथा भाविनं घटं जानाति (न्या० म० ४ पृ० ६) पौरवं गां याचते इत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र विद्यमानघटस्थले ज्ञानेन ज्ञाततोत्पादनमङ्गीकृत्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि कदाचित्संभवति इत्यतः भाविनम् इत्युक्तम् । तत्र पूर्वं घटस्याभावेन ज्ञाततया जननासंभवात् इति भावः । एवं च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यनेन सूत्रेण लक्षणया विषयत्वात्मकं गौणमेव कर्मत्वं बोध्यते इति (त० प्र० ख० ४ पृ० ७६) । पौरवमित्यत्रापि पूर्वोक्तमेव गौणं कर्मत्वम् । पौरवस्य गां दोग्धि इत्यत्रेव कर्मत्वं बोध्यम् । तच्च विषयत्वरूपं कर्मत्वं क्वचिद्विधेयत्वम् विधेयित्वं वा । यथा पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्रेदं बोध्यम् । ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राचीनमते विषयत्वमर्थः । तस्य च निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः । विषयत्वे प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः इति । नव्यास्तु वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति पटं न इत्यादौ प्राचीनमते शाब्दबोधस्य अनुपपत्तेस्तत्र द्वितीयाया विषयित्वमेव शक्यार्थमुपवर्णयन्ति । तन्मते तत्र विषयित्वे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन विषयित्वस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वयः इति । घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयत्वमेव । विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिः इति सांप्रदायिका आहुः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५१) । क्वचित्तु

उद्देश्यत्वम् उद्देश्यित्वं वा । यथा वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यादौ द्वितीयार्थः । अयं द्वितीयार्थस्तु (उद्देश्यत्वम् उद्देश्यित्वं वा) यदि वह्निसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमि इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं मन्यते तदाङ्गीकर्तव्यः । तथा च तादृशद्वितीयार्थोद्देश्यत्वादेश्च तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वेन विशिष्टेन्वयः कर्तव्यः । वह्निमत्त्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । तच्चात्र विधेयत्वमेवेति न तृतीयार्थानुपपत्तिः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५५–५६) । यथा वा विष्णुं यजते इत्यादौ द्वितीयार्थः । क्वचिच्च समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारिता । यथा पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र तादृशप्रकारितायाश्च गन्धनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयितायां निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । तेन इदानींतनपुष्पे गन्धः इत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंसर्गेण कालादिप्रकारकत्वेपि तादृशप्रत्यक्षदशायां न कालं जिघ्रति इत्यादिप्रयोगः (ग० व्यु० का० २ ख० १ पृ० ५२) । क्वचिच्च लौकिकविषयित्वम् । यथा घटं पश्यतीत्यादौ द्वितीयार्थः । क्वचित् तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता । यथा रङ्गे अभेदेन रजतारोपस्थले रङ्गं रजतं जानाति इत्यादौ द्वितीयार्थः । क्वचित् विशेष्यता । यथा पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र पाकादेश्च कृतिकर्मत्वमेव द्वितीयया प्रत्याय्यते । न त्विच्छाया विषयत्वरूपं कर्मत्वम् । गृहस्थितीच्छामादाय गृहं तिष्ठासति इत्यादिप्रयोगापत्तेः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५९) । अत्रेदं ज्ञेयम् । क्यजाद्यन्तादेरकर्मकस्य सन्नन्तसमानार्थकत्वेपि पुत्रीयति पुत्रकाम्यतीत्यादौ साकाङ्क्षत्वानुपगमेन न द्वितीया । भृत्यं पुत्रीयतीत्यादौ तु आचारार्थविहितक्यजन्तस्य सकर्मकत्वं युज्यत एवेति तत्र द्वितीया (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६३) । क्वचित् मुख्यविशेष्यत्वम् । यथा वृष्टिसाध्यं सुखं भवतु इत्यत्र सुखस्यैव न तु वृष्टेः कर्मत्वं द्वितीयार्थः । अतस्तत्र तादृशविवक्षायां सुखमिच्छति इत्यादिवत् वृष्टिमिच्छति इत्यादयो न प्रयोगाः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ५९) । क्वचित्

साध्यताख्यविषयताविशेषः । यथा घटं करोतीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । काशान् कटं करोति काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ काशकाष्ठपदोत्तरद्वितीययोरुपादानीयविलक्षणविषयतैवार्थः इति (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६५)। २ कर्तृत्वम् । यथा अजां ग्रामं प्रापयति शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति ब्राह्मणमन्नं भोजयति यजमानं मन्त्रं पाठयति घटं जनयति घटं नाशयति चैत्रः इत्यादौ अजादिपदोत्तरद्वितीयार्थः कर्तृत्वम् । अजां ग्रामं प्रापयति इत्यादौ गतिनिरूपितमजानिष्ठं कर्तृत्वम् आश्रयत्वमेव द्वितीयार्थः । अत्र गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ (पा० सू० १।४।५२) इत्यनेन कर्तुः कर्मसंज्ञा विधीयते इति बोध्यम् । तथा च अजां ग्रामं प्रापयति इत्यस्य अजा ग्रामं गच्छति चैत्रोजां ग्रामं गमयति इत्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यर्थ ऊह्यः । शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञाननिरूपितं शिष्यनिष्ठं कर्तृत्वं चाश्रयत्वमेव द्वितीयार्थः । घटं जनयतीत्यादावुत्पत्तिनिरूपितं घटनिष्ठं कर्तृत्वं चाश्रयत्वमेव द्वितीयार्थः । ब्राह्मणमन्नं भोजयतीत्यादौ भोजननिरूपितं ब्राह्मणनिष्ठं कर्तृत्वं च भोजनानुकूलकृतिमत्त्वमेव द्वितीयार्थः । यजमानं मन्त्रं पाठयतीत्यादौ पाठनिरूपितं यजमाननिष्ठं कर्तृत्वं च पाठानुकूलकृतिमत्त्वमेव द्वितीयार्थः । घटं नाशयतीत्यादौ नाशनिरूपितं घटनिष्ठं कर्तृत्वं च प्रतियोगित्वमेव द्वितीयार्थः । तस्य च कर्तृत्वस्य पूर्वोक्ताश्रयत्वकृतिमत्त्वप्रतियोगित्वात्मकस्य निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थेन्वयः इति प्राचीना आहुः । नव्यास्तु यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वम् तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः । यत्रानुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वं तत्र कृतिजन्यत्वं द्वितीयार्थः । यत्र प्रतियोगित्वं कर्तृत्वं तत्रानुयोगित्वं द्वितीयार्थः । तेषां च पूर्वोक्तकर्तृत्वानाम् आश्रयतासंबन्धेनैव तत्तद्धात्वर्थेष्वन्वयः इति प्राहुः । ३ विभागः । यथा गां पयो दोग्धि मैत्र इत्यादौ गोपदोत्तरद्वितीयाया अर्थः । अत्रत्यो विषयस्तु दोहनशब्दव्याख्यानावसरे संपादितः । तत्रावलोकनीयः । ४ अभेदः । यथा स्तोकं पचतीत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र नामार्थधात्वर्थयोरभेदात्मकसंबन्धेन पदादनुपस्थितेनाप्यन्वयो भवतीत्यस्यास्वीकार एवाभेदो

द्वितीयया बोध्यते । तत्स्वीकारे तु क्रियाविशेषणपदोत्तरद्वितीया विशेषणविभक्तिवत्प्रयोगसाधुत्वायैवेति ज्ञेयम् (का० व्या० पृ० ७) । ५ अधिकरणत्वम् । यथा मासमधीते चैत्र इत्यादौ द्वितीयार्थः । अत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० सू० २।१।५) इत्यनेन द्वितीया ज्ञेया। ६ अन्ये तु व्यापकत्वम् । यथा मासं रमणीया क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ द्वितीयार्थः इत्याहुः । अत्र अत्यन्तसंयोगोभिव्याप्तिः । अभिव्याप्त्यन्तर्भावेन मासस्य कर्मत्वम् । द्वितीयायाः साधुत्वनिर्वाहकत्वमेवेति । अत्रोक्तम् कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ इति (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ६८) । ७ केचित्तु अभिव्याप्तिः । यथा मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ द्वितीयार्थ इत्याहुः । ८ प्रतियोगित्वम् अनुयोगित्वं वा । यथा दण्डं विना न घट उत्पद्यते रासभं विनापि घट उत्पद्यते इत्यादौ द्वितीयार्थः । यथा वा आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत् प्रपूजयेत्पर्वतराजपुत्रीम् इत्यादौ प्रतियोगित्वम् अनुयोगित्वं वा द्वितीयार्थः । ९ अवधित्वम् अवधिमत्त्वं वा । यथा काशीतः कौशिकीं यावद्यातीत्यादौ द्वितीयार्थः । १० आधेयत्वम् । यथा यज्ञमनु प्रावर्षदित्यादौ द्वितीयार्थः । अत्रार्थे कारकत्वरूपं हेतुत्वम् अनुशब्दार्थः । अनुर्लक्षणे (पा० सू० १।४।८४) इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारकहेतुपरत्वात् । तत्र च यज्ञान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः । हेतुतायाश्च निरूपकत्वसंबन्धेन वृष्टावन्वयः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७६) । ११ निरूपितत्वम् । यथा उक्तोदाहरणे एव यज्ञमनुप्रावर्षदित्यत्र। अत्रार्थे जन्यत्वमनुशब्दार्थः। तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञाद्यन्वितस्यान्वयः । जन्यतायाश्चाश्रयत्वसंबन्धेन वृष्टावन्वयः । यथा वा त्वां च मां चान्तरेणेत्यादौ द्वितीयार्थो निरूपितत्वम् । अत्र अन्तरान्तरेण युक्ते (पा० सू० २।३।४) इत्यनेन द्वितीया। तथा च द्वितीयार्थनिरूपितत्वस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वेन्वयः (ग० व्यु० का० २ ख० २ पृ० ७७) । एवमन्यत्रापि द्वितीयार्थ उक्तदिशा स्वयं परिच्छेद्यः (ग० व्यु० कारक० २ खण्ड० १-२ पृ० ३६-७७)।

द्वित्वम्—[क] संख्याविशेषः । इदं द्वित्वं च समवायेन द्रव्यद्वये प्रत्येकं तिष्ठति इति ज्ञेयम् । यथा द्वौ घटावानयेत्यादौ द्वित्वम् । [ख] अपेक्षाबुद्धिजन्यो गुणविशेषः । यथा अयमेकः अयमेकः इति बुद्ध्यनन्तरम् इमौ इति व्यवहारविषयो द्वित्वम् । इदं द्वित्वं तु व्यासज्यवृत्ति पर्याप्तिसंबन्धेन द्वयोरेव द्रव्ययोस्तिष्ठति न प्रत्येकम् । इदमेव द्वित्वम् इमौ द्वौ इति व्यवहारविषयः इति च विज्ञेयम् (सर्व० सं० पृ० २२१ औल्छ०) । एवम् त्रित्वचतुष्ट्वाद्यारम्य परार्धत्वपर्यन्तं ज्ञेयम् । मीमांसकास्तु द्वित्वादीनामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं न स्वीकुर्वन्ति इत्यन्यत् । वस्तुतस्तु द्वित्वमपेक्षाबुद्ध्या जन्यते तन्नाशेन च नश्यति । क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति (प्रशस्त० पृ० १३) (मु० गु०) । द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे प्रमाणमाहुराचार्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवत् इति । द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं न भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवत् इति सायणाचार्याः (सर्व० सं० पृ० २२२ औल्छ०)। इदानीं द्वित्वोत्पत्तिप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते । (१) यदा बोद्धुश्चक्षुषा समानासमानजातीययोर्द्रव्ययोः संनिकर्षे सति तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैकत्वसामान्यज्ञानोत्पत्तावेकत्वसामान्यतत्संबन्धज्ञानेभ्य एकगुणयोरनेकविषयिण्येकबुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यैकत्वाभ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते । ततः पुनस्तस्मिन् द्वित्वसामान्ये ज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद्द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिर्विनश्यति । द्वित्वसामान्यतत्संबन्धज्ञानेभ्यो द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानता इत्येकः कालः (प्रशस्त० पृ० १३) । (२) प्रथममिन्द्रियार्थसंनिकर्षः । तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानम् । ततोपेक्षाबुद्धिः । ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो द्वित्वसामान्यज्ञानम् । तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानम् । ततः संस्कारः (सर्व० सं० पृ० २२१ औल्छ०) । (३) उत्पत्स्यमानद्वित्वाधारेणेन्द्रियसंनिकर्षः । तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानम् । तत एकत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपापेक्षाबुद्धिः । ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिः । ततस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानम् । ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानम् । ततो द्वित्वगुणविशिष्ट-

द्रव्यज्ञानम्। ततः संस्कारः। इतीन्द्रियसंनिकर्षमारभ्य संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः (वै० उ० ७।२।८)। अत्र मुक्तावली। प्रथममपेक्षाबुद्धिः। ततो द्वित्वोत्पत्तिः। ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकात्मकम्। ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च। ततो द्वित्वनाशः इति (मु०गु०)। द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यत्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यम् आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य स्वतः अविनाशित्वात् चरमज्ञानवत्। चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यत्वात् इति (वै० उ० ७।२।८)। इदानीं द्वित्वविनाशप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते। (१) एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितो विनाशः। द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः। द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः। द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात्। तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्वा विनाशः इति। एवम् द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् त्रित्वोत्पत्तिविनाशावप्यूहनीयौ (वै० उ० ७।२।८)। (२) अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं निवृत्तिः। द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं निवृत्तिः। गुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः। द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारात् इति (प्रशस्त० पृ० १३)। आश्रयनाशात्तन्नाशो यथा। (३) यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम्। तद्यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्यकारणसमानभावाभावात् (वै० उ० ७।२।८)। (४) यदैकत्वाधारावयवैः कर्मोत्पद्यते तदैकत्वसामान्ये ज्ञानमुत्पद्यते। कर्मणा चावयवान्तराद्विभागः क्रियते। अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः। ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते। संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः। ततस्तस्मिन्नेव काल आश्रयविनाशाद्द्वित्वविनाशः इति शोभनमेतद्विधानम् (प्रशस्त० पृ० १४)। अपेक्षाबुद्धि-

विशेषविषयत्वं द्वित्वमिति केचिदाहुः (दि० १) । यथा समवायाभावौ द्वौ इति प्रतीतिविषयो द्वित्वम् । इदं च द्वित्वं स्वरूपसंबन्धेन पदार्थमात्रे तिष्ठति इति ज्ञेयम् । द्वित्वादिकं स्वरूपभेद एव नातिरिक्तम् इति भूषणमतम् (वै० उ० ७।२।१) ।

द्विधा—(अव्ययम्) प्रकारद्वयेन । यथा षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः (रघु० स० १ श्लो० ३९) इत्यादौ ।

द्विराषाढः—मलमासविशेषः । माधवाद्येषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेच्युतः ॥ (पु० चि० पृ० ३०) ।

द्विष्ठत्वम्—[क] उभयनिरूपितवृत्तित्वम् । यथा संयोगविभागादीनां द्विष्ठत्वम् । [ख] स्थानद्वयवृत्तित्वम् । यथा द्विष्ठास्तिथिक्षयाभ्यस्ता-श्चान्द्रवासरभाजिताः (सू० सि०) इत्यादौ इति ज्योतिःशास्त्रज्ञा आहुः ।

द्वीन्द्रियग्राह्यगुणत्वम्—[क] इन्द्रियत्वावान्तरत्वक्त्वचक्षुष्ट्वैतदुभयधर्मा-वच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयग्रहविषयगुणत्वम् । द्वीन्द्रियग्राह्यगु-णाश्च संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् द्रवत्वम् वेगः स्नेहश्च (भा० प० गु० श्लो० ९२–९३) (दि० गु० पृ० १९३) । [ख] चक्षुस्त्वगुभयग्रहणयोग्यत्वम् (दि० गु० पृ० १९३) । चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवायिगुणत्वम् इति तु निष्कर्षः । अत्र संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामतिव्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति । कर्मादावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वस्य निवेशः (दि० गु० पृ० १९३) । [ग] चाक्षुषस्पार्शननिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्य-जातिमत्त्वम् (प० मा०) । [घ] बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्यजातिमद्गुणत्वम् इति कश्चिद्वक्ति (ल० व०) ।

द्वेषः—(गुणः) [क] अमर्षलक्षणः दोषः (वात्स्या० ४।१।३) । यथा इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् (गौ० १।१।१०) इत्यादौ द्वेषः । यज्जातीयस्यार्थस्य संनिकर्षाद्दुःखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति । सेयं हातुमिच्छा द्वेषः । एवम्

एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसंधानाद्दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यसंमतोर्थः (वात्स्या० १।१।१०)। द्वेषश्च मनोग्राह्यः (भा० प० श्लो० ५८) जीवात्ममात्रवृत्तिश्च (वात्स्या० ४।१।२)। द्वेषलक्षणं च निवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वम्। अत्र ज्ञानवारणाय साक्षात् इति पदम् (वाक्य० गु० पृ० २१)। अथवा विघ्नोत्पादकज्ञानजन्यगुणत्वम् इति (ल० व० गु० पृ० ३५)। [ख] निवृत्तिलिङ्गः (वात्स्या० ३।२।३७)। स च प्रज्वलनात्मकः (प्रशस्त० पृ० ३३)। यथा इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ (गीता० ३।३४) इत्यादौ द्वेषः। यस्मिन् सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स द्वेषः। स चात्ममनसोः संयोगाद्दुःखापेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद्वा उत्पद्यते। प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः। द्रोहः क्रोधः मन्युः अक्षमा अमर्षः इति द्वेषभेदाः (प्रशस्त० पृ० ३३)। [ग] द्वेष्टि इत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वसामान्यवान् प्रज्वलनात्मकः (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ० ८) (सि० च० गु० पृ० ३५)। [घ] द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यो गुणविशेषः (सि० च० गु० पृ० ३५) (भा० प० गु० श्लो० १४९)। अत्रेदं ज्ञेयम्। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। बलवदिष्टसाधनताज्ञानं च प्रतिबन्धकम्। तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः इति (मु० गु० पृ० २२२)। [ङ] बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्यः अप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। यथा औषधं द्वेष्टि इत्यादौ इति शाब्दिका आहुः (ल० म०)। [च] दुःखानुशयो क्लेशविशेषः द्वेषः इति पातञ्जला आहुः। [छ] दुःखज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरं तत्साधने निन्दा द्वेषः (सर्व० सं० पृ० ३६३ पात०)। स च द्वेषः बुद्धिधर्म एव नात्मधर्म इति सांख्या आहुः। न्यायनये द्वेषो द्विविधः। दुःखविषयः तत्साधनविषयश्च। अत्र कार्यकारणभावो ज्ञेयः। दुःखद्वेषं प्रति दुःखज्ञानमात्रं कारणम्। तथा दुःखसाधनद्वेषं प्रति दुःखसाधनताज्ञानं इदं दुःखसाधनम् इत्याकारकम् कारणम् इति (त० कौ० पृ० १८)। सांख्यादिमते च द्वेषोष्टादशविधः (वाच०)।

द्वैतवादः—जीवेश्वरादिभेदनिर्णायकः कथाविशेषः। यथा गौतमादिप्रणीतः कथारूपग्रन्थविशेषः। अत्र व्युत्पत्तिः। द्विधा इतं द्वीतम्। तस्य भावः द्वैतम्। स्वार्थे वा अण्। द्वैतमधिकृत्य वादो द्वैतवादः इति (वाच०)। द्वैतवादे प्रमाणानि ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॐ प्रकरणात् ॐ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ (ब्रह्मसूत्र० १।३।५–७)। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम्। द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति (मु० ३।१।१) (तत्त्वप्रका० १।३।५–७)। जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् (सां० सू० अ० १ सू० १४९) नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् (सां० सू० अ० १ सू० १५४) इत्यादीनि ज्ञेयानि। सांख्यकारिकायामप्युक्तम्। जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च। पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव॥ (सांख्यका० श्लो० १८) इति। अत्र द्वैतमतानि च सांख्ययोगन्यायतर्कपूर्वमीमांसोत्तरमीमांसादर्शनानि ज्ञेयानि। अत्रोत्तरमीमांसाशब्देन मध्वापरनामश्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यप्रणीतं वेदान्तशास्त्रं ग्राह्यम्। शांकरमतमद्वैतम् रामानुजमतं विशिष्टाद्वैतम् वल्लभमतं तु शुद्धाद्वैतम् इति च ज्ञेयम्। द्वैतमतेषु जगतः सत्यत्वम् जीवेश्वरादिभेदपञ्चकम् परमात्मनः सर्वोत्तमत्वं स्वातन्त्र्यं च जीवानां तु बहुविधत्वं सायुज्यादिमोक्षश्च प्रतिपाद्यते इति विज्ञेयम्। षड्दर्शनकर्तारश्च सांख्यशास्त्रप्रणेता कपिलः योगशास्त्रप्रणेता पतञ्जलिः न्यायशास्त्रप्रणेता गौतमः तर्कशास्त्रप्रणेता कणादः पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणेता जैमिनिः उत्तरमीमांसाशास्त्रप्रणेता श्रीसत्यवतीसुतो व्यासश्चेत्येते ज्ञेयाः।

द्व्यणुकम्—[क] परमाणुद्वयसंयोगेन यदुत्पद्यते तत् (त० दी० १ पृ० ९) (त० कौ० १ पृ० ३)। यथा विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः (भा० प० श्लो० ३९) इत्यादौ द्व्यणुकम्। [ख] अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् इति बादरायणाचार्या आहुः (भाग०)। [ग] नव्या नास्तिकास्तु संयुक्ताणुद्वयं द्व्यणुकम् इत्याहुः (प० मा०)। अत्र व्युत्पत्तिः द्वौ अणू कारणे यस्य तत् इति द्रष्टव्या। द्व्यणुकं तु

जन्यद्रव्यावयवोतीन्द्रियं च इति न्यायसिद्धान्तः। महादेवभट्टस्तु गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानामेव द्व्यणुकत्वमिति द्व्यणुकं नातीन्द्रियम् इत्याह (दि० १ पृथिवी० पृ० ६९)। अत्रायं विशेषः। गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानस्यैव द्व्यणुकस्य त्रसरेणुः इत्यपि व्यवहारः। द्व्यणुकार्थे त्रसरेणुः इति पदं केवलरूढमेव (राम० १ पृथि० पृ० ६९)। अतो न मनुस्मृतेः (अ० ८ श्लो० १३२) विरोधः इति।

ध.

धमनी—स्थूलतरनाडी (संगीतरत्नाकरे पृ० १९)।

धर्मः—१ आधेयः पदार्थः। यथा द्रव्यं गुणवदित्यादौ गुणो धर्मः। यथा संदिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् (चि० २ पृ० ३३) इति पक्षलक्षणे पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यादिर्धर्मः। अत्र वृत्तिमत्त्वं धर्मस्य लक्षणम्। यत्र कुत्रचिद्वर्तते यत् तत्त्वम् इत्यर्थः। तेन घटत्वाकाशत्वादिषु वृत्तिमत्पदार्थेषु लक्षणसमन्वयः। २ (गुणः) [क] यतोभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः (वै० १।१।२)। स धर्मः निवृत्तिलक्षणः विधिरूपो वा (वै० उ० १।१।२)। [ख] सुखासाधारणकारणम् (प्र० प्र०) (त० भा० गु० पृ० ३७)। स च विहितकर्मजन्यः अदृष्टविशेषः (त० सं०)। यथा धर्माधर्माश्रयोध्यक्षः (भा० प० श्लो० ५०) इत्यादौ पुण्यात्मको धर्मः। [ग] शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि कर्माण्याचरति। वाचा हितसत्यादीनि। मनसा अजिघांसादीनि। सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः (सर्व० सं० पृ० २४६ अक्ष०)। स च जीवमात्रसमवेतः वासनया जन्यते भोगतत्त्वज्ञानादिना नश्यतीति ज्ञेयम् (सि० च०)। धर्मस्तु न प्रत्यक्षः। किं त्वनुमानगम्यः। तच्चानुमानम् देवदत्तस्य शरीरादिकं देवदत्तस्य विशेषगुणजन्यम् कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवत् इति। यस्तु शरीरादिजनक आत्मविशेषगुणः स एव धर्मः। प्रयत्नादीनां शरीराद्यजनकत्वात् इति ज्ञेयम् (त० भा० गु० पृ० ३७)। ३ वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः इति मीमांसकाः (लौ० भा० पृ० ३)। वेदेन

प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः (मी० न्या० पृ० १)। अर्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्मः (जै० न्या० १।१।१)। स च धर्मः भट्टमते यागादिः प्राभाकरमते त्वपूर्वनाम पुण्यम् (तत्त्वबोधिनी) (वाच०)। एतद्धर्मप्रमाणम् वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥ (मनु० २।१२) इति। दशविधं धर्मलक्षणं च मनुनोक्तम् धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥ (मनु० अ० ६ श्लो० ९२) इति। धर्मस्य शुद्धिश्च तेनैवोक्ता प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता॥ (मनु० अ० १२ श्लो० १०५) इति। यथा धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादौ यागादिर्धर्मः (मीमां० कौ०)। यथा वा गङ्गास्नानादिव्यापारः (त० भा०)। स च धर्मः षड्विधः वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति (मिता० १।१)। ४ कर्तव्यविशेषः पुरुषविशेषगुणः प्रयत्नगुणकर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अतीन्द्रियः अन्त्यसुखसंविज्ञानविरोधी पुरुषान्तःकरणसंयोगजः विशुद्धाभिसंधिजः वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननिमित्तः। अस्य तु साधनानि श्रुतिस्मृतिविहितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि। तत्र सामान्यानि धर्मे श्रद्धा अहिंसा भूतहितम् सत्यवचनम् अस्तेयम् ब्रह्मचर्यम् अनुपधा क्रोधवर्जनम् अभिषेचनम् शुचिद्रव्यसेवनम् विशिष्टदेवताभक्तिः उपवासः अप्रमादश्च। ब्राह्मणक्षत्रियविशामिज्याध्ययनदानानि। ब्राह्मणस्य विशिष्टानि प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि स्ववर्णनियताश्च संस्काराः। क्षत्रियस्य सम्यक् प्रजापरिपालनम् असाधुनिग्रहः युद्धेष्वनिवर्तनम् स्वकीयाश्च संस्काराः। वैश्यस्य क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि स्वकीयाश्च संस्काराः। शूद्रस्य पूर्ववर्णेषु पारतन्त्र्यम् अमन्त्रिकाश्च क्रियाः। आश्रमिणां तु ब्रह्मचारिणो गुरुकुलनिवासिनः स्वशास्त्रविहितानि गुरुशुश्रूषाग्नीन्धनभैक्षाचरणादीनि मधुमांसदिवास्वप्नाभ्यञ्जनादिवर्जनं च। विद्याव्रतस्नातकस्य कृतदारस्य

गृहस्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपार्जितैर्भूतमनुष्यदेवपितृषु ब्रह्माख्यानां पञ्चानां महायज्ञानां सायंप्रातरनुष्ठानम् एकाग्निविधानेन पाकयज्ञसंस्थानां नित्यानां शक्तौ विद्यमानायामग्न्याधेयादीनां हविर्यज्ञसंस्थानाम् अग्निष्टोमादीनां च सोमयज्ञसंस्थानां क्रत्वन्तरेषु च ब्रह्मचर्यम् अपत्योत्पादनं च । ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वा ग्रामाद्बहिर्निःसृत्य वनेषु वासः वल्कलाजिनकेशश्मश्रुनखरोमधारणम् वन्याम्बुहुतातिथिशेषभोजनानि वनस्थस्य वानप्रस्थस्य । त्रयाणामन्यतमस्य श्रद्धावतः सर्वभूतेभ्यो नित्यमभयं दत्त्वा संन्यस्य स्वानि कर्माणि यमनियमेष्वप्रमत्तस्य षट्पदार्थपरिसंख्यानायोगस्य साधनं प्रव्रजितस्य इति । दृष्टं च प्रयोजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिः इति (प्रशस्त० उ० पृ० ३५–३६) ।

धर्मशास्त्रम्—धर्मप्रतिपादकं मन्वादिप्रणीतं शास्त्रम् । अत्रेदं बोध्यम् । धर्मशास्त्रस्य कर्तारश्च मनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः (हेमाद्रिखण्डे व्र०) । आदिशब्देन च वृद्धदेवलसोमजमदग्निप्रजापतिविश्वामित्रवृद्धशातातपपैठीनसिपितामहबौधायनछागलेयजाबालिच्यवनमरीचिकश्यपा ग्राह्याः । अत्राह यमः मनुर्यमो वसिष्ठोत्रिर्दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः । उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोथ गौतमः ॥ कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः । संवर्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥ एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा । तान्येवातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ इति (वाच०) ।

धर्माभासः—श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो यः स धर्मः प्रकीर्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते ॥ (देवीभाग०) ।

धातुः—१ वातपित्तकफास्त्रयो धातवः इत्यायुर्वेदविदः । २ रेतः इत्यपीति भिषजः । ३ रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि सप्त धातवः त्वक्चर्मादयोपि च इति शारीरकशास्त्रज्ञा आहुः । ४ हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च । रङ्गमायसरैत्यं च धातवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ इति वैद्य-

शास्त्रज्ञाः तान्त्रिकाश्चाहुः । ५ आकाशादिमहाभूतानि इति पौराणिकाः । ६ इन्द्रियाणि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाश्च धातुशब्दवाच्या भवन्तीति शास्त्रान्तरविद आहुः (वाच०) । ७ शब्दप्रकृतिः [क] यः शब्दः स्वोत्तरतृचः शक्येर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते । यथा पच पिपक्ष इत्यादयो धातवः । अत्र धातूनाम् अनेकार्थकत्वम् इति सर्वे सर्वार्थवाचकाः इति च शाब्दिकादीनां राद्धान्तोनुसंधेयः । अत्र अनेकार्थकत्वं च व्याकरण-कोश इत्याद्यभियुक्तकृततत्तदर्थकत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० ७०) । सर्वार्थवाचकत्वं च स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वम् । धातुलक्षणं च क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वम् (ल० व०) । पचपिपक्षादयो हि शब्दाः पक्तृ पिपक्षितृ इत्यादिनामनिविष्टाः स्वोत्तर-तृजर्थे कर्त्रादौ स्वोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादीनामन्वयधियं प्रति प्रभवो भवन्तीति लक्षणसमन्वयोत्र बोध्यः (श० प्र० श्लो० ५५ पृ० ७०) । [ख] यः शब्दः स्वान्ते क्वचिन्तनं विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्या-न्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः । यथा पाकं कुरु संपदं पश्येत्यादौ । सुबर्थेपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां प्राचां मते नेदं धातुलक्षणम् इति ज्ञेयम् । अत्र हि पचादिको धातुः स्वोत्तरस्य भावकृतः घञ् क्विप् इत्यादिप्रत्ययस्य प्रतिसंधानदशायामेव सुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेर-न्वयबोधमाधत्ते न त्वन्यथेति लक्षणसमन्वयः (श० प्र० श्लो० ५५ पृ० ७०) । धात्वर्थप्रकारकबोधं प्रति धातुप्रकृतिकप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । [ग] शाब्दिकास्तु क्रियावाचको भ्वादिगणपठितः शब्दविशेषः इत्याहुः । अत्र वा इत्याद्यव्ययानामपि गणपठितत्वेन धातुत्वापत्तिः । तद्वारणाय क्रियावाचित्वविशेषणम् । हिरुगाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिः । तद्वारणाय गणपठितत्वं विशेषणं दत्तम् (वाच०) । [घ] भाव-वचनो धातुः (सर्व० सं० पृ० ३०५ पाणि०) । धातुस्त्रिविधः । मूलधातुः सौत्रः प्रत्ययान्तश्चेति । तत्र (१) गणपठितो धातुर्मूलधातु-रुच्यते । यथा भूपचप्रभृतिः । अत्र सूत्रम् भूवादयो धातवः (पा०

सू० १।३।१) इति । भ्वादयो द्वाविंशतिशतविधा धातवः (२२००) इति शाब्दिका वदन्ति । (२) सूत्रमात्रोपात्तो धातुः सौत्र इत्युच्यते। यथा स्कम्भुजुप्रभृतिकः । (३) स्वावयवलभ्यार्थस्य बोधको धातुः प्रत्ययान्त इत्युच्यते । यथा पाचि पिपक्षा तितिक्षा इत्यादिः इति । आन्दोलप्रेङ्खोलादेर्लौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति बोपदेव आह । लौकिकस्यापि सौत्रेन्तर्भाव इति नाधिक्यम् इत्यन्य आहुः । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वोभयपदित्वभेदेनापि धातुस्त्रिविधः । तत्तल्लक्षणं च यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृत्वेन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी । यथा (१) गमभूप्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृत्वेन्वयं प्रति प्रभवः इति परस्मैपदिनः । (२) संगच्छते भवते इत्यादितः संगतिप्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमात् तादृशार्थे आत्मनेपदिन एव ते । (३) यजति करोति इत्यादित इव यजते कुरुते इत्यादितोपि यागादिकर्तृत्वस्यावगतेर्यागाद्यर्थे यजि कृञ् इत्यादिरुभयपदी (श० प्र० श्लो० ५७–५८ पृ० ७१) । प्रकारान्तरेणापि धातुर्द्विविधः । सकर्मकः अकर्मकश्च इति । तत्र सकर्मको द्विविधः । एककर्मकः द्विकर्मकश्च । तत्रैककर्मकश्च एककर्मान्वितस्वार्थबोधकः । यथा गम्यादिरेककर्मकः । द्विकर्मकोपि द्विविधः । द्विकर्मान्वितैकव्यापारार्थकः द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकश्च । तत्राद्यो दुह्यादिः । द्वितीयस्तु णिजन्तः इति । तत्र द्विकर्मकत्वं तु कर्मद्वयसाकाङ्क्षक्रियाबोधकत्वम् (का० वा० पृ० २) । णिजन्ते च धातुनैकव्यापारोभिधीयते । द्वितीयस्तु व्यापारः णिचा । व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रयोज्यकर्तृरूपकर्मणश्च यथाक्रममन्वयः । तथात्वं च गम्यादीनाम् इति बोध्यम् । पच्यादीनां तु नैवम् । तद्योगे प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाया अभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वयाभावात् इति विवेकः (वाच०)। अत्रेदं बोध्यम् । सकर्मकत्व अकर्मकत्व एतदुभयधर्मविशिष्टोपि धातुर्भवति। यथा सकर्मकाणां गम्यादीनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकत्वमपि इति त्रिविधोपि धातुरस्ति इत्यपि सिध्यति । अकर्मकस्तु कर्मानन्वितक्रियार्थकः ।

फलानवच्छिन्नव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् इति अकर्मकत्वस्य लक्षणं बोध्यम् । अकर्मकक्रियात्वे चत्वारो हेतवः हरिणा दर्शिताः । यथा धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोकर्मिका क्रिया ॥ इति । एवं च अकर्मकोपि धातुर्हेतुचतुष्टयाधीनाकर्मकक्रियार्थत्वाच्चतुर्विधः इत्यलं विस्तरेण (वाच०)। धातोरर्थश्च मतविशेषेषु यथा (१) फलमेव धातोरर्थः । तदनुकूलक्रिया त्वाख्यातेन कर्त्रादावनुभाव्यत इति मण्डनमिश्र आह (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १४०) । (२) क्रियामात्रं (केवलं व्यापारमात्रम्) धात्वर्थः । फलं तु कर्मप्रत्ययेन बोध्यते इति प्राञ्चः रत्नकोशकृत्प्रभृतयः आहुः (चि० ४) । एतन्मते द्वितीयासाकाङ्क्षतुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च धातूनां सकर्मकत्वव्यपदेशः । न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः । ज्ञाप्रभृतावव्याप्तत्वात् इति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९३)। (३) फलं व्यापारश्चैतदुभयं धात्वर्थः इति शाब्दिका आहुः । अत्र फलत्वं च तद्धात्वर्थजन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वम् तद्धात्वर्थत्वं वा । अत्र धात्वर्थव्यापारेतिप्रसङ्गनिरासाय सत्यन्तम् । गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यदलम् (वै० सा० द० धात्व० पृ० ८) । मञ्जूषाकृतस्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् । अत्र जन्यता चारोपिता अनारोपिता चेत्यन्यत् । विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्याद्यर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयदलम् । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य विशेष्यत्वम् इत्याहुः (वै० सा० द० धात्व० पृ० ८) । तथाहि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारकर्ता चैत्रः इति बोधात् संयोगात्मकफलस्य व्यापारनिरूपितप्रकारत्वम् । चैत्रेण ग्रामो गम्यत इत्यादौ तु चैत्रसमवेतव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्रामः इति बोधात् संयोगस्य व्यापारनिरूपितविशेष्यत्वम् इति । अत्र व्यापारत्वं च पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् (वै० सा० द० धात्वर्थ० पृ० ८)।

फलव्यापारोभयं धात्वर्थ इत्यत्रोक्तम् फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ७) । अस्यायमर्थः । फलेति । फलं व्यापारश्च धात्वर्थः । आश्रये इति । फलाश्रयः कर्म । व्यापाराश्रयः कर्ता । तौ तिङर्थौ । फले इति । विक्लित्त्यादिफलं प्रति व्यापारो विशेष्यः । तिङर्थ इति । तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्ता व्यापारे विशेषणम् । कर्म फले विशेषणम् । संख्या तु कर्तृप्रत्ययार्थे कर्तरि कर्मप्रत्ययार्थे कर्मणि विशेषणम् । समानप्रत्ययोपात्तत्वात् इति । एवं च वैयाकरणमते देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नैककर्तृकस्तण्डुलाभिन्नकर्मवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः इति क्रियामुख्यविशेष्यको बोधः । देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यादौ च देवदत्ताभिन्नकर्तृको यो व्यापारस्तज्जन्या तण्डुलाभिन्नैककर्मनिष्ठा विक्लित्तिः इति बोधः । देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यादौ फलं विक्लित्त्यादि । व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः (वै० सा० धात्वर्थ० पृ० ९–१२) । नैयायिकमते तु देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानेकत्वविशिष्टो देवदत्तः इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः । देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यादौ च देवदत्तसमवेता या कृतिः तज्जन्यो यो व्यापारः तज्जन्या या विक्लित्तिः तदाश्रय एकत्वविशिष्टस्तण्डुलः इति बोधः । अत्रायं विशेषः । पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा फलव्यापारौ धातुना बोध्येते इति वैयाकरणमतम् । गदाधरादिनवीनमते तु पृथक्शक्त्यैव फलव्यापारौ बोध्येते इति । (४) नव्यास्तु न्यायभास्करकृदादयः फलावच्छिन्नविलक्षणव्यापार एव कर्त्राख्यातसमभिव्याहारे धात्वर्थः । कर्मप्रत्ययार्थस्तु (द्वितीयार्थस्तु) आश्रयता (निष्ठत्वम्) । सा च धात्वर्थैकदेशे फलेन्वेति इति । कर्माख्यातसमभिव्याहारे तु व्यापारावच्छिन्नफलमेव धात्वर्थः इति च प्राहुः (म० प्र० ४ पृ० ५६) (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० ९३) (ल० म०) । एतन्मते फलस्यावच्छेदकत्वेन धात्वर्थप्रविष्टत्वात् पतेर-

कर्मकत्वेन विलक्षणव्यापारमात्रे शक्तिः न तु तत्र फलस्यावच्छेदकत्वम् इति न पतेः सकर्मकत्वापत्तिः । अत एव फलानवच्छिन्नविलक्षणव्यापारवाचित्वम् धातोरकर्मकत्वम् । फलावच्छिन्नविलक्षणव्यापारवाचित्वम् सकर्मकत्वम् । तच्च फलं यदोभयकर्मान्वितं तदा द्विकर्मकत्वम् । यथा चैत्रोऽश्वं ग्रामं नयतीत्यादौ नयत्यादेः । अश्वग्रामोभयनिष्ठसंयोगजनकनयनकर्ता इति बोधात् । अत्र ग्रामो मुख्यं कर्म । अश्वस्तु गौणम् । अकथितं च इत्यनुशासनात् (म० प्र० ४ पृ० ५६) (न्या० म० ४ पृ० २१) इत्येके । अत्र वैयाकरणा अप्याहुः । अवच्छिन्नपदस्य संबन्धपरत्वेन कर्मीभूतफलसंबन्धिव्यापारार्थकत्वस्य सुस्थत्वात् अकर्मकाणां फलार्थत्वानङ्गीकारेणातिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाशः इति (वै० सा० द०) । फलावच्छिन्नविलक्षणव्यापारश्च । [क] धातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयः (त० प्र० ख० ४ पृ० ५०) । [ख] फलानुकूलत्वोपलक्षितविलक्षणव्यापारः (न्या० म० ४ पृ० २०) । इत्थं च उपलक्षितत्वविवक्षणेन कृष्णलं (यवत्रयमितं सुवर्णम्) श्रपयेदित्यत्रोष्णीकरणमात्रे धातोर्न लक्षणा । रूपादिपरावृत्त्यवच्छिन्नाधःसंतापनस्य श्रपणस्य बाधेपि तदुपलक्षिताधःसंतापनस्य तत्राबाधात् इत्यवधेयम् (म० प्र० ४ पृ० ५६) । [ग] शाब्दिकास्तु फलानुकूलो यत्नसहितः व्यापारः इत्याहुः (ल० म०) । अत एव गम्यादीनां सकर्मकत्वमुपपद्यते ।

धात्वंशः—(प्रत्ययः) [क] सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङन्यः प्रत्ययः स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः । यथा पुत्रीयतीत्यादौ क्यच् । पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थकोपि तिबादिर्न तिङन्यः इति न तत्रातिप्रसङ्गः । पुत्रीयतीत्यत्र क्यजाद्यर्थस्येच्छादेर्न सुबर्थेन्वयः । किंतु तिङर्थे इति तत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः (श० प्र० श्लो० १०६ पृ० १६४) । [ख] धात्वन्तावयवरूपः प्रत्ययः । यथा सनादिप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वाद्धात्वंशप्रत्ययो भवति (श० प्र० श्लो० १०६ पृ० १६४) । धात्वंशप्रत्ययो द्विविधः । नामप्रकृतिकः धातुप्रकृतिक-

श्चेति। तत्र नामप्रकृतिकः क्यच् क्यङ् इत्यादिः। धातुप्रकृतिकस्तु सन् यङ् इत्यादिः (श० प्र० श्लो० १०७ पृ० १६४)।

धारणम्—१ [क] द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेषवत्त्वम्। यथा विप्राय शतं धारयतीत्यादौ धात्वर्थः। अत्रायं भावः। ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योदृष्टविशेषो जन्यते। तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशोध्य मृतस्य नरकादिकम् इति। अत्र धारेरुत्तमर्णः (पा० सू० १।४।३५) इत्यनेन धनिकविप्रादेः संप्रदानता। तथा कर्तृत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य धात्वर्थघटकादानेन्वयः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९६-९७)। [ख] केचित्तु पुनर्दानमङ्गीकृत्य द्रव्यग्रहणम् इत्याहुः (का० व्या० पृ० ९)। [ग] पाणिनीयास्तु ऋणग्रहणम्। यथा गुरवे गां धारयते इत्यादौ धारेरर्थः इत्याहुः। अत्र दत्तत्वं चतुर्थ्यर्थः। तथा च गुरुदत्तां गामृणत्वेन गृह्णाति इत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८६)। २ गृहावस्थितिः। यथा गुरवे गां धारयते इत्यादौ इति कालापाः। अत्र धृङा गृहावस्थितिः द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वम् चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं संवन्धित्वम् उपस्थाप्यते। तेन गोकर्तृकाया गुरुसंवन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधः। धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनात् इति भावः (श० प्र० श्लो० ६९ पृ० ८६)। शाब्दिका अपि अवस्थितिः भक्ताय धारयति मोक्षं हरिरित्यादौ धारेरर्थः इत्याहुः। अत्र धृङ् अवस्थाने इति धातोर्णिचावस्थानानुकूलव्यापारो धारेरर्थः। तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानम्। धारेरुत्तमर्णः इति सूत्रात्। तथा च हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापारः इति बोधः (ल० म० सुब० कार० ४ पृ० १०३)। ३ प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्निरोधरूपश्चित्तवशीकरणं प्राणायामविशेषः (सांख्यप्र० भा० अ० ३ सू० ३३)। यथा धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः (याज्ञ०) इत्यादौ इति सांख्या आहुः। देशवन्धश्चित्तस्य धारणा (पात० सू० पाद ३ सू० १) इति योगिनो वदन्ति (गौ० वृ० ४।२।४४)। नाभिचक्रहृदयपुण्डरीक-

नासाग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा (सर्व० सं० पृ० ३८२ पातञ्ज०)। ४ धारणा मनसो ध्येये संस्थितिर्ध्यानवद्विधा (अग्निपु० अ० ३७४) इति पौराणिका आहुः। ५ जलसूचको वायुविशेषधारणाद्यात्मको योगभेदः इति ज्योतिषज्ञा आहुः (बृ० सं० अ० २२)।

धारणिकः—अधमर्णः।

धूमः—१ सार्द्रेन्धनवह्निजातः मेघाञ्जनयोर्जनको द्रव्यविशेषः। यथा पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतो वह्निमान् विशिष्टधूमात् इत्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो न दोषः (दीधि० २ पृ० १७९) इत्यत्र। अत्र विशिष्टधूमश्च वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्तिव्यावर्तकविशेषणावच्छिन्नो धूमः। तादृशविशेषणं तु वह्निमद्वृत्तित्वादि ज्ञेयम्। यथा वा अभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यति (मु० २) सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः (भट्टिः) इत्यादौ च धूमः। २ अग्निमान्द्यसूचको वायुविशेषः (ढेकर) इति भिषजो वदन्ति। ३ ज्योतिर्विदस्तु धूमकेतुः इत्याहुः। ४ उल्कापातश्चेति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

धृतिः—१ गुरुत्ववतां पतनाभावः (कु० ५।१ टी० हरिदासः) (दि० १।१ पृ० १९)। यथा कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः (कु० ५।१) इत्यादौ। २ अष्टादशाक्षरपादकच्छन्दोमात्रम् इति वृत्तशास्त्रज्ञा वदन्ति। ३ व्यभिचारिभावविशेषः इत्यालंकारिका आहुः। अत्रोच्यते ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः। सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्॥ इति। ४ मौहूर्तिकास्तु विष्कम्भाद्यन्यतमयोगविशेषः इत्याहुः। ५ गणकाश्च अष्टादशसंख्यायुक्तम् द्रव्यादि इत्याहुः। ६ गौर्यादिषोडशान्यतममातृकाविशेषः इति संस्कारकुलाचारज्ञा आहुः। ७ मानसधारणाविशेषः इति योगशास्त्रज्ञा आहुः। ८ धैर्यम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

ध्यानम्—[क] चिन्तनम् । यथा इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः (रघु० १।७३) इत्यादौ । [ख] योगशास्त्रज्ञास्तु तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (पात० पाद ३ सू० २) (गौ० वृ० ४।२।४४) । यथा ध्येयः सदा सूर्यमण्डलमध्यवर्ती परमात्मा इत्यादौ । यथा वा लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम् इत्यादौ । [ग] तस्मिन्देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहो ध्यानम् । तदुक्तम् तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या संततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथा ॥ (सर्वं० सं० पृ० ३८३ पातञ्ज०) । [घ] निदिध्यासनम् । यथा आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयेत्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ (श्रुतिः) इत्यादौ । [ङ] रागोपहतिर्ध्यानम् (सां० सू० ३।३०) इति सांख्या आहुः । [च] ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् इति वेदान्तिनः । [छ] मायावादिवेदान्तिनस्तु ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी ॥ इति मन्यन्ते ।

ध्वंसः—(अभावः) [क] विनष्टः इति प्रतीतिसाक्षिक उत्पत्तिमानभावः (न्या० म० १ पृ० ११) (त० दी० १ पृ० ४०) (वाक्य० पृ० २३) । स च प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिनि देशे वर्तते (त० दी० १ पृ० ४०) । स च कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरमुत्पद्यते नित्यश्च इति ज्ञेयम् । अत्र गमकम् । ध्वंसो न विनाशी विनाशकल्पनायां मानाभावात् । नहि विनाशो विनष्टः इति कश्चित्प्रत्येति इति (न्या० म० १ पृ० ११) (नील० १ पृ० १०) । तल्लक्षणं च ध्वंसत्वमेव । तच्च जन्याभावत्वम् (मु० १) । अथवा उत्पत्तिमत्त्वे सत्यभावत्वम् (वाक्य० पृ० २३) । ध्वंसत्वं च अभावत्वव्याप्योखण्डोपाधिः (म० प्र० पृ० १२) इति नव्यनैयायिकाः प्राहुः (वाच०) । अयं भावः । जन्यत्वस्य प्रायेण दुर्ज्ञानत्वात् तस्याखण्डोपाधिरूपत्वमङ्गीकर्तव्यम् इति । [ख] सादिरनन्तः (त० सं०) । उत्पत्तिमत्त्वे सति नाशशून्य इत्यर्थः । यथा घटो नश्यतीत्यादौ धात्वर्थः

[ग] उत्पत्तेरनन्तरं समवायिकारणे कार्यस्य संसर्गाभावः (त० कौ० पृ० २१)। तदर्थश्च यथा इह कपाले घटो ध्वस्तः इत्यादौ उत्पत्तेरनन्तरम् (प्रतियोगिभूतस्य घटादेरुत्पत्तेरनन्तरम्) जन्यः समवायिकारणे (घटस्य समवायिकारणे कपाले) वर्तमानः कार्यस्य (घटादेः) संसर्गाभावः (तदाख्यः अभावः) इति। अत्रायं नियमः ध्वंसप्रागभावौ स्वप्रतियोगिसमवायिदेशे वर्तेते इति। यथा इह कपाले घटो ध्वस्तः इति प्रतीतिसाक्षिकः अभावः (प्र० प्र० पृ० २३)। यथा वा तदप्यध्वंसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् इत्यत्र प्राणा दध्वंसिरे गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते (भट्टिः) इत्यादौ च। अत्र वैयाकरणाः ध्वंसस्यातीतत्वाभावेपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कारणविशेषसंयोगस्यातीतत्वात् ध्वस्तः इति व्यवहार उपपद्यते इत्याहुः। नैयायिकमते नाशमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेपि तदुत्पत्तौ लक्षणा। तस्याश्चातीतत्वादिनैव ध्वस्तः ध्वंसते इत्यादिप्रयोगः। अत्र कर्तृत्वं प्रतियोगित्वम्। तच्च नाशान्वयि इति। तथा च वर्तमानाद्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगी घटः इत्यन्वयबोधः (वाच०)। अतीतावस्था ध्वंसः इति सांख्या आहुः। तिरोभावावस्था इति शाब्दिकाः सांख्याश्चाहुः (ल० म०)। अत्र सूत्रम् नाशः कारणलयः इति (सांख्य० अ० १ सू० १२१)। कारणे लय इत्यर्थः। आत्यन्तिकनाशश्च कारणेन सह नाश इति भेदः (वाच०)।

ध्वनिः—(शब्दः) १ तारत्वादिधीहेतुः शब्दविशेषः। यथा उन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे (माघ० स० ६ श्लो० २०) इत्यादौ। अत्रोच्यते। ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविशेषमनधिगच्छतः कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च तारत्वादिविशेषमवगमयति इति (शारीर०) (वाच०)। स च ध्वनिर्वैयाकरणमते द्विविधः। प्राकृतः वैकृतश्चेति। अत्रोक्तम् भर्तृहरिणा स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते। स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते॥ (वाक्यप०) इति। अत्र विवेकः। स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वम्। चिरचिरतरकालस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेः कारणत्वम् इति (शब्दार्थरत्ने) (वाच०)।

शारदातिलके च तस्य ध्वनेरुत्पत्त्यादिप्रकारादिकमुक्तम् । यथा सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः । शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्नाद-स्तस्मान्निरोधिका ॥ ततोर्धेन्दुस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत्परा ततः । पश्यन्ती मध्यमा वाचां वैखरी ज्ञानजन्मभूः ॥ (शारदाति०) इति । अत्रायं विशेषः । अनेकवर्णात्मकस्य कलशादिपदस्य श्रावणप्रत्यक्षं न संभवति । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलकाभावेन तन्मेलनात्मनः पदस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितेनानुभूयमान-चरमवर्णेन श्रोत्रे व्यञ्जनाख्यो व्यापारः (शाब्दिकादिमतेन) जन्यते । तेनैव व्यापारेण नष्टवर्णघटितमपि पदं (वैयाकरणमते स्फोटपरिभाषितं पदम्) श्रोत्रेण साक्षात्क्रियते इति । चरमवर्णात्मनि शब्दे ध्वनिव्यवहारः इति महेश्वरः (वाच०) । २ उत्तमं काव्यं ध्वनिः इत्यालंकारिका आहुः (प्रतापरुद्रे० प्र० २) । अत्रोक्तं मम्मटभट्टेन इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः (काव्यप्र० उ० १ श्लो० ५) इति ।

न.

न—१ अभावः (न्या० म० ४ पृ० १४) । स च संसर्गाभाव अन्योन्याभाव एतदन्यतरात्मकः (तर्का० ४ पृ० १२) । यथा भूतले घटो नास्ति (दीधि०) घटः पटो न भवति इत्यादौ । यथा वा नैकः सुप्तेषु जागृयात् इत्यादौ निषेधः । भूतल इत्यत्र सप्तम्या वृत्तित्वमर्थः । तस्य च नञर्थात्यन्ताभावेन्वयः । एवं च भूतलवृत्ति-र्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोत्यन्ताभावः इति बोधः । केचित्तु भूतल-वृत्तिर्योत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगी घटः इति बोधः इत्याहुः । अन्ये तु सप्तम्या निरूपितत्वम् असधातोर्विद्यमानत्वम् आख्यातस्याश्रयत्वम् अर्थः । तथा च भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयो घटाभावः इति बोधः इत्याहुः (त० प्र० ४ पृ० ६१) (ग० व्यु० १) (न्या० म० ४ पृ० १५) । घटः पटो नेत्यत्र घटः पटभेदवान् भवति इति बोधः । नञर्थो द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्चेति (म० प्र० पृ० ४८) ।

२ उपमा । यथा तिष्ठा देवो न सविता (श्रुतिः) वयो न वसतीरुप (ऋ० सं० १।२५) इत्यादौ । ३ नकारस्वरूपो वर्णः । यथा दो धः सौख्यं मुदं नः (बृ० व० टी०) इत्यादौ (वाच०)। अत्र केचित् अत्यन्ताभाव एव नञः शक्तिः । अन्योन्याभावादौ तु लक्षणा इत्याहुः (शा० भा०) (वाच०) । अत्रेदमवधेयम् । न घटः पट इत्यादौ नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधः अव्युत्पन्नः इति व्युत्पत्तिविरोधापत्तिवारणाय अघटः पट इत्यादौ समानविभक्तिकत्वेनाभेदान्वयबोधोपपत्तये च नञोभाववति लक्षणा घटपदस्य च घटप्रतियोगिके लक्षणा स्वीकार्या इति केचित् । परे तु नामार्थयोः इति व्युत्पत्तौ अव्यय निपात एतदतिरिक्तेति नाम्नि विशेषणान्नञः अभाववति घटपदस्य घटप्रतियोगिके च न लक्षणाङ्गीकार्या । किंतु नञः संसर्गाभावमात्रे अन्योन्याभावमात्रे च शक्तिरेव इति प्राहुः (न्या० म० ४ पृ० १४–१५) (त० प्र० ख० ४ पृ० ६०–६१)। अन्ये तु नामार्थयोः इति व्युत्पत्तिर्नाभ्युपगन्तव्या । भूतलं घटः राजा पुरुषः इत्यत्र आधेयतासंबन्धेन स्वत्वसंबन्धेन च घटपुरुषपदार्थयोर्भूतलराजपदार्थान्वयबोधतात्पर्येण तादृशप्रयोगापत्तिवारणाय यथाक्रमं सप्तम्यन्तभूतलादिसमभिव्याहारषष्ठ्यन्तराजादिपदसमभिव्याहारयोः पूर्वोक्तान्वयबोधं प्रति कारणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एवं च पूर्वोक्तस्थलयोः न घटः पटः अघटः पटः इत्याद्योः नञ्पदादौ न लक्षणा इत्याहुः (ग० व्यु० का० १)। अन्यत्र च नञर्थाः षडुक्ताः । सादृश्यं तदभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ इति । अत्र यथाक्रममुदाहरणानि । यथा अनिक्षुः शर इत्यादौ सादृश्यं नञर्थः । भूतले घटो नास्तीत्यादावत्यन्ताभावः । अघटः पट इत्यादावन्यत्वम् । अनुदरमुदरं तरुण्या इत्यादौ स्वल्पत्वम् । अब्राह्मणो वार्धुषिक इत्यादावपकृष्टत्वम् (अप्राशस्त्यम्)। असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधः (श० प्र० श्लो० ३९ पृ० ५०)। अन्यत्र चोक्तम् नञभावे निषेधेन स्वरूपार्थेव्यतिक्रमे। ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ इति । निषेधेन काका स्वरूपार्थे प्रकृतार्थे इत्यर्थः ।

एतादृशार्थस्वीकारेण च अभावेन न पौनरुक्त्यम् इति ध्येयम् (वाच०)।

नक्तम्—प्रदोषात्प्राक् तद्दिनाधिकरणकभोजनाभावे सति तदहोरात्रावयवप्रदोषाधिकरणकं भोजनम् (पु० चि० पृ० ४५)।

नगरम्—प्राकारपरिखान्वितं श्रेणीधर्मसंयुक्तं संस्थानम् (कैयटः ७।३।१४)।

नच—शङ्कानिवारणार्थः। यथा नच स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिः इति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। विघ्नशङ्कया तदाचरणात् (मु० १ मङ्गल०) इत्यादौ।

नञ्तत्पुरुषः—(तत्पुरुषः) नञर्थबोधकतया नञ्पदघटितः समासः। यथा अघटः पट इत्यादौ। अत्र घटपदं लक्षणया घटसंबन्ध्यर्थकम्। घटप्रतियोगिकम् इत्यर्थकम् इति यावत्। नञ्पदं च अन्योन्याभावे शक्तमेव (न्या० म० ४ पृ० १४)। एवं च घटप्रतियोगिकभेदवान् पटः इति वाक्यार्थबोधः। अघटं भूतलमित्यादौ नञो घटभिन्ने लक्षणा। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ बलवदनिष्टजनके लक्षणा (तर्का० ४ पृ० १२)।

नतिः—१ नमस्कारः (ग० व्यु० कार० ४ पृ० १०१)। २ चन्द्रार्ककक्ष्ययोर्याम्योत्तरयोरन्तरं नतिः इति ज्योतिर्विद आहुः। ३ ऊर्ध्वस्थितस्याधः पतनं नतिः इति काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।

ननु—१ प्रश्नः। यथा ननु गमिष्ये इत्यादौ। २ अवधारणम्। यथा उपपन्नं ननु शिवम् (रघु० १।६०)। अत्र उपपन्नमेवेत्यर्थः (टी० मल्लिनाथः १।६०)। यथा वा त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा (रघु० स० ३ श्लो० ४५) इत्यादौ। ३ आमन्त्रणम् (संबोधनम्)। यथा ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् (कुमार० ४।३२) इत्यादौ। ननु हे वसन्त इत्यर्थः (टी० मल्लिनाथः ४।३२)। ४ आक्षेपः (शङ्का)। यथा नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचवत् दुःखानिवर्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह (सांख्य० प्र० भा० अ० १ सू० २–३) इत्यादौ (वाच०)। ५ अनुज्ञा। यथा ननु गच्छेत्यादौ। ६ अनुनयः (सान्त्वनम्)। यथा ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु इत्यादौ

(अमरः ३ नाना० श्लो० २४७) (विश्वः) । ७ विनिग्रहः । ८ परकृतिः । ९ अधिकारः । १० विनयः । ११ संभ्रमः (मेदिनी)। १२ वाक्यारम्भः (हैम०)।

ननु च—विरोधोक्तिः (अमरः ३ अव्यय० श्लो० १४) (वाच०)।

नन्दा—या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरी शुभा ॥ (पुरु० चि० पृ० १०४)।

नन्दिका—प्रतिपत् (पुरु० चि० पृ० ५८)।

नपुंसकलिङ्गम्—(नाम) नपुंसकत्वेन परिभाषितं पदम् । यथा तटमित्यादि । परिभाषायाः प्रयोजनं चेह पदसंस्कारः । सोत्र तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेरमादेशादिः इति । वैयाकरणास्तु तटादिवस्तुगतं नपुंसकत्वं पदार्थान्तरमेव । तच्च तटादिरूपप्रकृत्यैव बोध्यते । प्रत्ययानां तु व्यञ्जकत्वमात्रम् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० ५३ पृ० ६८)। क्वचित् विलक्षणसंस्थानरूपविशिष्टवाचकम् । यथा न प्राणि प्राप्नुयाद्दायम् इत्यादौ । अत्र लुप्तसुपैव (न तु प्रकृत्या) उपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिन्यनुभूयते इति विज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ५३ पृ० ६९)।

नमः—१ त्यागः । यथा एषोर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ नमःशब्दार्थस्त्यागः (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९)। शाब्दिकास्तु स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । यथा एषोर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ त्यागो नमःशब्दार्थः इत्याहुः । शाब्दिकमतेत्र उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । तथा च शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्घ्यः इति शाब्दबोधः (ल० म० का० ४ पृ० १०५)। अन्ये तु मन्त्रकरणकस्त्यागोर्थः । यथा पुष्पमिदं विष्णवे नमः इत्यादौ । अत्र प्रीत्युद्देश्यकत्वम् तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे चतुर्थ्या बोध्यते । प्रकृत्यर्थस्य विष्ण्वादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः । एवं च विष्णूद्देश्यकमन्त्रकरणकत्यागस्य कर्मेदं पुष्पम् इति बोधः । ब्राह्मणोद्देश्यकस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणकत्वे प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्मणाय नमः इत्यादिको न प्रयोगः (श० प्र० श्लो० ९२

५१ [illegible]

पृ० १२६)। २ नमस्कारः । यथा हरये नम इत्यादौ (ल० म० का० ४ पृ० १०५) (ग० व्यु० का० ४ पृ० ९९)। ३ अन्तम्। ४ वज्रम् । ५ यज्ञः । यथा यज्ञो वै नमः (श्रुतिः) इत्यादौ (वाच०)।

नमस्कारः—[क] यमुद्दिश्य यस्य स्वापकर्षबोधनानुकूलव्यापारविशेषः तस्य स नमस्कारः (चि० मङ्ग० १ पृ० १०३) (म० प्र० २)। स्वापकर्षबोधानुकूलः विलक्षणः स्वीयव्यापारः इति परमार्थः। अत्र स्वमुच्चारयिता (ग० व्यु० कार० ४ पृ० १०१) (राम०)। यथा देवतास्तुतिनमस्कारादिषु मङ्गलव्यवहारः शिष्टानाम् इत्यादौ (मू० म० मङ्ग० १ पृ० १०१)। यथा वा हरये नमः इत्यादौ नमस्कारः । अत्र नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च (पा० सू० २।३।१६) इत्यनेन चतुर्थी ज्ञेया (ल० म० सुब० कार० ४ पृ० १०५)। नमस्कारत्वं च स्वापकर्षबोधजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वम् (मू० म० १ पृ० १०४)। अथवा मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः (म० वा० पृ० १०) । ज्ञानविशेषो वा । स च विशेषो व्यवहारसाक्षिको जातिभेद एव । कायिकाद्यन्यतमत्वं वा (न्या० दी० पृ० ३)। नमस्कारभेदाश्च कालीपुराणे उक्ताः । यथा त्रिकोणमथ षट्कोणमर्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रं च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥ इति (वाच०)। [ख] स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीयव्यापारः । यथा हरये नम इत्यादौ नमःपदार्थः । अत्र स्वमुच्चारयिता । अवधित्वम् अवधिमत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः । तस्य नमस्कारपदार्थघटकेऽपकर्षेऽन्वयः । तथा च चैत्राद्युच्चारितात् नमो हरये इत्यादिशब्दात् हर्यवधिकचैत्रापकर्षबोधानुकूलश्चैत्रीयव्यापारः इत्याकारको बोधः (ग० व्यु० का० ४ पृ० १०१)। स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारे च कायिकवाचिकमानसरूपे विशेषो जातिविशेष एवानुभवसाक्षिकः (चि० १ पृ० १०३)। यथा वा ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यमित्यादौ । अत्र विषयत्वं चतुर्थ्या बोध्यते (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२६)। यथा वा नमस्करोति नमस्कृत्य इत्यादौ । अत्र शाब्दिका आहुः । अत्र कृधातोरेव नमनार्थकता ।

नमःशब्दस्तु तदर्थद्योतकः। तेन नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ द्वितीया। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति न्यायात्। नमसो वाचकत्वे नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्यः इत्येवं नमःशब्दप्रयोगे चतुर्थी स्यात्। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च (पा० सू० २।३।१६) इत्यत्र त्यागार्थकनमनार्थकयोरुभयोर्ग्रहणम् (शब्देन्दु०) (ल० म० कार० ४ पृ० १०५–१०६)। [ग] अपकृष्टत्वबोधनानुकूलो व्यापारः। यथा हरये नम इत्यादौ। अत्रापकर्षः प्रयोक्तृरूपविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते। व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः। स च व्यापारः करशिरःसंयोगादिः ईदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थ उद्देश्यत्वम्। एवं च हर्युद्देश्यक उक्तव्यापारः इति बोधः (ल० म० का० ४ पृ० १०५)। [घ] अयं मत्त उत्कृष्टः अहमस्मादपकृष्टः इति ज्ञानविशेषः इति परे वदन्ति (त० प्र० १ पृ० ३) (म० वा० पृ० १०)। नमस्कारस्त्रिविधः। कायिकः वाचिकः मानसिकश्च (मू० म० १ पृ० १०२)। कायिकादिलक्षणानि च योगिनी० गन्धर्वतन्त्रे उक्तानि। यथा जानुभ्यामवनीं गत्वा संस्पृश्य शिरसा क्षितिम्। क्रियते यो नमस्कारः प्रोच्यते कायिकस्तु सः॥ या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः। क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः॥ इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं भवेत्। नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम्॥ इत्यादि (गन्धर्वतन्त्र०) (वाच०)। नमस्कारः प्रकारान्तरेण द्विविधः। क्वचित् ऐहिकः क्वचित् कारीर्यादौ आमुष्मिकः (न्या० दी० पृ० ४)।

नयः—१ मतम्। यथा न्यायनयः मीमांसकनयः इत्यादौ। २ नीतिशास्त्रम् (मल्लि० टी० २।३)। यथा विषमोपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः (किरा० स० २ श्लो० ३) इत्यादौ इति नीतिशास्त्रज्ञा वदन्ति।

नयनम्—[क] प्रापणम्। तच्चोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः। यथा अजां ग्रामं नयति ग्रामं भारं वहतीत्यादौ नीयते अजा ग्रामम्

उह्यते भारो ग्रामं चैत्रेणेत्यादौ च नीवहादिधात्वर्थः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४६)। [ख] गत्यवच्छिन्नव्यापारः । यथा ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ वहिप्रभृतेरर्थः (श० प्र० श्लो० ७३ पृ० ९९)। यथा वा गमनाय मतिं चक्रे ताश्चैनं निन्युरङ्गनाः (रामा० वा० अ० ९) इत्यादौ । यथा वा नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते (हरिवंश० अ० १२९) इत्यादौ (वाच०)।

नरकः—[क] दुःखविशेषः (मु० गु०)। यथा नरके पतनं केन नरके लिखितं यदि इत्यत्र । अत्र केनेत्यस्य ब्रह्मणेत्यर्थः । तथा एकस्य नरके इति पदस्य नरस्य मनुष्यस्य के मस्तके इत्यर्थः । यथा वा नरकेसरिणः स्मर्तुर्नरके पतनं कुतः इत्यादौ च । पौराणिकाश्च [ख] पापभोगस्थानविशेषो नरकः । स चासिवनक्षारादिः । यथा वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात् ते यान्त्यसिवनं द्विज ॥ (पाद्मे० उत्तरख० अ० ४८)। यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते क्षारसंज्ञकेधोमुखः पुमान् ॥ (विष्णुपु० अंश० २ अ० ६) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०)।

नवद्रव्यवृत्तिगुणत्वम्—द्रव्यत्वाश्रयवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणः यः अभावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकगुणविभाजकोपाधिमत्त्वम् (ल० व०)। यथा संख्यादिगुणानाम् । अत्र संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावमादाय संयोगादावव्याप्तिः स्यात् । अतः प्रतियोगिव्यधिकरण इत्युक्तम् ।

नवरात्रकम्—उपवासाद्यन्यतमनियमयुक्तकर्तृकप्रतिपदादिनवम्यन्तनवतिथ्यधिकरणकपूजारूपकर्म (पु० चि० पृ० ६१)।

न हि—(अव्ययसमुदायः) सकारणको निषेधः । यथा न हि सामानाधिकरण्येन बाधसिद्ध्योरुभयोः सत्योरनुमितिं कश्चिदभ्युपैति (ग० हेत्वा० सामा० ल० १ पृ० ४) इत्यादौ । यथा वा न ह्यसिन् युज्यते कर्म किंचिदा मौञ्जिबन्धनात् (मनु० अ० २ श्लो० १७१) इत्यादौ ।

नाक्षत्रम्—नक्षत्रमेव नाक्षत्रम् । तन्नाक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तन्नाक्षत्रं भवेद्दिनम् ॥ (पु० चि० पृ० ५१) ।

नागः—पञ्चमी (कामशब्दे दृश्यम्) ।

नाटकम्—दृश्यकाव्यात्मको रूपकविशेषः । यथा मुरारिकवेरनर्घराघवम् भवभूतेरुत्तररामचरितम् कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलं चेति । नाटकस्य षट्त्रिंशल्लक्षणानि (३६) यथा भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥ निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च । दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥ विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ । दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥ पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् । लेशो मनोरथोनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥ (सा० द० ६।१७१–१७४) इति । नाटकं च दशसु रूपकेषु प्रथमम् । रूपकाणि तु नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ (सा० द० ६।३) (वाच०) (प्रतापरुद्र० प्रक० ३) इति । नाटकस्वरूपं तु यथा नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् । विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेद्भुतः ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ (सा० द० ६।७–११) इति ।

नाडिका—अहोरात्रात्मकस्य कालस्य षष्टितमो भागः ।

नानार्थकत्वम्—नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वम् (वै० सा० द०) । यथा हरिपदस्य विष्णु सिंह भेक अंशु इत्यादिनानार्थकत्वम् ।

नान्तरीयकत्वम्—१ व्याप्तिः (काव्यप्र० टी० कमला० उल्ला० २) । तदभावे तदभावरूपा व्याप्तिः इति महेश्वरः । अत्र व्युत्पत्तिः न अन्तरा विना नान्तरा । ततो भवार्थे छप्रत्ययः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ।

ततः स्वार्थे कप्रत्यय इति। २ तत्सत्तानियतसत्ताकत्वम्। यथा नान्तरीयकफलजनकत्वमित्यादौ। यथा च प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयका अर्थोत्पत्तिः इत्यादौ। ३ मध्ये अवश्यंभावित्वम् इति केचिदाहुः।

नान्दीमुखाः—अश्रुमुखशब्दे दृश्यम्।

नाम—(अव्ययम्) १ संज्ञा। यथा सुरथो नाम राजेत्यत्र नामशब्दार्थः संज्ञा। सुरथो नाम राजा इत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यः। तदेकदेशे च शब्दे संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तसंज्ञातादात्म्यान्वयः। तेन संज्ञातादात्म्यवत्सुरथशब्दवाच्यो राजा इत्यर्थः। एवम् नाम्ना चन्द्रमुखीत्यादावनव्ययेनापि नामपदेनोक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः। अत्र कश्चिदाह सुरथो नाम राजेत्यत्र संभाव्यत्वं नामशब्दार्थः। तच्च सुरथेन्वितम् इति (श० प्र० श्लो० ९२ पृ० १२४)। २ कोपः। यथा ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः इत्यादौ। ३ उपगमः। सासूयोङ्गीकारः। यथा एवं नामास्तु इत्यादौ। ४ प्राकाश्यम्। यथा हिमालयो नाम नगाधिराजः इत्यादौ। अत्र हिमालयः प्राकाश्येनातिप्रसिद्धः इत्यर्थः (वाच०)। ५ संभावना। यथा इह नाम सीता भविष्यति इत्यादौ। ६ कुत्सनम्। यथा को नामायं सवितुरुदये स्वापमेवं विधत्ते इत्यादौ। ७ विस्मयः। यथा अन्धो नाम गिरिमारोहति इत्यादौ। ८ अलीकम्। यथा अहं च भीतो नामावप्लुतः (शाकुन्त०) इत्यादौ।

नाम—(अयं नामन् इति नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः शब्दः) १ [क] यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम। यथा घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति न त्वन्यथा (श० प्र० श्लो० १४ पृ० १५)। अत्रार्थे नामशब्दस्य व्युत्पत्तिलक्षणे उच्येते। तत्र व्युत्पत्तिः नमति आख्यातार्थं प्रति स्वार्थं विशेषणत्वेन इति नाम। लक्षणं तु सत्त्वप्रधानानि नामानि इति (निरुक्त०)। तदर्थश्च लिङ्गसंख्ययोरत्र सद्भाव इति सत्त्वं द्रव्यम्। तथा लक्षणोपपत्तेः। तद्येषु प्रधानं गुणभूता क्रिया नामान्येव तानि।

नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नमन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । तथा चोक्तम् शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति (निरुक्ते नैघण्टुक० पूर्वषट्के अ० १ पा० १ ख० १ दुर्गाचार्यकृतटीका)। [ख] प्रातिपदिकरूपः शब्दविशेषः । यथा घटोस्तीत्यत्र घटशब्दः इति पाणिनीया आहुः । [ग] पौराणिकास्तु वाचकशब्दः । यथा हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ इत्यादौ इत्याहुः । नाम चतुर्विधम् । रूढम् लक्षकम् योगरूढम् यौगिकं चेति । केचित्तु रूढयौगिकमप्यधिकं पञ्चमं नाम स्वीकुर्वन्ति । यथा मण्डपमहारजतादि । तद्धि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषां मतम् (श० प्र० श्लो० १५ पृ० १६)। पतञ्जलिस्तु पञ्चविधं नाम इत्याह । तत्र प्रथमम् सुपां मध्य एकवचनमात्रसाकाङ्क्षम् । यथा एकविंशति इत्यादिपदम् । द्वितीयम् द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षम् । यथा उभ द्वि पुष्पवत् पुष्पवन्त इत्यादिपदम् । तृतीयम् वहुवचनमात्रसाकाङ्क्षम् । यथा प्राण त्रि चतुर् इत्यादि पदम् कतिपदं च । चतुर्थम् द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षम् । यथा उभय इति पदम् । पञ्चमम् वचनत्रयसाकाङ्क्षम् । यथा घट पट इत्यादिपदम् (श० प्र० श्लो० ५४ पृ० ६९–७०)। प्रकारान्तरेण नाम पञ्चविधम् उणाद्यन्तं कृदन्तं च तद्धितान्तं समासजम् । शब्दानुकरणं चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इति (वाच०)। नाम शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं त्रिधा भिद्यते स्त्रीलिङ्गम् पुंलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम् चेति (श० प्र० श्लो० ५२ पृ० ६८)। २ संज्ञाशब्दः । यथा अयं देवदत्त इत्यादौ देवदत्त इति शब्दः । द्वादशेहनि पिता नाम कुर्यात् इतीश्वरेच्छया पिता स्वपुत्रस्य देवदत्त इत्यादि नाम करोति इति विज्ञेयम् । यथा च नामजात्यादियोजनाहीनं ज्ञानं निर्विकल्पकम् (सि० च० १ पृ० २१) इत्यादौ ।

नामकरणम्—पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः (सर्व० सं० पृ० १३८ पूर्णप्र०)।

नाशः—१ ध्वंसः । २ शाब्दिकास्तु अदर्शनानुकूलव्यापारः । स च ध्वंससामग्रीरूपः व्यवधानाद्यनुकूलव्यापाररूपश्च । यथा उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति हृतं नष्टं च लभ्यते इत्यादौ इत्याहुः । तन्मते ध्वंसस्तु तिरोभावावस्था (ल० म० धात्व० पृ० ६) । ३ सांख्यास्तु नाशः कारणलयः (सां० अ० १ सू० १२१) इत्याहुः ।

नाशवत्त्वम्—विनाशित्वम् ।

नास्तिकः—[क] वेदमार्गमननुरुन्धानः किंचिदपि पारत्रिकम् आमुष्मिकं स्वर्गनरकापूर्वादिकम् नास्ति इति वादी । यथा चार्वाको बृहस्पतिर्नास्तिकः । [ख] परलोकतत्साधनादृष्टाद्यभाववादी तत्साक्षिण ईश्वरस्यासत्त्ववादी च । यथा अतिमात्रोज्झितभीरनास्तिकः (माघः) नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् (मनु० अ० ४ श्लो० १६३) इत्यादौ । नास्तिकः षड्विधः । चार्वाकः बौद्धाश्चत्वारः दिगम्बरश्चेति । इदानीं चार्वाकादीनां षण्णां संक्षेपतो मतस्वरूपमुच्यते । तत्र चार्वाकः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादी । तन्मते ब्राह्मणोहम् गौरोहम् स्थूलोहम् जानामि इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः ब्राह्मणत्वादिधर्मवति शरीर एव ज्ञानसुखाद्याश्रयत्वं सिद्ध्यतीति शरीरमेवात्मा । तत्र श्रुतिरपि स वा एष पुरुषोन्नरसमयः इति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मकचतुर्विधभूतसमुदायमेलने किण्वादिभ्यो मदशक्तिवच्चैतन्यमुपजायते । पारत्रिकस्वर्गनरकपुण्यपापादिकं नास्त्येव । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकम् । लोकसिद्धो राजैव परमात्मा । देहोच्छेदो मोक्षः । इति चार्वाकमतम् । चत्वारो बौद्धाश्च माध्यमिको योगाचारः सौत्रान्तिकः वैभाषिकश्चेति । दिगम्बरो जैनभेदः । तत्र शून्यवादी माध्यमिकः । तन्मते सुषुप्त्यव्यवहितोत्तरक्षण उत्थितस्य सुषुप्तावहं नासम् इत्यनुभवाच्छून्यमेवात्मा । अत एव सर्वमिदं मिथ्यैव इति शून्यवादः । अत्र श्रुतिरपि असद्वा इदमग्र आसीत् (ब्रह्म० उप० पृ० ४) इति । क्षणिकविज्ञानवादी योगाचारः । तन्मते क्षणिकविज्ञानम् (स्वयंवेदनम्) एकमेव । तदतिरिक्तं बाह्यं ग्राह्यवस्तुजातं नास्ति । तच्च विज्ञानं द्विविधम् । प्रवृत्ति-

विज्ञानम् आलयविज्ञानं च। तत्र अयं घटः इति ज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानम्। अहम् इति विज्ञानमालयविज्ञानम्। अयमेवात्मा। सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारास्त्येव। सुखादिकमस्यैवाकारः। तदतिरिक्तवस्तुन एवाप्रसिद्धेः इति। अत्र श्रुतिः अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः (ब्रह्म० उप० पृ० ३) इति (सि० च० १ पृ० १२) (सर्वं० पृ० ३७ बौद्ध०)। सौत्रान्तिकस्तु ज्ञानाकारानुमेयः क्षणिकः बाह्यार्थ इतीच्छति। वैभाषिकस्तु क्षणभङ्गुरवादी क्षणिकस्य बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षमपीच्छति। दिगम्बरस्तु देहातिरिक्तः देहपरिमाण आत्मा। स च दीपप्रभावत् संकोचविकासशाली इत्याह (सि० च० १ आत्म० पृ० १२–१३)।

नास्तिकता—[क] मिथ्यादृष्टिः (अमरः धीवर्गः श्लो० ४)। [ख] नास्ति परलोकः इति बुद्धिः (मनु० टी० कुल्लूक० ४।१६३)। यथा प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः। तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते॥ (भा० शान्ति० अ० १२३) इत्यादौ (वाच०)।

नास्तित्वम्—अत्रोच्यते द्वयी संविद्वस्तुनो भूतशालिनः। एका सा स्पष्टविषया तन्मात्रविषया परा॥ तन्मात्रविषया वापि द्वयी साथ निगद्यते। प्रतियोगिनि दृश्ये च घटादिप्रतियोगिनः॥ (सर्वं० सं० पृ० ४३० शां०)।

नास्तिकदर्शनम्—नास्तिकविरचितं शास्त्रम्। तच्च चार्वाक बौद्ध इत्यादिदर्शनम्। अत्रोच्यते नास्तिवादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् इति (हरिवं० अ० २८)।

निःश्रेयसम्—१ [क] जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणम्। निःश्रेयसं च शास्त्रश्रवणानन्तरं पदार्थतत्त्वज्ञानेनात्मसाक्षात्कारानन्तरमप्रारब्धकर्मणां ज्ञानात्प्रारब्धकर्मणां भोगाच्च क्षये उत्पद्यत इति बोध्यम्। सूत्रकारेणाप्येतदेव प्रदर्शितम् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः (गौ० १।१।२) इति। अयमाशयः। यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति। दोषापाये प्रवृत्तिरपैति। प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति। जन्मापाये दुःखमपैति। दुःखापाये

चात्यन्तिकोपवर्गो निःश्रेयसम् इति (वात्स्या० १।१।२) । इदमत्राकूतम् । योगबलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च सवासनमिथ्याज्ञाने ध्वस्ते तन्निबन्धनानां रागद्वेषमोहानां दोषाणामपायात्प्रवृत्तेरपाये तन्निबन्धनस्य जन्मनः अपाये तन्निबन्धनस्य दुःखस्यापाय इति तावद्वस्तुगतिः (वै० उ० ५।२।१८) । द्रव्यादिषण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः (प्रशस्त० पृ० १) । [ख] शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोपवर्गः (वात्स्या० १।१।२) । [ग] तदभावे संयोगाभावोप्रादुर्भावश्च मोक्षः (वै० ५।२।१८) । अस्यायमर्थः। तदभावे तस्यादृष्टस्याभावे सति । प्रारब्धेतरादृष्टानामात्मसाक्षात्कारेण प्रारब्धानां च भोगेन क्षये सतीति यावत् । संयोगाभावः देहप्रवाहसंबन्धस्य विच्छेदः । तदनन्तरं चाप्रादुर्भावः अर्थाद्दुःखस्यानुत्पत्तिः । देहरूपस्यादृष्टस्य च कारणस्य विरहात् । अतः तदानीमेव मोक्षोपवर्गः संभवतीति नापवर्गस्य शशविषाणसमानता इति भावः (वै० वि० ५।२।१८) । [घ] अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावः (वै० उ० १।१।४) । [ङ] आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः (वै० उ० १।१।४) (गौ० वृ० १।१।२) (सर्व० पृ० २४६ अक्ष०) (दि० १) (त० दी०) (त० कौ०) । अत्रात्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् । युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा (वै० उ० १।१।४) । अथवा स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् (दि० १) (त० दी०) । अत्र संसारकालीनस्य दुःखध्वंसस्य मोक्षत्ववारणाय कालीनान्तत्वं दुःखनिवृत्तिविशेषणम् । अस्मदीयदुःखसमानकालीनशुकमोक्षे अव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणेति दुःखविशेषणं बोध्यम् (त० कौ० पृ० २२) (म० प्र० १ पृ० ४) । यद्वा निर्वर्त्यसजातीयस्य दुःखस्य पुनस्तत्रानुत्पादः (सर्व० पृ० २४६ अक्ष०) । [च] स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसः (त० प्र०) (गौ० वृ० १।१।२२) (म० प्र० १।४) (त० कौ० पृ० २२) । अत्र दुःखध्वंसो दुःखानुत्पत्तिः इत्यर्थः इति वैशेषिकाः (त० व०) ।

[छ] एकविंशतिभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः (त० भा० प्रमेय० पृ० ४१)। एकविंशतिभेदास्तु शरीरम् षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्विधानि प्रत्यक्षज्ञानानि सुखं दुःखं चेति। शरीरादीनां दुःखसाधनत्वाद्दुःखत्वम्। सुखस्य च दुःखसंबन्धाद्दुःखत्वम्। अत्र वार्तिककारा आहुः। श्रेयः पुनः सुखम् अहितनिवृत्तिश्च। तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेधा व्यवतिष्ठते दृष्टादृष्टभेदेन। दृष्टं सुखम्। अदृष्टमहितनिवृत्तिः। अहितनिवृत्तिरप्यात्यन्तिकी अनात्यन्तिकी च। अनात्यन्तिकी कण्टकादेर्दुःखसाधनस्य परिहारेण। आत्यन्तिकी पुनरेकविंशतिभेदभिन्नदुःखहान्या। तस्य हानिर्धर्माधर्मसाधनपरित्यागेन। अनुत्पन्नयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेन उत्पन्नयोश्चोपभोगात्प्रक्षयेण इति (न्या० वा० पृ० २) (त० भा० प्रमेय० पृ० ४१)। [ज] आत्यन्तिको दुःखाभावः (न्या० वा० पृ० ४)। [झ] अहितनिवृत्तिरात्यन्तिकी (न्या० क० पृ० ४)। तस्याः सद्भावे प्रमाणम् दुःखसंततिर्धर्मिण्यत्यन्तमुच्छिद्यते संततित्वाद्दीपसंततिवत् इत्यनुमानम् इति तार्किका आहुः (न्या० क० पृ० ४)। [ञ] नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिः इति दीधितिकृदाह (ल० म०)। [ट] चरमदुःखध्वंसः (त० दी०)। यथा तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (गौ० १।१।१) इत्यादौ हिरण्यगर्भरुद्रादियोग्यजीवानां मोक्षः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः (प्रशस्त० १।१ पृ० ५)। अत्र पदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसं प्रति साधनत्वमुच्यते (त० कौ० पृ० २१)। अत्र विप्रतिपत्तिः। कर्मज्ञानयोस्तुल्यवत्समुच्चयेनापवर्गकारणत्वमित्येके। तत्त्वज्ञानद्वारा कर्मणां तत्र कारणत्वम्। तथा च न तुल्यवत्समुच्चय इत्याचार्याः। तत्र समुच्चयप्रतिपादिका श्रुतिः विद्यां चाविद्यां (कर्म) च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते (ईशा०) इति। आचार्यमते तु श्रुतिः तमेवं विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति (न्या० सि० दी० पृ० २४)। तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविधं वेदितव्यमिति। सर्वासु विद्यासु चतसृषु तत्त्व-

ज्ञानमस्ति निःश्रेयसाधिगमश्च। तथा हि (१) त्रय्यां तावत् तत्त्वज्ञानम् अग्निहोत्रादिसाधनानां याथार्थ्येन परिज्ञानम्। निःश्रेयसाधिगमोपि स्वर्गप्राप्तिः। (२) वार्तायां तु भूम्यादिपरिज्ञानं तत्त्वज्ञानम्। कृष्याद्यधिगमश्च निःश्रेयसम्। (३) दण्डनीत्याम् सामदानदण्डभेदानां यथाकालं यथादेशं यथाशक्ति विनियोगस्तत्त्वज्ञानम्। निःश्रेयसं पृथिवीजयः इति। (४) इह तु अध्यात्मविद्यायाम् (आन्वीक्षिक्याम्) आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम्। निःश्रेयसाधिगमोपवर्गप्राप्तिः इति (न्या० वा० १ पृ० २३)। निःश्रेयसं तावद्विविधम्। परम् अपरं च। तत्रापरम् जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव। तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्मोपभुञ्जानस्य। परं निःश्रेयसं तु क्रमेण भवति (गौ० वृ० १।१।१)। उभयविधनिःश्रेयससाधारणलक्षणं तु सवासनमिथ्याज्ञानध्वंसत्वम्। तत्त्वसाक्षात्कारप्रागभाववविरहत्वं वा। अथवा योगजधर्मप्रागभावविरहत्वम् (न्या० सि० दी० पृ० २९)। जीवन्मुक्तौ चोक्तम् जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां विमुच्यते इति (न्या० वा० १ पृ० २४)। परनिःश्रेयसप्राप्तौ क्रमस्तावत् तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाशः। मिथ्याज्ञाननाशे दोषनाशः। दोषनाशे प्रवृत्तिनाशः। प्रवृत्तिनाशे जन्मनाशः। जन्मनाशे दुःखनाशः. इति (गौ० वृ० १।१।२)। वार्तिककारास्तु निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदात् द्वेधा भवति। तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टम्। नहि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति। एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतया अपेक्ष्यन्त इति। परंतु निःश्रेयसमदृष्टम् आत्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति। दृष्टम् प्रमाणादिपरिज्ञानात् अदृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति इत्याहुः (न्या० वा० १ पृ० १२)। इदानीं मतभेदेन निःश्रेयसभेदा उच्यन्ते। स्वातन्त्र्यं मृत्युर्वा मोक्षः इति चार्वाका आहुः। आत्मोच्छेदो मोक्षः इति माध्यमिकाः। धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदयः इति विज्ञानवादिनः। आवरणमुक्तिर्मुक्तिः इत्यार्हताः। ब्रह्मांशिकजीवस्याविद्याप्रभवमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपाधिगमः इति मायावादिनः अद्वैतिनः

शांकरमतानुयायिनः। आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः इति त्रिदण्डिनः। तत्र लयश्च लिङ्गशरीरापगमः। लिङ्गशरीरं च एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रयावस्थितानि जीवात्मसुखदुःखावच्छेदकानि (कि० व० पृ० ९)। एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपस्य लिङ्गशरीरस्य जीवात्मन्यपगमो विश्लेषः। स एव परे ब्रह्मणि जीवस्य लय इत्युच्यते (न्या० सि० दी० पृ० २६)। जीवस्य लिङ्गशरीरापगमो मोक्षः इति भास्करीयाः। सर्वकर्तृत्वमेकं विहाय वासुदेवस्य सर्वज्ञत्वादीनां कल्याणगुणानामाप्तिमत्त्वे सति भगवद्याथात्म्यानुभवो मोक्षः इति विशिष्टाद्वैतवादिनो रामानुजीयाः। जगत्कर्तृत्वलक्ष्मीपतित्वश्रीवत्सवर्जं भगवज्ज्ञानायत्तनिर्दुःखपूर्णसुखं मोक्षः इति द्वैतवादिनो माध्वाः। अत्र श्रुतिः आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् इति (म० प्र० ४)। स च मोक्षस्तन्मते सारूप्यसालोक्यसामीप्यसायुज्यभेदाच्चतुर्विधः। द्विभुजकृष्णेन सह स्वांशभूतानां जीवानां गोलोके लीलानुभवः इति शुद्धाद्वैतवादिनो वल्लभीयाः। पारमैश्वर्यप्राप्तिः इति पाशुपतशास्त्रज्ञा नकुलीशाचार्यादयो माहेश्वराः। चन्द्रचूडवपुषः सतः पार्वत्यालिङ्गनम् इति कापालिकाः। पूर्णात्मतालाभः इति प्रत्यभिज्ञावादिनोभिनवगुप्ताचार्याः। पारदरसपानेन देहस्थैर्ये जीवन्मुक्तिरेव मोक्षः इति रसेश्वरवादिनो गोविन्दभगवत्पादाचार्यादयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः इति गौतमीया नैयायिकाः। आत्यन्तिकदुरितनिवृत्तिः इति न्यायैकदेशिनः। दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः इति प्राञ्चः। दुःखनिवृत्तिः (दुःखानुत्पादः) इति कणादादयो वैशेषिकाः। स्वर्गादिः इति मीमांसकाः। तत्र दुःखसाधनशरीरनाशे नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः इति तदेकदेशिनो भट्टसर्वज्ञादयस्तौतातिकाः। तत्रापि नित्यसुखसाक्षात्कारः इति भट्टाः। आत्यन्तिकदुःखप्रागभावपरिपालनं मोक्षः इति प्राभाकराः। परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति वाणीचतुष्टये प्रथमायाः पराख्याया ब्रह्मरूपाया वाण्या दर्शनम् इति पाणिनीयाः। प्रकृत्युपरमे (प्रकृतितद्विकारोपधानाद्विलये) पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानम् अहंकारनिवृत्तावौदासीन्यम् आत्यन्तिकदुःखत्रयविगमो वा मुक्तिः इति सांख्याः।

पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यम्। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठा वा चिच्छक्तिः मोक्षः इति पातञ्जलाः। ऊर्ध्वगतिः इति केचित्। निरुपप्लवा चित्तसंततिः इति परे। अग्रिमचित्तानुत्पादे पूर्वचित्तनिवृत्तिः इत्यपरे। आत्महानिः इत्येके। चित्तानुत्पादनं निरोधो वापवर्गः इत्यन्य आहुः इति (न्या० वा० १।१।२२ पृ० ८८) (सर्वं०) (सि० च० पृ० ३७) (न्या० सि० दी० पृ० २५)(वै० वि० १।१।४ पृ० १६–१७)(पात० सू० ४।३४)। २ मङ्गलम्। ३ विज्ञानम्। ४ भक्तिः। ५ अनुभावः। यथा पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु निःश्रेयसकरं वचः (भार० स० श्लो० १६९) तपो विद्या हि विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् (मनु० अ० १२ श्लो० १०४) इत्यादौ (वाच०)।

निःश्वासः—[क] प्राणवायोर्व्यापारविशेषः (गौ० वृ० ३।१।३०)। यथा निःश्वस्य मत्करधूतं निजमम्बरान्तमाकृष्य हन्त चलितैव कथं प्रिया मे (मुकु० भाण) इत्यादौ। [ख] प्राणवायोर्नासया बहिर्निःसरणम्। यथा वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च (मनु० अ० ३ श्लो० १९) इत्यादौ।

निक्षेपः—समक्षं समर्पणं निक्षेपः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ६७)।

निगदः—१ परप्रत्यायनार्था मन्त्रा निगदाः (जै० न्या० अ० २ पा० १ अधि० १३)। २ देवतासंबन्धबोधकः पदसमूहो निगदः। परसंबोधनार्थलोडन्तपदयुक्तपदसमूहो निगद इत्यन्ये (काव्यप्रदीपोद्योते पृ० २२१)।

निगमः—१ न्यायशास्त्रम्। २ तन्त्रविशेषः। ३ वेदः। यथा निगमकल्पतरोर्गलितं फलम् (भाग० १।१।३) शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति (यास्कनिरुक्त०) इत्यादौ।

निगमनम्—(न्यायावयवः) [क] हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् (गौ० १।१।३९)। तदर्थश्च हेतोः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य

अपदेशः कथनम् । प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनम् इति (गौ० वृ० १।१।३९) । साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निगमनम् । निगम्यन्तेनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्र इति निगमनम् । निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते । तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यम् अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वात् इति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यमनित्यं दृष्टम् इत्युदाहरणम् । तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्दः इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निगमनम् । वैधर्म्योक्तेपि अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टम् । न च तथा अनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति । सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनम् इति (वात्स्या० १।१।३९) । [ख] व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्षबोधकः तादृशसाध्यबोधको वा न्यायावयवः (गौ० वृ० १।१।३९) । [ग] अनुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षधर्मताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम् (चि० अव० २ पृ० ८२) । [घ] पक्षे साध्योपसंहारः (त० भा० पृ० ४३) । [ङ] हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनम् (त० दी० २ पृ० २२) । हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवद्विषयकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः (नील० २ पृ० २२) । [च] पक्षे साध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकं वचनम् (सि० च० २ पृ० २५) । [छ] अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वतात्पर्यकं वाक्यम् (त० कौ० २ पृ० १३) । [ज] लिङ्गसंबन्धप्रयुक्तनिश्चितसाध्यवत्त्ववचनम् । यथा पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तस्मादग्निमानिति तस्मात्तथेति वा वाक्यं निगमनम् (त० भा० पृ० ४३) (त० कौ० २ पृ० १३) (त० सं०) । अत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमस्तत्पदार्थः । ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमान्पर्वत इति बोधः (वाक्य० २ पृ० १५) । [झ] केचित्तु

प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनम्। तच्च तस्मात्तथा इति वाक्यम् इत्याहुः। अत्रोच्यते असकृदनुचिन्तितानामव्याहततरनिजोपदेशानाम्। प्रामाण्यपरमसीम्नां निगमनमिदमेव निखिलनिगमानाम्॥ इति (वेदान्त०) (वाच०)।

निग्रहः—१ [क] पराजयप्राप्तिः (वात्स्या० १।२।१९)। यथा साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं बिभ्रत्सपक्षे स्थितिं व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये। यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च यत्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रहः॥ (मुद्राराο नाट० ५।१०) इत्यादौ। [ख] खलीकारः (गौ० वृ० १।२।१९)। [ग] पराहंकारनिराकरणम् इति केचिदाहुः। २ भर्त्सनम्। ३ सीमा। ४ बन्धनम्। ५ अनुग्रहाभावः। ६ चिकित्सा। ७ निषिद्धे प्रवृत्तस्य तिरस्कारः। ८ मारणे प्रवृत्तिवारणाय निरोधः। ९ निरोधरूपयोगेनाभ्यासवैराग्याभ्यां मनसो निरोधः। यथायोग्यमुदाहरणे यथा निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते इति तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् (गीता० अ० ६ श्लो० ३४) इति च (वाच०)।

निग्रहस्थानम्—[क] वादिनोपजयहेतुः शब्दप्रयोगः (त० दी० पृ० ४५)। निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं ज्ञापकमित्यर्थः। तल्लक्षणं च उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वम्। प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा इत्यपि वदन्ति (गौ० वृ० १।२।१९)। [ख] कथायां पराजयहेतुर्वाक्यम् (त० प्र० पृ० २४)। [ग] इष्टार्थभङ्गरूपो विरोधोपि निग्रहस्थानम् इति तर्कभाषाकृदाह (त० भा० पृ० ५१)। [घ] हेत्वाभासप्रयोगः (गौ० वृ० १।१।१) (त० भा० पृ० ५१) (सर्व० पृ० २४३ अक्ष०)। यथा विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् (गौ० १।२।६०) इत्यादौ। तदर्थश्च विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः। अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम्। तथा च विप्रतिपत्ति अप्रतिपत्ति एतदन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वम् (गौ० वृ० १।२।१९)। यद्वा विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः। विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति।

निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः। अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः। परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति (वात्स्या० १।२।१९)। निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंप्लवन्ते (वात्स्या० ५।२।१ अवतरणम्)। निग्रहस्थानानि द्वाविंशतिधा। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरम् प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरम् अर्थान्तरम् निरर्थकम् अविज्ञातार्थम् अपार्थकम् अप्राप्तकालम् न्यूनम् अधिकम् पुनरुक्तम् अननुभाषणम् अज्ञानम् अप्रतिभा विक्षेपः मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धान्तः हेत्वाभासश्चेति (गौ० ५।२।१) (त० भा० पृ० ५१) (त० दी० पृ० ४५) (प्र० प्र० पृ० २५)।

नित्यम्—उत्पत्तिविनाशशून्यं वस्तु। अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः। तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यता॥ (सर्व० सं० पृ० १८१ शैव०)। नित्यत्वं च [१] प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् (त० प्र० १ पृ० १८) (त० प्र० पृ० ४६) (वाक्य० १ पृ० ३)। उत्पत्तिनाशशून्यत्वम् इति समुदितार्थः। अत्र ध्वंसेतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। प्रागभावेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलस्य निवेशः (त० प्र० १ पृ० १८)। यथा परमाण्वाकाशादीनां नित्यत्वम्। यथा वा ईश्वरस्य तत्साक्षात्कारस्य च नित्यत्वम्। यथा वा नित्यः संसर्गाभावोत्यन्ताभावः (न्या० म० १ पृ० ११) इत्यादौ। [२] ध्वंसाप्रतियोगित्वम् (त० दी० १ पृ० ७)। प्रध्वंसवत्त्वविरहो वा। यथा केषांचिन्मते ध्वंसस्य नित्यत्वम्। [३] अविच्छिन्नपरंपराकत्वम्। यथा शाब्दिकमते वर्णानां नित्यत्वम् (वाच०)। [४] कर्मज्ञास्तु यदकरणे प्रत्यवायः तत्त्वं नित्यत्वम् (न्या० म० ४ पृ० २६)। प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। नियतनिमित्तकत्वमिति यावत्। तथा चोक्तं मनुना अकुर्वन् विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नरः इति। नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्। उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात्॥ फलाश्रुतेर्वीप्सया च

तन्नित्यमिह कीर्तितम् इति (ति० त०) (वाच०)। इदं च कर्मणां नित्यत्वमिति ज्ञेयम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३) (म० प्र०) (ल० म०)। यदकरणे प्रत्यवाय इत्यत्राकरणे इत्यस्य विहिततत्कालीनाकरण इत्यर्थः । तेन अन्यदा संध्यावन्दनाकरणेपि न क्षतिः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३)। तादृशनित्यत्वस्योदाहरणं यथा अहरहः संध्यामुपासीत इत्यादौ संध्योपासनाया नित्यत्वम् इत्याहुः (ल० म०)। अत्रोच्यते नित्यं नैमित्तिकं चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञादिकं नित्यं यदेतत्कथितं तव। नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् ॥ नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैः इति (श्रा० त०) (मार्क० पु०) (वाच०)। [५] नैरन्तर्यमिति काव्यज्ञा आहुः ।

नित्यसमः—(जातिः) [क] नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः (गौ० ५।१।३५)। तदर्थश्च [१] अनित्यस्य भावः अनित्यत्वम्। तस्य नित्यं सर्वकालं स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्वं स्यात् इत्यापादनं नित्यसमः । अयमाशयः । अनित्यत्वस्य नित्यमस्वीकारे अनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न इति तस्य नित्यत्वापत्तिः। नहि दण्डाभावदशायां दण्डी इत्युच्यते। अतः अनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः इत्याचार्याः। [२] वृत्तिकारास्तु अनित्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमे अनित्यत्वेनाभ्युपगतस्य नित्यत्वं स्यात्। यथा क्षितिः सकर्तृकेत्यत्रानित्यक्षितेर्धर्मः सकर्तृकत्वं त्वया क्षितौ नित्यमुपेयते न वा। न चेत् तदा साध्याभावादंशतो बाधः। अथ क्षितौ नित्यमेव सकर्तृकत्वमुपेयते तदा क्षितेर्नित्यत्वं स्यात् इत्याहुः (गौ० वृ० ५।१।३५)। नित्यसमस्योदाहरणं यथा अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते । तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमथानित्यम्। यदि तावत्सदा भवति धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावान्नानित्यः शब्दः। एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः

(वात्स्या० ५।१।३५)। अयं नित्यसमश्च आचार्यमते बाधदेशनाभासः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासश्च भवति। वृत्तिकारमते तु विरुद्धदेशनाभासो भवति इति विज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।१।३५)। [ख] धर्मस्य नित्यत्वानित्यत्वविकल्पाद्धर्मिणि नित्यत्वसाधनम्। यथा शब्दस्य यदनित्यत्वं भवद्भिरुच्यते तन्नित्यमनित्यं वा। यदि नित्यम् तदा शब्दवृत्तेरेव तस्य सदातनत्वाच्छब्दस्यापि तथात्वमागतम्। अथानित्यम् तदा शब्दे कदाचिदनित्यत्वाभावोस्तीति नित्य एव शब्दः इत्युभयथापि शब्दस्य नित्यत्वमिति (नील० पृ० ४५)। [ग] धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः। धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत्॥ (तार्किकरक्षा)। तद्द्विविधम्। साधारणम् असाधारणं च। तत्राद्यं स्वव्याघातकम्। द्वितीयं त्रिविधम्। युक्ताङ्गहीनत्वम् अयुक्ताङ्गाधिकत्वम् अविषयवृत्तित्वं चेति (सर्व० पृ० १५३ पूर्ण०)।

नित्यसमासः—(समासः) [क] स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः सः। यथा कृष्णसर्प निर्मक्षिक असुर इत्यादिः। अत्रोक्तं जयादित्येन विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकौ॥ इति। अत्र कृष्णः सर्पः मक्षिकाया निः न सुरः इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् लक्षणसमन्वयः (श० प्र० श्लो० ३२ पृ० ४०)। [ख] शाब्दिकास्तु समस्यमानयावत्पदरहितविग्रहवाक्यसूचितः समासविशेषः इत्याहुः (वाच०)।

निदर्शनम्—[क] उदाहरणम् (प्रशस्त० २ पृ० २८)। [ख] दृष्टान्तः। यथोक्तं मायावादिभिः आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितम्। घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम्॥ इति। अत्र भाष्यम् यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदितमाकाशवदित्यादीनि इति (शब्दार्थचि०) (वाच०)।

निदर्शनाभासः—उदाहरणत्वेन भासमानः पदार्थः। यथा नित्यः शब्दः अमूर्तत्वात्। यदमूर्तं तन्नित्यं दृष्टम् यथा परमाणुः यथा स्थाली यथा

तमः। अम्बरवद्यत् द्रव्यं तत् क्रियावद्दृष्टम् इति (प्रशस्त० २ पृ० ३०)। स च द्विविधः साधर्म्यनिदर्शनाभासः वैधर्म्यनिदर्शनाभासश्चेति (प्रशस्त० २ पृ० ४८)।

निदिध्यासनम्—[क] श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालमनुसंधानम्। (त० प्र० १ पृ० ८)। तल्लक्षणं च निरन्तरं विचारो यः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात्। तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते॥ इति। ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्। एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते॥ (पञ्चद० १।५४) इति च। ताभ्यां श्रवणमननाभ्याम् (वाच०)। यथा आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (श्रुतिः) इत्यादौ (नील० पृ० ५०)। [ख] मतेऽर्थे सजातीयज्ञानधाराकरणम् (प० च० पृ० २०)। [ग] विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणम् इति केचिदाहुः (नील०)।

निद्रा—१ मेध्यानाडीसंयोगः। २ योगजधर्मानुगृहीतस्य मनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थानम्। योगाचार्यास्तु ३ अभावप्रत्ययालम्बनो वृत्तिविशेषः इत्याहुः। अत्र सूत्रम् अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा (पात० सू० १।१०) इति। विवरणं च जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमः। तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा इति (वाच०)। ४ सुषुप्तिः इति वेदान्तिनः।

निन्दा—दोषवत्तया ख्यापनम्। यथा शुक्लयजुर्याज्ञवल्क्यप्रणीतत्वात्पौरुषेयम् इति निन्दा। आरोप्यमाणदोषकथनमिति प्रामाणिकाः। यथा वेदनिन्दारतान्मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा। द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥ (कूर्मपु० अ० १५) इत्यादौ (वाच०)। निन्दा च निन्दकेन पूर्वकृतं पुण्यं हन्ति (पुरु० चि० पृ० ३७)।

निन्दार्थवादः—[क] अनिष्टफलवादः। स च वर्जनार्थः। निन्दितं न समाचरेत् इति (वात्स्या० २।१।६३)। निन्दार्थवादवाक्यं लक्षणया निषेध्यस्य निन्दितत्वबोधकतया अर्थवद्भवति इति विज्ञेयम् (लौ० भा०

पृ० ५४)। [ख] अनिष्टबोधनद्वारा विध्यर्थप्रवर्तकं वाक्यम्। यथा स एष वा व प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजते (सः) गर्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा प्रमीयते वा (श्रुतिः) इत्येवमादि (वात्स्या० २।१।६४) (गौ० वृ० २।१।६४)। [ग] निषेध्यनिन्दापरं वाक्यम्। यथा बर्हिषि रजतं न देयम् इत्यादिनिषेधस्य शेषः सोरोदीत् (तैत्ति० सं० १।५।१।१) असृग्धि रजतम् (शत० ब्रा०) इत्यादि। अत्राम्नायते सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (तैत्ति० सं० १।५।१।१) इति। अस्मिन्विषये तैत्तिरीयसंहितायां (१।५।१) कथा श्रूयते। पूर्वं देवदैत्यसंग्रामोभूत्। तत्र लब्धं द्रव्यं देवैः कनिष्ठभ्रातुरग्नेर्निकटे निक्षिप्तम्। तद् द्रव्यं गृहीत्वा पलायमानोग्निर्देवैर्निरुद्धः सन्नरोदीत्। तन्नेत्राश्रुणो जातस्य रजतस्यामङ्गलत्वेन रजतदक्षिणादाननिन्दा इति। असृग्धि रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति इति (शतपथब्रा०) (तै० सं० १।५।१।२)। अस्य वाक्यस्य निषेध्यरजतनिन्दापरत्वमस्ति (म० प्र० पृ० ६४)। तथा हि रजतस्यासृग्रूपत्वेनायोग्यत्वात् ऋतावृत्विग्भ्यो रजतदक्षिणादातुर्यजमानस्य गृहे संवत्सरात्प्राग्रोदनरूपानिष्टबोधनद्वारा बर्हिषि रजतदक्षिणादानं निन्दतीति। यथा वा असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमम् (तैत्ति० सं० ७।४।२।३) इत्यादिश्च। अत्रायमभिप्रायः। सत्रं छन्दोमसूक्तयुक्तमेव कर्तव्यम्। तथा अकरणे असत्रम् इति निन्देयम् इति। [घ] अनिष्टसाधनत्वबोधनद्वारा विध्यर्थप्रशंसावचनम्। यथा तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्॥ इत्यादि। अत्र नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम् इति न्यायोनुसंधेयः (वाच०)।

निपातः—१ अधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारः। यथा पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः (कुमार० ५।२४) क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते (शाकु० अ० १) इत्यादौ। २ (शब्दः) यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं

भिन्नः स तादृशार्थे भेदेनान्वयबोधं प्रति योग्ये निपातः। निपतत्यर्थेषूच्चावचेषु इति निपातः (निरुक्ते)। कर्तरि ज्वलादि० णः (पाणि० सू० ३।१।१४०)। नानाविधार्थेषु वृत्त्या स्वार्थबोधकतया पतनशील इत्यर्थः (वाच०)। यथा चादयो निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामाद्यर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः। अत्र विप्रतिपत्तिः चादयो निपाताः सार्थका वाचकत्वात्। प्रादय उपसर्गा एव द्योतकाः इति नैयायिका आहुः। प्रादय उपसर्गा इव चादयो निपाता अपि द्योतका एव इति शाब्दिका मेनिरे (वै० सा० निपा० पृ० ३३८)। अत्र केचिच्छाब्दिका नागोजीभट्टादयः उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारः इति अव्ययं विभक्तिसमीप (पा० सू० २।१।६) इति सूत्रस्थभाष्ये स्पष्टम् इत्याहुः (वाच०)। स चायं निपातः च तु नञ् पुनः इव एव मा स्म इत्यादिभेदाद्बहुविधः (श० प्र० श्लो० १० टी० पृ० १२)। अत्र निपातत्वं च असत्त्वार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वम् इति शाब्दिका आहुः। नैयायिकास्तु शक्तिसंबन्धेन निपातपदवत्त्वम् इत्याहुः (वै० सा० निपा० पृ० ३३५)।

निपातनम्—(शब्दः) [क] अन्यथा प्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनम्। [ख] शास्त्रान्तराप्राप्तकार्यघटितोच्चारणवत् शब्दस्वरूपम्। [ग] वर्णागमादिना अन्यथोत्पद्यमानः सूत्रानिष्पाद्यः शब्दविशेषो निपातः। यथा हंस सिंह इत्यादिशब्दः। तदुक्तम् भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥ इति (सि० कौ०)। वर्णागमादिप्रकारश्च स्मर्यते। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥ इति (सारस्वत०)। अत्रार्थे व्युत्पत्तिः निपतति स्वावयववर्णविनाशादिनान्यथा निष्पद्यते इति निपातः (कर्तरि ज्वलादि० णः) (वाच०)।

निबन्धः—१ एकग्रन्थोपनिबन्धनम्। यथा प्रमाणप्रमेययोर्न्यायदर्शने निबन्धनम् (गौ० वृ० ३।२।४२)। २ कालविशेषे देयत्वेन प्रतिश्रुतं वस्तु। यथा दद्याद्भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं च लेखयेत् इत्यादौ।

३ परिगणितं द्रव्यम् । यथा भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा (याज्ञ० अ० २ श्लो० १२४) इत्यादौ इति व्यवहारज्ञा आहुः । अत्र मिताक्षरा निबन्धः एकस्य पर्णभारकस्येयन्ति पर्णानि तथा एकस्य क्रमुकफलभारकस्येयन्ति क्रमुकफलानि इत्याद्युक्तलक्षणः (याज्ञ० मि० २ श्लो० १२४) इति । ४ मूत्ररोधरूपो रोगविशेषः इति भिषजः । ५ बन्धनम् ६ ग्रन्थः ग्रन्थविशेषश्च ।

निबन्धनम्—१ [क] प्रयुक्तम् । यथा वातादिनिबन्धनं दुःखमित्यादौ । [ख] जन्यम् । २ हेतुभूतम् । अत्रार्थे व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या निबध्यतेनेनात्र वा इति । ३ वीणायास्तन्त्रीनिबन्धनमूर्ध्वभागः इति गायका आहुः (वाच०) ।

निमन्त्रणम्—आवश्यके कर्मणि श्राद्धभोजनादौ प्रवर्तकं वाक्यम् । यथा ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे (याज्ञ० २।२६३) इति । निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः (याज्ञ० १।२२५) इति च । तच्च निमन्त्रणम् भवतात्र भोक्तव्यम् इत्यादि वाक्यम् (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५५) । अत्रोच्यते यस्याकरणे प्रत्यवायस्तत् निमन्त्रणम् इति । एतच्च नित्यम् । अत्र नित्यत्वं च प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वम् (वाच०) । यथा वा निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् (भार० व० अ० २२५) इत्यादौ (वाच०) ।

निमन्त्रितत्वम्—स्वकर्तव्यत्वप्रकारकधीजनकमप्रत्याख्येयं यद्वाक्यम् तत्प्रतिपाद्यत्वम् । यथा श्राद्धे भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीथास्त्वम् इत्यादौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितो भवान् इत्यनुभवान्निमन्त्रितत्वं लिङर्थः । अत्र स्वपदं निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरम् । अप्रत्याख्येयत्वं च प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वम् । तादृशधीजनकवाक्यं च भवतात्र भोक्तव्यम् इत्यादिकं निमन्त्रणरूपम् । तत्प्रतिपाद्यो भवदादिः इति ज्ञेयम् । श्राद्धमुपक्रम्य अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छेत् इति श्रुतेः सत्त्वेन तत्प्रत्याख्याने दोषः इति ज्ञेयम् । अत्र यस्य प्रत्याख्याने प्रत्यवायः तन्निमन्त्रणम्

इति वृद्धस्मरणं ज्ञेयम् । श्राद्धे भुञ्जीत भवानित्यत्र लिङर्थनिमन्त्रितत्वैकदेशे स्वकर्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति । तथा च श्राद्धभोजनधर्मिका या स्वकर्तव्यत्वधीः तज्जनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवान् इत्याकारो बोधः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५५–१५६) ।

निमित्तमात्रगुणत्वम्—असमवायिकारणभिन्नत्वे सति निमित्तकारणगुणत्वम् (ल० व० पृ० ३७) । यथा आत्मविशेषगुणानां ज्ञानादीनाम् निमित्तगुणत्वमेव ।

निमित्तम्—१ (कारणम्) समवायिकारणभिन्नमसमवायिकारणभिन्नं च कारणम् । यथा तुरीवेमादिकं पटस्य दण्डचक्रादिकं च घटस्य निमित्तकारणम् (त० सं०) (त० कौ० पृ० ८) । यथा वा आत्मनो विशेषगुणा निमित्तकारणानि (भा० प० गु० श्लो० ८८–८९) । समवायिकारणताभिन्ना असमवायिकारणताभिन्ना च या कारणता तद्वदित्यर्थः (त० कौ० १ पृ० ८) । स्वगतरूपस्य समवायिकारणे दण्डादौ यथाश्रुतलक्षणासत्त्वेन नातिव्याप्तिः इति ज्ञेयम् । अपरिणामित्वे सति यत्कारणं तन्निमित्तकारणम् इति मध्वमतानुयायिन आहुः (प्र० च० पृ० १४) । २ प्रयोजकम् । यथा रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं वापि निमित्ती तत्र लिप्यते ॥ (अङ्गिर०) इत्यादौ । ३ ज्ञापकम् । यथा शकुनादि कार्यविशेषे निमित्तम् । अत्रोदाह्रियन्ते यथा निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो भवेन्नरः (स्मृतिः) निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव (गीता० १।३१) मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् (गीता० ११।३३) अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह (ति० त० भविष्यपु०) इत्यादीनि (वाच०) । यथा वा अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकं कर्म इत्यादौ पुत्रजन्मग्रहणादि जातेष्टिस्नानादौ निमित्तम् (म० प्र० ४ पृ० ६०) । अत्रोच्यते निमित्तमात्रमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ इति (मल० त०) (वाच०) । ४ शाब्दिकास्तु उद्देश्यम् फलं वा । यथा निमित्तात्कर्मयोगे इति

वार्तिके निमित्तं फलम् इत्याहुः (सि० कौ०)। ५ शरव्यम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

निमित्तत्वम्—१ [क] क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम्। यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ चर्मादीनां निमित्तत्वम् (गदा० व्यु० कार० ७ पृ० ११६)। अत्र विनियोज्यत्वेनेच्छा च इदं चर्म हननेन मम प्राप्यताम् इति प्राप्यत्वप्रकारकेच्छा। तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ हननादिक्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वं चर्मादौ निमित्तत्वम् इति विज्ञेयम्। समुदितश्लोकस्तु चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥ इति (सि० कौ०)। सीमा अण्डकोशः। पुष्कलको गन्धमृगः। अत्र निमित्तात्कर्मयोगे (वार्तिकम्) इत्यनेन सप्तमी यत्किंचित्कर्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगे प्रयुज्यते। तदर्थश्च द्वीप्यादिरूपकर्मयोगे निमित्ताच्चर्मादिरूपात्सप्तमी। निमित्तं हि फलम्। योगस्तु संयोगः समवायो वेति। इयं सप्तमी प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति। तथा च सप्तम्यर्थः स्वविषयकतादृशेच्छाधीनत्वम्। तस्य क्रियायामन्वयः। तदेकदेशविषयितायां निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः (ग० व्यु० का० ७ पृ० ११६) (का० व्या० पृ० ११)। स्वपदार्थश्चर्म। एवं च चर्मादिविषयकेच्छाधीना या व्याघ्रकर्मिका हननक्रिया तत्कर्ता इति वाक्यार्थबोधः। [ख] फलत्वेनेच्छाविषयत्वम्। यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ सप्तम्यर्थः। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। चर्मात्मकफलस्य सिद्धतया स्वरूपफलवत्त्वेनैवेच्छा प्रयोज्यत्वेन धात्वर्थेन्वेति। तथा च चर्मप्रकारकेच्छाप्रयोज्यद्वीपिहननानुकूलकृतिमान् इति बोधः इति (का० व्या० पृ० ११)। [ग] शाब्दिकास्तु फलत्वम् उद्देश्यत्वं वा निमित्तत्वम्। यथा निमित्तात्कर्मयोगे इत्यादौ इत्याहुः। २ फलत्वेनेच्छा। यथा मशकनिवृत्तौ धूमं करोतीत्यादौ सप्तम्यर्थः। अत्र मशकनिवृत्तिः फलम्। सप्तम्यर्थस्य मशकनिवृत्तीच्छायाः प्रयोज्यत्वसंबन्धेन करोतीत्यर्थेन्वयः। तथा च मशकनिवृत्तीच्छाप्रयोज्यधूमकरणाश्रयः इति बोधः (का० व्या० पृ० ११)।

निमेषः—लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः (अहोरात्रशब्दे दृश्यम्)।

नियतत्वम्—१ व्यापकत्वम् । यथा नियतसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः इत्यादौ वह्नेर्धूमव्यापकत्वम् (न्या० बो० २ पृ० १४) (नील० २ पृ० २०)। यथा वा अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता। कारणत्वं भवेत् (भा० प० श्लो० १६) इत्यत्र कारणभूतदण्डादिगतपूर्ववृत्तित्वस्य घटादिकार्यनियतत्वम् । अत्र सामानाधिकरण्यसंबन्धेन यत्र दण्डादौ कार्यं तत्र स्वरूपसंबन्धेन पूर्ववृत्तित्वम् इति रीत्या व्याप्तेः सत्त्वेन पूर्ववृत्तित्वस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । २ नियमयुक्तत्वम् इति योगिन आहुः।

नियमः—१ [क] तद्वदन्यावृत्तित्वम् । व्याप्तिरिति यावत् (ग० सिद्धा०)। यथा कार्ये कारणनियमः इत्यत्र कार्ये कारणवदन्यावृत्तित्वरूपो नियमः । यथा धूमे वह्निमदन्यावृत्तित्वम् । [ख] व्याप्यत्वम् (ग० सत्प्र० पृ० २२)। यथा स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् (चि० २ सत्प्र० पृ० ९७) इत्यादौ । [ग] तन्मात्रसत्त्वम् । यथा साहचर्यनियमः इत्यादौ (वाक्य० २ पृ० १३)। अत्रायमर्थः । साहचर्यं साध्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यम् । तन्नियमः तन्मात्रसत्त्वम् । तद्विरोध्यसत्त्वमिति यावत् । विरोधि च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वम् । यादृशवह्नेर्यादृशधूमसाहचर्यं तस्मिन्न तदव्यापकत्वम् इति विरोधः । अनुगतैकव्यक्तौ तु एकाधिकरणावच्छेदेनासत्त्वम् विरोधः इति (वाक्य० २ पृ० १३)। २ व्यापकत्वम् । ३ धर्मज्ञास्तु प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । अयोगव्यवच्छेद इति पर्यवसितोर्थः । यथा ऋतौ स्वदारानुपेयादित्यादौ लिङर्थः इत्याहुः । अत्र नियमार्थैकदेशे अभाव ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगि स्वदारगमनम् इत्याकारको बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वम् अभावश्च द्वयं तत्र लिङर्थः । तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिन्यभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुः इत्याकार एव तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५८)।

४ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (पात० योगसू० २।३२) इति योगाङ्गविशेषाः इति योगिन आहुः (गौ० वृ० ४। २।४४)। ५ तत्तद्व्यापारेषु भगवत्प्रेरणम् इति वेदान्तिनो मध्वाचार्यानुयायिनः प्राहुः। ६ प्रतिज्ञा। ७ स्वीकारः। ८ आगन्तुकसाधनकर्मरूपं व्रतम्। ९ नियन्त्रणा। १० निश्चयः इत्यादि (वाच०)।

नियमविधिः—(विधिः) [क] यत्रोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र नियमविधिः। यथा व्रीहीनवहन्ति (श्रुतिः) इत्यादौ (सि० च० ४ पृ० ३३)। अत्र नियमः अयोगव्यवच्छेदः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १७८)। अत्र व्रीहिषु नखविदलनमुसलावहननयोः प्राप्तौ मुसलावहननमेव नियम्यते (सि० च० ४ पृ० ३३)। नियमविधेः प्रयोजनं च एतद्विध्यभावे दर्शपूर्णमासादिकेषु व्रीहिषूत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगितण्डुलनिष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्यायावहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन्पक्षे अवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्यान्यथोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात्। सत्यस्मिन्विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यम् इति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्तत इति नियमविधिरयम्। न च वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि संभवादवहननियमो व्यर्थः। प्रयोजनाभावादिति वाच्यम्। अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किंचिददृष्टं जन्यत इत्यदृष्टाङ्गीकारात् (मीमां० परि०) (वाच०)। [ख] पक्षे अप्राप्तस्य नियामको विधिः। यथा व्रीहीनवहन्ति इति (म० प्र० ४ पृ० ६२)। [ग] नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिः इति मीमांसका आहुः (लौ० भा० पृ० ३९)। [घ] यो विधिः पक्षे अप्राप्तमर्थं नियमयति सः। यथा व्रीहीनवहन्ति इति (मीमां० परि०)। [ङ] अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधिर्नियमविधिः इति शाब्दिका वदन्ति। परे तु यत्र क्रियायां विकल्पेन कारकान्वयः सः। यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यादौ नियमविधिः इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०८)।

नियामकत्वम्—१ प्रयोजकत्वम् । २ नियमकारकत्वम् । यथा कारणस्य कार्यं प्रति नियामकत्वम् इत्यत्रादृष्टकालादेः कार्यमात्रं प्रति नियामकत्वम् । ३ निरासकत्वम् । यथा लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वह्नेर्नियामकम् (कामन्द०) इत्यादौ (वाच०) ।

नियोगः—१ [क] एवं कुरु इत्याज्ञा (कि० व० ६) । यथा पुत्रोत्पादनाय विधवाया नियोजनम् । अत्रोच्यते । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि इति (बृहस्पतिः) । तथा हि नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ इति (मनु० अ० ९ श्लो० ६४—६५) । [ख] प्रेरणम् । [ग] इष्टसाधनत्वादिबोधनेन प्रवर्तनम् । [घ] केचित्तु प्रवर्तकज्ञानोपधायकतानिर्वाहकव्यापारः । यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ योग्यतया नियोगो बोध्यत इत्याहुः (वाच०) । २ अवधारणम् । यथा तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः (रघु० स० १७ श्लो० ४९) इत्यादौ । अत्र कौटिल्यः अनेनैवोपायेन नान्येन इति नियोगः इति (रघु० टी० १७।४९) ।

नियोजकत्वम्—तत्कामिकृतिसाध्यतया प्रतीयमानत्वम् (न्या० म० ४ पृ० ६३) । यथा प्राभाकरमते विध्यर्थस्यापूर्वात्मकस्य कार्यस्य नियोजकत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १११) ।

नियोज्यत्वम्—[क] प्रवर्तनीयत्वम् । तच्च प्रवर्तनाकर्मत्वम् । प्रवर्तनाकर्मत्वं तज्जन्यप्रवृत्तिमत्त्वम् (वाच०) । यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ स्वर्गकामो यागे नियोज्यः (चि० ४) । [ख] केचित्तु प्रवर्तकज्ञानोपधायकत्वम् इत्याहुः (वाच०) ।

निर्—(अव्ययम्) १ वियोगः । यथा निःसङ्ग इत्यादौ । २ अत्ययः । यथा निर्मेघम् इत्यादौ । ३ आदेशः । यथा निर्देशः इत्यादौ । ४ अतिक्रमः । यथा निष्क्रान्तः इत्यादौ । ५ भोगः । यथा निर्वेशः

इत्यादौ । ६ निश्चितम् । यथा निश्चितमित्यादौ (गणरत्न०) । ७ निषेधः । यथा निर्मक्षिकम् इत्यादौ । अयं शब्दः प्रादिः सान्तो रान्तश्चेति विज्ञेयम् (वाच०) ।

निरनुयोज्यानुयोगः—(निग्रहस्थानम्) [क] अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः (गौ० ५।२।२२) । निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोसीति परं ब्रुवन्निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति (वात्स्या० ५।२।२२) । अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तत् इत्यर्थः । एतेन अवसरे निग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावने च नातिव्याप्तिः (गौ०वृ० ५।२।२२) । [ख] निग्रहस्थानरहिते निग्रहस्थानोद्भावनम् (नील० पृ० ४६) । सोयं चतुर्धा । छलम् जातिः आभासः अनवसरग्रहणं च (गौ० वृ० ५।२।२२) (दि० १) (ता० र० परि० ३ श्लो० १५१) (सा० सं० पृ० ११७) ।

निरर्थकम्—१ (निग्रहस्थानम्) अस्य संभवः प्रमादात् इत्यवधेयम् (गौ० वृ० ५।२।८) । [क] वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् (गौ० ५।२।८) । तदर्थश्च वर्णानां क्रमेण निर्देशो जबगडेत्यादिप्रयोगः तत्तुल्यो निर्देशः इति (गौ० वृ० ५।२।८) । यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जबगडदश्त्वात् झभञ्घढधष्वत् इति । एवंप्रकारं निरर्थकम् । अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तावर्थगतेरभावाद्वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति (वात्स्या० ५।२।८) । [ख] समयबन्धव्यतिरेकेणावाचकपदप्रयोगः (गौ० वृ० ५।२।८) (दि० १) । समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणदानेन यत्र अपभ्रंशेन विचारः कर्तव्यः इति समयबन्धस्तत्रापभ्रंशे न दोषः । अत्र वाचकत्वं शक्त्या निरूढलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यम् (गौ० वृ० ५।२।८) । [ग] अवाचकशब्दप्रयोगः । यथा शब्दो नित्यः जबगडदश्त्वात् इत्यादि (नील० पृ० ४५) । २ काव्यदोषविशेषः इत्यालंकारिका आहुः । अत्रोच्यते निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् इति (चन्द्रा०) । ३ निष्फलम् ।

यथा प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः (भा० उ० अ० ३५) इत्थं जन्म निरर्थकं क्षितितलेरण्ये यथा मालती (सा० द०) इत्यादौ इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

निराकाङ्क्षम्—अनाकाङ्क्षम् । शाब्दबोधोपयोग्याकाङ्क्षाशून्यमिति यावत् । यथा तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् (कात्या० श्रौ० १।३।२) इत्यादौ ।

निरिष्टकः—पुनः प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । इष्टान्निर्गतो निरिष्टः । कुत्सितो निरिष्टो निरिष्टकः इति व्युत्पत्तेः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति (जै० न्या० अ० ११ पा० ३ अधि० १२) ।

निरुद्धम्—निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति भण्यते (सर्व० सं० पृ० ३५६ पातञ्ज०) ।

निरुपाख्यम्—[क] निःस्वरूपम् (रत्नप्रभा०) । [ख] प्रमाणमात्राविषयोसत्पदार्थः । यथा वन्ध्यापुत्रशशशृङ्गकूर्मरोमादि । इदमेवालीकमित्युच्यते । तुच्छमिति वेदान्तिभिरुच्यते । अभावपदार्थ इति केचिदाहुः ।

निरूढः—१ शक्तितुल्यलक्षणयार्थबोधकः शब्दः । यथा पूर्वद्रव्यस्वामिसंबन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्येन्यस्वत्वम् तत्र निरूढो दायशब्दः इति जीमूतवाहनेनोक्तो निरूढशब्दः (वीरमित्रो० अ० २ दायभाग० पृ० ५२२) । २ धर्मज्ञास्तु पशुयागविशेषः । यथा निर्मित ऐन्द्राग्नः (आश्व० श्रौ० ३।८४) ऐन्द्राग्नो निरूढो नाम पशुः कर्तव्यः इत्यादौ इत्याहुः (वाच०) ।

निरूढलक्षणा—(लक्षणा) [क] अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठा लक्षणा (त० प्र० ख० १ पृ० ४३) (ग० व्यु० का० १) । अत्र तात्पर्येनादित्वं च स्वज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधसामान्यकत्वम् (कृष्णां०) । तदत्त्वञ्च अनादितात्पर्य

वक्तुरिच्छा तद्विषयीभूतो योर्थः तन्निष्ठा शक्यसंवन्धरूपा लक्षणा इति । यथा रथो गच्छतीत्यादौ तिवाख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणा (दि० ४ पृ० १७५) । यथा वा कर्मणि कुशल इत्यादौ । अत्र कुशांल्लाति इति व्युत्पत्त्या कुशलपदं दर्भादानकर्तरि यौगिकम् । विवेचकत्वसारूप्यात्प्रवीणे वर्तमानमनादिवृद्धव्यवहारपरंपरानुपातित्वेनाभिधानवत्प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्तते (सर्व० पृ० ३७३ पात०) । [ख] लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वान्निरूढा । यथा अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या (गवा) सोमं क्रीणाति इत्यादावारुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य आरुण्ये निरूढलक्षणा (श० प्र० श्लो० २४ टी० पृ० ३१) (लौ० भा० पृ० १७–१८) । [ग] केचित्तु (शाब्दिकादयः) व्याकरणकोशादिहेतुतः प्रसिद्धार्थे शक्तितुल्या लक्षणारूपा शब्दस्यार्थबोधनशक्तिः इत्याहुः (वाच०) । [घ] निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् (सर्व० पृ० ३७४ पात०) ।

निरूढिः—१ निरूढलक्षणा । २ काव्यज्ञास्तु प्रसिद्धिः । यथा चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढिमागता (किरात० स० २ श्लो० ४) इत्यादावित्याहुः ।

निरूपकत्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा दण्डो घटस्य कारणम् इत्यादौ घटनिष्ठकार्यतानिरूपकत्वं दण्डनिष्ठकारणतायाम् । यथा वा भूतले घटः इत्यादौ भूतलनिष्ठाया आधारताया निरूपकत्वं घटनिष्ठाधेयत्वे । यथा वा घटस्य ज्ञानम् इत्यादौ ज्ञाने घटनिष्ठविषयतानिरूपकत्वम् । एवमन्यत्रापि निरूप्यनिरूपकभावो ज्ञेयः । अत्रायं नियमः यन्निरूपितं यद्भवति तन्निरूपकं तत् इति । २ तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् (ग० अव० हेतु०) । यथा वृक्षाद्विभजेत इत्यादौ विभागस्य वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकत्वम् । ३ प्रतियोगित्वम् इति केचिदाहुः ।

निरूपणम्—१ ज्ञानानुकूलशब्दः । लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः इति फलितोर्थः (त० प्र० ख० ४ पृ० ३) (दायभा० श्रीकृष्ण०) । यथा अथ शब्दो निरूप्यते (न्या० म० ४ पृ० १)

इत्यादौ । यथा वा द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ निरूपयत्यर्थः । अत्र तादृश-विशिष्टैकार्थस्य धात्वर्थस्य एकदेशे ज्ञानांशे द्रव्यस्य द्वितीयार्थविषयता-निरूपितविषयितयान्वयः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४६) । तथा च द्रव्यविषयकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगकर्ता इति बोधः । यथा वा अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते (चि० २) इत्यादौ । अत्रेदं बोध्यम् । निरूपणप्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानमेवेति (म० प्र० ३ पृ० ३३) । २ विचारः । ३ निदर्शनम् । ४ आलोकः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

निरूपितत्वम्—स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ पुरुषनिष्ठ-स्वत्वे राजनिष्ठस्वामित्वनिरूपितत्वम् । शिष्टं तु निरूपकत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

निरूप्यत्वम्—निरूपितत्वम् ।

निरोधः—चित्तस्यावस्थाविशेषः । निरुध्यन्तेस्मिन्प्राणाद्याश्चित्तवृत्तयः इति व्युत्पत्तेः (सर्व० सं० पृ० ३६५ पातञ्ज०) ।

निर्गमः—पुत्र्युद्वाहस्तु निर्गमः (पु० चि० पृ० ४५०) ।

निर्जरः—आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् (आर्हतदर्शनम्) ।

निर्जरा—[क] अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम् (सर्व० पृ० ८० आर्ह०) । [ख] यत्कर्म तपोबलात्स्वकाम-नयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत्कर्म निर्जरा । यदाह संसारबीजभू-तानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा संमता द्वेधा सकामाकामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम् इति (सर्व० सं० पृ० ८० आर्ह०) ।

निर्णयः—१ [क] तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् (गौ० वृ० १।१।४१) (त० भा० पृ० ४४) । यथा घटे अयं घटः इति ज्ञानम् । अत्रोच्यते । निर्णयो विशेषदर्शनजमवधारणम् संशयविरोधि । तत् द्विविधम् । प्रत्यक्षम् अनुमानं च । तत्राद्यं यथा स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वता-मात्रसादृश्यालोचनाद्विशेषेषु प्रत्यक्षेषूभयविशेषानुस्मरणात् किमयं स्थाणुः

पुरुषो वा इति संशयोत्पत्तौ शिरःपाण्यादिदर्शनात् पुरुष एवायम् इत्यवधारणज्ञानं प्रत्यक्षनिर्णयः । द्वितीयं यथा विषाणमात्रदर्शनात् गौर्गवयो वा इति संशयोत्पत्तौ सास्नामात्रदर्शनात् गौरेवायम् इत्यवधारणज्ञानम् अनुमाननिर्णयः इति (प्रशस्त० २ पृ० ३२) । [ख] विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः (गौ० १।१।४१) । तदर्थश्च विमृश्य संदिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्यामर्थस्यावधारणम् । तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि विमृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्थलीयनिर्णयमधिकृत्य । तदुक्तं भाष्ये शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जमिति । एवम् प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति (गौ० वृ० १।१।४१) (वात्स्या० १।१।४१) । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम् (वात्स्या० १।१।१ पृ० ६) (त० भा० पृ० ४४) । निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम् । तच्च यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदहेतुत्वेन नोपादीयते तदा फलम् । यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणम् इति न व्यवतिष्ठते प्रमाणफलभावः (न्या० वा० १ पृ० १९) । स्थापना साधनम् । प्रतिषेध उपालम्भः । तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते । तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानमवश्यंभावि । यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः (वात्स्या० १।१।४१) । [ग] यथार्थानुभवपर्याया प्रमितिर्निर्णयः (सर्व० सं० पृ० २३९ अक्षपा०) । २ अधिकरणाङ्गविशेषः इति मीमांसका आहुः । अत्रोच्यते । विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेधिकरणं स्मृतम् ॥ इति । ३ सिद्धान्तसिद्धविचार्यवाक्यतात्पर्यावधारणमिति सांख्या आहुः (सांख्य० कौ०) ।

निर्देशः—१ [क] शब्दप्रयोगः (गौ० वृ० ५।२।८) । यथा वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् (गौ० ५।२।८) इत्यादौ । [ख] उच्चारणम् । यथा अनुनासिक इति निर्देशात् इत्यादौ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (सि० कौ०) इत्यादौ च । [ग] यत्किंचिदर्थप्रतिपादकः शब्दः ।

यथा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा (गौ० १।१।३३) इत्यादौ। [घ] प्रतिपादकः शब्दः। यथा ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः (गीता अ० १७ श्लो० २३) इत्यादौ। २ निर्णयेन कथनम्। यथा अतुषत्पीठमासन्ने निरदिक्षच्च काञ्चनम् (भट्टिः) इत्यादौ। ३ उपदेशः। ४ शासनम् आज्ञा। ५ वेतनम्। यथा कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा (पुराणम्) इत्यादौ (वाच०)।

निर्धनः—भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्वं एव ते। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (जै० सू० वृ० अ० ६ पा० १ सू० १३)।

निर्धर्मकत्वम्—१ किंचिन्निष्ठप्रकारत्वानिरूपकत्वम्। यथा निर्विकल्पकज्ञानस्य निर्धर्मकत्वम्। २ मायावादिनस्तु स्वभिन्नधर्मशून्यत्वम्। यथा ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वम् इति वदन्ति (दि० १)।

निर्धारणम्—[क] विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वम्। यथा नराणां क्षत्रियः शूरतमः नरेषु वा इत्यत्र (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० १२८)। [ख] जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनम्। जात्यादयः जातिगुणक्रियासंज्ञाः। तथा च नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ जातिः क्षत्रियत्वम् तच्च तद्विशेषणं च तेन विशिष्टो यद्धर्मावच्छिन्नः नरत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नः तस्य तादृशविशेषणम् क्षत्रियत्वम् तेन शून्यस्तद्धर्मावच्छिन्नः नरत्वावच्छिन्नः तस्माद्व्यावृत्तत्वम् अवृत्तित्वम् तेन विशिष्टम् सहितम् विधेयम् शौर्यम् तद्वत्तया प्रतिपादनम् इति। नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमाः इत्यादौ राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्तशूरतमत्वविवक्षायामपि न निरुक्तनिर्धारणम्। राक्षसत्वादिविशिष्टस्य नरत्वादिसामान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात्। अतो नातिव्याप्तिः। नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्वबाधात् असंभवः। अतः शून्यत्वान्तं व्यावृत्त्यवधेस्तद्धर्मावच्छिन्नेत्यस्य विशेषणं दत्तम्। तादृशक्षत्रियत्वजातिरूपविशे-

षणशून्याद्ब्राह्मणादेश्च व्यावृत्तः क्षत्रियो भवति । नराणां क्षत्रियः शूरः नरेषु वा । अध्वगानां रथगामिनः शीघ्रतराः अध्वगेषु वा । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वा इत्यादौ यतश्च निर्धारणम् (पा० सू० २।३।४१) इत्यनेन षष्ठीसप्तम्यौ विधीयेते। सूत्रार्थश्च जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनम् तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात् षष्ठीसप्तम्यौ इति । एतदुक्तं भवति । जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकं पृथक्करणं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इति । अत्र स्वेतरार्थस्य समुदायघटकार्थे अभेदेनान्वयः । उदाहरणानि तु नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । विस्तरस्तु शेखरादौ द्रष्टव्यः । प्रकृते च क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टे नरादौ तच्छून्यनरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेयसंबन्धोभिमतः इति नरादिपदात् षष्ठी (ग० व्यु० का० ६ पृ० ११३)।

निर्मन्थ्यम्—प्रोक्षणसाधनजलम् (जै० सू० वृ० अ० १ पा० ४ सू० १२)।

निर्वर्त्यम्—(कर्म) [क] क्रियया यन्निष्पाद्यते तत् । यथा कटं घटं वा करोतीत्यादौ । अत्र कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया गौणकर्मत्वम् । तच्च साध्यताख्यं कृतिविषयत्वम् (का० व्या० पृ० ६)। निर्वर्त्यमेव च उत्पाद्यम् इति कैश्चिच्छास्त्रकारैर्व्यवह्रियत इति विज्ञेयम् । अथ निर्वर्त्यत्वस्य लक्षणमुच्यते । घटौदनादीनां या मृत्तण्डुलादिप्रकृतिः तादृशप्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वम् (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३) । अथवा प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वम् । यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्यत्वम् (वाच०)। तदुक्तं भर्तृहरिणा सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ इति । यस्य विकृतिकर्मणः ।

नाश्रीयते न प्रयुज्यते । न विवक्ष्यते इति यावत् (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३) । [ख] प्रकृत्यविवक्षायां निष्पाद्यम् । यथा घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३) । अत्रोक्तं भर्तृहरिणा यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते । प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा ॥ तन्निर्वर्त्यम् इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ६५) (वै० सा० द० सुब० पृ० १६३) । अत्र विवेको ज्ञेयः । प्रकृतिकर्मासमभिव्याहारे निर्वर्त्यम् इत्युच्यते । यथा कटं घटं वा करोति भस्म करोति इत्यादौ निर्वर्त्यम् । प्रकृतिकर्मसमभिव्याहारे तु विकार्यम् इत्युच्यते । यथा काशान्कटं करोति मृदं घटं करोति काष्ठं भस्म करोति इत्यादौ विकार्यम् इति (ग० व्यु० कार० २ पृ० ६५) ।

निर्वाहः—१ [क] कार्यसंपादनम् । यथा यावता स्यात्स्वनिर्वाहः स्वीकुर्यात्तावदेव तु (नारदीयपु०) इत्यादौ (वाच०) । [ख] निष्पादनम् । २ समाप्तिः ।

निर्वाहकत्वम्—(संगतिः) १ [क] कथंचिदनुकूलत्वम् (म० प्र० १ पृ० १५) । [ख] एककार्यनिर्वाहकत्वम् । एककार्यनिर्वाहकत्वं च कारण कारणतावच्छेदक एतदुभयसाधारणं प्रयोजकत्वम् । यथा व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरनुमित्यात्मकैककार्याजनकत्वेपि तज्जनकीभूतज्ञानविषयताव-च्छेदकत्वेनैककार्यानुकूलत्वम् । तत्र सामान्यतोनुमितिलक्षणैककार्यानु-कूलत्वज्ञाने किं तदनुकूलम् इति जिज्ञासायाम् अनन्तरं पक्षधर्मता-निरूपणमिति (भवा०) । [ग] एककार्यजनकत्वम् (वै० सा० द०) । कारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपमित्यर्थः । २ कार्यत्वम् । अत्र व्याख्यानम् । निर्वाहकत्वम् कारणतानिर्वाहकत्वम् । कार्यत्वमिति यावत् (जग०) । प्रयोज्यत्वं वा निर्वाहकत्वमिति केचिदाहुः ।

निर्वाहकैक्यम्—(संगतिः) एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् (राम० २ पृ० १३४) । यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं परामर्शानुमित्योर्निरूपणे निर्वाह-

कैक्यं संगतिः। यत्रैकेन कारणेन कार्यद्वयं तदधिकसंख्याकं वा कार्यमुत्पाद्यते तत्रेयं संगतिर्ज्ञेया। इदं तु निर्वाहकत्वमित्यप्युच्यते (भवा०)।

निर्विकल्पकम्—(प्रत्यक्षम्) [क] नामजात्यादियोजनारहितम् वैशिष्ट्यानवगाहि निष्प्रकारकं प्रत्यक्षम् (चि० १) (ता० र०)। वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमित्यर्थः (त० प्र० १) (म० प्र० १ पृ० ९)। निष्प्रकारकमित्यस्यार्थश्च प्रकारताशून्यज्ञानम् (न्या० बो०)। [ख] विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानम् (त० दी०) (मु०) (त० कौ० १ पृ० ८) (प्र० प्र०)। तथा च ज्ञानत्वघटितं विशेष्यताशून्यत्वम् विशेषणताशून्यत्वम् संसर्गताशून्यत्वं च लक्षणत्रयं पर्यवसितम् इति भावः (नील० १ पृ० १७) (वाक्य० १ पृ० १२)। तच्च वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणम्। यदाहुः सांख्यवृद्धाः संमुग्धं वस्तुमात्रं तु प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः॥ इति (सांख्य० कौ० श्लो० २७ टी० पृ० ३६)। यथा किंचिदिदम् इति ज्ञानम् (त० सं०)। यथा वा दूरात् किंचिदस्ति इति प्रत्यक्षम् (प्र० प्र०)। घटघटत्वे इत्याकारकं वा प्रत्यक्षम् (त० कौ० १ पृ० ८)। तच्च ज्ञानमतीन्द्रियम् अनित्यम् निराकारं चेति ज्ञेयम् (भा० प० श्लो० ५९) (न्या० म०)। अत्र बौद्धैः वैभाषिकैः अभिधीयते निर्विकल्पकज्ञानमेव प्रमाणम्। कल्पनापोढत्वात्। तद्भिन्नं सर्वमप्रमाणम्। कल्पनाज्ञानत्वात् इति (सर्व० पृ० ४४ बौद्ध०)। [ग] अलौकिक आलोचनात्मको ज्ञानविशेषः इति केचित्। तदुक्तं सांख्यवृद्धैः अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजम्॥ ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन संमता॥ इति (सांख्य० कौ० श्लो० २७ पृ० ३६)। [घ] मायावादिनस्तु ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्यं ब्रह्मैकात्मविषयमखण्डाकारकं विशेष्यविशेषणसंबन्धरहितं ज्ञानम् इत्याहुः (वाच०)। मध्वमतानुयायिवेदान्तिनस्तु निर्विकल्पकं ज्ञानं नाङ्गीकुर्वन्ति (प्र० प० पृ० ११)।

अत्र नैयायिकाः। निर्विकल्पकज्ञानसत्त्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च विशिष्टज्ञानं जन्यविशेषणज्ञानपूर्वकम् जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुषः इति विशिष्टज्ञानवत् इति (न्या० दी० पृ० ३४)। निर्विकल्पकासत्त्वे सुप्तोत्थितस्य अयं घटः इति विशिष्टज्ञानं न स्यात्। विशेषणीभूतस्य घटत्वस्याज्ञानात्। विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयेन विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात्। तथा च विशेषणज्ञानमेव निर्विकल्पकम् इति तस्यावश्यकत्वमिति भावः (त० कौ० १ पृ० ८)। चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घटः इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न संभवति। पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्। तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते। तदेव निर्विकल्पकम् (मु० १ पृ० ११७–११८)। निर्विकल्पकं यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धं तथापि अयं घटः इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम्। तथाहि। जन्यतद्विशिष्टज्ञानं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादम्। भवति च प्राथमिकमस्माकम् अयं घटः इति जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानम्। अतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणम्। न च तदानीं घटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति। विशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात्। अतो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तद्वाच्यम्। तदेव निर्विकल्पकम् इति (न्या० म० १ पृ० ३)। अत्रेदमवधेयम्। इन्द्रियजन्यज्ञानस्य कदा पुनर्ज्ञानं करणम् इति चेत् उच्यते। सविकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते। तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणम्। सविकल्पकमवान्तरव्यापारः। हानादिबुद्धयः फलम् इति (त० भा० पृ० ६)। ननु निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रकारतादिशून्यत्वे तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं यथार्थत्वं कथम् इति चेत् उच्यते। तद्वन्निष्ठविशेष्यत्वानिरूपिता या या तत्तत्प्रकारता तत्तदनिरूपकत्वम् स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वाभावकूटवत्त्वं वा याथार्थ्यं विवक्षणीयम्। अथवा निर्विकल्पकं भ्रमप्रमाबहिर्भूतमेव प्रवृत्त्यनङ्गत्वात् इति तत्र तद्वति तत्प्रकारकत्वाद्यभावेपि नाव्याप्तिशङ्का इति। अत्रेदमवधेयम्। ज्ञानमात्रस्य सविषयकत्वेन

निर्विकल्पकेपि विषयतापेक्षितेति प्रकारता विशेष्यता संसर्गता एतत्त्रयातिरिक्ता तुरीया विलक्षणविषयता स्वीक्रियते इति (नील० १ पृ० १७)।

निलयनम्—किंचित्कर्तृकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिः । यथा मातुर्निलीयते कृष्ण इत्यादौ धात्वर्थो निलयनम् । धात्वर्थदर्शनकर्तात्रापादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वं प्रत्यासत्तिगम्यम् (ल० म० सुब० का० ५ पृ० १०९) । अत्र अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति (पा० सू० १।४।२८) इत्यनेन मातुरपादानसंज्ञा । सूत्रार्थस्तु यत्कर्तृकदर्शनस्याभावमात्मनः माता मां न पश्यतु इति इच्छति (कृष्णः) तस्यापादानसंज्ञा इति ।

निवर्तनम्—विंशतिवंशपरिमिता भूमिः । वंशस्तु दशहस्तपरिमितः ।

निवारणम्—वारणम् ।

निवासः—यत्र देशे स्वयं वसति स देशः । अभिजनस्तु यत्र पूर्वैरुषितं स देश इति विशेषः (सि० कौ० तद्धि० पृ० १३८) ।

निविष्टम्—भृत्या प्राप्तम् ।

निवृत्तिः—१ [क] जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनम् (वात्स्या० प्रस्तावना० १।१।१) । [ख] द्वेषजन्यो गुणः (सि० च० गु० पृ० ३५) । [ग] द्वेषजनितः प्रयत्नविशेषः (वै० उ० ३।१।१९) । लक्षणं च निवृत्तित्वमेव । तच्च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः (दि० गु०) । अत्रेदं बोध्यम् । निवृत्तिं प्रति फलगतद्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् (भा० प० श्लो० १५२) इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते (मु० गु० पृ० २३१) । अत्रायं विवेकः । दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । दुःखनिवृत्तिं प्रति तु दुःखद्वेष एव कारणम् इति । [घ] उत्कटद्वेषजन्यो यत्नविशेषः (वै० वि० ३।२।१९) । [ङ] द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यो

यत्नः (त० कौ० गु० पृ० १९)। यथा अपरोक्षीकृतश्रीशो विषयेभ्यो निवर्तते इत्यादौ। निवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभाव एवेति नव्या आहुः (त० प्र० उ० ४ पृ० ७३)(प० मा०)। सुषुप्त्यवस्थायां अयमितो निवृत्तः इत्यादिव्यवहारेण निवृत्त्याख्यप्रयत्नसिद्धिर्दुर्वारेत्यन्ये प्राचीननैयायिकाः आहुः (प० मा०)। २ सांख्यास्तु संयोगाभाव एव निवृत्तिः। यथा औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः (सांख्यका० ५८) इत्यादौ इत्याहुः। अत्रायं नियमोनुसंधेयः इच्छा विषयसिद्धौ इष्टप्राप्तौ निवर्तते इति (सांख्य० कौ० श्लो० ५८)। ३ कलञ्जाधिकरणे मीमांसकास्तु प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणस्य साध्यमानो निवृत्तिरित्युच्यत इत्याहुः (वाच०)। ४ अभावः। यथा व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् (म० प्र० २ पृ० ३०) इत्यादौ। यथा वा निवृत्तपदार्थक इत्यादौ (नञ्सूत्रभाष्य०) (वै० भू०)। यथा वा विपक्षः साध्यधर्मनिवृत्तिमान् (ता० र० श्लो० २१) इत्यादौ निवृत्तिशब्दस्यार्थः।

निवेशनम्—पलालकूटाद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः (मिताक्षरा व्य० श्लो० १५४)।

निशा—१ रात्रिः। यथा न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि (मनु०) निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः (भट्टिः) इत्यादौ। २ मेषादयो राशयः इति ज्योतिषज्ञा आहुः। ३ हरिद्रेति भिषज आहुः (वाच०)।

निश्चयः—(बुद्धिः) १ तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानम् (त० प्र० २)(भा० प० श्लो० १३०)(मु० गु० पृ० २०९)। तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः। तेन न महानसोयं वह्निमान् नवा पर्वतो वह्निमान् इत्यस्य समूहालम्बनज्ञानस्य पर्वते वह्निनिश्चयत्वाप्राप्तिः (दि० गु० पृ० २०९)। तदभावप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानम् इत्यर्थो वा (त० व०)। यथा भूतलं घटवत् इति निश्चयः। अत्र च संशयभिन्नं ज्ञानं निश्चयः इति सर्वेषां सिद्धान्तः। निश्चयत्वं न जातिः। प्रत्यक्षत्वादिना सांकर्यात्। किं तु विषयिताविशेष एव।

२ क्वचित् विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानम् । यथा द्वितीययत्तुकारमते पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधिविषयितापदार्थः इति निर्वचने ह्रदो वह्निमान् धूमात् इत्यादौ ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च इति निश्चयः । अत्र कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात् निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च इति निश्चयस्य नासंग्रहः (ग० २ हेत्वा० सामा० पृ० २७) । ३ क्वचित्तु आधेयताविशेषणतापन्नस्याधिकरणस्य या संशयत्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारताशालि ज्ञानम् । अत्रेदमवधेयम् । संशये च प्रत्येककोटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैव विशेष्यता वर्तते इति (ग० साधा०) । तन्निरूपितप्रकारताशालि तादृशज्ञानं च साध्याभावांशे निश्चयः इत्युच्यते । ४ बुद्धेरसाधारणवृत्तिविशेषः इति मायावादिनो मन्यन्ते (वेदा० प०) । ५ अध्यवसायः इति सांख्याः (सांख्य० भा० २।१३) । ६ अर्थालंकारविशेषः इत्यालंकारिका आहुः (वाच०) ।

निषिद्धम्—निषेधविषयीभूतम् । तच्च अनिष्टसाधनताबोधकलिङ्गाद्यनुषक्तनञ्पदयोगिवाक्यगम्यम् । यथा न कलञ्जं भक्षयेत् इत्यत्र कलञ्जभक्षणं निषिद्धम् । यथा वा न सुरां पिबेत् (श्रुतिः) इत्यादौ सुरापानं निषिद्धम् । अत्र निषिद्धत्वं चाधर्मोपादकत्वम् । अन्ये तु भ्रमावगतेष्टसाधनतानिषेधिनञ्पदयोगिवाक्यगम्यम् इत्यप्याहुः (वाच०) ।

निषेधः—१ (वाक्यम्) [क] अनिष्टसाधनताबोधको वाक्यविशेषः । स च द्विविधः । लौकिकः वैदिकश्च । तत्र लौकिकम् विषं मा भुङ्क्ष्व इति वाक्यम् । वैदिकं तु न कलञ्जं भक्षयेत् न सुरां पिबेत् अष्टम्यां मांसं नाश्नीयात् इत्यादिवाक्यम् । अत्र मांसभोजने अनिष्टसाधनत्वं बोधयति इति बोध्यम् (वाच०) । [ख] निवृत्तिपरं वाक्यम् । यथा न कलञ्जं भक्षयेत् इति । अत्र कलञ्जभक्षणं नेष्टविशेषसाधनम् इति वाक्यार्थः । इष्टविशेषश्चात्र पापानुत्पत्तिरेव । तथैव वाक्यतात्पर्यात्

इति विज्ञेयम् (त० कौ० ४ पृ० १७) । मीमांसकास्तु पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः । यथा न कलञ्जं भक्षयेत् इत्यादिवाक्यम् इत्याहुः । तथाहि निषेधस्तु निवर्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणादेः परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्तयति इति (लौ० भा० पृ० ४६) । अत्र प्रत्ययगतो य आख्यातांशस्तद्वाच्यायाः प्रवृत्तिरूपार्थभावनायाः नञर्थेन्वयः । अत्राहुः । नञश्चैवं स्वभावः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् इति । यथा घटो नास्तीत्यादौ अस्तीतिशब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति । तदिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति इति (लौ० भा० पृ० ४८–५१) । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्र नञर्थे अन्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्र नञर्थे अन्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतम् इत्युपक्रमः विकल्पप्रसक्तिश्च । तत्राद्यम् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् इत्यादौ । तथा च स्नातकव्रतस्य कर्तव्यार्थत्वेनोपक्रमात् तदनुरोधेनात्रत्यनञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यत इति पर्युदासाश्रयणम् । एवं च आदित्यविषयकानीक्षणसंकल्पेन भावयेत् इति वाक्यार्थः । द्वितीयं बाधकं विकल्पप्रसक्तिः । यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यादौ । अत्र विकल्पप्रसक्तौ च नञोनुयाजसंबन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैवाश्रयणम् न प्रतिषेधस्याश्रयणम् । इत्थं च अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहे इति शब्दं कुर्यात् इति वाक्यार्थबोधः । नञोनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात् । एवं च न विकल्पः इति (लौ० भा० पृ० ४८–५१) । २ अभावः । यथा त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् इत्यादौ । ३ निवृत्तिः । तदुक्तं भट्टैः निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति (वाच०) ।

निषेधविधिः—(विधिः) अभाव इष्टसाधनताबोधकं वाक्यम् । यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यादिवाक्यं निषेधविधिः (वाच०) । अत्र भोजनाभाव एवेष्टसाधनत्वं बोधयति । न तु भोजने विध्यर्थेष्टसाधनत्वा-

भावम्। अतः निषेधवाक्यादस्य भेदः (ग०)। एकादश्यां न भुञ्जीत इति वाक्यस्यापि निषेधत्वे कालमात्रापेक्षतया तत्कालमात्रेण निवृत्तिः स्यात् इति। एवम् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् इत्यादावपि निषेधविधित्वमाहुः (वाच०)। अत एव एकादशीभोजनाभावस्याभोजनसंकल्परूपस्य व्रतत्वम् तिथिखण्डविशेषनियमनं च संगच्छते। निषेधविधिरित्यस्यार्थश्च निषेधे अभावे विधिः इष्टसाधनताधीहेतुः इति (वाच०)।

निषेधशेषः—निन्दार्थवादः (लौ० भा० पृ० ५४)।

निष्कर्षः—१ निश्चयः। यथा निष्कृष्टार्थः इत्यादौ। २ स्वरूपम्। यथा स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोयं प्रदर्श्यते (भा० प० श्लो० १३९) इत्यादौ। ३ सारांशः (मेधा० कुल्लू०)। यथा एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् (मनु० अ० ४ श्लो० १२५) इत्यादौ। ४ इयत्तादिना स्वरूपपरिच्छेदः (वाच०)।

निष्कासः—आमिक्षाया लेपः। यथा वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति (जै० न्या० अ० ७ पा० ३ अधि० ४)।

निष्कासिनी—(दासी) स्वाम्यनवरुद्धा दासी (मिताक्षरा २।२९)।

निष्कुटः—गृहारामः (पु० चि० पृ० २४२)।

निष्क्रमणम्—१ स्पर्शवद्द्रव्यसंचारः (वै० उ०)। यथा सांख्यमते निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् (वै० २।१।२०) इत्यादौ। २ आ प्रसवाच्चतुर्थे मासि शिशोः कर्तव्यः प्रथमनिष्क्रमनिमित्तः संस्कारविशेषो निष्क्रमणम् इति धर्मज्ञा मौहूर्तिकाश्च वदन्ति।

निष्ठा—१ [क] वृत्तिः (विद्यमानत्वम्) (मु० २ व्याप्ति० पृ० १४०)। यथा अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना। साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते॥ (भा० प० श्लो० ७०) इत्यादौ। [ख] आधेयत्वम्। २ क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठा इति शाब्दिका आहुः। ३ वेदान्तिनस्तु स्वरूपेण स्थितिः (गीताभाष्य०)। यथा लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा

पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम् ॥ (गीता० ३।३) इत्यादौ । अत्र निष्ठाशब्दार्थः ४ श्रद्धा इति केचिदाहुः । ५ ज्ञानम् । यथा ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ (ब्र० सू० १।१।७) इत्यादौ । ६ पौराणिकास्तु अवधारणम् । यथा घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च । न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ (भा० आश्व० ६६५) इत्यादौ इत्याहुः । ७ समाप्तिः निष्पत्तिः संस्कारसंपत्तिर्वा (मेधा० कुल्लू० नन्दन०)। यथा मनुनारदावाहतुः पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ (मनु० अ० ८ श्लो० २२७) (निर्ण० सि० ३ पृ० ३७) इत्यादौ इति धर्मज्ञा आहुः । ८ नाशः। ९ अन्तः । १० सीमा । ११ निर्वहणम् । १२ याच्ञा (वाच०)।

निसर्गः—परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपम् (सर्व० सं० पृ० ६३ आर्ह०)।

नीलः—(वृषः) लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥ (पु० चि० पृ० ३०६)।

नीलज्येष्ठा—तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोर्ज्येष्ठर्क्षमेव च । नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिका ॥ (पु० चि० पृ० १३३)।

नृत्यम्—[क] नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्क्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं हावभावसमेतं च (सर्व० पृ० १६९ नकु०) । यथा शिवो नृत्यति संध्यायामुत्साहेन गणैः सह इत्यादौ नृत्यत्यर्थः । [ख] तालमानयुक्तं सविलासाङ्गविक्षेपरूपं नर्तनम् (वाच०) । यथा गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत्तम् (भट्टि०) इत्यादौ । तल्लक्षणादि यथा देवरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः । सविलासोङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ ताण्डवं च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता ॥ ताण्डवं बहुरूपं तद्दारुणागलमुद्धतम् । छुरितं यौवतं चेति लास्यं द्विविधमुच्यते ॥ यत्राभिनयाद्यैर्भावै रसैराश्लेषचुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्छुरितं हि तत् ॥ मधुरं बद्धलीलाभिर्नटीभि-

र्यत्र नृत्यते। वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम्॥ गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः। लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्तते॥ इति (संगीतदामो०)।

नृपः—यश्चैत्रशुक्लप्रतिपद्दिनवारो नृपो हि सः (पु० चि० पृ० ५६)।

नेजकः—वस्त्रस्य धावकः (मिताक्षरा २।२३८)।

नैगमः—ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयस्ते (मिताक्षरा २।१९२)।

नैमित्तिकत्वम्—१ निमित्तजन्यत्वम्। यथा द्रयोर्नैमित्तिको द्रवः (भा० प० श्लो० २८) इत्यादौ सुवर्णलाक्षादीनां द्रवत्वस्य तेजःसंयोगरूपनिमित्तजन्यत्वम् (मु० १)। २ धर्मज्ञास्तु अनियतनिमित्तकत्वम्। यथा पुत्रजन्माश्रित्य विहितस्य जातेष्ट्यादेः ग्रहणादिनिमित्तमाश्रित्य विहितस्य स्नानादेश्च नैमित्तिकत्वम् इत्याहुः। ३ स्मार्तास्तु निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तव्यत्वम्। यथा यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे। नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम्॥ (गरुडपु०) इत्यादौ इत्याहुः (वाच०)।

नैमित्तिकी—संज्ञा—(रूढनाम)। यन्नाम जात्यवच्छिन्नसंकेतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा। यथा गोचैत्रादिः। सा हि गौर्गच्छतीत्यादौ गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोपदं गोत्वे संकेतितम् इत्याकारकग्रहात् गोत्वादिजातिमात्रम्। गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः। एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेतिप्रसङ्गात् इति (श० प्र० श्लो० १८ पृ० १७)। ये तु जात्यवच्छिन्नसंकेतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वमाहुः ते जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकम् यथा गोगवयादि इत्याहुः (श० प्र० श्लो० २२ पृ० २६)।

नैयायिकः—षोडशपदार्थानुसारिन्यायज्ञः। यथा नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते (भा० प० श्लो० १०७) इत्यादौ गौतमर्ष्यादि-

नैयायिकः। परममहर्षिर्गौतमश्च पञ्चाध्यायात्मकं न्यायदर्शनं नाम सूत्रोपवद्धं प्रणिनाय। नैयायिकशव्दव्युत्पत्तिः न्यायं वेत्त्यधीते वा इति नैयायिकः (उक्थादि० ठक्)। न्यायदर्शनं च प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजन० (गौ० सू० १।१।१) इत्याद्यारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः (गौ० सू० ५।२।२५) इत्येतत्पर्यन्तं सूत्रसमूहात्मकम्।

नैर्ऋती—१ (दिक्) [क] सुमेरुव्यवहितोदयगिरिव्यवहिता च दिक् (वै० वि० २।२।१०)। [ख] दक्षिणपश्चिमदिक् (वै० उ० २।२।१०)। यथा नैर्ऋतीं दिशमाश्रयेत् (आ० त०) इत्यादौ (वाच०)। यथा वा अक्कलकोटग्रामान्नैर्ऋत्यां झळकीग्रामो द्वादशसु क्रोशेषु। २ मूलनक्षत्रम् इति मौहूर्तिका आहुः। नैर्ऋत्या दिशः अधिष्ठाता निर्ऋतः इति विज्ञेयम् (वै० उ० २।२।१०)।

नैवेद्यम्—निवेदनीयं द्रव्यं तु नैवेद्यमिति कथ्यते (स्मृतिः)। तच्च पञ्चविधम् भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं चोष्यं च पञ्चमम्। सर्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यस्य निवेदयेत्॥ इति (कालि० पु०) (वाच०)।

नोदनम्—१ [क] स संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शव्दनिमित्तकारणं न भवति वा सः (वै० उ० ५।२।१)। [ख] क्रियादिकारणीभूतः संयोगः (सि० च०)। [ग] चलस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेषः इति मायावादिन आहुः। एतन्मते अभिघातस्तु स्थिरस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेष एव। २ खण्डनम्। ३ प्रेरणम्। विधिरूपा चोदना।

नोदना—क्रियां प्रति प्रवर्तकं वचः (षड्दर्शनसमुच्चये पृ० ६७ प० १५)।

न्यायः—१ [क] प्रमाणैरर्थपरीक्षणम्। किमुक्तं भवति। समस्तप्रमाण-व्यापारादर्थाधिगतिर्न्यायः इति (न्या० वा० १ पृ० १४)। अत्र व्युत्पत्तिः। नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेन इति न्यायः इति। [ख] प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानम् (वात्स्या० १।१।१)। प्रत्यक्षा-गमाश्रितमिति प्रत्यक्षागमाविरोधि। यदि ह्यनुमानाधिगतोर्थः प्रत्यक्षा-

गमाभ्यामनुसंधीयते अथ स्फुटतरप्रत्ययो भवति (न्या० वा० १ पृ० १४) । [ग] परार्थानुमानम् (सर्व० पृ० २६४ अक्ष०) । इदं च शब्दात्मकमेवेति यद्यपि अग्रे अनुपदमेव वक्ष्यमाणे (पृ० ४४७ प० २३) न्याये अन्तर्भवति तथाप्यस्यानुमानत्वेनोक्तत्वात्पार्थक्येनानुमान-प्रकरणे एतत्स्थापितम् इति ज्ञेयम् । २ आन्वीक्षिकी विद्या न्यायशास्त्रम् (वात्स्या० १।१।१) (गौ० वृ० १।१।१) । सेयमान्वीक्षिकी न्याय-तर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते । तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि इति श्रुतिः ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इत्यादिस्मृतिः (याज्ञव० अ० १ श्लो० ३) । मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तितः इति पुराणम् । त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ इति (मनु० अ० ७ श्लो० ४३) । तथा आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इत्यादि (मनु० अ० १२ श्लो० १०६) । मोक्षधर्मे तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव । मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ इति । उपनिषदर्थश्चान्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्यः इत्युक्तमिति (गौ० वृ० १।१।१) । अत्रोक्तं पक्षिलस्वामिना वात्स्या-यनेन इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या इति । सेयमान्वीक्षिकी न्याय-विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपवत् सर्वविद्यानां भवति प्रकाशकत्वात् । प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता ॥ इति (वात्स्या० १।१।१) । ३ [क] साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते स पञ्चावयवोपेतवाक्यात्मको न्यायः । पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूह-मपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा । हेतुर-नुमानम् । उदाहरणं प्रत्यक्षम् । उपनयनमुपमानम् । सर्वेषामेकार्थ-समवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनम् । सोयं परमो न्यायः इति । अत्रायं

नियमः संशयितेर्थे न्यायः प्रवर्तते इति (वात्स्या० १।१।१)। नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्तते अपि तु संदिग्धे इति (त० भा० पृ० १०)। अत्र गदाधर आह जल्पस्थले संशयस्यावश्यकत्वेपि वादस्थले न तथा इति संशयमन्तरेणापि अनुमित्साधीनानुमितिनिर्वाहाय न्यायप्रयोगसंभवात् इति (ग० २ अवयव० पृ० २२)। तथा च संदिग्धेर्थे न्यायः प्रवर्तते इति नियमस्तु जल्पे एव न तु वादे इति भावः। [ख] समस्तरूपोपेतलिङ्गबोधकवाक्यजातं न्यायः (कु० १ टी० हरिदासः)। वाक्यजातं च प्रतिज्ञादिपञ्चकम्। समस्तरूपाणि च पक्षसत्त्वम् सपक्षसत्त्वम् विपक्षासत्त्वम् अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षितत्वं चेति पञ्च (म० प्र० २ पृ० ३१)। [ग] अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम् (चि० २ अव० पृ० ७६)। [घ] क्रमिकप्रतिज्ञादिसमुदायः। यथा पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले पर्वतो वह्निमान् इत्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्यपञ्चकं न्यायः। प्रतिज्ञादीनि पञ्च वाक्यानि तु प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् उपनयः निगमनम् इति। यथा (१) पर्वतो वह्निमान् (२) धूमात् (३) यो यो धूमवान् स स वह्निमान् (४) वह्निव्याप्यधूमवानयम् (५) तस्माद्वह्निमान् इति (न्या० म० २ पृ० २३)। अत्र उदाहरणान्त एव प्रयोगः इति न वाच्यम्। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोवयवान्तरादलाभात्। तदनभ्युपगमेपि पक्षधर्मताया अलाभात् इति। मीमांसकानामुदाहरणान्तः प्रतिज्ञा हेतु उदाहरण एतत्त्रयात्मकः न्यायः। बौद्धानामुदाहरणोपनयद्वयावयवको न्यायः। अतिप्राचीननैयायिकानां दशावयवको न्यायः। दशावयवाश्च प्रतिज्ञादिपञ्चकम् संशयः जिज्ञासा शक्यप्राप्तिः प्रयोजनम् संशयव्युदासश्चेति। अथ प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवानां क्रमोभिधीयते। कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं साध्याभिधानं विना कुतः इत्याकारकहेत्वाद्याकाङ्क्षाया अभावात् प्राथम्येन प्रतिज्ञाप्रयोगः। तथाहि विप्रतिपत्त्यग्रे समयबन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधय इति मध्यस्थस्य वादिनो वा आकाङ्क्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यम्। न च साध्यनिर्देशं विना

हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे। तस्मात् साध्यनिर्देशानन्तरं कुतः इत्याकाङ्क्षायां साधनताव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम् इति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः। हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वम् इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणम्। उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिः। तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्तते न वा इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः। उपनयानन्तरं निगमनम्। न च व्याप्तिपक्षधर्मतायाश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्याप्तेः किं तेन इति वाच्यम्। अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् इति (चि० २ अव० पृ० ७७–८२)। अथवा पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञाते कुतः इत्याकाङ्क्षायां धूमात् इति प्रयोगः। ततः कथमस्य गमकत्वम् इत्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मताभ्याम्। तत्र कासौ व्याप्तिः इत्याकाङ्क्षायां यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम् इति प्रयोगः। ततः व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमस्ति न वा इत्याकाङ्क्षायां वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् इति तथा चायम् इति वा प्रयोगः। ततः व्याप्तिपक्षधर्मतावानप्ययं हेतुर्बाधित एव सत्प्रतिपक्ष एव वा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वबोधनाय तस्माद्वह्निमान् इति तस्मात्तथा इति वा निगमनप्रयोगः। न चानेनाप्यबाधितत्वादिबोधः कथं जन्यत इति वाच्यम्। साध्यपुनर्वचनस्यानुवादतया प्रयोजनजिज्ञासायां परिशेषाद्बाधादिविधूननमेव तत् इत्यवसीयते। तथैव व्युत्पत्तेः। तदाहुः उपसंहारस्यायं महिमा यद्विपरीतशङ्काविलोपनं नाम इति। अत्रेदं बोध्यम्। दृष्टान्तप्रयोगस्तु सामयिकः न नियतः इति (म० प्र० २ पृ० ३१–३२)। ४ प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्कः (भा०)। तदनुगृहीतप्रमाणगम्यो भगवान् विष्णुरपि न्यायशब्देन लक्षितलक्षणया प्रतिपाद्यते (आनन्दगिरिः)। यथा न्यायप्रसूनाञ्जलिः न्यायकुसुमाञ्जलिः इत्यादौ (वाच०)। ५ वेदार्थनिर्णयसाधनमधिकरणात्मकः पदार्थः। स च न्यायः पूर्वोत्तरवेदसंबन्धो जैमिनिवेदव्यासाभ्यां बहुप्रकारो दर्शितः। ६ लोकशास्त्रप्रसिद्धदृष्टान्तविशेषः। तत्र लोकप्रसिद्धो यथा अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं

पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ (सांख्य० कौ० श्लो० १ टी०) इति । कदम्बमुकुलन्यायः सूचीकटाहन्यायः इत्यादिश्च । शास्त्रप्रसिद्धस्तु यथा सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायः अध्यारोपन्यायः मानाधीना मेयसिद्धिः इतिन्यायः इत्यादि ।

न्यायशास्त्रम्—असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन गौतममुनिप्रणीतशास्त्रस्य न्यायशास्त्रम् इति व्यपदेशो युज्यते । तथा अभाणि सर्वज्ञेन सोयं परमो न्यायः । विप्रतिपन्नपुरुषं प्रति प्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च इति (सर्व० पृ० २४४ अक्ष०) । यथा गौतममुनिप्रणीतं प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन(गौ० १।१।१) इत्याद्यारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः (गौ० ५।२।२५) इत्येतत्पर्यन्तं पञ्चाध्यायात्मकं सूत्रोपनिबद्धं न्यायदर्शनम् । तदुक्तम् कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं च कपिलेन वै ॥ इत्यादि (पद्मपुराणे उत्तरखण्डे अ० २०७) । अस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिश्च त्रिविधा उद्देशः लक्षणम् परीक्षा चेति (वात्स्या० १।१।२) (त० भा० पृ० १) । अधिकं तु न्यायशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् । एतच्छास्त्रस्य प्रयोजनं च निःश्रेयसप्राप्तिः । यदाह भाष्यकारः आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति । हेयं तस्य निर्वर्तकं हानमात्यन्तिकम् तस्योपायोधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति (वात्स्या० १।१।१ पृ० २) ।

न्यायसिद्धान्तः—न्यायो गौतमप्रणीतंसूत्रसंदर्भरूपा तर्कविद्या । तत्र सिद्धान्तः अबाधितार्थः (म० प्र० पृ० ३) । यथा न्यायसिद्धान्तमञ्जरी इत्यादौ । नैयायिकस्य मनस इन्द्रियत्वम् पार्थिवावयव अवयवि एतदुभयेषु च पाकः इति न्यायसिद्धान्तः इत्यादौ च ।

न्यायाभासः—यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः सः (वात्स्या० १।१।१) (न्या० वा० १ पृ० १५) (स० पृ० ५४५) ।

तत्रागमविरुद्धं यथा शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवत् इति । प्रत्यक्षविरुद्धं तावत् वह्निरनुष्णः कृतकत्वाद्घटादिवत् इति। (न्या० वा० १ पृ० १५)।

न्यासः—गृहस्वामिनः परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति (मिताक्षरा २।६७)। राजचोरारातिभयाद्दायादानां च वञ्चनात्। स्थाप्यतेन्यगृहे द्रव्यं न्यासस्तत्परिकीर्तितम्॥ (बृहस्पतिः)।

न्यूनम्—१ (निग्रहस्थानम्) [क] हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् (गौ० ५।२।१२)। प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानम्। साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति (वात्स्या० ५।२।१२)। [ख] यत्र विवक्षितार्थसमर्पकात्किंचिन्न्यूनं तत् (त० भा० पृ० ५१)। [ग] यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभिधानम् (गौ० वृ० ५।२।१२) (दि० १ पृ० २२) (नील० पृ० ४५)। यथा न्यायमते पञ्चानामवयवानां सिद्धान्तसिद्धत्वेन पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स वह्निमान् तथा चायम् इति चतुर्णामेवावयवानामभिधानं न्यूनं भवति। न चायमपसिद्धान्तः। सिद्धान्तविरुद्धानभ्युपगमात्। अपि तु सभाक्षोभादिनानभिधानात्। अत्रेदं बोध्यम्। अन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनमित्यत्र अवयवेनेत्यस्य स्वशास्त्रसिद्धेनेत्यर्थः। तेन सौगतस्य अवयवद्वयाभिधानेपि न न्यूनत्वम् (गौ० वृ० ५।२।१२)। २ ऊनम्। ३ गर्ह्यम् इति काव्यज्ञा आहुः।

न्यूनवृत्तित्वम्—अल्पदेशकालवृत्तित्वम्। यथा पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्वमपेक्ष्य न्यूनवृत्तित्वम्। न्यूनवृत्तिधर्म एव व्याप्यधर्मो भवति।

प.

पक्षः—१ [क] विप्रतिपत्त्येककोटिः (गौ० वृ० १।२।१)। यथा पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः (गौ० १।२।१) इत्यादौ शब्दो नित्यो न वेति विप्रतिपत्तौ नित्यः इति पक्षः अनित्यः इति प्रतिपक्षः। [ख] वादिप्रतिवादिभ्यां दर्शितविप्रतिपत्तिरूपः संशायकः कोटिभेदः। यथा

पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निमान्न वा इति । अत्र वह्निमान् इत्येकः पक्षः न वा इत्यपरः पक्षः इति ज्ञेयम् । २ पक्षतावान् (मु० २ पृ० १४६) । यथा संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी वा पक्षः (चि० २ पृ० ३३) इत्यादौ पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वतः पक्षः (त० सं०) (त० भा० पृ० १४–१५) । पक्षता यस्मिन्नस्ति स पक्ष इत्यर्थः (वै० उ० ९।२।१) । ३ व्यवहारज्ञास्तु प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥ इत्याहुः (वीरमित्रो० अ० २ लेख्य० पृ० ६९ तत्र बृहस्पतिः) । ४ [क] मौहूर्तिकास्तु शुक्लकृष्णप्रतिपदादिपञ्चदश्यन्त-पञ्चदशतिथ्यात्मकः कालः इत्याहुः । [ख] द्वेधा विभक्तस्य चान्द्र-मासस्यैको भागः पक्षः (पु० चि० पृ० ३१) । ५ वैयाकरणास्तु समूहः । यथा केशपक्ष इत्यादौ इत्याहुः । अत्र केशात्परः समूहार्थे पक्षशब्दप्रयोगो ज्ञेयः । ६ काव्यज्ञास्तु खगानां पतत्रम् । ७ पार्श्वभागः । ८ गृहम् । ९ विरोधः । १० सहायः । ११ बलम् । १२ मित्रम् । १३ वलयः इत्याहुः । १४ देहार्धभागः इति भिषज आहुः (वाच०) । १५ भाषा । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् (मिता० २।६) ।

पक्षता—१ [क] साध्यवत्त्वेन संदिह्यमानत्वम् । यत्र साध्यनिश्चयोस्ति तत्रानुमितेरनुत्पत्तिः इति साध्यनिश्चयकालेनुमितिवारणाय साध्यसंशय-रूपा पक्षता अनुमितेरङ्गम् इति प्राचीनमताभिप्रायेणेयं पक्षता इति बोध्यम् (न्या० म० २ पृ० १९) (म० प्र० २ पृ० २३) । अत्र भाष्यम् नानुपलब्धे न निर्णीतेर्थे न्यायः प्रवर्तते अपि तु संदिग्धे इति (वात्स्या०) (त० भा० पृ० १०) । [ख] संदिग्धसाध्य-त्वेनोपात्तत्वम् । [ग] संदिग्धसाध्यधर्मत्वम् (चि० २ पृ० ३३) (त० सं० २) । अत्र संदिग्धं संदेहप्रकारीभूतं साध्यं यत्र इति विग्रहे संदेहप्रकारीभूतसाध्यवत्त्वमित्यर्थः । यथा धूमानुमाने पर्वतस्य पक्षत्वम् (त० भा० पृ० १५) । इदं लक्षणत्रयम् अनुमितेः पूर्वं साध्यसंदेहो नियमेन वर्तते इत्यभिप्रायेण प्राचीनैः कृतम् (न्या० बो० २

पृ० १६) । २ [क] सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावः (चि० २ पृ० ३४) । अत्रायमर्थः । सिषाधयिषा अनुमित्सा । साधकमानं सिद्धिः । साध्यनिश्चयः इति यावत् । एवं च सिद्धिरनुमितिविरोधिनी । अतः तत्र सिषाधयिषोत्तेजिका वाच्या । तत्सत्त्वेनुमित्युदयात् । तथा च अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिर्विरोधिनी । तदभावः पक्षता इति पर्यवसितोर्थः (म० प्र० २ पृ० २३) । अत्रेदं बोध्यम् । श्रवणसंबद्धमात्रे घनगर्जिते इदं घनीयं गर्जितविशेषत्वात् इत्यनुमानस्य संशयं विनाप्यानुभाविकत्वात् संशयविघटकशाब्दसिद्ध्यनन्तरं अनुमितेर्विहितत्वेन तत्र संशयाभावात् साध्यनिश्चये प्रत्यक्षेपि वह्नौ सत्यप्यनुमित्सायां सत्यामनुमितेरुत्पत्तेश्च तन्निर्वाहार्थं नव्यमतानुसारेणेयं पक्षतानुमितिप्रयोजिका इति (न्या० म० २ पृ० १९) (म० प्र० २ पृ० २४) (त० दी० २ पृ० २४) । अयमाशयः । गगनविशेष्यकमेघप्रकारकसंदेहाभावदशायामपि गृहमध्यस्थपुरुषस्य घनगर्जितश्रवणेन गगनं मेघवत् इत्याकारकगगनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितमेघत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिदर्शनात् प्राचीनलक्षणं विहाय नवीनैः अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वम् इति स्थिरीकृतम् (न्या० बो० २ पृ० १६–१७) । एवं सिषाधयिषामात्रं न पक्षता । विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अतः संशयस्य सिषाधयिषायाश्च पक्षतात्वं तिरस्कृत्य सिद्धान्तसिद्धेयं पक्षता स्वीकृतेति भावः । संशयविघटकशाब्दसिद्ध्यनन्तरमनुमितिश्च वेदान्तवाक्यैर्विहिता यथा आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इत्यादिश्रुत्या श्रवणानन्तरं मननं अनुमितिरूपं विहितम् । तथा च तत्रात्मनस्तादृशवेदवाक्येन निश्चितत्वेन संशयाभावाद्व्यभिचारः स्यादिति । [ख] सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः (न्या० म० २ पृ० १९) (भा० प० श्लो० ७१) । अत्रेदं बोध्यम् । सिद्धिः पर्वतो वह्निमान् इति निश्चयः । तस्य सत्त्वे पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितेरनुत्पत्तेः सिद्धिरनुमितौ प्रतिबन्धिका । सिद्ध्यभावोनुमितौ कारणमिति वक्तव्यम् । एवं सत्यपि पर्वतादौ पक्षे साध्यनिश्चये सत्यपि सत्यां च सिषाधयिषायां पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमित्युत्पत्तिदर्शनात्तत्र पक्षतासंपत्तये

सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणम् (दीधि० २ पृ० १२४)। सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् (दीधि० २ पृ० १३१) (म० प्र० २ पृ० २४)। तदर्थश्च एकक्षणावच्छिन्नैकात्मसमवेतत्वम् इति (ग० पक्ष० पृ० ५१)। समुदितार्थस्तु सिषाधयिषायाः साध्यानुमितीच्छारूपायाः समवायेन यः अभावः स्वरूप समवाय एतदुभयघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तद्विशिष्टायाः सिद्धेः समवायेनाभावः इति (नील० २ पृ० १९) (ग० पक्ष० पृ० ५१)। अत्रायं विशेषः। यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिः तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता इति वक्तव्यम् (दीधि० २ पृ० १२४) (मु० २) (न्या० म० २)। तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किंचिज्ज्ञानं जायताम् इतीच्छायामपि नानुमित्यापत्तिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इति प्रत्यक्षसत्त्वे शाब्दसामग्र्यसत्त्वे च प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायताम् इतीच्छायां तु भवत्येवानुमितिः। तल्लिङ्गकत्वप्रवेशेन च धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयाम् इतीच्छायामपि नानुमितिः इति (मु० २ पृ० १४८–१४९)। [ग] सिषाधयिषाविरोधिप्रमाणाभावः (वै० उ० ९।२।१)। यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वतस्य पक्षत्वम्। [घ] सार्वभौमस्तु सिसाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिसाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता इत्याह (दीधि० २ पृ० १२७)। [ङ] उपाध्यायाश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षतेत्याहुः। तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेपि च नानुमित्यापत्तिः इत्युपाध्यायानामाशयः (दि० २ पृ० १५१)। अत्र प्रत्यक्षसामग्रीस्थाने अनुमानातिरिक्तसाधकमान इति दीधितिकृत्संमतपाठोस्ति (दीधि० २ पृ० १२९)। केचित्तु अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षतेत्याहुः (न्या० बो० २ पृ० १७)। सिषाधयिषामात्रं पक्षतेत्यन्ये। अयमभिप्रायः। पक्षतायाः अनुमित्यहेतुत्वमिति

प्राभाकरमते विनापि धूमादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितीच्छां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य कारणताधिक्याद्गौरवम् । पक्षताहेतुतामते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः पक्षतापि तत्रेच्छैव इति (ग० पक्ष० पृ० ५८) । प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित्परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभाविकत्वात् कालभेदकल्पनायां च मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः । परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः (दीधि० पक्षता० २ पृ० १३२-१३३) ।

पक्षधर्मता—[क] व्याप्यस्य (हेतोः) पक्षे वर्तमानत्वम् (त० सं० २) (भा० प० २ श्लो० ६९) । [ख] व्याप्यस्य पक्षसंबन्धः (वाक्य० २ पृ० १३) । [ग] पक्षताश्रयवृत्तित्वम् (त० कौ० २ पृ० ११) । यथा पर्वते धूमेन वह्नौ साध्ये वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इत्यत्र धूमस्य पक्षधर्मता ।

पक्षसमः—(हेत्वाभासः) । संदिग्धसाध्यकधर्म्यन्तरम् (ग० साधा०) ।

पक्षासिद्धः—(हेत्वाभासः) आश्रयासिद्धः ।

पक्षासिद्धिः—आश्रयासिद्धिः (भा० प० २ श्लो० ७६-७७) ।

पक्षिणी—१ आगामिवर्तमानाहर्युक्ता रात्रिः (अमरः १) । यथा यापयेत्पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च (मनु०) इत्यादौ । अत्रोच्यते द्वावह्नावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते इति । तत्र पूर्वदिनरात्रौ तन्निमित्ते जाते पूर्वदिवसीयदिनमादायैव पक्षिणी इति व्यवहारः (शुद्धि० त०) । अत्र पक्षतुल्यौ दिवसौ यस्याः सा इति विग्रहः । पक्षशब्दादिन्प्रत्यये ङीप् (वाच०) । २ विहगजातिस्त्री इति काव्यज्ञा आहुः ।

पक्षिलः—गौतममुनिप्रणीतन्यायसूत्राणां भाष्यकर्ता वात्स्यायनो मुनिविशेषः (त्रिका०) ।

पङ्क्तिः—१ सजातीयपदार्थानां स्थितिविशेषः । यथा एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् । भस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चैव षङ्क्तिः पङ्क्तिर्विभिद्यते (कूर्मपु० अ० १५) इत्यादौ । २ छन्दोविशेषः इति वृत्तशास्त्रज्ञा आहुः । ३ दशसंख्या इति गणका आहुः । ४ गौरवम् । ५ पाकः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

पचनम्—पाकः (ल० म०) (ग० व्यु० का० २) ।

पचिः—१ पचधातुः । २ पाकः ।

पञ्चदशस्तोमः—पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया । पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया । पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः इति । एकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावुत्तमायाः । सोयं पञ्चदशस्तोमः (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ३) ।

पञ्चमी—(विभक्तिः) तत्तद्धात्वर्थे (पत्याद्यर्थे) अपादानत्वादिबोधिका विभक्तिः (श० प्र० श्लो० ६५) । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षपदोत्तरपञ्चमी । पञ्चम्यर्थश्च १ [क] अपादानम् । यथा भूभृतो गङ्गावतरतीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । अत्र भूभृतो गङ्गासमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात् अपादानत्वम् । तथा च सूत्रम् ध्रुवमपायेपादानम् (पा० सू० १।४।२४) इति । तदर्थश्च अपाये विभागे ध्रुवम् निश्चलम् परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयः अपादानं स्यात् इति (म० प्र० पृ० ६) । अत्र गङ्गायामतिव्याप्तिवारणाय परसमवेतेति क्रियाविशेषणं दत्तम् । अयं विशेषः । स्पन्दजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षादेरपादानत्वे वृक्षात्पर्णं स्पन्दते इत्यपि प्रयोगः स्यात् । अतः क्रियेति सकर्मकधात्वर्थपरम् इति (का० व्या० पृ० ९) । अथवा अपाये विभागे यत् अवधिभूतं ध्रुवम् निश्चलम् प्रकृतपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिक्रियाशून्यम् तदपादानसंज्ञं स्यात् इति (का० व्या० पृ० ९) (सि० कौ० कारक०) । [ख] भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् विभागश्च । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । वृक्षात्पर्णं

पततीत्यादौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विभागश्च पञ्चम्यर्थः। भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याश्रयतासंबन्धेन विभागस्य च जनकतासंबन्धेन पत्यर्थक्रियायामन्वयः। एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वृक्षनिष्ठविभागजनकं पतनं तदाश्रयः पर्णम् इत्याकारको बोधः (ग० व्यु० कारक० ५ पृ० १०४) (का० व्या० पृ० ९)। [ग] अवधित्वम् अवधितानिरूपकत्वं वा। यथा वृक्षाद्विभजते फलमित्यादौ पञ्चम्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। अत्र नापादाने पञ्चमी किंतु अवधौ। वृक्षावधिकविभागाश्रयः फलम् इत्यवधित्वस्यैव बोधात् इति (म० प्र० पृ० ६)। अथवा अत्र विभागावधित्वमपादानत्वम्। अपाये विभागे ध्रुवमवधिभूतमपादानमिति सूत्रार्थः। तथा च वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः फलम् इति वाक्यार्थः (का० व्या० पृ० ९) (श० प्र० श्लो० ६८ टी०)। २ हेतुत्वम्। यथा घटो दण्डात् वह्निर्धूमात् इत्यादौ पञ्चम्यर्थः। अत्र हेतुत्वं द्विविधम्। कारकत्वम् ज्ञापकत्वं च। तत्राद्यं यथा घटो दण्डादित्यादौ। द्वितीयं यथा वह्निर्धूमादित्यादौ (म० प्र० पृ० ६)। यथा वा व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ जन्यत्वं (प्रयोज्यत्वं) पञ्चम्यर्थः। अत्र भीत्रार्थानां भयहेतुः (पा० सू० १।४।२५) इत्यनेनापादानत्वम्। सूत्रार्थश्च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादानम् इति। तेन यस्य व्याघ्राधीनं भयमप्रसिद्धम् अथ च व्याघ्रहेतुकत्वेन मरणादिकं संभावयति तत्पुरुषपरः व्याघ्रादयं बिभेति इति प्रयोगः संगच्छते (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०६)। अत्राह व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ नापादानपञ्चमी। किंतु हेतुत्वार्थिका पञ्चमी। तथाहि। धातोर्यथायथं भयं भयाभावश्चार्थः। पञ्चम्या हेतुत्वमर्थः। तच्च धात्वर्थे भये धात्वर्थतावच्छेदके च भयत्वेन्वेति। आश्रयत्वं व्यापारश्च यथायथमाख्यातार्थः। इत्थं च हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ भीत्रार्थानां भयहेतुः इति सूत्रं प्रपञ्चार्थम् इति बोध्यम् (का० व्या० पृ० ९–१०)। अत्रोदाह्रियन्ते। पण्डितात्पुराणं शृणोति उपाध्यायादधीते रामादधीत-

संदेशः इत्यादौ प्रकृत्यर्थपण्डितादिकर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः। तस्य च श्रवण उच्चारण अर्थविशेषज्ञान इत्यादिक्रियायामन्वयः। अत्राख्यातुः पण्डितादेः आख्यातोपयोगे (पा० सू० १।४।२९) इत्यनेनापादानता (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०७)। ३ वृत्तित्वम्। यथा कूपादन्धं वारयतीत्यादौ पञ्चम्यर्थः। एवम् अधर्माज्जुगुप्सत इत्यत्रापि पञ्चम्या वृत्तित्वमर्थः। धातोर्निन्दार्थः। तथा चात्र अधर्मं निन्दति इत्यर्थो बोध्यते। एवम् उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्य इत्यादौ पञ्चम्या वृत्तित्वमर्थः। धातोः स्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारोर्थः। पञ्चम्यर्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षेन्वयः। आख्यातस्य कृतिरर्थः। एवं च उपाध्यायसंबन्धिस्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारानुकूलकृतिमान् शिष्यः इति बोधः (का० व्या० पृ० १०)। अत्र अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति (पा० सू० १।४।२८) इत्यनेनापादानता। ४ संयोगनाशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वम् संबन्धाधीनत्वं वा। यथा हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ पञ्चम्यर्थः। ५ कर्मत्वम् (विषयत्वम्)। यथा कृष्णात्पराजयते शिशुपालः अध्ययनात्पराजयते बालः इत्यादौ पञ्चम्यर्थः। अधर्माद्विरमतीत्यादावपि पञ्चम्याः कर्मत्वमर्थः। धातोः करणमकरणं चार्थः। पञ्चम्यर्थकर्मत्वस्य करणे अकरणे चान्वयः। तथा च अधर्मं पुनर्न करोति इत्यर्थः। एवम् धर्मात्प्रमाद्यतीत्यादौ पञ्चम्या विषयत्वम् धातोरनवधानम् आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। एवं च धर्मविषयकानवधानाश्रयः इति बोधः। शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्त्वत्राहुः। पापान्निवर्तते अधर्माद्विरमतीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः। तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमान् इत्येवं बोधः इति (श० प्र० श्लो० ६८ टी० पृ० ८०)। ६ यथेष्टविनियोगः। यथा विप्राद्धनमादत्त इत्यादौ पञ्चम्यर्थः (का० व्या० पृ० ९-१०) (म० प्र० पृ० ६) (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०६) (श० प्र० श्लो० ६८ टी०)। अत्र धातोरपि यथेष्टविनियोगफलकस्वीकारोर्थः। पञ्चम्यर्थस्य विनियोगस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धात्वर्थतावच्छेदके विनियोगेन्वयः। इत्थं च विप्रीययथेष्टविनियोगाव्यवहितोत्तरधनवृत्तियथेष्ट-

विनियोगफलकस्वीकारवान् इति बोधः। अत्र अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषयकपुरुषान्तरीयविनियोगव्यवहितभिन्नत्वम्। तेन शूद्रात् प्रतिग्रहीत्रा विप्रेण दत्तं धनमादातरि शूद्रादादत्ते इति न प्रयोगः (का० व्या० पृ० १०)।

पञ्चपाण्डवपतिका द्रौपदी पञ्चमीशब्देनोच्यते इति पौराणिका आहुः। सूर्यकिरणप्रतिविम्बयोग्यत्वयोग्यत्वाभावयुक्ता चन्द्रस्य पञ्चमी कला इति ज्योतिर्विदः। तादृशकलोपलक्षिततिथिश्च पञ्चमी इति मौहूर्तिका वदन्ति।

पञ्चलक्षणम्—१ अनुमानचिन्तामण्युक्तं व्याप्तिस्वरूपपञ्चकम्। तच्च (१) साध्याभाववदवृत्तित्वम् (२) साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम् (३) साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम् (४) सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् (५) साध्यवदन्यावृत्तित्वम् इति (चि० २ पृ० २)। पञ्चलक्षणप्रतिपादकग्रन्थस्य पञ्चलक्षणी इति नाम। तत्र पञ्चानां लक्षणानां समाहारः (ङीप्) इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। २ पुराणं पञ्चलक्षणम् इति पौराणिका आहुः। अत्र पञ्चलक्षणानि तु सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ इति (अमर० क्षेपक० का० १ शब्दादि०)।

पटः—१ वेष्टनवस्त्रम्। यथा तन्तवः पटस्य समवायिकारणम् इत्यादौ (त० सं०)। २ चित्रलेखनपटः इति तन्त्रज्ञा आहुः (देवीपु०) (बृ० सं० अ० ७१) (वाच०)।

पण्डा—१ (अपूर्वम्) फलसाधनत्वयोग्यः अदृष्टविशेषः। यथा मीमांसकमते अहरहः संध्यामुपासीत इत्यादौ नित्यकर्मणः संध्यावन्दनादेरभावे दुरदृष्टं जायते संध्यादेर्वन्दने तु तस्यानुत्पत्त्या फलानुपहितं दुरदृष्टं नश्यति इति तत्पण्डापूर्वम्। अत्र गुरवः। कार्यत्वेन अपूर्व एव विधेः शक्तिः। तथा च न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधे कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यम् इत्यन्वयबोधः। तच्चापूर्वं न किंचित्फलजनकम्। अपि तु स्वतः प्रयोजनं नित्यकर्मणः इत्यङ्गीचक्रुः (वाच०) (दि० गु०)। नैयायिकास्तु नित्यकर्मणामपि पापध्वंसादिरूपफलसत्त्वात्पण्डापूर्वं नाङ्गी-

कुर्वन्ति । २ वेदोज्ज्वला बुद्धिः । यथा पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ (भा० व०) इत्यादौ । ३ आगमजन्यं ज्ञानम् (गी० भा० टी०)। यथा विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ (गीता० ५।१८) इत्यादौ । ४ सर्वविद्याधिकत्वं यत्पाण्डित्यं तदुदाहृतम् इति साहित्यशास्त्रज्ञा आहुः (प्रतापरुद्रे)।

पतञ्जलिः—योगसूत्रकारक ऋषिविशेषः । पाणिनिसूत्रव्याख्यानरूपमहाभाष्यकारः शेषावतारत्वेन प्रसिद्धो मुनिविशेषः । अत्र पतन्नञ्जलिर्नमस्यतया यस्मिन् इति पतञ्जलिरिति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (तत्त्वसु०)। अथवा पतन्नञ्जलित इति पतञ्जलिः इत्यपि व्युत्पत्तिः । अत्रैतिह्यम् गोनर्ददेशे नद्यास्तीरे तपस्यतः कस्यचिदृषेरञ्जलितः पतितः इति (शकंध्वा० वार्तिक० शेखरे)। केचित्तु व्याकरणमहाभाष्यकारः पतञ्जलिर्योगसूत्रकाराद्भिन्न एवेति वदन्ति ।

पतनम्—१ [क] अधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः । अत्र पतनत्वं च गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् (दि० १ साधर्म्य० पृ० ६२) (ग० व्यु० का० २)। [ख] स्पन्दत्वावान्तरजात्यवच्छिन्नः (ग० २ अवयव०)। यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पतत्यर्थः । स च वृक्षविभागजनकव्यापारमारभ्य भूमिसंयोगजनकव्यापारपर्यन्तं सर्वाः क्रियाः पतनम् (वाक्य० १ पृ० ९)। [ग] अधःसंयोगावच्छिन्नो गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नो वा स्पन्दः (श० प्र० श्लो० ६८ टी० पृ० ८०)। २ धर्मज्ञास्तु पातित्यम् । तच्च [क] भोगावच्छिन्नं दुरितम् । यथा नरकं पतित इत्यादौ (श० प्र० श्लो० ६५ टी पृ० ७६)। [ख] द्विजातिकर्मभ्यो हानिः (गौतम०)। यथा विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ (याज्ञ० अ० ३ श्लो० २१९) इत्यादौ इत्याहुः ।

पतिः—शिवः । यथा पतिपशुपाशास्त्रयः पदार्था इत्यत्र (सर्व० सं० पृ० १७५ शैव०)।

पतित्वम्—निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वरूपेणैश्वर्येण नित्यसंबन्धित्वम् ।

पदम्—१ [क] ते विभक्त्यन्ताः पदम् (गौ० २।२।६०) । यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति । विभक्तिर्द्वयी । नामिकी आख्यातिकी च । ब्राह्मणः पचति इत्युदाहरणम् । उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः । लक्षणान्तरं वाच्यमिति । शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति । पदेनार्थसंप्रत्यय इति प्रयोजनम् । नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् (वात्स्या० २।२।६०) (त० कौ०) । पदत्वं च वृत्तिमत्त्वम् (गौ० वृ० २।२।६०) । संकेतवद्वर्णत्वम् (वै० उ० २।२।२१) । पदानां साधुत्वं च व्याकरणव्यङ्ग्योर्थविशिष्टशब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदको जातिविशेषः (ल० म०) । पदज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । सूत्रे विभक्त्यन्तत्वं च शाब्दबोधौपयिकविभक्तिप्रकृतित्वम् (ग० अव० हेतु०) । [ख] वर्णसमूहः । समूहश्चात्रैकज्ञानविषयभाव एव । अत्रोच्यते । वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः इति (सा० द० परि० २ श्लो० २) । एवं तत्र वर्णानां क्रमवतामाशुतरविनाशित्वेनैकदानेकवर्णानुभवासंभवात् पूर्वपूर्ववर्णाननुभूयान्त्यवर्णश्रवणकाले पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यवर्णसंबद्धेन पदव्युत्पादनसमयग्रहणानुगृहीतेन श्रोत्रेणैकदैव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारिसामर्थ्यात्प्रत्यभिज्ञावत् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे हि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरत्येव इति (त० भा० प्रमा० ४ पृ० १८–१९) । [ग] शक्तम् (त० सं० ४) (मु० ४ पृ० १७९) । [घ] अर्थबोधकम् । [ङ] सुप्तिङन्तं पदम् इति शाब्दिका वदन्ति । [च] वाक्यैकदेशः पदम् इति केचिदाहुः । न्यायनये पदं द्विविधम् । मुख्यम् गौणं च । यच्छक्तिवृत्त्या यमर्थमुपस्थापयति तत्तस्मिन्नर्थे मुख्यम् । यथा गोघटादिव्यक्त्युपस्थापकं गोघटादिपदम् (त० कौ०) । मुख्यमपि चतुर्विधम् । यौगिकम् रूढम् योगरूढम् यौगिकरूढं चेति । तत्राद्यं पाचकादिपदम् । द्वितीयं ब्राह्मणवाचकं विप्रपदम् गोमण्डपादि-

पदं च। तृतीयं पङ्कजादिपदम्। चतुर्थमुद्भिदादिपदम् इति (तर्का० ४) (मु० ४ पृ० १८९) (त० प्र० ख० ४ पृ० ३०)। यल्लक्षणावृत्त्या यमर्थमुपस्थापयति तत्तस्मिन्नर्थे गौणम् लाक्षणिकम् इति चोच्यते। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणावृत्त्या तीरोपस्थापकं गङ्गापदम् (त० कौ० ४)। शास्त्रान्तरे चत्वारि पदजातानि। नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च (निरुक्त०) (वै० सा० द० पृ० ३१)। कर्मप्रवचनीयं पञ्चमम् इति हेलाराज आह। अत्र हरिकारिका द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा। अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ इति (प्रकीर्णके)। कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वम् इति हेलाराजो व्याख्यातवान्। संबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनवदुपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्ति कर्मप्रवचनीयाः इत्यभिसंधाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तम्। वाचकम् लक्षकम् व्यञ्जकं चेति त्रिविधं पदम् इत्यालंकारिका आहुः। २ श्लोकस्य चतुर्थो भागः। ३ व्यवसायः। ४ स्थानम्। ५ त्राणम्। ६ चिह्नम् इति काव्यज्ञा आहुः।

पदार्थः—पदाभिधेयः (त० दी०) (त० कौ०)। स च जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः (गौ० २।२।६८)। यथा घटमानयेत्यादौ घटपदाभिधेयः घटत्वात्मकजातिकम्बुग्रीवादिरूपाकृतिविशिष्टो व्यक्तिविशेषो घटपदार्थः। पदार्थत्वं च [क] पदशक्तिः (ग० व्यु० का० १)। [ख] वृत्त्या पदोपस्थाप्यत्वम्। [ग] पदतात्पर्यविषयत्वम्। [घ] अभिधेयत्वम् (वाक्य०) (त० दी०)। अत्रेदं बोध्यम्। गवादिपदानामियं गतिः। गुणकर्मादिवाचकपदानां तु जातिव्यक्ती एवार्थः इति (वै० उ० ७।२।२०)। आकाशादिपदस्य जात्यवाचकत्वेपि च न क्षतिः। जातिपदं वा धर्मपरम् (गौ० वृ० २।२।६८)। अत्र च जात्याकृतिव्यक्तिषु तिसृषु एकैव शक्तिरिति बोधनार्थं पदार्थः इत्येकवचनम् इति सांप्रदायिकाः। नव्यास्तु जातिव्यक्त्योरेव (जातिविशिष्टव्यक्तौ) एकशक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनम्। आकृतिरूपं तु संस्थानं

पृथगेव शक्यम् इत्याहुः (श० प्र०) (गौ० वृ० २।२।६८) (दि० ४ पृ० १७८–१७९) । वस्तुतः आकृतिपदं न संस्थानपरम् । किंतु जातिव्यक्त्योः समवायात्मकसंसर्गपरमेव । करणव्युत्पत्त्या आकारनिरूपकार्थकत्वात् (श० प्र०) । अथ पदार्थविभागः प्रदर्श्यते (क) पदार्थो द्विविधः । भावः अभावश्चेति (कि० व० १ पृ० ८) । तत्र भावा द्रव्यादयः षट् । अभावस्तु प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधः । (ख) पदार्थाः सप्त द्रव्यम् गुणः कर्म सामान्यम् विशेषः समवायः अभावः इति (त० सं०) (भा० प०) (न्या० म०) (चि०) । एषु सप्तसु पदार्थेषु गोतमोक्तानां षोडशानां (वक्ष्यमाणानाम्) पदार्थानामन्तर्भाव इत्थम् । प्रमाणस्येन्द्रियादेर्द्रव्येन्तर्भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे । प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये । अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे । बुद्धेर्गुणे । मनसो द्रव्ये । प्रवृत्तेर्गुणे । दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे । प्रेत्यभावस्य मरणानन्तरजन्मनो गुणे । सुखदुःखसंवेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे । गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्य द्रव्यादिषु । पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे । अपवर्गस्यात्यन्तिकध्वंसरूपस्याभावे । संशयस्य गुणे । साध्यतयेच्छाविषयात्मकस्य प्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु । साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं द्रव्यादिषु । तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु । शब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे । निर्णयस्य गुणे । तत्त्वबुभुत्सुकथारूपवादस्य गुणे । विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे । स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितण्डाया गुणे । अनुमिति तत्करणज्ञान एतदन्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु । छलस्य गुणे । असदुत्तररूपजातेर्गुणे । पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः । तथाहि । प्रतिज्ञाहानेरभावेन्तर्भावः । प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे । प्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे । हेत्वन्तरस्य गुणे । अर्थान्तरस्य गुणे । निरर्थकस्य गुणे । अविज्ञातार्थस्य

गुणे। अपार्थकस्य गुणे। अप्राप्तकालस्य गुणे। न्यूनस्य गुणे। अधिकस्य गुणे। पुनरुक्तस्य गुणे। अननुभाषणस्याभावे। अज्ञानस्याभावे। अप्रतिभाया अभावे। विक्षेपस्याभावे। मतानुज्ञाया गुणे। पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे। निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे। अपसिद्धान्तस्याभावे। हेत्वाभासानां द्रव्यादिषु अन्तर्भावः इति (दिन० १ पृ० २०–२२) (नील० पृ० ४५–४६)। सामान्यादयः पदार्था अलीका एव इति विज्ञानवादिनो बौद्धा आहुः (राम० १)। दर्शनभेदेन मतभेदेन च पदार्था नानाविधाः। तथाहि विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसंबन्धत्वादयोप्यतिरिक्ता एव पदार्थाः इत्येकदेशिन आहुः (दीधि० २ सिद्धा० ल० पृ० ४१)। चिदचिदात्मकौ द्वौ पदार्थौ इति मायावादिनो वेदान्तिन आहुः। चिदचिदीश्वरभेदेन त्रयः पदार्था इति रामानुजीयाः। स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदेन द्वौ पदार्थौ इति माध्वाः। पतिपशुपाशभेदेन त्रयः पदार्थाः इति शैवा नाकुलीशाश्चाहुः। द्रव्यम् गुणः कर्म सामान्यम् विशेषः समवायः एते षट् पदार्था इति कणादप्रधाना वैशेषिका आहुः। अत्र भाष्यम् प्रमेयाः पदार्थाः इति (प्रशस्त० पृ० २६)। एते भावपदार्थाः। नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षिताः इति (सर्व० पृ० २१४ औलू०)। तथा च सूत्रम् धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् (वै० १।१।४) इति। अभावस्तु कारणाभावात्कार्याभावः (वै० १।२।१) (९।१।१–१०) इत्यादिसूत्रज्ञापितः इति बोध्यम् (त० व०) (वै० वि० १।१।४)। अत्र न्यायलीलावतीकाराः। अभावश्च वक्तव्यः निःश्रेयसोपयोगित्वाद्भावप्रपञ्चवत्। कारणाभावेन कार्याभावस्य सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः इत्याहुः। न्यायाचार्यास्तु द्रव्यकिरणावल्याम् एते च पदार्थाः षड् भावाः प्रधानतयोद्दिष्टाः। अभावस्तु स्वरूपवानपि नोद्दिष्टः। प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् न तु तुच्छवत् इत्यभावः सप्तमः पदार्थः इत्यङ्गीचक्रुः (वै० वि० १।१।४)। प्रमाणम् प्रमेयम् संशयः प्रयोजनम्

दृष्टान्तः सिद्धान्तः अवयवः तर्कः निर्णयः वादः जल्पः वितण्डा हेत्वाभासः छलम् जातिः निग्रहस्थानम् इत्येते षोडश पदार्थाः इति गौतमप्रधाना नैयायिका आहुः। प्रकृतिर्विकृतिरुभयमनुभयमिति भेदेन चत्वारः पदार्थाः संकलनया पञ्चविंशतिः इति सांख्याः पातञ्जलाश्चाहुः। तुतातभट्टमतानुयायिनां मते द्रव्यगुणकर्मसामान्यरूपाश्चत्वार एव पदार्थाः। प्राभाकरमते द्रव्यगुणकर्मसामान्यसंख्यासमवायसादृश्यशक्तयः इत्यष्टौ पदार्थाः (वै० वि०) (प० मा०)।

पञ्चकः—सषष्ठीसप्तमीयोगे वारश्चेदंशुमालिनः। पञ्चको नाम योगोयं सहस्रार्कग्रहैः समः॥ (पु० चि० पृ० १०५)।

परकृतिः—(अर्थवादः) [क] अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः। (वात्स्या० २।१।६४)। [ख] पुरुषविशेषनिष्ठमिथोविरुद्धकथनम्। यथा हुत्वा वपामेवाग्रेभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेभिघारयन्ति अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्येवमभिदधति (श्रुतिः) इत्येवमादि (गौ० वृ० २।१।६४) (वात्स्या० २।१।६४)। [ग] एककर्तृकमुपाख्यानं परकृतिः (भाट्टदी० ६।७।२६)।

परतन्त्रम्—१ इतरसत्ताधीनसत्ताकम्। यथा राजभृत्यः परतन्त्रः। २ क्वचित् स्वेतरबहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्रीसापेक्षम् (त० प्र० १)। यथा मनश्चाक्षुषादिप्रत्यक्षे परतन्त्रम् (सर्व० पृ० ९ चार्वा०) (त० भा०)।

परत्वम्—१ (गुणः) [क] पराभिधानप्रत्ययनिमित्तम्। तत्तु द्विविधम्। दिक्कृतम् कालकृतं च। तत्र दिक्कृतम् दिग्विशेषप्रत्यायकम्। कालकृतं च वयोभेदप्रत्यायकम् (प्रशस्त० पृ० २०)। क्रमेणोदाहरणं यथा गण्डौ कपोलौ तत्परे हनू (अमरः २।६।९०) इत्यादौ परश्वस्तत्परेहनि (अमरः ३।४।२२) इत्यादौ च। अत्र सूत्रम् एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च (वै० ७।२।२१) इति। परत्वस्य लक्षणं च परव्यवहारजनकतावच्छेदकतादृशप्रकारताश्रयत्वम् (वाक्य० १ पृ० ८)। अत्र नव्याः बहुतरप्रदेशसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वबहुतरसूर्यपरिस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपज्येष्ठत्वाभ्यां दैशिककालि-

कपरत्वव्यवहारस्योत्पत्तेर्न परत्वस्य गुणान्तरत्वमित्याहुः (दि० गु० पृ० २०९) । वस्तुतस्तु विप्रकृष्टत्वज्ञानात्परत्वमुत्पद्यत इति विप्रकृष्टत्वात्परत्वं भिन्नमेवेति वैशेषिकसूत्रात् (७।२।२१) प्रतिभाति । [ख] परत्वत्वजातिमत् । परव्यवहारासाधारणकारणम् । परत्वं द्विविधम् । दिक्कृतम् कालकृतं च । तथा च परव्यवहारो द्विविधः । यथा अयं ज्येष्ठः अयं दूरः इति (वाक्य० १ पृ० ८)। तत्र दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् (त० सं०) । यो यदपेक्षया दूरस्थः तत्र तदवधिकं परत्वं दिक्कृतम् । अत्र दिक्पिण्डसंयोगोसमवायिकारणम् । दूरत्वज्ञानं निमित्तम् । तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । यो यदपेक्षया ज्येष्ठः तत्र तदवधिकं परत्वं कालकृतम् । अत्र कालपिण्डसंयोगोसमवायिकारणम् । ज्येष्ठत्वज्ञानं निमित्तम् । तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् इति (त० कौ० पृ० ६) । दिक्कृतं परत्वं मूर्तमात्रवृत्ति भवति । कालकृतं परत्वं तु जन्यद्रव्यमात्रवृत्ति भवतीति ज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० १८) (त० कौ० १ पृ० ६)। अत्रेदं बोध्यम् । दिक्कृतत्वं च ज्ञायमानदिग्जन्यत्वम् । तथाहि वैराजाद्वेणासंगमापेक्षया करहाटकं स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन बहुतरदेशसंयोगवत् इति ज्ञानेन दैशिकपरत्वम् उत्पद्यते। तच्च इदमस्माद्विप्रकृष्टम् इत्यपेक्षाबुद्ध्या जायते (दि० १) । तत्र च संबन्धघटकतया दिशः प्रवेशात्तज्जन्यत्वं बोध्यम् (वाक्य० १ पृ० ८)। एवम् पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः झळकीग्रामाद्विजयपुरमपेक्ष्य कृष्णानदी परा इत्यत्रापि ज्ञेयम् । कालकृतत्वं च स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगसंबन्धेन रविक्रियाप्रकारकज्ञानविषयकालजन्यत्वात् तत्संबन्धघटककालजन्यत्वरूपम् स्वसंयोगजन्यत्वरूपं वा (वाक्य० १ पृ० ८)। तच्च अयमस्माद्बहुतरकालसंबद्धः इत्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते (दि० १)। अथवा बहुतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात्कालिकपरत्वोत्पत्तिरिति (सि० च०) । यथा रामो लक्ष्मणापेक्षया ज्येष्ठ इत्यादौ लक्ष्मणस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया रामस्य सूर्यपरिस्पन्दा अधिकाः इति रामो ज्येष्ठः । विशेषस्तु अन्यत्र (वै० उ० ७।२।२१) द्रष्टव्यः । तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोः संयुक्तसंयोगाल्पभूयस्त्वभावे सत्येकस्य

द्रष्टुः संनिकृष्टमवधिं कृत्वा तस्माद्विप्रकृष्टोयम् इति परत्वाधारे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिः। विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा परस्मात् संनिकृष्टोयम् इत्यपरत्वाधार इतरस्मिन् संनिकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। तामपेक्ष्यापरेण दिग्देशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः (प्रशस्त० पृ० २०–२१)। अत्र द्विविधयोः परत्वापरत्वयोर्नाशकोपेक्षाबुद्धिनाशः इति मुक्तावलीकार आह। उपस्कारे तु त्रिविधकारणनाशस्यैव परत्वापरत्वनाशकत्वमुक्तम् (वै० वि० ७।२।२१)। नाशो दैशिकयोर्ज्ञेयः सप्तधा शांकरे मते। निमित्तस्य विनाशाद्वासमवायिन एव वा॥ समवायिविनाशाद्वा निमित्तासमवायिनोः। नाशाद्वापि विनाशाद्वा निमित्तसमवायिनोः॥ निमित्तभिन्नयोर्वापि नाशात्कारणयोः क्वचित्। विनाशादपि सर्वेषां हेतूनामेकदैव वा॥ इति (त० व० २१०)। अथ परत्वापरत्वयोः कालकृतयोरुत्पत्तिरभिधीयते। वर्तमानयोरनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढश्मश्रुकार्कश्यवलीपलितादिसानिध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। ततस्तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिः। स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि संनिकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तदा तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः (प्रशस्त० पृ० २१)। इदं च बोध्यम्। त्रिधा कालिकयोर्नाशः समवायिविनाशतः। निमित्तनाशतो वाभ्यामुभाभ्यां वापि कुत्रचित्॥ निमित्तमात्रनाशेन तन्नाशः कस्यचिन्मते इति (त० व० २११)। विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् इति प्रशस्तपादाचार्याः (प्रशस्त० पृ० २१)। १ अपेक्षाबुद्धिविनाशात् २ संयोगविनाशात् ३ द्रव्यविनाशात् ४ द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशात् ५ द्रव्यसंयोगविनाशात् ६ संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशात् ७ त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशाच्चेति तदर्थः। तथाहि। १ उत्पन्ने परत्वे यस्मिन्काले सामान्यबुद्धिरुत्पन्ना भवति ततोपेक्षाबुद्धिविनश्यत्ता सामान्यज्ञानतत्संबन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। तत्रापेक्षाबुद्धे-

---

१ असमवायिनः इति पदच्छेदः।

विनाशो गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततोपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनश्यत्ता गुणज्ञानतत्संबन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । तत्र द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य विनाशः इति । २ संयोगविनाशाद्यथा । अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वाधारे कर्मोत्पद्यते । तत्कर्मणा दिक्पिण्डविभागः तदैव च परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य विनाशः । ततो यस्मिन्काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः । ३ द्रव्यविनाशादपि यथा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नं यस्मिन्नेव कालेवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव कालेपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते । ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः । तद्विनाशाच्च तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः । ४ द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि यथा यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । कर्मणा तदवयवान्तराद्विभागः तदैव च परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात्संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते । तदनन्तरं संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इत्येकः कालः । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात्परत्वस्य विनाशः । ५ द्रव्यसंयोगविनाशादपि यथा यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले अवयवविभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागश्च क्रियते । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तत्समानकालमवयवसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः दिक्पिण्डविभागाच्च पिण्डसंयोगनाशः । ततो गुणबुद्धिसमानकालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगयोर्विनाशात् परत्वस्य विनाशः । ६ संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि यथा यदा परत्वमुत्पद्यते तदा परत्वाधारकर्म । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते । ततः सामान्यबुद्धितोपेक्षाबुद्धिनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः । ततः संयोगविनाशादपेक्षाबुद्धिनाशात्परत्वस्य विनाशः ।

७ त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशादपि यथा यदापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते तदैव पिण्डावयवे कर्म । ततो यस्मिन्नेव काले कर्मणावयवान्तराद्विभागः परत्वस्योत्पत्तिः तस्मिन्नेव काले पिण्डेपि कर्म । ततो विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभागः तदैव सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात् पिण्डनाशः । विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः । सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः इत्यतः युगपत्त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशात् परत्वस्य विनाशः इति (प्रशस्त० पृ० २१—२३)। २ [क] प्रतिपादकेच्छाविषयत्वम् (चि०)। तच्च शाब्दबोधप्रयोजकं तात्पर्यापरपर्यायम् । यथा हरिशब्दः सिंहपरः इत्यादौ । यथा वा सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनसमये सैन्धवपदस्य लवणपरत्वम् इत्यादौ । [ख] तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् (चि० १) (मू० म०)। यथा यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इत्यादौ । ३ अधिकदेशवृत्तित्वम् व्यापकत्वं वा । यथा सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च (भा० प० श्लो० ८) इत्यादौ सत्ताया द्रव्यत्वमपेक्ष्य द्रव्यत्वादेश्च पृथिवीत्वाद्यपेक्ष्य व्यापकत्वात् परत्वम् (मु० १ पृ० ३४)। ४ सूक्ष्मत्वम् । यथा परं वा त्रुटेः (गौ० ४।२।१५) इत्यादौ त्रुटिमपेक्ष्य परमाणोः परत्वम् । ५ भिन्नत्वम् । ६ श्रेष्ठत्वम् । यथा द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरम् (श्रुतिः) इत्यादौ । ७ ब्रह्मण आयुःकालविशेषः इति पौराणिका आहुः । अत्रोक्तम् । निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् । तत्पराख्यं तदर्धं च परार्धमभिधीयते ॥ त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः । ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च यत्पदम् ॥ इति (कूर्म० अ० ५) (वाच०)। ८ शत्रुत्वम् इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

परममुक्तिः—(निःश्रेयसम्) समानाधिकरणविशेषगुणावच्छिन्नसवासनमिथ्याज्ञानध्वंसः (न्या० सि० दी०)। यथा शुकभीष्मयुधिष्ठिरादीनां परममुक्तिः ।

परमाणुः—१ मूर्तत्वे सति निरवयवः (त० कौ०) । स च जन्यद्रव्यावयवः क्रियावान् अतीन्द्रियः निरवयवः नित्यश्चेति नैयायिकवैशेषिकाणां सिद्धान्तः । अत्र सूत्रम् न प्रलयोणुसद्भावात् (गौ० ४।२।१४) । इति । परमाणूनामुत्पत्तिं नाशं च स्वीकुर्वन्ति क्षणभङ्गुरवादिनो बौद्धाः । (दि० १ पृथिवी० पृ० ६७–६८) । भूतत्वादि परमाणोर्लक्षणमिति सांख्या आहुः (गौ० वृ० ४।१।३१) । न्यायवैशेषिकनये परमाणुसद्भावे प्रमाणमुच्यते । जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रज उपलभ्यते तत् सावयवम् चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवत् इति । त्र्यणुकावयवोपि सावयवः महदारम्भकत्वात् तन्तुवत् इति । यो द्व्यणुकावयवः स एव परमाणुः । स च नित्यः । कार्यत्वेनवस्थाप्रसङ्गात् । असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तथा च मेरुसर्षपयोरपि तुल्यत्वप्रसङ्गः इति (त० दी० १ पृ० १०) (मु० १ पृ० ६८–६९) । परमाणुश्च परं वा त्रुटेः (गौ० ४।२।१५) इति ज्ञेयः । त्रुटेः परं यदतिसूक्ष्मं तत्परमाणुः । वाशब्दोवधारणे । अथवा त्रुटेरवयवस्तदवयवो वा परमाणुरिति विकल्पार्थो वाशब्दः । यद्वा त्रुटेः परं सूक्ष्मं परमाणुः । त्रुटावेव वा विश्रामः इति विकल्पोभिमतः (गौ० वृ० ४।२।१५) । इदं च नवीनमतम् (दि० १ पृ० ६९) । अवयवविभागस्यानवस्थानाद्द्रव्याणामसंख्येयत्वात्त्रुटिनिवृत्तिरिति (वात्स्या० ४।२।१५) । स चायमल्पतरप्रसङ्गो यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोल्पस्तत्र निवर्तते । यतश्च नाल्पीयोस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति (वात्स्या० ४।२।१४) । यथा जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥ इति (वाक्य०) । चरमस्तु विशेषाणामनेकासंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ इति बादरायणाचार्या आहुः (भाग० ३।१२।१) । २ परमाण्ववच्छिन्नकालविशेषः । यथा स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् (भाग० ३।११।५) इत्यादौ ।

परमात्मा—(आत्मा) [क] सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वज्ञः सर्वानुभावी (वात्स्या० १।१।९) । परमत्वं चात्र प्रकृतेः सृष्टिस्थितिलय-

कर्तृत्वम् (सि० च० १ पृ० १०)। अथवा नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वम् (त० प्र० १ पृ० ४)। ईश्वरस्य तज्ज्ञानादेर्नित्यत्वमित्थम्। सर्गाद्यवसरे परमाणुना द्व्यणुकं करिष्यामि इति ज्ञानस्यावश्यकत्वेन तदुत्पादकशरीरादिकारणकलापस्य तदानीं व्यतिरेकेण तस्य नित्यत्वमुररीकुर्मः । एवम् ईश्वरेच्छाकृत्योरपि नित्यत्वम् (सि० च० १ पृ० १०) । परमात्मलक्षणं चेश्वरत्वम् । तच्च नित्यज्ञानाद्यधिकरणत्वम् (त० दी०) (सि० च० १ पृ० १०) (राम०)। अत्रादिशब्देनानन्दो गृह्यते। केचित्तु श्रुतिस्थानन्दपदं दुःखाभावपरम् इत्याहुः। परमात्मसत्त्वे प्रमाणम् अनुमानम्। तच्च क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद्घटवत् इति। क्षित्यादिमहाकार्यान्यथानुपपत्त्या स स्वीक्रियते (प्र० प्र०) । तदुक्तम् । कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ इति (कु० ५।१)। संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्। प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः (वै० सू० २।१।१८–१९)। तदर्थं चाह। क्षित्यङ्कुरादिकं कार्यं स्वर्गापूर्वादि नाम च। लिङ्गमीश्वरसद्भावे काणादाः संप्रचक्षते ॥ (त० व० आ० श्लो० ९७ पृ० १५५) । अधिकं तु न्यायकन्दल्याम् अनुमानचिन्तामण्यादौ च द्रष्टव्यम्। किंच सर्गादौ व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेवेश्वरसत्त्वे मानम्। यः सर्वज्ञः एकः स एव चास्माकमीश्वरः (न्या० म० ४ पृ० ५) (सि० च० १ पृ० ११)। अत्र द्यावाभूमी जनयन् देव एकः विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः इत्याद्या आगमा अपि प्रमाणत्वेनानुसंधेयाः। अत्र कार्योत्पादने मतभेदाः प्रदर्श्यन्ते। शरीरमन्तरेणैवेश्वरेण मन्त्रादिवत्कार्योत्पादनम् इति केचिन्नैयायिकाः संगिरन्ते। अत्र सूत्राणि ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्। न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः। तत्कारितत्वादहेतुः (गौ० ४।१।१९–२१) इत्यादीनि। शरीरहेत्वदृष्टाभावात्परमात्मा शरीररहित एवास्ति। अन्ये तु नैयायिका इत्थमाहुः। परमात्मा शरीरी । पुरुषादृष्टेन कान्ताशरीरस्येवास्मदीयादृष्टेन

तच्छरीरस्य (इच्छाप्रयुक्तस्य) जननसंभवात्। अत एव चतुर्भुजत्वादिश्रवणं संगच्छते इति। परमाणव एवेश्वरस्य शरीरमिति केचिदाहुः। आकाशमेव शरीरमित्यपरे मन्यन्ते। ईश्वरः सर्गादौ शरीरद्वयम् (प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धशरीरद्वयम्) परिगृह्य व्यवहरति इति परे जानन्ति। संसारिणामदृष्टवशादीश्वरस्य शरीरम् तच्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मम् इत्यन्ये ब्रुवन्ति। भूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरम् इत्यपरे मेनिरे। ईश्वरः शरीररहित एव। परं तु संसारपङ्कनिमग्नानज्ञानिन उद्दिधीर्षुर्लीलाविग्रहं दधाति इतीतरे प्रजल्पन्ति। जीवा एवेश्वरस्य शरीरम् इति रामानुजीयाः। अप्राकृतं सच्चिदानन्दाद्येव शरीरम् इति मतप्रवर्तकैकशिरोमणयो मध्वाचार्याः प्राहुः। क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोनुग्राहकश्च इति पातञ्जलाः संजगदिरे। [ख] शरीरनिरपेक्षज्ञानवान् (प्र० प्र०)। यथा स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः। यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते॥ (कु० स्त० १ श्लो० २)। परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परः। कारणं कारणानां च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम्॥ (ब्रह्मवै० पु० अध्याय २३)। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः (गीता० १५।१७)। ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते (भाग० १।२।११) इत्यादौ परमात्मा। [ग] नित्यज्ञानादिमान् (त० कौ०)। स च गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः (वात्स्या० ४।१।२१)। ईश्वर एक एव (त० सं०)। मायावादिवेदान्तिनस्तु मायावच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः स एव जीवानामुपास्यत्वेन देशितः इत्याहुः। कर्मैव इति मीमांसकाः समुपासते। वेदोक्तकर्मणः फलदातेश्वरः इति मीमांसकैकदेशिनः। आदिविद्वान् सिद्धः इति कापिलाः। लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रः इति महापाशुपताः। निरावरणः इति दिगम्बराः। यावदुक्तोपपन्नः (कर्ता) इति नैयायिकाः। शिवः इति शैवाः। पुरुषोत्तमः इति वैष्णवाः। पितामहः इति पौराणिकाः। यज्ञपुरुषः इति याज्ञिकाः। विशुद्धं चैतन्यम् इति मायावादिनः। ब्रह्मशब्दवाच्यः गुणपरिपूर्णः विष्णुः इति माध्वाः। द्विभुजः

कृष्णः इति वल्लभीयाः। परमेश्वरः इति पातञ्जलाः। बुद्धः सर्वज्ञो वा इति बौद्धाः। अर्हन्नित्यार्हताः। पराख्यः शब्द एव इति शाब्दिकाः। काल एव इति ज्योतिषज्ञाः। लोकव्यवहारसिद्ध एव परमात्मा इति चार्वाकाः। विश्वकर्मा इति कारव उपासते। तत्र निरीश्वरं न मन्यन्ते सांख्या आर्हताश्चार्वाकाश्च (कु० टी० १।२)। न्यायनये परमात्मन्यष्टौ गुणा वर्तन्ते। एकत्वसंख्या परममहत्परिमाणम् एकपृथक्त्वम् संयोगः विभागः बुद्धिः इच्छा प्रयत्नश्चेति (भा० प० श्लो० ३४)। अपरिमिता अप्राकृता ज्ञानानन्दादयो गुणाः परमात्मनि सन्ति इति माध्वा जगुः। परमात्मा गुणशून्य एव इति मायावादिनो मन्यन्ते।

परमापूर्वम्—(अपूर्वम्) [क] यत्र स्वर्गादिफलं प्रतिं दर्शपूर्णमासादिजन्यत्वेन जनकत्वम् तत्परमापूर्वम्। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः इत्यादौ प्रधानविधिबोधितं दर्शपूर्णमासात्मकयागद्वयजन्यमपूर्वम् (दि० गु० पृ० २३५) (चि० ४) (मू० म०)। [ख] कलिकापूर्वजन्यः स्वर्गादिफलसाधनमपूर्वविशेषः। अत्र परमापूर्वं वाच्यम् कलिकापूर्वाणि तु कल्प्यानि इति मीमांसकानां सिद्धान्तः (त० प्र० ख० ४ पृ० ११४)। कलिकापूर्वं प्रदर्शितं प्राक् (पृ० २१७)।

परमेश्वरः—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवर्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च (सर्व० सं० पृ० ३३३ पातञ्ज०)।

परस्परम्—अन्योन्यशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः (ल० म०)।

परस्मैपदम्—(तिङ्) [क] लः परस्मैपदम् (पा० १।४।९९)। अत्र व्युत्पत्तिः। परस्मै परोद्देशार्थफलकं पदम् इति (अलुक्समासः) (वाच०)। परस्मैपदं च तिप् तस् झि इत्यादि नवविधम्। [ख] क्यजन्तधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेन्वयबोधनक्षमं यादृशमाख्यातम् तत् परस्मैपदम्। यथा पुत्रीयतीत्यादौ परस्मैपदम् (तिप्)। घातिता घातितारौ इत्यादौ आत्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिः। अत्र पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्रयत्व-

लक्षणं बोध्यते न तु पुत्रीयते इत्यादौ । इच्छार्थस्य क्यचो निवेशादिति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ९८ टी०) । अत्र विशेषस्तु आत्मनेपदशब्दव्याख्यानावसर उक्तः इति नात्र कथ्यते ।

पराजयः—१ युद्धनिवृत्तिः । यथा रणात् पराजयते इत्यत्र धात्वर्थः । अत्र पञ्चम्यर्थो द्वेषः । तथा च रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमान् इत्येवं तत्र बोधः । कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वम् इति केचिद्वदन्ति । अत्रार्थे रणात्पराजयत इत्यत्र पञ्चम्यर्थो विशेष्यत्वम् । तच्च धात्वर्थैकदेशे बुद्धावन्वेति । तथा च रणधर्मिकस्वकृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववान् इत्याकारको बोधः इति । अत्रेदं बोध्यम् । शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थः इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्मत्वमेवेति (श० प्र० श्लो० ६८ टी० पृ० ८१) । २ असहिष्णुता । यथा कृष्णात्पराजयते शिशुपालः अध्ययनात्पराजयते बालः इत्यादौ पराजेरर्थः । असहिष्णुता च द्वेषविशेषः । अभिभवाशक्यत्वज्ञानं वा । अत्र पञ्चम्याः कर्मत्वमर्थः । श्रीकृष्णम् अध्ययनम् न सहते इति विवरणात् । आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः । तथा च कृष्णात्पराजयते शिशुपाल इत्यादौ श्रीकृष्णविषयकाभिभवाशक्यत्वज्ञानवान् शिशुपालः इति अध्ययनात्पराजयते बाल इत्यादौ तु अध्ययनविषयकाभिभवाशक्यत्वज्ञानवान्बालः इति क्रमेण बोधः (का० व्या० पृ० १०) ।

पराप्रकृतिः—विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा । विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३०९ सांख्य०) ।

परामर्शः—१ [क] व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः (भा० प० २ श्लो० ६९)। व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमित्यर्थः (मु० २ पृ० १३६) । अयं च परामर्शः अनुमितिकारणम् तृतीयं लिङ्गज्ञानमित्युच्यते । अत्रायं कार्यकारणभावः । तद्वत्ताज्ञानं प्रति तद्व्याप्यवत्ताज्ञानं कारणम् । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानं कारणम् इति यावत् (न्या० म० ४ पृ० ३३)।

अत्रेदमवधेयम् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति शाब्दपरामर्शानुरोधेन व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव (व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन) परामर्शस्यानुमितिकारणत्वमङ्गीकार्यम् । न तु मीमांसकमतमनुरुध्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वं स्वीकार्यम् इति (चि० २ पृ० ३४) (मु० २ पृ० १३७–१३८) (न्या० सि० दी० पृ० ४८) । अत्रेदमधिकं बोध्यम् । परामर्श एवानुमितौ कारणम् । न तु परामृश्यमानं लिङ्गम् । अतीतानागतधूमादिज्ञानेप्यनुमितिदर्शनात् । तदानीं लिङ्गाभावादनुमित्यनुपपत्तिः इति (चि० २ पृ० ४३–४४) (मु० २ पृ० १३५–१३६) । [ख] व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् । यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः इति ज्ञानम् (त० सं०) । अत्र विग्रहः । व्याप्तिविशिष्टं (व्याप्तिप्रकारकम्) यत् पक्षधर्मताज्ञानम् इति । तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषावगाहित्वमात्रं विवक्षितम् (दीधि० २ पृ० ५) (न्या० बो० २ पृ० १३) (त० दी० २ पृ० २०) । केचित्तु व्याप्तिविशिष्टं च पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानत्वं लभ्यते । पदार्थयोरभेदेपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेन्यत्र च द्वन्द्वदर्शनात् । विशिष्टपदस्य धर्मपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मतयोर्लाभात् इत्याहुः (दीधि० २ पृ० ४) । कर्मधारयश्च व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं च इति । अत्र विशिष्टपदस्य प्रकारतानिरूपकपरत्वात् पक्षधर्मताया ज्ञानम् इत्यत्र षष्ठ्या विषयत्वबोधनात् पक्षधर्मतापदस्य संबन्धार्थकत्वात् कर्मधारयसमासेन समस्यमानपदार्थयोरभेदसंसर्गलाभाच्च व्याप्तिप्रकारकाभिन्नं यत् पक्षसंबन्धविषयकज्ञानम् तत् परामर्शः इति लभ्यते (न्या० बो० २ पृ० १३) । अन्ये तु वैशिष्ट्यं विषयता । पक्षधर्मः पक्षसंबन्धी । तस्य भावः पक्षधर्मता । पक्षसंबन्ध इति यावत् । तस्या ज्ञानम् । व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः । पक्षधर्मताविषयिताविशिष्टे व्याप्तिविषयिताभाने तन्निरूपितविषयतयोरपि परंपरया निरूप्यनिरूपकभावः संबन्धो भासत इति व्याप्तिविषयता-

निरूपितसंबन्धविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपकज्ञानं लभ्यते । ज्ञानपदं निश्चयपरम् । व्याप्तिविषयतानिरूपितविषयता च व्याप्तिघटकपदार्थविषयतानिरूपिता बोध्या । तेन भ्रमप्रमासाधारण्यनिर्वाहः इति (वाक्य० २ पृ० १३) इत्याहुः । अत्र व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानम् इति सप्तमीतत्पुरुषाङ्गीकारे व्यभिचारिलिङ्गकानुमितौ धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वाभावेनाव्याप्तिः । अतः व्याप्तिविशिष्टपदस्य व्याप्तिविषयकेत्यर्थमवलम्ब्य ज्ञानान्तपदेन कर्मधारयोऽङ्गीकार्यः (नील० २ पृ० २०) (दीधि० २ पृ० ४) । अत्रेदं बोध्यम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः । तथाहि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यति । तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्यः इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति । तस्माच्च वह्निव्याप्यधूमवानयम् इति ज्ञानं भवति । स एव परामर्शः इत्युच्यते । तदनन्तरम् पर्वतोयं वह्निमान् इति ज्ञानं जायते । तदेवानुमितिः इति (मु० २ पृ० १३५) (त० भा० प्रमाण० पृ० ११) । परामर्शो द्विविधः पक्षे व्याप्यः इति पक्षप्रकारको व्याप्यविशेष्यकः पक्षो व्याप्यवान् इति पक्षविशेष्यको व्याप्यप्रकारकश्च । तत्राद्यो यथा पर्वते वह्निव्याप्यो धूमः इति ज्ञानम् । द्वितीयो यथा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति ज्ञानम् । अत्रेदं बोध्यम् । पक्षे व्याप्यः इति परामर्शात् पक्षे साध्यम् इत्याकारिकानुमितिरुत्पद्यते । पक्षो व्याप्यवान् इत्याकारकपरामर्शात्तु पक्षः साध्यवान् इत्याकारिकानुमितिरुत्पद्यते इति प्राञ्चो नैयायिका आहुः । नव्यनैयायिकास्तु द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवान् इत्याकारिका पक्षमुख्यविशेष्यिकैवानुमितिरुत्पद्यते इति प्राहुः (मु० २ पृ० १३६) । २ विवेचनम् । तच्च युक्त्या श्रुतार्थावधारणम् इति केचिदाहुः । ३ गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः (सां० प्र० भा० ४।१७) । यथा नोपदेशश्रवणेपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोचनवत् (सां० सू० अ० ४ सू० १७) इत्यादौ इति सांख्या आहुः ।

परार्थानुमानम्—(अनुमानम्) १ [क] न्यायप्रयोज्यानुमानम् (न्या० बो० २ पृ० १५) (चि० २ पृ० ७६) । यथा परसमवेतानुमितिकरणं लिङ्गपरामर्शः परार्थानुमानम् । अत्र परस्य मध्यस्थस्यार्थः प्रयोजनं साध्यानुमितिरूपं मध्यस्थसंशयनिवृत्तिरूपं वा यस्मात् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (नील० २ पृ० २१) । [ख] येन परं प्रतिपादयति तत् परार्थानुमानम् इति (न्या० बि० परि० २ पृ० २१) । [ग] पञ्चावयवेनैव वाक्येन संशयितविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां परेषां निश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानं विज्ञेयम् । अथावयवाः पुनः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसंधानप्रत्याम्नायाः इति (प्रशस्त० २ पृ० २८) । २ पञ्चावयववाक्यम् (नील० २ पृ० २२) । तथा चोक्तम् । परार्थानुमानं शब्दात्मकम् । स्वार्थानुमानं तु ज्ञानात्मकम् (न्यायबिन्दु० टी० प० २ पृ० २१) । अयं भावः । तस्य शब्दात्मकत्वेपि अनुमानविषयत्वेन अविनाभावोपनायकत्वेन वानुमानत्वम् गौणम् इति विज्ञेयम् । परार्थानुमानप्रयोजके पञ्चावयववाक्ये परार्थानुमानशब्दस्यौपचारिकः प्रयोगः इति (नील० २ पृ० २२) । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोप्यग्निं वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिपद्यते (त० सं०) । यथा यत्तु कश्चित्स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयवोपेतमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् (त० भा० २ प्रमाण० पृ० ११) (त० सं०) इत्यादौ पर्वतोग्निमान् धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान्स सोग्निमान्यथा महानसः तथा चायम् तस्मात्तथा इति पञ्चावयववाक्यं (प्रतिज्ञादिसमुदायः) परार्थानुमानम् (त० सं०) (नील० २ पृ० २२) । अत्र परस्य प्रतिवादिनोर्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्येति केचित् ।

परावरणम्—शूर्पेण तण्डुलानां कणेभ्यो विवेचनम् (जै० न्या० अ० ५ पा० २ अधि० ७) ।

परि—(अव्ययम्) १ समन्ततो भावः । यथा परिभ्रमति इति । २ व्याप्तिः । यथा परिणतः इति । ३ दोषकथनम् । यथा परिवादः इति । ४ भूषणम् । यथा परिष्करोति इति । ५ आश्लेषः । यथा परिष्वजते इति ।

६ पूजनम् । यथा परिचरति इति । ७ वर्जनम् । यथा परि त्रिगर्तात् इति । ८ मर्यादा । यथा परिच्छिद्यते वासः इति । ९ आच्छादनम् । यथा परिदेवनम् इत्यादौ (गण० टी०) । १० व्याधिः । ११ शेषः । १२ उपरमः । १३ संतोषः । १४ संतोषभाषणम् इत्यादि (वाच०)। अस्य परि इत्यव्ययस्यार्थविशेषेणोपसर्गत्वं कर्मप्रवचनीयत्वं च यथायथं ज्ञेयम् । अस्यार्थविशेषद्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यपि विज्ञेयम् ।

परिचयः—१ ज्ञातस्य पौनःपुन्येन ज्ञानम् (वाच०) । २ सर्वतश्चयनम् इति काव्यज्ञा आहुः (माघ० २।७५) ।

परिचायकम्—१ तदघटकत्वे सत्यर्थविशेषज्ञापकम् । यथा शब्दगुणकत्व-रूपाकाशलक्षणे गुणः परिचायकः । यथा वा तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपित-विषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपे हेत्वाभासलक्षणे तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वं विषयितानां परिचायकम् (ग० हेत्वा० सामान्यनि० पृ० ३१) । २ उपलक्षणम् इति केचिद्वदन्ति ।

परिच्छित्तिः—अनुभवः (कु० टी० ४।५) ।

परिच्छेदः—१ ज्ञानम् (चि० २) । यथा वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तपरिच्छेदः इत्यादौ । २ अवधारणम् । ३ अवधिः । ४ सीमा । ५ परिमाणम् । ६ ग्रन्थस्य संधिविशेषः । अत्रोच्यते । सर्गवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम् ॥ स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकं च ग्रन्थसंधयः इति (त्रिकाण्ड०) । एवमन्येपि पाद लम्बुक तरङ्ग स्तबक प्रपाठक इत्या-दयोपि यथायथं ग्रन्थसंधय ऊह्याः । तत्र काव्ये सर्गः । कोशे वर्गः । अलंकारे परिच्छेदोच्छ्वासौ । कथायामुद्घातः । संहितापुराणादावध्यायः । नाटकेङ्कः । तन्त्रे पटलम् । ब्राह्मणे काण्डम् । इतिहासे पर्व । भाष्ये आह्निकम् इति (वाच०) ।

परिणामः—१ जीर्णता (पाकः) (सि० च०) (नील०) । यथा भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम् तेजः (त० सं०) इत्यादौ । २ सांख्याः पातञ्जलाश्च परिणामो नाम अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरो

त्पत्तिरिति (वात्स्या० ३।२।१६)। परिणामस्त्रिविधः प्रसिद्धः। धर्मलक्षणावस्थाभेदात् (सर्व० सं० पृ० ३५३ पात०)। अथवा सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरोत्पत्तिः (प्रादुर्भावः)। यथा पयसः परिणामो दधि इति (गौ० वृ० ३।२।१६) (वात्स्या० ३।२।१६)। विद्यमानस्य क्षीरस्य पूर्वरसतिरोभावोऽम्लरसात्मकगुणान्तरस्याविर्भावात् इति (गौ० वृ० ३।२।१६)। नैयायिकास्तु अत्र परिणामो विनाश एव इत्याहुः। यद्वा प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः। अत्र अन्यथाभावश्च प्रकृत्युच्छेदेन प्रकृतेर्गुणान्तराधानेन वा। यथा मृदादेर्घटादिरूपेण काष्ठादेर्भस्मादिना (वाच०)। यथा परिणामतापसंस्कारदुःखैः० (पात० पाद० २ सू० १५) परिणामतः सलिलवत् (सां० का० १६) इत्यादौ इत्याहुः। यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूमिविकारानासाद्य नारिकेलतालीविल्वचिरविल्वतिन्दुकामलककपित्थफलरसतया परिणामात् मधुराम्लतिक्तकटुकषायतया विकल्पते एवम् एकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्तयन्ति (सांख्य० कौ० श्लो० १६)। मायावादिनो वेदान्तिनस्तु पूर्वरूपपरित्यागे सति नानाकारप्रतिभासः। यथा क्षीरस्य दधिप्रतिभासः इत्याहुः। मायावादिमतेऽत्रायं विवेको ज्ञेयः। परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः। विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः इति (वेदा० प० परि० १ पृ० २२)। ३ शेषः (अन्त्यावस्था)। यथा परिणामेऽमृतोपमम् (गीता० अ० १८ श्लो० ३७) इत्यादौ। ४ अर्थालंकारविशेषः इत्यालंकारिका आहुः।

परिनिष्ठा—१ अनन्यवृत्तित्वम्। २ पर्यवसानम् (सांख्य० भाष्य० १।६८)। यथा पारंपर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठा० (सां० सू० अ० १ सू० ६८) इत्यादौ।

परिनिष्ठितत्वम्—अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति। वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येति (शब्दे० शे० पृ० ६९)

परिपाकः—१ परिणामवदस्यार्थोनुसंधेयः (वाच०) । २ वासनायाश्च स्वकार्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः (सर्वं० सं० पृ० ३८ बौद्ध०)।

परिभाषा—१ आधुनिकसंकेतः (ग० शक्ति०) (वै० वि० ७।२।२०)। यथा शाब्दिकमते वृद्धिपदस्याकारैकारौकारेषु पाणिनिसंकेतः । २ [क] अनियमे नियमकारिणी परिभाषा । [ख] परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते । यथा यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् इत्यादौ ।

परिमण्डलम्—१ परमाणुपरिमाणम् । २ परिमाणविशिष्टः परमाणुः (वै० वि० ७।१।२०) । तच्च परिमण्डलं नित्यम् (वै० ७।१।२०) । ३ वर्तुलाकारः इति काव्यज्ञा आहुः ।

परिमाणम्—(गुणः) [क] परिमाणत्वजातिमत् । तच्च नवसु द्रव्येषु वर्तते (त० सं०) । तत्राकाशादिषु चतुर्षु परममहत्त्वम् । परमाणुषु परमाणुत्वम् । द्व्यणुके अणुत्वम् । अतोन्येषु महत्त्वं दीर्घत्वं च । ह्रस्वत्वं चाणुत्वसमानाधिकरणम् । तत्राणुपरिमाणं परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति । तत्रापि परमाणावणुपरिमाणं परमम् । विभुचतुष्टये महत्परिमाणं परमम् । त्रसरेण्वादिमहावयविपर्यन्तद्रव्येषु अवान्तरजन्यमहत्परिमाणम् (वै० वि० ७।१।८) । परिमाणं च मानव्यवहारासाधारणकारणम् (वै० वि० ७।१।८) । यथा शतयोजनश्चन्द्रः इति ज्योतिःशास्त्रोक्तं परिमाणम् (त० प्र० ४ पृ० २९) । मानव्यवहारश्च हस्तवितस्त्यादिव्यवहारः न तु पलसंख्यादिव्यवहारः (वै० उ० ७।१।८)। किंच मानं परिमितिः तस्य यो व्यवहारः इदं महत् इदमणु इत्याद्यात्मकश्च (सि० च० १ पृ० १७) । किंच मानव्यवहारः अणुत्वादिर्गुणः इति व्यवहारः (वाक्य० १ पृ० ७) । [ख] यवाङ्गुलप्रस्थादिभिः गुञ्जादिभिश्च द्रव्यस्य परिच्छेदः । अत्रोच्यते । जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञम् । तदष्टकं लिक्षा । तत्रयं राजसर्षपः । तत्रयं गौरसर्षपः । ते षट् यवः । तत्रयं कृष्णलः । तत्पञ्चकं माषः । तद्द्वादशकमक्षार्धम् । स चतुर्माषकं सुवर्णः । तच्चतुःसौवर्णिको निष्कः इति । द्वे कृष्णले रूप्यमाषकः । ते षोडश धरणम् इति । ताम्रिकः कार्षापणः पणः इति (विष्णुस्मृतिः)

(वाच०) । मनुयाज्ञवल्क्यादयस्तु प्रकारान्तरेण परिमाणगणनं चक्रिरे । तत्राङ्गुलादिपरिमाणमेव वैशेषिकमते गुणविशेषत्वेन चतुर्विधत्वेन च प्रतिपादितम् न तु गुञ्जादिपरिमाणम् इति तारानाथतर्कवाचस्पतिराह । परिमाणं द्विविधम् । महत्त्वम् अणुत्वं च (त० व०) । प्रकारान्तरेण तच्चतुर्विधम् । अणु महत् दीर्घम् ह्रस्वं च (प्रशस्त०) (त० सं०) (मु० गु०) । तत्र अणुह्रस्वपरिमाणे परमाणुद्व्यणुकयोः । महद्दीर्घ-परिमाणे त्र्यणुकचतुरणुकादौ (प्र० प्र०) । चतुर्विधमपि प्रत्येकं द्विवि-धम् परमं मध्यमं चेति । तत्र परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुमनसोस्तिष्ठतः । मध्यमाणुत्वमध्यमह्रस्वत्वे द्व्यणुके तिष्ठतः । परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे गग-नादौ तिष्ठतः । मध्यममहत्त्वमध्यमदीर्घत्वे घटादौ तिष्ठतः इति (सि० च १ पृ० १७) । पुनश्च चतुर्विधमपि परिमाणं द्विविधम् । नित्यम् अनित्यं च । तत्र नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । तच्च अनित्यम् आश्रयनाशान्नश्यति (वै० ७।१।१८–१९) (प्रशस्त०) । अनित्यं त्रिविधम् । संख्याजन्यम् परिमाणजन्यम् प्रचयजन्यं च । तत्राद्यम् परमाणुद्वित्वजन्यं द्व्यणुके । द्व्यणुकबहुत्वजन्यं च त्र्यणुके । द्वितीयम् कपालपरिमाणजन्यं घटपरिमाणम् । तृतीयम् तूलावयवसंयोगजन्यं तूलपिण्डपरिमाणम् (वै० ७।१।८–२५) (भा० प० श्लो० ११०–११४) (प्रशस्त०) (सि० च० १ पृ० २१) (त० कौ०) । अयं तूलावयवसंयोगश्च शिथिल इत्युच्यते (भा० प० श्लो० ११३) । अत्रायं संग्रहः । परिमाणं चतुर्विधम् । अणु महत् दीर्घम् ह्रस्वं च । तत्र महत् द्विविधम् । नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यम् त्र्यणुका-दावेव । तथा अण्वपि द्विविधम् । नित्यम् अनित्यं च । परमाणुमनःसु पारिमाण्डल्यं नित्यम् । अनित्यं द्व्यणुक एव । कुवलामलकबिल्वादिषु महत्स्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोणुव्यवहारः । दीर्घत्वह्रस्वत्वे तुल्याद्यमहत्त्वाणुत्वैकार्थसमवेते । समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि तत्प्र-कर्षभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वव्यवहारः । अनित्यं चतुर्विधमपि संख्या-परिमाणप्रचययोनि । तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्व्यणुकेषु बहुत्वसंख्या

तैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति। बहुभिर्महद्भिरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वम्। समानसंख्यैरारब्धेतिशयदर्शनात्। प्रचयस्तु तूलपिण्डयोर्वर्तमानः पिण्डारम्भकप्रशिथिलसंयोगापेक्ष इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा द्वितूलके महत्त्वमारभते न बहुत्वमहत्त्वानि। समानसंख्यापरिमाणैरारब्धेतिशयदर्शनात्। द्वित्वसंख्या चाण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुके अणुत्वमारभते। महत्त्ववत् त्र्यणुकादौ कारणबहुत्वमहत्त्वसमानजातीयप्रचयेभ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः। अणुत्ववत् द्व्यणुके द्वित्वसंख्यातो ह्रस्वत्वस्योत्पत्तिः। एतच्चतुर्विधमपि परिमाणमुत्पद्य स्वाधारविनाशादेव विनश्यति इति (प्रशस्त० पृ० १६)। उपस्कारेप्युक्तम्। परिमाणं चतुर्विधम्। महत्त्वम् अणुत्वम् दीर्घत्वम् ह्रस्वत्वं च। तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी। परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी। अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्व्यणुकवर्तिनी। त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तमवान्तरमहत्त्वावान्तरदीर्घत्वे। एवं च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति। बिल्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदिक्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः। भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः। आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले। बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके। स च गौणमुख्योभयभागित्वात् भक्तिपदवाच्यः। अत्र दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्तेते इत्येके। परिमाणे एव ते न भवतः इत्यपरे। किंतु अणुत्वमहत्त्वे द्वे एव परिमाणे न तु चतुर्धा इति सांख्या वेदान्तिनश्चाहुः (वै० उ० ७।१।८)। इदानीं परिमाणकारणानि परिसंचष्टे कारणबहुत्वाच्च (वै० ७।१।९)। तत्र कारणबहुत्वं केवलं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति। महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणे अभावात्। अत्रेदं ज्ञेयम्। तच्च बहुत्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यम्। तद्बुद्धेरनेकविषयत्वेप्यदृष्टविशेषोपग्रहो नियामकः इति (वै० उ० ७।१।९)। एवम् परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुके परिमाणोत्पादकम्। द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणम्। बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात्। यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्डान्तरारम्भस्तत्र

परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणम्। बहुत्वस्याभावात्। महत्त्वस्य सत्त्वेपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। एवं च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणम् तदा न दोषः। तदुक्तम् द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा इति (वै० उ० ७।१।९)।

परिवित्तिः—दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे सति। परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥ (मिताक्षरा अ० १ श्लो० २२३)।

परिवृत्तिसहः—(शब्दः) यौगिकः शब्दविशेषः। अत्र व्युत्पत्तिः परिवृत्तिं परावृत्तिम् सहते इति परिवृत्तिसहः। सहधातोरच्प्रत्ययः। अयं च पर्यायपरिवृत्तिसहः इत्यप्युच्यते। परिवृत्तिसहत्वं च समानार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वम्। स च पूर्वोत्तरपदयोः परावृत्त्या योगलभ्यार्थं बोधयतीति तस्य तथात्वम्। स च त्रिविधः। पूर्वपदपरिवृत्तिसहः उत्तरपदपरिवृत्तिसहः उभयपदपरिवृत्तिसहश्च। तत्राद्यः जलधि दिनकर इत्यादिशब्दः। द्वितीयः वडवानलादिशब्दः। तृतीयः स्वस्वामिभावसंबन्धरूपेर्थे भूपालादिशब्दः। तत्र जलधिशब्दे जलपदस्थाने तोयादिपदस्य दिनकरशब्दे च दिनपदस्थाने दिवसादिपदस्य प्रक्षेपेण समानार्थप्रतीतेः जल दिन इति पूर्वपदमेव पर्यायपरिवर्तनं क्षमते न तु धि कर इत्युत्तरपदम्। तत्स्थान आधारादिपदप्रक्षेपे जलाधारदिनजनकेत्यादिपदात् समुद्रसूर्याद्यर्थाप्रतीतेः। वडवानलशब्दे चानलपदस्थानेग्न्यादिपदप्रक्षेपेण समानार्थप्रतीतेरनल इत्युत्तरपदमेव परिवर्तनं क्षमते न तु वडवेति पूर्वपदम्। वडवापदस्थानेश्वादिपदप्रक्षेपे अश्वानल हयानल इत्यादिपदात्तादृशार्थाप्रतीतेः। भूपालपदे च तादृशसंबन्धस्य भूपालादिपदादिव पृथ्वीभृत् महीपति इत्यादिपदादपि बोधनेन समानार्थप्रतीतेस्तस्योभयपदपरिवृत्तिसहत्वं संगच्छते। तथा चोक्तं हेमचन्द्रेण वार्ध्यादिषु पदे पूर्वे वाडवाग्न्यादिषूत्तरे। द्वयेपि भूभृदाद्येषु पर्यायपरिवर्तनम्॥ एवं परावृत्तिसहा योगाः स्युरिति यौगिकाः। मिश्राः पुनः परावृत्त्यसहा गीर्वाणसंनिभाः॥ इति (वाच०)। उभयपदपरिवृत्त्यसहं तु एतन्त्रितयलक्षणभिन्नं रूढमेव। तद्यथा गीर्वाणादिपदम्

(काव्यप्र० उल्ला० ७) । अत्र गीः वाण एते उभे अपि पदे वचो बाण इति परावर्तनं न क्षमेते इति तस्य तथात्वम् । अत्र गीःपदस्थाने वच इति पदस्य वाणपदस्थाने च बवयोरभेदात् बाणपदस्य प्रक्षेपे गीर्वाणपदाद्देवतार्थस्येव वचोबाणपदात्तादृशार्थाप्रतीतेः । प्रत्युत वाक्शर-रूपार्थप्रतीतेश्च इति ।

परिवेत्ता—(परिवित्तिशब्दे दृश्यम्) ।

परिशेषः—[क] प्रसक्तस्य प्रतिषेधेन्यत्राप्रसङ्गात्परिशिष्यमाणे संप्रत्ययः (सि० च० १ पृ० ९) । यथा परिशेषानुमानमित्यादौ । तथाहि । शब्दोष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति समवायिकारण-कत्वात् यन्नैवम् तन्नैवम् यथा रूपम् इति परिशेषानुमानम् (सि० च० १ पृ० ९) । अत्र परिशेषपदार्थस्य समन्वयमित्थं वर्णयन्ति । प्रस-क्तस्य अष्टद्रव्याश्रितत्वस्य प्रतिषेधे अभावे अन्यत्र द्रव्यादन्यत्र रूपादौ अप्रसङ्गात् प्राप्त्यभावात् परिशिष्यमाणे आकाशे संप्रत्ययः शब्दस्य संबन्धः इति । [ख] प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः । स द्विविधः विधिमुखः निषेधमुखश्च । तत्राद्यो यथा चैत्रमैत्रयोरयं चैत्रः इत्युक्ते अन्यस्मिन्मैत्रप्रमा । द्वितीयो यथा नायं चैत्रः इत्युक्ते तस्मिन्मैत्र-प्रमा । इयमनुमानजन्या । अत्र प्रयोगः विमतो मैत्रः चैत्रमैत्रयो-रन्यतरत्वे सति अचैत्रत्वात् व्यतिरेकेण चैत्रवत् इति (प्र० च० परि० १ पृ० ४४) ।

परिशेषानुमानम्—[क] तदितरविशेषाभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः (राम० १ मङ्गल० पृ० ५) । [ख] विशेषाभावसहकृत-सामान्यहेतुकानुमानम् । यथा अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वात् इत्यनुमानम् (राम०) (दि० १ मङ्गल० पृ० ४) । अत्र लक्षण-समन्वयः क्रियते । तस्मात् समाप्तिरूपात्फलात् इतरो विशेषः स्वर्गादि-रूपं फलम् तस्याभाववत्त्वे जनकतासंबन्धेन स्वर्गादिफलस्याभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वम् फलवत्त्वम् इति ।

परिषत्—जातिविशिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना सभा (न्या० वा० १।१।१४ पृ० ७९)। धर्मज्ञास्तु दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत्। त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत्॥ (मनु० १२।११०) इत्यादौ इत्याहुः।

परिसंख्या—(विधिः) [क] सर्वत्र प्राप्तस्य क्वचिद्विधिः। तदुक्तं भट्टपादैः। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते इति (न्या० म० ४ पृ० २८)। तदर्थश्च यत्रोद्देश्ये यस्य विधानम् तदन्यस्मिन्नपि तत्संबन्धस्य तस्मिन्वा तदन्यसंबन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसक्तौ इति। यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इति। अत्र सर्वेषां पञ्चनखानां भक्षणे प्राप्ते पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्याः न त्वन्ये इति विधीयते (नियम्यते) (त० प्र० ४ पृ० १०८) (सि० च० पृ० ३३)। पञ्चपञ्चनखातिरिक्ताभक्षणं विधीयते इति तात्पर्यम्। पञ्चनखास्तु शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः इति (सि० च० पृ० ३३) (त० प्र० ४ पृ० १०८)। केचिदत्रैवमाहुः। ऋतौ भार्यामुपेयादित्यत्रापि परिसंख्यैव। तत्र ऋतुकाल एव भार्यागमनं विधीयते। ऋत्वतिरिक्तकाले भार्यागमनस्य निषेधात् इति। वस्तुतस्तु तत्र ऋतुकाले भार्यागमनं कर्तव्यमेव इति बोधान्नियमविधिरेव इति। अत्रायं भावः। ऋतावुपेयात्स्वां भार्यामन्यथा भ्रूणहा भवेत् इत्यादिनिन्दार्थवादबलात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्वव्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वं कल्प्यते इति (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५९)। [ख] अन्ययोगव्यवच्छेदः। यथा पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादौ लिङा परिसंख्या बोध्यते। अत्रत्यलिङा प्रत्यवायहेतुत्वं प्रत्याय्यते। प्राथमिकपञ्चपदेन लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नोर्थो बोध्यते। सा परिसंख्या च पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीत इत्याकारैव। तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुः इत्येव तत्र वाक्यार्थः। अत्र शशादिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीत इत्याकारा परिसंख्या न भवति। पञ्चनखभिन्नस्यौदनादेर्भोजनस्य निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात् इति। अत्रायं भावः। श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशां-

स्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥ इति मनुवचने (अ० ५ श्लो० १८) पञ्चनखेष्विति निर्धारणसप्तम्या शल्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतुत्वम् इत्यर्थे क्लृप्तत्वात् इति (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५९)। एवम् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादावपि लिङः परिसंख्यैवार्थः । तेनात्रापि याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनार्जनं प्रत्यवायहेतुः इति वाक्यार्थः । न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणां धनार्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्य स्फुटत्वात् इति बोध्यम् (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १५९)। अत्राहुः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यत्र नियमविधिरेव । तथाहि यत्र क्रियायां विकल्पेन कारकान्वयः स नियमः । यथा धनार्जने याजनप्रतिग्रहाभ्यामेकस्यार्जनस्यासंभवादेकस्यां धनार्जनक्रियायां याजनादीनां मिलितानामन्वयस्यासंभावितत्या विकल्पेनैवान्वयः । शशकादिमांसनिर्मितस्यैकस्य पिण्डस्य संभवात् भक्षणक्रियायां मिलितानामन्वयसंभवः इति परिसंख्येति भेदः इति (त० प्र० ४ पृ० १०८)। शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृतस्तु अत्र याजनाद्यैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति न नियमविधिः । याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः इत्याहुः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १६०)। [ग] उभयोर्युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव । शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मोथ पञ्चमः ॥ (लौ० भा० पृ० ४२) इति । परिसंख्या द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी च । तत्राद्या अत्र ह्येवावयन्ति (श्रुतिः) इति । तदर्थश्च अत्र प्रकृते अवयन्ति अवजानन्ति गायन्तीति यावत् (लौ० भा० टी० पृ० ४२)। अत्रैवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तिरभिधीयते इति अस्याः परिसंख्यायाः श्रौतीत्वम् इति विज्ञेयम् (लौ० भा० पृ० ४१)। द्वितीया पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इति (लौ० भा० पृ० ४१) (म० प्र० ४ पृ० ६२)। इदं हि वाक्यं पञ्चानां पञ्चनखानां सेधागोधादीनां च न भक्षणविधायकम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि तेषां भक्षणनियमपरम् । तेषां च तदितरपञ्चनखानां च भक्षणस्य युगपदपि रागतः

प्राप्ततया पक्षे अप्राप्त्यभावात्। किंतु लक्षणया पञ्चेतरपञ्चनखानां श्वाविधादीनां भक्षणनिवृत्तिपरम् इति भवति परिसंख्या (म० प्र० पृ० ६१-६२) (लौ० भा० ४ पृ० ४१)। अयं भावः। दोषत्रयवती परिसंख्या भवति। दोषत्रयं च श्रुतहानिः अश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति। श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात् अश्रुतायाः पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात् रागतः प्राप्तस्य पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणस्य बाधनाच्च (म० प्र० ४ पृ० ६२) (लौ० भा० पृ० ४१)। केचित्तु इतरव्यवच्छेदस्य आर्थत्वशाब्दत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। तथाहि। याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादौ वित्तार्जन उपायत्रयसंबन्धस्य शब्दात्प्रतीतौ कृष्यादीनामनन्वयोर्थात्सिद्ध्यति। येषामेकान्वये अपरानन्वयः तेषां समुच्चयासंभवात् तत्रेतरोपायव्युदासे शब्दतात्पर्यं कल्प्यते। परंतु धूमोस्तीति वाक्ये वह्नेरिव तस्यार्थत्वम्। परिसंख्यायां तु भक्षणक्रियायां पञ्चानामप्यन्वयसंभवादितरपञ्चनखव्युदासो नार्थः। तत्र पञ्चानामपि समुच्चयसंभवात्। किंतु शाब्दः। एवं च भक्ष्यपञ्चनखपदयोर्विरोधिलक्षणया पञ्चेतरपञ्चनखा न भक्ष्याः इति वाक्यार्थः। तथा च उपस्थितपदार्थपरित्यागात् अनुपस्थितपदार्थकल्पनात् अभावविधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसंख्या इत्याहुः (त० प्र० ख० ४ पृ० १०९)। [घ] प्रसञ्जकप्रवृत्तिविरोधिविधिः। यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते (तै० सं० ५।१।२)। तथाहि। इमामित्यादिमन्त्रस्य रशनामात्रग्रहणप्रकाशकतया अश्वरशनादान इव गर्दभरशनाया आदानेपि मन्त्रस्य विनियोगो लिङ्गाद्रम्यते। तथा च तदादानकालेपि तन्मन्त्रपाठप्रवृत्त्या तत्रापि तन्मन्त्रसंबन्धः स्यात्। एतस्माच्च विधितः प्रथममश्वरशनाग्रहणे एतन्मन्त्रविनियोगलाभे निराकाङ्क्षतया गर्दभरशनाग्रहणे न तद्विनियोगलाभ इति एतद्विधेर्विधेयस्येतरोद्देश्यसंबन्धप्रसञ्जकप्रवृत्तिविरोधिता इति (वाच०)।

परीक्षकः—[क] नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयं प्राप्तः। परीक्षकस्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हतीति (वात्स्या० १।१।२५)। यथा

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यम् स दृष्टान्तः (गौ० १।१।२५) इत्यादौ गौतमकणादौ मुनी परीक्षकौ। [ख] शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः (प्रतिपादकः) (गौ० वृ० १।१।२५)। व्यवहारादौ दिव्यभेदपरीक्षाकारकः परीक्षकः इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः (वाच०)।

परीक्षा—१ [क] लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वा इति प्रमाणैरवधारणम्। इयं च शास्त्रस्य प्रवृत्तिः (वात्स्या० १।१।२) (त० कौ०)। प्रमाणादीनां षोडशानां पदार्थानां तत्त्वज्ञानार्थं परीक्षा कर्तव्या (त० भा० पृ० १)। [ख] यथावल्लक्षितस्यैतल्लक्षणमुपपद्यते न वा इति विचारः (त० भा० पृ० १)। [ग] उद्देशलक्षणयोरुपपत्त्यनुपपत्त्यन्यतरफलको विचारः (त० कौ० पृ० २१)। [घ] लक्षणस्य सदसद्विचारः (प्र० प्र०)। यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वमुपपद्यते न वा इति विचारः। २ प्रमाणतर्काभ्यां वस्तुतत्त्वावधारणम्।

परोक्षत्वम्—१ साक्षात्कारभिन्नज्ञानत्वम् (चि० १) (म० प्र० १) (ग० शक्ति० टी० पृ० ११७)। यथा अनुमित्यादीनां ज्ञानानां परोक्षत्वम्। प्रत्यक्षज्ञानभिन्नज्ञानत्वम् इति तु वयं ब्रूमः। अत्रायं सिद्धान्तः परोक्षज्ञानमनाहार्यमेव निश्चयश्च इति (ग० हेत्वा० सामा०) (सत्प्र०)। अत्र अक्ष्णः परम् इति व्युत्पत्तिः। परोक्षे लिडिति निपातनात्साधुत्वम् (सि० कौ० पृ० ६९) २ परोक्षज्ञानविषयत्वम्। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नेः परोक्षत्वम्। ३ वक्तुः साक्षात्काराविषयत्वम् (ग० व्यु० ल० पृ० १३९)। यथा बभूव योगी किल कार्तवीर्यः (रघु० स० ६ श्लो० ३८) इत्यादौ लिटोर्थः परोक्षत्वम्। वक्तृभिन्नकर्तृकत्वमेव परोक्षत्वम् इति केचिदाहुः (ग० व्यु० ल० पृ० १३९)। शाब्दिकास्तु साक्षात्करोमि इत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम् इत्याहुः। साक्षात्करोमि इत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वम् इत्यर्थः। तेन पपाचेत्यादौ प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमक्षुण्णम् इति न तदनुपपत्तिः इति (वै० सा० द० लका० पृ० १२३–१२४)।

परोपकारः—स्वभिन्नस्य साधुवृत्तस्य हितसंपादनम् । यथा परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् इत्यादौ । यथा वा परोपकाराय सतां विभूतयः इत्यादौ च ।

पर्यग्निकरणम्—दर्भज्वालया त्रिःप्रदक्षिणीकरणम् (जै० न्या० अ० ३ पा० ६ अधि० ७) ।

पर्यनुयोगः—दूषणार्थं जिज्ञासा । यथा एतेनास्यापि पर्यनुयोगस्यानवकाशः (दायभागः) इत्यादौ ।

पर्यनुयोज्यः—निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः (वात्स्या० ५।२।२१) । निग्रहस्थानं प्राप्तोसि इत्यनुयोज्यः इति यावत् ।

पर्यनुयोज्योपेक्षणम्—(निग्रहस्थानम्) [क] निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् (गौ० ५।२।२१) । पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणम् निग्रहस्थानं प्राप्तोसि इत्यननुयोगः । एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम् । न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति (वात्स्या० ५।२।२१) । [ख] निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनम् । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपात एकतरोद्भावनम् तत्र न पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । अवसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्त्वात् । ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यम् । स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वात् इति चेत् सत्यम् । मध्यस्थेनैवेदमुद्भाव्यम् । वादे च स्वयमुद्भावनेप्यदोषः (गौ० वृ० ५।२।२१) । [ग] उद्भावनार्हपरकीयनिग्रहस्थानानुद्भावनम् (नील० पृ० ४६) ।

पर्यन्तत्वम्—तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्संनिकृष्टत्वम् । यथा नदीं यावन्मम पुरम् इत्यादौ यावदर्थो मर्यादा । अत्र नदीपर्यन्तं मत्पुरम् इति बोधः (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० ११७) ।

पर्यवसितम्—१ पूर्वापरालोचनेनावधारितोर्थः (वाच०) । यथा इति पर्यवसितो वायुः इत्यादौ (मु० १ वायु० पृ० ८५) । अत्र पर्यवसानं च तत्तदर्थावधारणम् शेषावधिश्च इति (वाच०) । २ निष्कृष्टार्थः ।

पर्याप्तिः—(संबन्धः) अयमेको घटः अयमेको घटः इमौ द्वौ इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा घटपटयो रूपगन्धाविस्यादौ द्वित्वपर्याप्तिः (ग० व्यु० का० १) (दीधि० अवच्छे० निरु० प० १) । तदर्थश्च अयमेको घटः अयमेको घटः इति नानैकत्वावगाहिन्या अपेक्षाबुद्ध्या जन्यः इमौ द्वौ इत्याकारकप्रतीतिप्रमाणकः द्वित्वस्वरूपसंबन्धविशेषः । द्वित्व एव पर्याप्तिसंबन्धता स्वीक्रियते इति (कृष्ण०) । अत्रायमर्थः । द्वित्वत्रित्वादिकं पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्र्यादिष्वेव वर्तते न प्रत्येकस्मिन् । समवायेन तु प्रत्येकवृत्ति । प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वम् इति नियमस्तु समवायादिनैव न पर्याप्तिसंबन्धेन इति बोध्यम् । पर्याप्तिसंबन्धश्च विशिष्टबुद्धिनियामकः संबन्धः । समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेपि चत्वारो गुणाः इति प्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिसत्त्वनियामकोपि तादृशः संबन्धः इति जगदीश आह (वाच०) । पर्याप्तिर्द्विविधा । अर्धपर्याप्तिः पूर्णपर्याप्तिश्च । तत्र प्रथमा यत्राधिकस्य निरासार्थं या पर्याप्तिर्निवेश्यते सा अर्धपर्याप्तिः । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्नित्वनिष्ठा पर्याप्तिः । तथाहि । साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपे. व्याप्यलक्षणे साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावः पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले महानसीयवह्न्यभाववारणाय विवक्षणीयः । एवमपि संबन्धादिभेदेनावच्छेदकताभेदान्महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतापर्याप्तेः · साध्यतावच्छेदकवह्नित्वेपि सत्त्वेन तद्वारणासंभवः । अतः साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यनेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वम् इति विवक्षणीयम् । तेन महानसीयत्वरूपाधिकधर्मव्युदासः इति । द्वितीया तु यत्र च न्यूननिवारणार्थं या पर्याप्तिर्निवेश्यते सा पूर्णपर्याप्तिः। यथा पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वनिष्ठा पर्याप्तिः । अत्रेदं बोध्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारिताशाल्यनुमितित्वव्यापक-

प्रतिबध्यतेत्यादिगादाधरीयहेत्वाभासलक्षणे पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यत्र पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितेरपि तादृशानुमितित्वापत्त्या तत्रत्यबाधेव्याप्ति-वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताक-प्रकारताकपक्षविशेष्यकानुमितित्वव्यापकत्वम् इति विवक्षणे च उभयं प्रत्येकानतिरिक्तम् इति न्यायेन शुद्धवह्नित्वेपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तेः सत्त्वेन पुनस्तद्दोषापत्त्या साध्यतावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकप्रकार-ताकपक्षविशेष्यकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतेत्यादि विवक्षणीयम् । तेन पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानीयप्रकारतारूपन्यूनधर्मव्युदासः इति ।

पर्यायः—१ [क] समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वम् । यथा घटः करीरः कलशः इति पर्यायः । अत्र पर्यायत्वं च शक्य-तावच्छेदकैक्ये सति विभिन्नशक्ततावच्छेदककत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० ८३)। [ख] समानार्थबोधकं शब्दान्तरम् इति केचिदाहुः । २ अनुक्रमः । ३ प्रकारः । ४ अवसरः । ५ निर्माणम् । ६ द्रव्य-धर्मविशेषः इत्यप्यन्य आहुः (वाच०)। ७ अर्थालंकारविशेषः ।

पर्युदासः—[क] अन्योन्याभावः (म० प्र० ४ पृ० ४८)। यथा घटः पटो न भवतीत्यादौ अब्राह्मणमानयेत्यादौ च नञर्थः । पर्युदास-शब्दोन्योन्याभावे रूढः । पर्युदासे नञ् प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् इति शब्द-चिन्तामण्यादौ प्रयोगात् । प्राञ्चस्तु पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च नञ्-विशेषसंज्ञे एवेत्याहुः । तन्मते पर्युदासत्वं चान्योन्याभावबोधकत्वम् इति विज्ञेयम् । अत्र प्राञ्चो नैयायिका आहुः । पर्युदासस्थले नञो लाक्षणिकत्वम् इति । नव्यास्तु तत्र शक्त्यैवार्थबोधकत्वम् इति प्राहुः (म० प्र० ४ पृ० ४८)। अत्रोक्तमभियुक्तैः । प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधे[1]प्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति । तदर्थश्च प्रथमान्तप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतेन समासघटकेन वा नञा (नञ् न एतदन्यतरेण शब्देन) उत्तरपदार्थेन सह यस्यार्थस्या-न्वयो बोध्यते सः इति । अत्र मणिकारा आहुः । नञ्समासे अब्राह्मण-

१ अप्रधानतेति पदच्छेदः ।

मानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदे नञ्युत्तरपदार्थसंबन्धिनि क्षत्रिये लक्षणा। अघटः पट इत्यादौ पर्युदासार्थे नञ्यपि सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा। व्यासेपि न घटः पट इत्यादौ तथैव। यथा शुक्लपट इत्यत्र शुक्लवल्लक्षणा। न पचतीत्यादौ क्रियासंबन्धे भूतले न घट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधे तु नञो मुख्यार्थता। यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यत्र पर्युदासे नञ्। तेनायमर्थः नानुयाजेषु अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहे इति मन्त्रं करोति इति (चि० ४)। अत्रेदं बोध्यम्। नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः इत्यादौ तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः। जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः। अगृध्नुराददे सोर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्॥ इत्यादौ अत्रस्तादितामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः इति। [ख] फलप्रत्यवायशून्यतया समभिव्याहृतपदार्थभेदः। यथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इत्यादौ नञर्थः पर्युदासः। तथाहि रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इत्यादौ रात्रौ श्राद्धे न फलम् न वा प्रत्यवायः इति रात्रिः पर्युदस्ता तद्भिन्ना दिनावस्था नञा बोध्यते इति। अत्र मीमांसकाः। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ्। प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥ (मी० न्या० पृ० ६२)। अयमर्थः। उत्तरपदं प्रत्ययः। तदन्यत्पूर्वपदम्। तत्र यदा प्रत्ययार्थभावनया सह नञः संबन्धस्तदा प्रतिषेधः। यदा तु प्रत्ययार्थभावनाव्यतिरिक्तेन धात्वर्थेन वा पदार्थेन सह नञः संबन्धस्तदा पर्युदासः। आद्योदाहरणम् न कलञ्जं भक्षयेत् इति। अत्र हि लिङर्थप्रवर्तनया सह नञः संबन्धः। नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम्। तदत्र प्रवर्तनाप्रतिपक्षभूतां निवर्तनां प्रतिपादयति। तथा च कलञ्जकर्मकभक्षणनिवर्तनेति बोधः। द्वितीयोदाहरणं तु नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति। अत्र हि धात्वर्थेन सह नञः संबन्धः। तथा च नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी नेक्षे इत्यनीक्षणसंकल्पः प्रतिपाद्यते। वैयाकरणास्तु समासघटकस्य नञो यदोत्तरपदार्थेन सहान्वयस्तदा पर्युदासः। यदा च तादृशस्यैव नञः क्रियया

सहान्वयस्तदा प्रसज्यप्रतिषेधः। व्यस्तस्य तु नञः क्रिययैवान्वयात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेत्याहुः। तदुक्तम्। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्। प्रतिषेधः स विज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ्॥ इति।

पर्षत्—चत्वारो ब्राह्मणा वेदशास्त्रधर्मज्ञाः पर्षत् (मिताक्षरा अ० १।९)।

पललम्—तिलपिष्टम् (पु० चि० पृ० ३०७)।

पशुः—१ [क] पशुत्वसंबन्धी पशुः। सोपि द्विविधः साञ्जनो निरञ्जनश्चेति। तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसंबन्धी। निरञ्जनस्तु तद्रहितः (सर्व० पृ० १६८ नकु०)। [ख] अनणुक्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः (सर्व० सं० पृ० १८० शैव०)। पाशुपतशास्त्रज्ञास्तु सर्वजीवानां पशुत्वं मन्यन्ते। २ लोमवल्लाङ्गूलवान् (श० प्र० श्लो० १०० टी०)। यथा पशुना रुद्रं यजते इत्यादौ मायावादिमते छागादीनां पशुत्वम्। अत्र मध्वाचार्यमतानुयायिनो वैष्णवाः समुत्तिष्ठन्ते। नायं साक्षात्पशुर्यज्ञादौ विहितः। अपि तु पिष्टात्मकहविर्द्रव्यमेव तत्र विहितम्। पिष्टपशोरेव श्रुतिस्मृतिपुराणादौ निर्वपणप्रतिपादनात्। साक्षात्पश्वालम्भनं तु काम्यमेव। तत्र श्येनादिवन्नरकाद्यनिष्टान्तरस्यापि श्रवणात् इति। अत्र श्रुतिः प्रमाणम्। पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त इत्यादिना पुरुषादिभ्यो मेधोत्क्रमणमुक्त्वा त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात्तमस्यामन्वगच्छंत्सोनुगतो व्रीहिरभवत्तद्यत्पशौ पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसत्केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद इति (ऋ० ब्राह्म० २ ख० ८)। तदाहुः यदेष हविरेव यत्पशुः (ऋ० ब्राह्म० २ ख० ११) इति च। स्मृतिरपि कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा। न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन॥ इति (मनु० अ० ५ श्लो० ३७)। महाभारतमपि न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर। धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो॥ नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते। आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि॥ विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत्। यज बीजैः

सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ॥ एष धर्मो महाञ्छक्र महागुणफलोदयः इति (भार० आश्व० अ० ९१) । अपरं च पिष्टमानीयतामत्र पश्वर्थमिति भाषते । ऋषय ऊचुः । वीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि वीजानि छागं नो हन्तुमर्हथ ॥ नैष धर्मः सतां देवाः कथं वध्येत वै पशुः इत्यादि (भार० शान्ति० मोक्षधर्मे०) । अन्यत्र चेदमुक्तम् । इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् । पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिष्ठितम् ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः इत्यादिना काम्ये कर्मणि प्रत्यक्षं मांसमुक्त्वा निष्कामकर्मणीदमुच्यते य इच्छेत्पुरुषोत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् । स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः । श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः । येनायजन्त यज्वानः पुण्यश्लोकपरायणाः ॥ ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा इत्यादि (भार० शान्ति० दानधर्मे) ।

पाकः—१ [क] विजातीयतेजःसंयोगः (त० भा०) (त० दी०) (न्या० वो०) । रूपादिपरावृत्तिफलको विजातीयतेजःसंयोगः इत्यर्थः (दि० गु०) (वै० वि० ७।१।६ पृ० २८७) । यथा आमनिक्षिप्ते घटे श्यामरूपादिपरावृत्तिफलकोग्निसंयोगः । अत्रोच्यते । स च संयोगो नानाजातीयः । तथाहि रूपजनको विजातीयतेजःसंयोगः । तदपेक्षया रसजनको विजातीयः । एवं गन्धजनकोपि । एवं स्पर्शजनकोपि तथा । एवंप्रकारेण भिन्नभिन्नजातीयाः पाकाः कार्यवैलक्षण्येन कल्पनीयाः (न्या० वो० १ पृ० ५) । गदाधरभट्टाचार्यास्त्वाहुः । रूपरसगन्धस्पर्शानां नाशं प्रति तु एकजातीय एवाग्निसंयोगः कारणम् इति स्पर्शनाशकाले रूपनाश आवश्यकः इति (ग० चतुर्द० लक्ष० १ पृ० १२) । इदं चात्र वोध्यम् । कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः (वै० ७।१।६) । पाकजा इति । रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । इदानीं प्रसङ्गात्पाकजप्रक्रिया चिन्त्यते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव पच्यत इति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः आहुः । पीलवः परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते । तत्रैव पूर्वरूपनाशाग्रिमरूपाद्युत्पत्तिः । कारणगुण-

प्रक्रमेण चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीलुपाकवादिनः वैशेषिकाः आहुः । अत्रेदं तत्त्वम् । आमपाके निक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वह्निना नोदनादभिघाताद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागेनारम्भकसंयोगनाशे द्रव्यनाशावश्यंभावः । दृश्यते हि स्थाल्यामाहितानां तण्डुलादीनामप्यधःसंतापनमात्रेण भर्जनात्तदानीमेव नाशः । क्षीरनीरादीनां चात्यन्तमुल्बणता । तथा च आमपाके वह्निज्वालाजालाभिहतानां द्रव्याणामवस्थानम् इति महती प्रत्याशा (वै० उ० ७।१।६) (त० कौ०) । पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजोत्पत्तिविधानमित्थम् । घटादेरामद्रव्यस्याग्निना संबद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेष्वणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागाः । विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशाः । तद्विनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीनां विनाशः । पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्पाकजाः रूपादयो जायन्ते । तदनन्तरम् भोगिनामदृष्टापेक्षादात्मानुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । न च कार्यद्रव्ये रूपादिविनाश उत्पत्तिर्वा संभवति । अपि तु परमाणुष्वेव । सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्त्यभावात् । अनुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न संभवति । कार्यद्रव्यविनाशात् इति (प्रशस्त० पृ० १३) । पाकोपि रूपादेरसमवायिकारणं भवति । तत्र च परमाणावेव पाकाद्रूपादिपरावृत्तिः नावयविनि इति पीलुपाकवादिन आहुः । पीलुपाकवादिमते विजातीयाग्निसंयोगादारम्भकसंयोगनाशेन द्व्यणुकपर्यन्तावयविनाशे सति परमाणौ रक्ताद्युत्पत्तिः । ततो विजातीयाग्निसंयोगादारम्भकसंयोगानुगुणक्रियाद्युत्पत्त्यारम्भकसंयोगादिप्रक्रमेण पुनर्द्व्यणुकादिमहावयविपर्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति । पिठरपाकवादिमते तु अवयविनां सच्छिद्रतया विजातीयाग्निसंयोगात्तेषामपि रूपादिपरावृत्तिर्भवति । न तु तत्रावयविनां नाशः । प्रत्यभिज्ञाविरोधात् इत्याहुः (वै० वि० ७।१।६ पृ० २८७–२८९) ।

तैजसा परमाणूनामभिघातेपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाजनकत्वे मानाभावेन अवयविन्यपि पाकस्वीकार उचितः। अत एव सोयं घटः इति प्रत्यभिज्ञा संगच्छते। अन्त्यावयविनाशाद्यकल्पनेन लाघवं च इति (नील० १ पृ० १३)। द्रव्यादेः पाकप्रकारभेदादिकं पाकराजेश्वरे उक्तम्। यथा भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा। तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः॥ तत्र भर्जनं केवलपात्रे। तलनं स्नेहद्रव्ये। स्वेदनमम्बुत्तापे। पचनं जले। क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे। तान्दूरं द्वारवद्धतप्तयन्त्रे। पुटपाक ऊर्ध्वाधोग्नितापे ज्ञेय इति (वाच०)। [ख] रूपादिपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगः। यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ पच्यर्थः पाकः। अत्र अवयविन्यपि पाकाङ्गीकर्तृनैयायिकमते तण्डुलं पचतीत्यादौ पचधात्वर्थघटके रूपादिपरावृत्त्यात्मकफले तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः। ओदनं पचतीत्यादौ तु ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुलादौ लक्षणा। अवयविनि पाकानभ्युपगमे वैशेषिकमते तु तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुषु लक्षणा (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। अत्र वैयाकरणमते विशेषः। अनेन विक्लेदनाया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य चेति व्यापारद्वयस्य वचनाद्द्विकर्मकत्वम्। तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निष्पादयति इत्यर्थः। दुहादित्वेन गौणे कर्मणि लकारे च तण्डुला ओदनं पच्यन्ते इति (वाच०)। अधिकं तु दोहनशब्दे द्रष्टव्यम्। [ग] रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया। यथा तण्डुलं पचतीत्यत्र पचेरर्थः पाकः। अत्र पचधात्वर्थनिविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः। ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा। तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थः इत्यपि कश्चिदाह। परमाणुं पचति इत्यपि प्रयुज्यत एव। अत एव स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते इति किरणावल्यामाचार्या आहुः (श० प्र० श्लो० ७२ टी० पृ० ९४)। अत्रेदमवधेयम्। चुल्लीस्थाल्यारोपणादिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः। किं तु स्थाल्यारोपणाग्निनिवेशनतुष-

प्रक्षेपाद्यनुस्फोटनपर्यन्तस्तत्तत्क्रियाकलापः । यदाह दुर्गः । क्रियत इति क्रिया । सा च पूर्वापरीभूतावयवैव इति (श० प्र० श्लो० १०५ टी० पृ० १६३) । स च पाकः स्थालीमार्जनाधःसंतापनाद्योदनपरीक्षान्तो व्यापारसमूहः इति (वाच०) । [घ] विक्लित्यनुकूलव्यापारः पाकः इति शाब्दिका आहुः । विक्लित्तिः इति मण्डनाचार्य आह । २ रसास्वादप्रभेदः पाकः इत्यालंकारिका आहुः (प्रतापरु०) । ३ व्यक्तीकरणम् । शिष्टं तु पचधात्वर्थे द्रष्टव्यम् ।

पाठः—कण्ठताल्वाद्यभिघातः । यथा यजमानं मन्त्रं पाठयतीत्यादौ धात्वर्थः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४७) । पाठस्य चतुर्दश दोषा यथा । शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विसमाहतम् ॥ काकस्वरं निरसितं तथा स्थानविवर्जितम् । व्याकुलं तालहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ इति (वाच०) । अध्ययनक्रमो यथा आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः । उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ इति । अध्यापनक्रमो यथा । अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत् (कूर्मपु० उ० अ० १३) (वाच०) । अत्राधिकं च द्वितीया कर्मत्वम् इत्यादिशब्देषु संपादितम् तत्र दृश्यम् ।

पाणिनिः—पाणिनिनामकः प्रसिद्धो मुनिविशेषः । स च व्याकरणशास्त्रे अष्टाध्यायीरूपसूत्रपाठम् गणपाठम् धातुपाठम् लिङ्गानुशासनम् शिक्षां चेति ग्रन्थपञ्चकं चकार । अत्रोच्यते । येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ इति । व्याकरणशास्त्रप्रयोजनं तु निःश्रेयसम् इति । पाणिनिमतं च सर्वदर्शनसंग्रहमहाभाष्यकैयटादौ प्रतिपादितम् इति । अत्र प्रयोजनं द्विविधम् । मुख्यम् गौणं च । तत्र मुख्यं निःश्रेयसम् । गौणं तु रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् इति महाभाष्योक्तं (पृ० १) द्रष्टव्यम् ।

पातः—१ पतनम् । यथा दृष्टिपातः बाणपातः सूत्रपातः इत्यादि । २ ज्योतिर्विदस्तु रविभिन्नग्रहाणां दक्षिणोत्तराकर्षकः अदृश्यरूपः कालमूर्तिरूपः भचक्रस्थितो जीवविशेषः इत्याहुः (सू० सि०) (वाच०) ।

पातकम्—[क] पातित्यजनकदुरदृष्टप्रयोजकक्रियाविशेषः । यथा गोब्राह्मणवधादि पातकम् । अत्र महापातकान्युच्यन्ते ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ इति (मनु० अ० ११ श्लो० ५५) । उपपातकानि तु गोवधोयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः । गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ इत्यादि (मनु० अ० ११ श्लो० ५९–६६) । [ख] पापजनकं कर्म ।

पातालम्—एकषष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिता संख्या (अतलशब्दे दृश्यम्) ।

पानम्—१ द्रवद्रव्यस्य गलाधःसंयोजनम् । यथा पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने इत्यादौ । २ रक्षणम् । यथा पाहि मां भवसागरात् इत्यादौ । ३ निःश्वासः (वाच०) ।

पापम्—१ (गुणः) वेदैकप्रतिपाद्योनिष्टसाधनमदृष्टविशेषः । अधिकं तु अधर्मशब्देनुसंधेयम् । २ सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः (सर्व० सं० पृ० ८७ आर्ह०) ।

पारदः—संसारस्य परं पारं दत्तेसौ पारदः स्मृतः (सर्व० सं० पृ० २०२ रसेश्व०) ।

पारमार्थिकत्वम्—१ प्रमाविषयत्वम् । यथा घटपटादीनां पारमार्थिकत्वम् । २ [क] कालत्रयसंबन्धित्वम् । [ख] केचिद्वेदान्तिनस्तु त्रिकालाबाध्यत्वम् । यथा ब्रह्मणस्तत्सत्तायाश्च पारमार्थिकत्वम् इत्याहुः । अत्रेदं ज्ञेयम् । अपारमार्थिकत्वं तु पारमार्थिकत्वाभाव एव । यथा खपुष्पशशशृङ्गकूर्मरोमवन्ध्यापुत्रादीनामपारमार्थिकत्वम् इति । ३ निःश्रेयससाधनत्वम् इति कर्मज्ञा आहुः । ४ स्वाभाविकत्वम् इति काव्यज्ञा आहुः ।

पारिणामिकः—कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः (सर्व० सं० पृ० ६९ आर्ह०) ।

पारिभाषिकम्—(शब्दः) आधुनिकसंकेतेनार्थबोधकं पदम् । यथा

---

१ अयाज्येति पदच्छेदः ।

शास्त्रकारादिसंकेतितं सव्यभिचार अप्राप्तकाल नदी वृद्धि इत्यादिपदं पारिभाषिकम् (ग० शक्ति० पृ० ३) ।

पारिभाषिकी संज्ञा—(रूढनाम) उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसंकेतवती संज्ञा। यथा आकाशडित्थादिः । सा हि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते (श० प्र० श्लो० २१ टी० पृ० २५) । केचित्तु यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसंकेतवत् तदेव तत्र पारिभाषिकम् । यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ संकेतितं चैत्रादि । यथा वा शास्त्रकृद्भिः सिद्ध्यभावादौ संकेतितं पक्षतादिपदम् इत्याहुः (श० प्र० श्लो० २२ टी० पृ० २६) । अत्र केचिदित्यस्य ये जात्यवच्छिन्नसंकेतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्व-माहुः ते इत्यर्थः ।

पारिमाण्डल्यम्—अणुपरिमाणम् (मु० १ साधर्म्य०) (प्रशस्त० पृ० १५) ।

पार्थिवः—१ पृथिवीकारणकः । यथा शरीरमस्मदादीनां पार्थिवम् (त० सं०) इत्यादौ । अत्रार्थे पृथिव्या विकारः पार्थिवः इति विग्रहो द्रष्टव्यः । २ राजा इति काव्यज्ञा आहुः । अत्रार्थे पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः इति विग्रहो द्रष्टव्यः।

पाशः—पाशश्चतुर्विधः मलकर्ममायारोधशक्तिभेदात् (सर्व० सं० पृ० १८७ शै०) ।

पाषण्डी—वेदबाह्यागमविहितकर्मकारी (पुरु० चि० पृ० २०५)।

पिठरपाकवादी—(नैयायिकः) घटपटादिः कार्यकारणसमुदायोपि पच्यते न तु केवलं परमाणव एव पच्यन्ते इति यो मन्यते सः (वै० उ० ७।१।६) । यथा गौतमप्रधाना नैयायिकाः पिठरपाक-वादिनः । एतन्मते च पूर्वघटनाशं विनैवावयविन्यवयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु च पाकेनैव युगपद्रूपान्तराद्युत्पत्तिः इति (त० दी० १ पृ० १३) । अतिशयवेगवता तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगेपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाजनकत्वे मानाभावेन अवयवि-न्यपि पाकस्वीकार उचितः । अत एव सोयं घटः इति प्रत्यभिज्ञा

संगच्छते। अन्त्यावयविनाशाद्यकल्पनेन लाघवं च इति (नील० १ पृ० १३)। घटादिकं सच्छिद्रमेव। अन्यथा तदन्तर्गततण्डुलादेः पाको न स्यात्। अतः एकदैव परमाण्वादिघटपर्यन्तेषु घटनाशं विना पाकेनैव रूपाद्युत्पत्तिः इति ज्ञेयम् (सि० च० १ पृ० १६)।

पिठरम्—कार्यकारणसमुदायः (अवयवावयविसमुदायः) घटपटादिः। यथा पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः इत्यादौ।

पिण्डीभावः—[क] चूर्णादेर्धारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणसंयोगः (न्या० बो० १ पृ० ६) (नील० १ पृ० १४)। [ख] फूत्कारादिहेतुकदेशान्तरनिर्गमप्रतिबन्धकोवयवानां संयोगविशेषः (वाक्य० १ पृ० ९)। यथा चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः (त० सं०) इत्यादौ पिण्डीभावः।

पितृत्वम्—१ [क] श्राद्धोद्देश्यत्वम्। [ख] सपिण्डीकरणोत्तरश्राद्धजन्यफलभागित्वम् (कृष्ण०)। यथा श्राद्धादौ पितृपितामहप्रपितामहाः शालङ्कायनगोत्राः वसुरुद्रादित्यान्तर्गतप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः इत्यादौ। अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः। प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः॥ इति (याज्ञ० स्मृ० अ० १ श्लो० २६८)। २ जनकपुंस्त्वम्। यथा चैत्रस्य पिता इत्यादौ पितृत्वम् (त० कौ०) (त० प्र० ख० ४ पृ० ५९)। एवम् जनकस्त्रीत्वं मातृत्वम् इत्यादिकमूह्यम्।

पीलुः—परमाणुः (वै० उ० ७।१।६)। यथा पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः इत्यादौ।

पीलुपाकवादी—(वैशेषिकः) पीलवः परमाणवः। त एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते। तत्रैव पूर्वरूपनाशाग्रिमरूपाद्युत्पत्तिः। कारणगुणप्रक्रमेण चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति यो मन्यते सः (वै० उ० ७।१।६)। यथा कणादप्रधानाः पीलुपाकवादिनः। अधिकं च पाकशब्दे द्रष्टव्यम्। एतन्मते च परमाणुष्वेव पाकः न द्व्यणुकादौ। आमनिक्षिप्ते घटे श्यामघटनाशे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः।

तत्र परमाणुरूपे परमाणवः समवायिकारणम्। तेजःसंयोगः असमवायिकारणम्। अदृष्टादिकं निमित्तकारणम् इति। द्व्यणुकादिरूपे तु कारणरूपमसमवायिकारणम् इति च ज्ञेयम् (त० दी० १ पृ० १३)। अयमाशयः। अतिवेगवता तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगे सत्यवश्यं तेषु क्रिया जायते। ततो विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशे सत्यवश्यं यावदवयविनाशः। ततः स्वतन्त्रेषु परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ पुनरदृष्टादिघटितसामग्रीवशात्परमाणुषु क्रियाविभागादिक्रमेण यथावस्थितमहावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः इति (नील० १ पृ० १३)। अयं भावः। आमनिक्षिप्ते घटे हुताशनसंयोगात्परमाण्वादिकपालपर्यन्तावयवेषु क्रिया। ततः परस्परविभागः। ततः परस्परसंयोगनाशः। ततः असमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशः इति नियमेन श्यामघटनाशे शिष्टाः परमाणवः पच्यन्ते। तत्र पाकेन रूपादिचतुष्टयोत्पत्तिः। ततः परमेश्वरेण सर्गादाविव द्व्यणुकादिक्रमेण पूर्ववद्रक्तघटो निर्मीयते। परमाणुरूपेण द्व्यणुकरूपं जन्यते इत्येवं क्रमः। अन्यथा घटस्य दृढतरत्वे हुताशनप्रवेशासंभवाद्रूपाद्युत्पत्तिर्न स्यात् इति (सि० च० १ पृ० १६)।

पुंलिङ्गम्—(नाम) [क] पुंलिङ्गत्वेन परिभाषितम्। यथा घटोस्तीत्यादौ घटशब्दः पुंलिङ्गः। पुंलिङ्गत्वेन परिभाषायाः प्रयोजनं च पदसंस्कारः। स च तटः इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसद्भावः (श० प्र० श्लो० ५३ टी० पृ० ६८)। [ख] क्वचित् विलक्षणसंस्थानरूपपुंस्त्वविशिष्टवाचकम्। यथा न विप्रोध्ययनं त्यजेदित्यादौ। अत्र अलुप्तेन सुपैव (न तु प्रकृत्या) उपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं पुंस्त्वं विप्रेनुभूयते इति ज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ५३ टी० पृ० ६९)।

पुच्छम्—(नाडिका) मुखे पञ्च गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः। नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः पुच्छाख्यनाडिकाः॥ (पु० चि० पृ० ३१०)।

पुण्यम्—१ (गुणः) धर्मवदस्यार्थोनुसंधेयः। यथा तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् इति (देवलः) क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (श्रुतिः) तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमुत्र पुण्यचितो लोकः

क्षीयते (श्रुतिः) इत्यादौ पुण्यम् । २ लग्नावधिकं सप्तमस्थानम् इति मौहूर्तिका आहुः । ३ मेषकर्कटतुलामकररूपो राशिः इति ज्योतिर्विद आहुः । ४ सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यम् (सर्व० सं० पृ० ८७ आर्ह०)।

पुद्गलः—१ परमाणुः । २ बौद्धास्तु द्व्यणुकादिपदार्थविशेषः इत्याहुः । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । ते च द्विविधाः । अणवः स्कन्धाश्च (सर्व० सं० पृ० ७१ आर्ह०)। अत्रोक्तम् पूरणाद्गलनाद्देहे पुद्गलाः परमाणवः । इति (विष्णुपु०) । ३ सुन्दराकारः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०)।

पुनः—(अव्ययम्) १ द्वितीयवारम् । २ अप्रथमः । ३ भेदः । ४ विशेषः (गणर०) (अमरः)। ५ अधिकारः । ६ पक्षान्तरम् (वाच०)।

पुनरुक्तम्—(निग्रहस्थानम्) [क] शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् (गौ० ५।२।१४)। अन्यत्रानुवादाच्छब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा । तेन पुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तार्थपुनरुक्तभेदेन द्विविधम् इति बोध्यते । नित्यः शब्दः नित्यः शब्दः इति शब्दपुनरुक्तम् । अर्थपुनरुक्तम् नित्यः शब्दः निरोधधर्मको ध्वानः इति (वात्स्या० ५।२।१४)। अत्रायमर्थः । पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । तस्य विभागार्थं शब्दार्थयोः इति । तेन शब्दपुनरुक्तम् अर्थपुनरुक्तं च लभ्यते । अनुवादेतिव्याप्तिवारणाय अन्यत्रानुवादात् इति । अनुवादस्तु व्याख्यारूपः सप्रयोजनक एव इति (गौ० वृ० ५।२।१४)। [ख] अनुवादान्यत्वे सति निष्प्रयोजनं पुनरभिधानम् (गौ० वृ० ५।२।१४) (दि० १)। [ग] अनुवादं विना कथितस्य पुनः कथनम् (नील० पृ० ४५)।

पुमर्थत्वम्—शास्त्रजन्यज्ञानाजन्येच्छाविषयसाधनत्वम् (जै० सू० वृ० अ० ४ पा० १ सू० २)।

पुमान्—१ पुरुषः । अत्र पुंस्त्वस्वरूपं तु यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥ इति (मिता० अ० १ श्लो० ५५)। अत्रायं विशेषः । बिन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ । रजोधिका भवेन्नारी भवेद्रेतोधिकः पुमान् ॥ उभयोः सम-

तायां तु नपुंसकमिति स्मृतम् इति (शा० ति०)। पुमान् पुंसोधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समेपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेल्पे च विपर्ययः॥ इति च (मनु० अ० ३ श्लो० ४९)। २ मनुष्यत्वजातिविशिष्टमात्रम् (अमर० २।६।१)। सत्त्वप्रधानत्रिगुणकार्यः शब्दसंस्कारविशेषयुक्तः शब्दः पुमान् इति शाब्दिका आहुः (वाच०)।

पुराकल्पः—१ (अर्थवादः) [क] ऐतिह्यसमाचरितो विधिः (वात्स्या० २।१।६३)। [ख] ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्तनम्। यथा तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिः पावमानं सामस्तोममस्तौषन् यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादिः (गौ० वृ० २।१।६३) (वात्स्या० २।१।६३)। २ प्राचीनः कल्पः। यथा श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः। येनायजन्त यज्वानः पुण्यश्लोकपरायणाः॥ इत्यादौ (भार० शान्ति० दानधर्मे०)। ३ बहुकर्तृकः विधिः पुराकल्पः (जै० सू० वृ० अ० ६ पा० ७ सू० २६)।

पुराणम्—१ पुरातनम्। यथा पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा (रघु० ३।७) इत्यादौ। २ पञ्चलक्षणात्मकः शास्त्रविशेषः। यथा वेदव्यासकृतान्यष्टादश पुराणानि। तथोक्तम् सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ इति। अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः। पुराणानि च सात्त्विकराजसतामसभेदेन विभक्तानि पद्मपुराणे। यथा मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधत॥ इति। वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम्। गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै इति। ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च। भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत॥ इति (पद्मपु० उ० ख० अ० ४३)। तत्र प्रतिपाद्यानामेव सात्त्विकादिकारणत्वमाह। अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु च कथ्यते। ब्रह्मणस्तत्पुराणस्य माहात्म्यं राजसेषु च॥ सात्त्विकेष्वधिकं तत्तद्विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्। तथैव योगसंसिद्धा गमि-

ष्यन्ति परां गतिम् ॥ इति (मत्स्यपु०) (पद्मपु० उ० अ० ४३) (वाच०)। पुराणानां संख्या तु (४००००००) चत्वारि लक्षाणि। तदुक्तं श्रीभागवते तत्र (१) ब्राह्मम् १००००। (२) पाद्मम् ५५०००। (३) वैष्णवम् २३०००। (४) शैवम् २४०००। (५) श्रीमद्भागवतम् १८०००। (६) नारदम् २५०००। (७) मार्कण्डेयम् ९०००। (८) आग्नेयम् १५४००। (९) भविष्यम् १४५००।(१०) ब्रह्मवैवर्तम् १८०००। (११) लैङ्गम् ११०००। (१२) वाराहम् २४०००। (१३) स्कान्दम् ८११००।(१४) वामनम् १००००। (१५) कौर्मम् १७०००। (१६) मात्स्यम् १४०००।(१७)गारुडम् १९०००।(१८)ब्रह्माण्डम् १२०००। इति (भागवते स्क० १२ अ० १३ श्लो० ४–८)।

पुरुषः—अनुभयात्मकः पुरुषः। तदुक्तम् न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः (सर्व० सं० पृ० ३२० सांख्य०)।

पुरुषार्थः—[क] बलवद्द्वेषाविषयः (त० प्र० १)। [ख] यज्ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते सः (मु० गु० इच्छानि० पृ० २२१)। यथा सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः। अयमेव स्वतः पुरुषार्थः इत्युच्यते। तल्लक्षणं चेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वम् (मु० गु० इच्छानि० पृ०२२१)। पुरुषार्थशब्दस्य पुरुषस्य अर्थः प्रयोजनम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः इति (अग्निपु०)। [ग] पुरुषप्रीतये विधीयमानः पुरुषार्थः (जै० न्या० अ० ४ पा० १ अधि० २)। [घ] यस्मिन्स्वर्गादिसुखविशेषे पश्वादिसुखसाधने च लब्धे प्रीतिः कृतार्थोस्मीति वृत्तिस्तत्साधनं पुरुषार्थः (जै० सू० वृ० अ० ४ पा० १ सू० २)। चार्वाकमते अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः (सर्व० सं० पृ० ३ चार्वा०)। सांख्यमते सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः पुरुषार्थः (सर्व० सं० पृ० ३९२ शां०)। पुरुषैरर्थ्यत इति व्युत्पत्त्या निःशेषदुःखोपशमलक्षितं परमानन्दैकरस्यं च पुरुषार्थशब्दस्यार्थः (सर्व० सं० पृ० ४०१ शां०)। मध्वमते च भक्तिरपि पुरुषार्थः।

पुर्यष्टकम्—१ स्यात्पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीकर्म करणानि (सर्व० सं० पृ० १८४ शै०)। २ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम्। बुद्धिर्मनस्त्वहंकारः पुर्यष्टकमुदाहृतम्॥ (सर्व० पृ० १८५ शै०)।

पुष्करम्—अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत्। तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्यपर्वशताधिकम्॥ (पु० चि० पृ० ३१७)।

पुस्तम्—लिप्यादिशिल्पकर्मयुतं वस्तु। यथा पुराणपुस्तकम् इत्यादि। किंच मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा। लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते॥

पूगः—भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थाननिवासिनां समूहः। यथा ग्रामनगरादयः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ३०)।

पूजा—[क] आराधना। [ख] उपासना।

पूरकः—(प्राणायामः) बाह्यस्य वायोरन्तर्धारणम् (सर्व० सं० पृ० ३७७ पात०)।

पूर्णा—पित्र्येस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते (पुरु० चि० पृ० ४०)।

पूर्णिमा—कलाक्षये व्यतिक्रान्ते दिवा पूर्णौ परस्परम्। चन्द्रादित्यौ पराह्णे तु पूर्णत्वात्पूर्णिमा स्मृता॥ (पुरु० चि० पृ० ३१७)।

पूर्वकालीनत्वम्—[क] कालिकसंबन्धेन तत्प्रागभाववत्त्वम्। इदं च ध्वंसस्य (जन्यमात्रस्य) कालोपाधित्वपक्ष एव संगच्छते इत्यवधेयम् (ग० सार्व० पक्ष० पृ० ३८)। यथा अनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावमात्रं पक्षता (दीधि० २ पक्ष० पृ० २२७) इति पक्षतायाः शरीरप्रविष्टे अनुमितिपूर्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूपे अव्यवहितत्वरूपे शरीरे ध्वंसस्य पूर्वकालीनत्वम्। [ख] प्रागभावकालवृत्तित्वम्। यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजने गमनप्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तित्वम्। [ग] तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं वा (तर्का० ४ पृ० ११)। यथा ज्येष्ठस्य पुरुषस्य कनिष्ठं पुरुषमपेक्ष्य पूर्वकालीनत्वम्। इदं च प्रागभावानभ्युपगन्तृमतेपि युज्यते इति बोध्यम् (ग० सार्व० पक्ष० पृ० ३८)।

पूर्वत्वम्—१ प्रागभाववत्त्वम् (ग० सार्व० पक्ष० पृ० ३८) । यथा कारणस्य कार्योत्पत्तिपूर्वक्षणवृत्तित्वम् इत्यादौ क्षणस्य पूर्वत्वम् । यथा वा फाल्गुनस्य मासस्य चैत्रात्पूर्वत्वम् । अत्र पूर्वत्वं चाद्यत्वमिति लौकिकजना वदन्ति । २ उदयगिरिसंनिहितदेशावच्छिन्नत्वम् । यथा पूर्वो ग्रामादित्यत्र । अत्र पूर्वपदार्थैकदेशे तादृशसंनिहितत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० १२७) । ३ क्रियाजन्यसंयोगप्रतियोगिदेशत्वम् यथा । मुंबईतो झळकीग्रामं गच्छत उत्तरोत्तरदेशमपेक्ष्य पूर्वपूर्वदेशस्य पूर्वत्वम् ।

पूर्वपक्षः—१ [क] शास्त्रीयसंशयनिरासार्थप्रश्नरूपा फक्किका । [ख] सिद्धान्तविरुद्धकोटिः । [ग] अधिकरणावयवविशेषः । अत्रोक्तम् विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् इति । २ प्रतिज्ञापरपर्यायः भाषापत्ररूपः प्रथमावयवः पूर्वपक्षः । अयं चाभियोग इत्युच्यते (फिर्याद इति प्र०) । अत्रोक्तं बृहस्पतिना पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा । क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥ इति (वीरमित्रो० अ० २ लेख्य० पृ० ६०) ।

पूर्ववत्—(अनुमानम्) १ यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति (वात्स्या० १।१।५) (गौ० वृ० १।१।५) । अत्रार्थे पूर्ववत् इत्यत्र पूर्वं कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (गौ० वृ० १।१।५) । २ यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा धूमेनाग्निरिति (वात्स्या० १।१।५) । अत्र सांख्यानामयमर्थः । दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत् पूर्ववत् । पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् । तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् । यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेनुमीयते । तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणवह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् (सांख्य० कौ० का० ५ टी० पृ० १०) । ३ केवलान्वयि । यथा अभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादि (गौ० वृ० १।१।५) । अत्रार्थे पूर्ववत् इत्यत्र पूर्वमन्वयव्याप्तिः तद्वत् इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या (गौ० वृ० १।१।५) ।

पूर्वाह्णः—१ पूर्वाह्णः प्रहरं सार्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा । आतृतीयाच्चापराह्णः सायाह्नश्च ततः परः । २ अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वो भागः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ९७) ।

पृच्छा—[क] जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दः । यथा गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यादौ पृच्छतेरर्थः । अत्र पृच्छधात्वर्थघटके ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी । ज्ञानस्य परंपरया शब्दरूपधात्वर्थविशेषणत्वात्तदाश्रयीभूतगुरोर्गौणकर्मता । धर्मस्य च धात्वर्थविषयतया प्रधानकर्मता इति ज्ञेयम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ४५–४६) । [ख] अभिधानावच्छिन्नव्यापारः । यथा पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र पृच्छधात्वर्थः पृच्छा । अभिधानमिहाभिलापः । तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यम् इत्यादिप्रश्नः । तथा च पान्थनिष्ठं यत् पथोभिधानम् तदनुकूलव्यापारवान् इत्येवं तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ७३ टी० पृ० ११२) । [ग] केचिच्छाब्दिकास्तु जिज्ञासाविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः । स च कथं धर्म आचरितव्यः इत्यभिलापादिः । यथा पृच्छयते शिष्येण गुरुर्धर्ममित्यादौ पृच्छेरर्थः इत्याहुः (वाच०) । अस्य द्विकर्मकत्वेन गौणे कर्मणि गुरौ लकारादिः । अत्र ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च गुरोः कर्मत्वम् इति ज्ञेयम् । [घ] प्रश्नः इति काव्यज्ञा आहुः ।

पृथक्त्वम्—१ असाहित्यम् । यथा दुनोति चन्द्रात्पृथगप्यनङ्गः इत्यादौ पृथक्त्वमसाहित्यम् (ग० व्यु० का० ५ पृ० ११०) । २ (गुणः) [क] अपोद्धारव्यवहारकारणम् । तत्पुनरेकद्रव्यम् अनेकद्रव्यं च । तस्य च नित्यानित्यत्वनिष्पत्तिः संख्यावज्ज्ञेया (प्रशस्त० पृ० १६) । [ख] पृथग्व्यवहारासाधारणकारणम् पृथक्त्वत्वजातिमत् वा (त० सं०) (त० कौ०) । यथा इदमस्मात्पृथक् इत्यादौ । पृथग्व्यवहारश्च अयमस्मात् पृथक् इति व्यवहारः । तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकमुख्यप्रकारतावत्त्वं लक्षणम् इति (वाक्य० १ पृ० ८) । विस्तरस्तु अन्यत्र (वै० उ० ७।२।२) द्रष्टव्यः । अत्र सूत्रम् तथा पृथक्त्वम्

(वै० उ० ७।२।२) इति। तदर्थश्च पृथक्त्वमपि संख्यावद्गुणान्तरमेव। तत्रैकपृथक्त्वम् एकत्वसंख्यातुल्यम्। द्विपृथक्त्वादिकं च द्वित्वादि-संख्यातुल्यम् इति (वै० वि० ७।२।२)। पृथक्त्वं सर्वद्रव्यवृत्ति। तथा च पृथक्त्वं द्विविधम्। एकवृत्ति अनेकवृत्ति चेति। तत्रैकपृथक्त्व-मेकवृत्ति। द्विपृथक्त्वाद्यनेकवृत्ति (त० कौ०)। एवं च पृथक्त्वम् एकपृथक्त्वद्विपृथक्त्वादिभेदेन बहुविधम् (सि० च०)। तत्रैकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम् (त० कौ०)। द्विपृथक्त्वादि च नानैकपृथक्त्वविषयकापेक्षाबुद्धिजन्यम् तन्नाशनाश्यं च इति सर्वम-नित्यमेव इति च ज्ञेयम् (त० कौ०)। द्वित्वाद्युत्पत्तिविनाशवद्विपृथक्त्वा-द्युत्पत्तिविनाशावूहनीयौ (वै० उ० ७।२।८) (वाक्य० १ पृ० ८)। अत्र नव्याः (दीधितिकाराः) मीमांसकाश्चाहुः। पृथक्त्वमन्योन्याभाव एव न तु गुणान्तरम् इति (ग० व्यु० का० ५ पृ० ११०) (दि० गु०)। अन्ये त्वाहुः। पृथक्त्वं चान्योन्याभावाद्भिन्नमेव। अभावस्य प्रतियोगिसापेक्षनिरूपणत्वात्। पृथक्त्वस्य त्ववधिनिरूप्यत्वात् इति (न्या० ली० गुणनि० पृ० २३) (ता० र० श्लो० ४५)।

पृथिवी—(द्रव्यम्) [क] गन्धसमवायिकारणम् (मु० १)। तथा च सूत्रम् रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी (वै० २।१।१) इति। व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः (वै० उ० २।२।२) इति च। [ख] गन्धवती (त० सं०)। यथा आम्रादिफलम्। गन्धवतीत्यस्य गन्धसमानाधिकरण-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमतीत्यर्थः। तेन उत्पत्तिक्षणे घटादौ उत्पन्नविनष्टे च द्रव्ये गन्धासत्त्वेपि नाव्याप्तिः इति (त० दी० १)। अत्रायं नियमः प्रथमं द्रव्यं निर्गुणमेवोत्पद्यते पश्चात्तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्ते इति। उत्पन्नविनष्टे अव्याप्तिकथनं च बौद्धमतमनुसृत्य। तन्मते तदुत्पत्तिक्षण एव तन्नाशस्वीकारात्। नैयायिकास्तु उत्पन्नविनष्टद्रव्यं न स्वीकुर्वन्ति। एतन्मते स्थितिक्षणेपि द्रव्यस्य सत्त्वस्वीकारात् इति। पाषाणादिभस्मनि गन्धोपलम्भेन पाषाणादावपि गन्धोनुमीयते। तत्रत्यगन्धस्यानुत्कटत्वा-न्नोपलम्भः इति ज्ञेयम् (मु० १ पृथि० पृ० ६४–६५) (त० व०

पृ० १०२)। अत्रायं नियमः यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयम् इति। दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये (मु० १ पृथि० पृ० ६५)। भस्मखण्डपटयोरवयवानां पाषाणमहापटयोरवयवानां चैक्यम् इति नियमस्याभिप्रायः। अत्र पृथिवीत्वं तु पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः (सर्व० सं० पृ० २१८ औलु०)। अत्र पृथिवीत्वजातिसिद्धिप्रकारस्तु दिनकर्यादिग्रन्थेषु द्रष्टव्यः। विस्तरभयान्नोक्तः। लक्षणं च कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् गन्धसमानाधिकरण–गन्धासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणद्रव्यत्वम् इत्यादि (वै० उ० २।१।१ पृ० ६५)। अत्र द्रव्यपदप्रयोजनं चिन्त्यम्। पृथिव्या अध्यात्मादिभेदा यथा पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणं चाध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्॥ इति (भा० आश्व० अ० ४२)। [ग] पृथिवीत्वजातिमती। यथा घटः पृथिवी। पृथिवी द्विविधा। नित्या अनित्या च। तत्र नित्या परमाणुलक्षणा। अनित्या कार्यलक्षणा। अनित्या त्रिविधा। शरीरम् इन्द्रियम् विषयश्च (वै० ४।२।१)। तत्र शरीरम् द्विविधम् योनिजम् अयोनिजं च (वै० ४।२।५)। तत्र योनिजमस्मदादीनां शरीरं प्रत्यक्षसिद्धम्। अयोनिजं तु क्रिमिदंशादीनाम्। अयोनिजं च अनपेक्ष्य शुक्रशोणितं देवर्षीणां शरीरम् धर्मविशेषसहितेभ्योणुभ्यो जायते। क्षुद्रजन्तूनां यातनाशरीराणि अधर्मविशेषसहितेभ्योणुभ्यो जायन्ते (प्रशस्त० पृ० ४)। इन्द्रियम् गन्धग्राहकं घ्राणम्। तच्च नासाग्रवर्ति। इदम् सर्वप्राणिनां जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धम् (प्रशस्त० पृ० ४)। विषयः मृत्पाषाणादिर्ब्रह्माण्डान्तः। स च द्व्यणुकादिक्रमेणारब्धस्त्रिविधः। मृत् पाषाणः स्थावरश्चेति। तत्र मृत्पाषाणौ प्रसिद्धौ। स्थावरो वृक्षलतादिः (त० कौ०)। तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो मृद्विकाराः। पाषाणा उपलमणिवज्रादयः। स्थावरास्तृणौषधिगुल्मलताप्रतानवनस्पतयः इति (प्रशस्त० पृ० ४)। पृथिव्यां चतुर्दश गुणा वर्तन्ते। रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः परत्वम् अपरत्वम् गुरुत्वम्

द्रवत्वम् संस्कारश्चेति (प्रशस्त० पृ० ३) (त० भा०) (भा० प०) (त० सं०)। तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चत्वारः पृथिव्यामेव पाकजाः । अन्यत्र जलादौ अपाकजा भवन्ति । एते चत्वारः पाकजा अपाकजाश्चापि नित्यायामनित्यायां च पृथिव्यामनित्या एव भवन्तीति विज्ञेयम् (प्र० प्र०) (त० सं०) । अत्र सूत्रम् पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च (वै० ७।१।२) इति । एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् (वै० ७।१।३) इति च । पृथिव्यां रूपादीनां गुणानां वृत्तिस्त्वेयं विवेकः । क्षितावेव गन्धः । रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि । रसः षड्विधो मधुरादिः । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शोऽस्या अनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः (प्रशस्त० पृ० ३)। परिमाणं परममहत्त्वातिरिक्तम् । द्रवत्वं नैमित्तिकम् । संस्कारस्तु वेगः स्थितिस्थापकश्चेति । अनित्या पृथिवी च स्थैर्याद्यवयवसंनिवेशविशिष्टा अपरजातिबहुत्वोपेता शयनासनाद्यनेकोपकारकरी च (प्रशस्त० पृ० ३) । द्विविधायाः पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शाश्चानित्याः पाकजाश्च (त० भा० अर्थ० पृ० २७) । अनित्यपृथिव्यां विषयरूपायां पाषाणे वज्रं तु पार्थिवमपि न लोहलेख्यम् । शक्तिभेदात् । अविन्धनविद्युत्तेजोवत् इति (न्या० ली० पृ० १३) । मार्गगतधूलिः पृथिवी इति सर्वदर्शनसंग्रहे (पृ० ७०) उक्तम् ।

पृथिवीकायः—इष्टकादिः (सर्व० सं० पृ० ७० आर्ह०) ।

पृथिवीकायिकः—पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः (सर्व० सं० पृ० ७० आर्ह०) ।

पृथिवीजीवः—पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः (सर्व० सं० पृ० ७० आर्ह०) ।

पृषदाज्यम्—दधिमिश्रमाज्यम् (जै० न्या० अ० ५ पा० २ अधि० ८)।

पृष्ठस्तोत्राणि—अभि त्वा शूर नोनुमः कया नश्चित्र आभुवत् तं वो दस्मृतीषहम् तरोभिर्वो विददसुम् एतानि क्रमेण रथंतरवामदेव्यनौधसकालेय-

सामभिर्मध्यंदिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ३)।

पेषणम्—अवयवविभागेन चूर्णनम्। यथा पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम्। यत् पिषतामपि नृणां पिष्टोपि तनोषि परिमलैस्तुष्टिम्॥ इत्यत्र पिषधात्वर्थः।

पैतृकम्—मघा (पु० चि० पृ० ३५३)।

पैशाचः—(विवाहः) पैशाचः कन्यकाछलात् (याज्ञवल्क्य० अ० १ श्लो० ६१)।

पौनःपुन्यम्—[क] प्रकृतधात्वर्थजातीयक्रियोत्तरतादृशक्रियानन्तर्यम्। यथा पापच्यत इत्यादौ यङोर्थः पौनःपुन्यम्। अत्र निरुक्तानन्तर्यरूपो यङर्थः प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति। तेन पाकोत्तरपाकानन्तर्यवत्पाककर्ता इत्येवं वाक्यार्थः (श० प्र० श्लो० १०८ टी० पृ० १७१)। [ख] इदानींतनप्रकृत्यर्थसजातीयक्रियान्तरध्वंसकालीनत्वे सति वर्तमानादिकृतिविषयत्वम्। यथा पापच्यत इत्यादौ यङोर्थः (तर्का० ४ पृ० ११)।

पौरुषेयत्वम्—सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वम् (चि० ४)। यथा महाभारतादेः पौरुषेयत्वम्। वेदस्य तु मीमांसकादिमते अपौरुषेयत्वमेव।

पौर्णमासी—यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी (पुरु० चि० पृ० ३३)।

पौष्णम्—रेवती (पु० चि० पृ० ३५३)।

पौष्कल्यम्—फलजननसामर्थ्यम् (जै० न्या० अ० ४ पा० १ अधि० २)।

प्रकरणम्—१ संगतिप्रदर्शनप्रयोजिका आकाङ्क्षा। यथा प्रकरणलाघवाय इत्यादौ (भवा०)। २ प्रस्तावः। ३ पक्षप्रतिपक्षौ (साध्यतदभाववन्तौ) (वात्स्या० १।२।७)। यथा यस्मात्प्रकरणचिन्ता० (गौ० १।२।७) इत्यादौ। ४ ग्रन्थसंधिविशेषः। यथा प्रथमं प्रकरणम् द्वितीयं प्रकरणम् इत्यादौ। ५ [क] उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् इति मीमांसका आहुः। अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यमित्यर्थः। अत्र शाबर-

भाष्यम्। कर्तव्यस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति। यथा श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (जै० सू० ३।३।१४) इत्यादौ। [ख] संपन्नवाक्यस्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणम् (जै० न्या० अ० ३ पा० ३ अधि० ४)। ६ काव्यज्ञास्तु अभिनेयनायकादिको दृश्यकाव्यविशेषः इत्याहुः। तल्लक्षणमुक्तम्। भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्। शृङ्गारोङ्गी नायकस्तु विप्रोमात्योथ वा वणिक्॥ सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः इति (सा० द० परि० ६ श्लो० ५११)। तत्र विप्रनायकं मृच्छकटिकम्। अमात्यनायकं मालतीमाधवम्। वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् इति (सा० द० वृ० ६।२२५)।

प्रकरणसमः—१ (जातिः) [क] उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः (गौ० ५।१।१६)। तदर्थश्च उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचारात् व्यतिरेकसहचाराद्वा। प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनम्। विपरीतसाधनमिति फलितार्थः। तत्सिद्धेः तस्य पूर्वमेव सिद्धेः इति। बाधदेशनाभासोयम् (गौ० वृ० ५।१।१६)। अत्र भाष्यम्। उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात्। पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः प्रक्रिया। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्तयति। द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात्। एवं च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो न प्रकरणमतिवर्तते। अनतिवृत्तेस्तन्निर्णयानिवर्तनम्। समानं चैतन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमाने हेतौ। तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः। समानं चैतद्वैधर्म्येपि। उभयवैधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति (वात्स्या० ५।१।१६)। [ख] अधिकबलत्वेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानम्। यथा शब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवम् श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् (गौ० वृ० ५।१।१६)। [ग] वाद्युक्तहेतोः साध्यविपरीतसाधकहेत्वन्तरोद्भावनम्। सत्प्रतिपक्षोदाहरणमेवात्रोदाहरणं बोध्यम् (नील० पृ० ४४)। २ (हेत्वाभासः) [क] यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः (गौ० १।२।७)। सूत्रार्थस्तु प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा। को हेतुरनयोः

साधकः एतयोः कः परामर्शः प्रमा इति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः। यस्मादित्यादि तु वस्तुस्थितिमात्रम् (गौ० वृ० १।२।७)। अत्र भाष्यम्। विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावुभावनवसितौ प्रकरणम्। तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत्समीक्षणम्। सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात्प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते। प्रज्ञापनं तु अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरिति। अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि (वात्स्या० १।२।७)। अस्मिन्नभिप्राये सूत्रार्थश्च निर्णयार्थं प्रयुक्तो हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात् किंतु धर्मिणः साध्यवत्त्वम् तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्तयति स प्रकरणसमः इति (गौ० वृ० १।२।७)। प्रकरणसमस्य लक्षणं तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वम्। स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा (गौ० वृ० १।२।७) इति। अन्यत्सर्वं सत्प्रतिपक्षवज्ज्ञातव्यम्। अत्रेदं बोध्यम्। विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वम् एकज्ञानविषयत्वसंबन्धेन ज्ञेयम्। अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात्। अयं च दशाविशेषे दोषः इष्यतः सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेव इति (गौ० वृ० १।२।७)। [ख] निबन्धे तु प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वम् इति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः तद्विषयः (चि० २ हेत्वा० पृ० ९७) (म० प्र० २।२७)। अत्र जिज्ञासा च प्रकृतसाध्यहेत्वोः कः समीचीनः इत्याकारिका ग्राह्या (ग० सत्प्र० पृ० २३)। तथा च अनयोः किं तत्त्वम् इति जिज्ञासैव सत्प्रतिपक्षफलम् इति बोध्यम् (चि० २ हेत्वा० पृ० ९७) (ग० सत्प्र० पृ० २२) (म० प्र० २ पृ० २७)। तदर्थश्च यादृशपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्योक्तजिज्ञासाजनकत्वं तादृशपरामर्शसहिततादृशपरामर्शः इति (ग० सत्प्र० पृ० २३)। अत्र च पर्वते धूमेन वह्निसाधने पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् वह्न्यभावव्याप्यजलवान् इति परामर्शद्वयसंवलनदशायां प्रकृतो धूमो हेतुः सत्प्रतिपक्षितः इति व्यवह्रियत इत्यनुभवमनुसृत्येदं विज्ञेयम्। [ग] यस्य प्रतिपक्षभूतं हेत्वन्तरमस्ति स प्रकरणसमः। स एव

सत्प्रतिपक्ष उच्यते । यथा शब्दो नित्यः अनित्यधर्मानुपलब्धेः इति शब्दः अनित्यः नित्यधर्मानुपलब्धेः इति च (त० भा० पृ० ४९) । अत्र च विपरीतार्थसाधकं समानबलमनुमानान्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते । यथा शब्दः अनित्यः नित्यधर्मानुपलब्धेः इति । यत्पुनरतुल्यबलम् न स प्रतिपक्षः । तथाहि । विपरीतार्थसाधकानुमानं त्रिविधम् । उपजीव्यम् उपजीवकम् अनुभयं चेति । तत्राद्यम् बाधकम् । बलवत्त्वात् । यथा अनित्यः परमाणुर्मूर्तत्वादिति । अस्य हेतोः परमाणुसाधकानुमानं नित्यत्वं साधयदपि न प्रतिपक्षः । किंतु धर्मिग्राहकं (परमाण्वात्मकस्यानित्यत्व-रूपसाध्यधर्मिणो ग्राहकम्) प्रमाणं बाधकम् । उपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् । नहि प्रमाणेनागृह्यमाणे धर्मिणि परमाणौ परमाण्वनित्यत्वानुमानमिदं संभवति । आश्रयासिद्धेः इति । तथा च तारतम्यपक्षकानुमानं न समानबलम् । किंतु अधिकबलम् इति तत् परमाण्वनित्यत्वानुमानं प्रति बाधत एवेति न तत् प्रतिपक्षः इति भावः । परमाणुसाधकानुमानं च अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम् । परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाण-तारतम्यवत् इति (त० भा० पृ० ४९) । द्वितीयं दुर्बलत्वाद्बाध्यम् । यथा इदमेवानित्यत्वानुमानं स्यात् । तृतीयं तु सत्प्रतिपक्षः । तुल्यबलवत्त्वात् इति (त० भा० पृ० ४९) । [घ] प्रतिरुद्धः प्रकरणसमः स्यात्प्रतिसाधनैः (ता० र० श्लो० ८३) । [ङ] तुल्यत्वमभ्युपेत्यैव परहेतोः स्वहेतुना । बाधेन प्रत्यवस्थानं परस्य प्रक्रियासमः ॥ (ता० र० २ श्लो० ११७) ।

प्रकारः—१ सामान्यस्य भेदको विशेषः (लौ० भा० टी० पृ० ८) । यथा द्रव्यं नवविधमित्यादौ पृथिवीत्वादिकं द्रव्यस्य प्रकारः । यथा वा प्रकारान्तरेण विभजते इत्यादौ । २ वक्ष्यमाणप्रकारतावान् (मु० १ पृ० ११८) । यथा दण्डवान्पुरुषः इति वाक्यजन्यबोधे दण्डः प्रकारः । ३ विशेषणम् । यथा स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वं सर्वांशे याथार्थ्यम् (ग० सामा०) इत्यादौ प्रकारो विशेषणम् । क्वचित् उपलक्षणमपि प्रकारः (चि०) । ४ क्वचित् सादृश्यमपि प्रकारशब्दार्थः । यथा प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् (सि० कौ० पृ० २०) इत्यादौ ।

प्रकारता—१ (विषयता) [क] विशेषणत्वापरनामा विलक्षणविषयताविशेषः (नील० १ पृ० १७)। यथा अयं घटः इति ज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणत्वापरनामा विषयताविशेषः (न्या० म० १ पृ० ४)। [ख] अन्ये तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम् (न्या० म० १ पृ० ५)। संसर्गावच्छिन्नविषयतेति यावत् (नील० १ पृ० १७) (सि० च०)। अत्र विशेष्यतासंसर्गतयोस्तु किंचित्संबन्धावच्छिन्नत्वमप्रामाणिकम् इति सिद्धान्तोनुसर्तव्यः। तथा च संसर्गावच्छिन्नत्वं प्रकारताया एव इति भावः। यथा अयं घटः इत्यत्र घटत्वस्य वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियोगि च घटत्वम् इत्याहुः (न्या० म० १ पृ० ५)। [ग] अपरे तु ज्ञायमानविशेषणप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्नविषयत्वम् इत्याहुः (वाच०)। २ विषयतानात्मिका प्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्यावच्छेदकताविशेषरूपा प्रकारता इति कश्चिदाह (ग० बाध० पृ० २)। यथा पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं बाधः (चि० २ हेत्वा० पृ० १०३) इत्यत्र तादृशविषयत्वनिरूपिता अभावनिष्ठा प्रकारता। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षः साध्याभाववान् इति ज्ञाने पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभावः इति लक्षणसमन्वयः (दीधि० २ पृ० २१८)। सप्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य इत्यतिरिक्तविषयतावाद्येकदेशिमताभिप्रायकमतिसूक्ष्मतरमेतत्। प्रकारताश्रयश्च विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविधो बोध्यः।

प्रकाशः—१ ज्ञानम्। यथा अर्थप्रकाशो बुद्धिः इत्यादौ (त० भा०) (त० प्र०)। अत्र वैशेषिका आहुः प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायते इति (सांख्य० प्र० भा० अ० १ सू० १४५)। २ तेजः। यथा प्रचुरप्रकाशो रविरित्यादौ। तमोविरोध्याकारो हि प्रकाशशब्दवाच्यः (सर्व० सं० पृ० ४५७ शां०)। ३ ज्ञानस्वरूप आत्मा प्रकाशः इति सांख्या आहुः। अत्र सूत्रम् जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः इति (सांख्य० सू० अ० १ सू० १४५)। अस्मिन्मते प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिः अनुगत-

व्यवहारात् इति ज्ञेयम् (सांख्य० प्र० भा० अ० १ सू० १४५) । ४ व्यवहारशास्त्रज्ञास्तु सर्वजनज्ञानविषयः । यथा प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः (वीरमित्रो० २ पृ० ५८६ स्मृतिः) इत्यादौ इत्याहुः । ५ सर्वश्राव्यं वाक्यं प्रकाशम् इति नाटकज्ञा आहुः ।

प्रकीर्णम्—१ ग्रन्थविच्छेदः । २ विशकलिततया विद्यमानत्वम् । यथा प्रकीर्णवादस्यायुक्तत्वात् (त० दी० पृ० ३३) इत्यादौ । ३ विभिन्नजातीयानां मिश्रणम् (वाच०) । यथा भट्टिकाव्ये नानाजातीयप्रत्ययोदाहरणबोधककाण्डम् । ४ विक्षेपः । ५ धर्मज्ञास्तु अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषको पापभेदः । अत्रोक्तम् अनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् इति (स्मृतिः) (वाच०) । यथा प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् । प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद्ब्राह्मणानुमतः सदा ॥ (विष्णु०) इत्यादौ इत्याहुः ।

प्रकृतत्वम्—[क] प्रतिज्ञाविषयत्वम् (न्या० र० सामान्यनि० पृ० १०) । यथा एवम् दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया (ग० हेत्वा० पृ० २) इत्यादौ । यथा वा प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताघटिते हेत्वाभासलक्षणे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र पक्षतावच्छेदकीभूतह्रदत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वस्य च प्रकृतत्वम् । [ख] उद्देश्यत्वम् (म० प्र० ४ पृ० ५६) । यथा प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरह आकाङ्क्षा इत्यादौ (न्या० म० ४ पृ० २२) । [ग] वर्तमानकाले गृहीतत्वम् । [घ] प्रकरणप्राप्तत्वम् । [ङ] आरब्धत्वं इति केचिदाहुः । [च] अधिकृतत्वम् (वाच०) ।

प्रकृतिः—१ (शब्दः) [क] स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुः तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिः । यथा पटभूप्रभृतयो हि शब्दाः स्वोत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे कर्मत्वकर्तृत्वादौ बोधयन्ति न त्वन्यथा (अनिश्चिता अपि) । अत्रेदं बोध्यम् । चैत्रः पचति यजेत इत्यादौ शब्दान्तरधर्मिकसुबादि-

निश्चयस्यासत्त्वेपि तदर्थस्यैकत्ववर्तमानत्वादेश्चैत्रपाकादावन्वयात् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप्यया दृशान्वयबोधं प्रति हेतुः तादृशस्यैव च शब्दस्य प्रकृते तथाविधः स्वार्थः । स च पाकेत्यादेः शक्त्यादिविरहेपि पचनादिरूपः सुवच एव । पचनादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रति अमादिधर्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात् लक्षणसमन्वयः । प्रत्ययास्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य संख्या काल इष्टसाधनत्व इत्यादिस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते इति तत्र नातिव्याप्तिः (श० प्र० श्लो० ६ टी० पृ० ८)। [ख] स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वम् तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिः। बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति न गुडादिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् । अपि तु सुवादिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन । अन्यथा केवलादपि बहुगुडादिपदाद्द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेः इति न तत्र प्रसङ्गः (श० प्र० श्लो० ७ टी० पृ० ९-१०)। [ग] शाब्दिकास्तु पाणिनिप्रभृतयः प्रातिपदिकं प्रकृतिः इत्याहुः (श० प्र० श्लो० १३ टी० पृ० १५)। [घ] नव्यशाब्दिकाः नागोजीभट्टादयस्तु अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः इत्याहुः। अत्रावधित्वं च पूर्वापरत्वरूपं ग्राह्यम् । तेन बहुगुडो द्राक्षेत्यत्र बहुजादेर्निमित्तप्रकृतौ नाप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु बहुगुडो द्राक्षेत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभाग एव नास्ति इति भाष्यकारमतमित्यन्यत् । अत्रार्थे व्युत्पत्तिः । प्रकरोति प्रत्ययं बोधं च इति प्रकृतिशब्दो योगरूढः (वाच०)। अत्र प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वम् (शेखर०)। प्रत्ययविधानावधित्वम् वा (ल० म०)। अथवा तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वम् । इयं प्रकृतिर्द्विविधा । नाम धातुश्चेति (श० प्र० श्लो० १३)। २ कारणम् यथा मृत्पिण्डाद्घटो जायत इत्यादौ मृत्पिण्डः प्रकृतिः (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०८)। अत्र जनिकर्तुः प्रकृतिः (पा० सू० १।४।३०) इत्यनेनापादानत्वम् । न

चात्र हेतुपञ्चमी । गुणातिरिक्तहेतौ पञ्चम्यनुशासनविरहात् (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०८) । अत्र गुणत्वं च स्वप्रयोज्याश्रयवृत्तित्वम् । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य गुणत्वप्राप्त्या विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्[1] (पा० सू० २।३।२५) इत्यनेन धूमपदात्तृतीयापञ्चम्यौ संगच्छेते (ग० अवय० हेतु०) । अत्र समवायि असमवायि निमित्त एतत्त्रितय-साधारणं कारणत्वम् । न तु समवायिकारणत्वमात्रं विज्ञेयम् । तेन दण्डाद्घटो जायत इति प्रयोग इष्यते । अत एव यतो द्रव्यं गुणाः कर्म इत्यादौ पञ्चमी (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०८) । यतः ईश्वरात् । अथ वा केवलं समवायिकारणम् (वै० वि०) (वै० उ० ८।२।५) । यथा पृथिवी गन्धज्ञाने[2] (घ्राणे) प्रकृतिः (वै० सू० ८।२।५) इत्यादौ । अथवा स्वजनकनाशप्रतियोगि । यथा दुग्धं दध्नः प्रकृतिः (राम० १ पृथिवी० पृ० ६८) । यथा वा महापटः खण्डपटस्य प्रकृतिः (मु० १ पृथिवी०) । स्वजनकेत्यस्यार्थश्च स्वम् दधि । तस्य जनको यो नाशः दुग्धनाशः तस्य प्रतियोगि दुग्धम् तत्त्वं दुग्धे इति । एवम् खण्डपटस्य जनकीभूतो नाशः महापटनाशः तत्प्रतियोगित्वं महापटादौ इति द्रष्टव्यम् । ३ यावदाश्रयभाविधर्मः । यथा प्रकृत्या कृपणः स्वभा-वेन सरलः इत्यादौ । अत्र तृतीयार्थश्चाभेदस्तादात्म्यं वा । एवं च स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिकार्पण्यवान् इत्याकारस्तत्र बोधः । अत्र प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् (वार्तिकम्) इत्यनेन तृतीया विधीयते (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० १२४) । ४ स्वभावः । ५ मीमांसकास्तु यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादिरूपप्रधानयागः प्रकृतिः (इष्ट्यग्निहोत्रसोमाः प्रकृतयः) (लौ० भा० पृ० २३) इत्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र कर्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरनैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः । यत्र विशेषरूपमेव कर्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते इतरत्सर्वं कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः (वाच०) । तत्रापि मूलप्रकृतिः अवान्तरप्रकृतिः इति प्रकृतेर्द्वैविध्यादिकं तु विस्तरभयान्नोच्यते इति ।

---

१ अस्त्रियामिति पदच्छेदः । २ गन्धो ज्ञायते अनेन तत् । घ्राणेन्द्रियमित्यर्थः ।

६ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः (सां० सू० अ० १ सू० ६१) इति सांख्या आहुः । अयमर्थः । प्रकृतेः कार्यं महत्तत्त्वम् । महतश्च कार्योहंकारः । अहंकारस्य कार्यद्वयम् तन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं वाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्याणि च पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात्तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षणः इति । इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूहः । एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्तीत्यर्थः । दिक्कालौ चाकाशमेव इति (सांख्य० प्र० भा० अ० १ सू० ६१ टी०) । एतन्मते प्रकृतित्वं च तत्त्वान्तरोपादानत्वम् (सर्वं० पृ० ३१८ सांख्य०) । ७ माया अविद्या चेति द्विविधभेदभिन्ना प्रकृतिः इति शांकरा अद्वैतवादिनो मन्यन्ते । ८ जडात्मको भगवदंशविशेषः इति वाल्लभा आहुः । ९ लक्ष्मीरपीति श्रीमध्वाचार्यानुयायिनः प्राहुः । एतन्मते च प्रकृतिर्द्विविधा चित्प्रकृतिः जडप्रकृतिश्च । तत्राद्या लक्ष्मीः । द्वितीया तु मृत्पाषाणादिस्थावरात्मकं सर्वं जगत् इति विज्ञेयम् (भाग० १ टी० विजयध्व०) । अत्र लक्ष्मीपदेन भगवदिच्छा संगृह्यते (मध्व० भाष्य० १।४।२५) । १० शरीरावस्था इति भिषजो वदन्ति । ११ मूलस्वरः प्रकृतिः इति गायका गायन्ति । १२ शाक्तास्तु प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकरूपशक्तिविशेषः इत्याहुः । अत्रोक्तम् गणेशजननी दुर्गा १ राधा २ लक्ष्मीः ३ सरस्वती ४ । सावित्री ५ च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी स्मृता ॥ इति । १३ प्रकृतिशब्दवाच्यो विष्णुः इति श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्या व्याचक्रुः (मध्वभा०) । अत्र ब्रह्मसूत्रम् ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ इति (ब्र० सू० १।४।२४) । प्रकृतिः प्रकृष्टकरणात् (सर्वं० सं० पृ० १४१ पूर्णप्र०) । अत्र प्रकृतिशब्देन समवायिकारणं (ब्रह्म) ग्राह्यम् इत्यद्वैतिनो मायावादिनो मन्यन्ते । १४ स्वाम्यमात्यादिराज्याङ्गं प्रकृतिः इति नीतिशास्त्रज्ञा आहुः । अत्रोच्यते । स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि ७ प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपि च ॥ इति (अमरः काण्ड० २ क्षत्रि० श्लो० १७–१८) । १५ एकविंशत्यक्षरपाद-

कश्छन्दोविशेषः प्रकृतिः इति छन्दःशास्त्रज्ञा आहुः । १६ व्याकरणशास्त्रोक्तकर्मविशेषः (विकार्यम्) । यथा काशान्कटं करोति इत्यादौ काशादि प्रकृतिकर्म इति ।

प्रकृतिविकृतिः—महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त इति । अस्यार्थः । प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि (सर्व० सं० पृ० ३१७ सांख्य०) ।

प्रक्रिया—१ निरूपणम् (दि० गु० पृ० १९८) । यथा नवक्षणा प्रक्रिया दशक्षणा प्रक्रिया एकादशक्षणा प्रक्रिया (मु० गु० पृ० १९८) इत्यादौ । २ पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवत् इत्येकः पक्षं प्रवर्तयति । द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् श्रावणत्वात् नित्यः शब्दः इति (वात्स्या० ५।१।१६) । अत्रार्थे व्युत्पत्तिः । प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनम् । विपरीतसाधनमिति फलितार्थः इति (गौ० वृ० ५।१।१६) । ३ शब्दप्रयोगसाधनावस्था प्रक्रिया इति शाब्दिका आहुः । ४ प्रकरणम् सा प्रक्रिया या कस् इत्यपेक्षा इति पार्थसारथिमिश्र आह । ५ अधिकारः । ६ नृपादीनां चामरव्यजनच्छत्रधारणादिव्यापारः इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रचयः—१ [क] शिथिलाख्यः संयोगः । यथा यत्र द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां प्रचययुक्ताभ्यां तूलकपिण्डान्तरमारब्धम् तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् शिथिलाख्यसंयोगरूपः प्रचयस्तादृशावयविपरिमाणस्यासमवायिकारणम् (वै० वि० ७।१।९) (वै० उ० ७।१।९) (भा० प० गु० श्लो० ११३) । अत्र प्रचयश्चारम्भकः संयोगः । स च स्वाभिमुखकिंचिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिंचिदवयवसंयोगलक्षणः । स त्ववयवसंयोगः स्वावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः । गुणकर्मारम्भे सापेक्षः इति वचनात् (वै० उ० ७।१।९) (त० व०) । [ख] किंचिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्तमानः संयोगः इत्येके वदन्ति । अन्य आहुः । अत्र महत्पदं न देयम् । परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे क्षतिविरहात् इति । अपरे तु भूयोवयवावच्छेदेना-

वयवान्तरासंयोगिन्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयः। तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचयः इत्याहुः (दि० गु० पृ० २०५)। २ साहित्यम् (कि० व० ५)। ३ चयनम्। यष्ट्यादिना वृक्षाग्रस्थानां पुष्पाणां प्रचयः इत्येव (सि० कौ० कृद० पृ० ३४२)। अत्र व्याकरणनियमः। हस्तादाने चेरस्तेये (पा० सू० ३।३।४०)। हस्तादाने तु घञ्। हस्तेन पुष्पप्रचाय इत्येव। चौर्ये तु अच्। प्रचय इत्येव। चौर्येण पुष्पादेः प्रचयः इति। ४ समूहः। ५ उपचय इति काव्यज्ञा आहुः। ६ उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तश्चतुर्थः स्वर एकश्रुतिः। तां चाध्यापकाः प्रचयः इत्याचक्षते (जै० न्या० अ० ९ पा० २ अधि० ९)।

प्रज्ञाज्योतिः—भूतेन्द्रियजयी योगिविशेषः (सर्व० सं० पृ० ३८४ पात०)।

प्रज्ञापनम्—१ उदाहरणम्। एतदर्थं वात्स्यायनभाष्यं (१।२।७) द्रष्टव्यम्। २ बोधनम्।

प्रणतिः—
प्रणामः— } (नमस्कारः) स्वापकर्षबोधकः करशिरःसंयोगादिव्यापारः। यथा पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा। वचसा मनसा चैव प्रणामोष्टाङ्ग उच्यते॥ इति। बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा। पञ्चाङ्गोयं प्रणामः स्यात्पूजासु प्रवरः स्मृतः॥ इत्यादौ च (वाच०)।

प्रणिधानम्—१ सुस्मूर्षया (स्मर्तुमिच्छया) मनसो धारणम् (वात्स्या० ३।२।४२)। २ मनसो विषयान्तरसंचारवारणम् (गौ० वृ० ३।२।४२)। इदं च स्मृतेरुद्बोधकरूपं निमित्तं बोध्यम्। अत्र भाष्यम् सुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तनं चार्थस्मृतिकारणम् इति (वात्स्या० ३।२।४२)। ३ योगिनस्तु चिन्तनविशेषरूपः समाधिविशेषः इत्याहुः। ४ भक्तिविशेषः (पात० यो० सू० १।२३)। ५ अर्पणम्। ६ कर्मणां फलत्यागः (पात० यो० सू० २।१)। ७ प्रयत्नः। ८ अभिनिवेशः इति काव्यज्ञा आहुः।

प्रतानः—प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः (मिताक्षरा अ० २।२२९)।

प्रति—(अव्ययम्) १ सादृश्यम्। यथा प्रतिदेवता इत्यादौ। २ आदानम्। यथा प्रतिगृह्णाति इत्यादौ। ३ हिंसा। यथा प्रतिहन्ति इत्यादौ। ४ अङ्गीकारः। यथा प्रतिज्ञानम् इत्यादौ। ५ प्रतिनिधीकरणम्। यथा अभिमन्युरर्जुनतः प्रति इत्यादौ। ६ व्याधिः। यथा प्रतिश्यायः इत्यादौ। ७ आभिमुख्यम्। यथा प्रतिसूर्यं गतः इत्यादौ। ८ व्याप्तिः। यथा प्रतिकीर्णं पांशुभिः इत्यादौ। ९ वारणम्। यथा प्रतिषिद्धः इत्यादौ (गण० टीका०) (वाच०)। १० प्रतिदानम्। यथा तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् इत्यादौ। ११ लक्षणम्। यथा वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् इत्यादौ। अत्र प्रतेः सादृश्याद्यर्थविशेषेषु द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वम् इति ज्ञेयम्।

प्रतिकूलत्वम्—१ द्वेषविषयत्वम् (मु० गु० पृ० २२०)। यथा दुःखस्य द्विष्टत्वरूपं प्रतिकूलत्वम्। २ विरुद्धपक्षावलम्बित्वम् इति काव्यज्ञा आहुः।

प्रतिग्रहः—[क] स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषः। यथा धनं प्रतिगृह्णातीत्यादौ धात्वर्थः। अत्र स्वस्वत्वरूपफले द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४३)। अत्र मतविशेषो ज्ञेयः। दानस्यैव स्वस्वत्वध्वंसमिव परस्वत्वोत्पत्तिं प्रति जनकता। प्रतिग्रहस्य तु न स्वत्वजनकता। अपि तु दानेनोत्पन्नमपि स्वत्वं संप्रदानव्यापारेण प्रतिग्रहेण यथेष्टविनियोगार्हं क्रियते इति जीमूतवाहनमतम् (जीमूतवा० दायभाग० वीरमित्रो० २ पृ० ५४३)। अत्र प्रमाणम् मनसा पात्रमुद्दिश्य इत्यादि शास्त्रम्। अयं भावः। प्रतिग्रहस्य स्वत्वजनकत्वं यदि स्वीक्रियेत तदा देशान्तरस्थं पात्रमुद्दिश्य यद्धनं ददाति तत्पात्रमरणानन्तरं तत्पुत्राणां तद्धने तत्पितृस्वत्वानुत्पत्त्या स्वत्वाभावेन प्रवृत्तिर्न स्यात्। अतः प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वजनकत्वं नाङ्गीकर्तव्यम् इति। विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते। अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्य-

कुशादेरिवोपादाने यथेष्टविनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् इति (श० प्र० श्लो० ६९ टी० पृ० ८५)। वीरमित्रोदयकारास्तु प्रतिग्रहा-देव स्वत्वमुत्पद्यते। अन्यथा पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेपि तत्स्वत्वो-त्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासंभवप्रसङ्गः इत्याहुः (वीरमित्रो० २ दाय० पृ० ५४२)। [ख] पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः। ममेदम् इति ज्ञानमिति यावत्। यथा धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र। अत्र फली-भूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं संगच्छते। विक्रयादेर्दानविशेषत्वेपि न तस्य पुण्यजनकत्वम्। अतस्तल्लुब्धस्य स्वीकारो न प्रतिग्रहः इति विज्ञेयम् (श० प्र० श्लो० ७२ पृ० १०९)। प्रतिग्रहस्य स्वत्वजनकत्वे प्रमाणं श्रुतिः याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इति। स्मृतिरपि ब्राह्मण-स्याधिकं लब्धम् (गौतमः) इति। तदर्थश्च मिताक्षरायाम् (अ० २ व्यव० श्लो० ११४) ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धम् तत् अधिकम-साधारणम् (वीरमित्रो० २ पृ० ५४३) इति। [ग] दत्तद्रव्यस्वस्व-त्वजनकस्वीकारः। यथा गां प्रतिगृह्णातीत्यादौ (का० व्या० पृ० ५)। [घ] शाब्दिकास्तु अदृष्टार्थदत्तस्वीकारः (ल० म०) इत्याहुः। अयाचितविषये प्रतिग्रहे न दोषः। तदुक्तम् अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तं विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत् ॥ इति (गारुडे० अ० २१५) (वाच०)। अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः इत्यन्ये।

प्रतिघातः—१ बलवत्तरवेगप्रयुक्तद्रव्यसंयोगविशेषः। २ मारणम्।

प्रतिज्ञा—१ [क] स्वकर्तव्यत्वेन निर्देशः (राम०)। कर्तव्यत्वप्रकारक-बोधानुकूलव्यापारः इति परमार्थः। यथा अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णय-प्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते इति मया तर्कसंग्रहः क्रियते इत्यादि च प्रतिज्ञा। [ख] कर्तव्यत्वज्ञानम् (राम० पृ० २)। यथा कारिकावलीं विशदी-करवाणि इति प्रतिज्ञा। २ व्यवहारज्ञास्तु पक्षाभिधायकः पूर्वपक्षभाषा-द्यपरपर्यायो वाक्यविशेषः प्रतिज्ञा। स च वाक्यविशेषः व्यवहारपाद-विशेषः पूर्वपादः अर्थिपादश्चेत्यभिधीयते (वीरमित्रो० २ व्यव० पृ० ६०)। यथा ममेदं द्रव्यमनेन गृहीतं न ददाति इत्यादिः प्रतिज्ञा इत्याहुः।

भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ६) । भाषाशब्दे दृश्यम् । अत्र प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना । समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ इति (वीरमि० २ पृ० ६१) । ३ अङ्गीकारः इति काव्यज्ञा आहुः । ४ न्यायावयवः । यथा पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञावाक्यम् । पक्षज्ञानं प्रतिज्ञायाः प्रयोजनम् (त० दी० २ पृ० २२) । लक्षणं च प्रतिज्ञात्वमेव । तच्चात्र हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वम् । लिङ्गाविषयकलिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयवत्वं (चि० २ अव० पृ० ७७) वा । इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति न्यायावयवत्वं वा । अथवा अन्त्यपदवत्त्वे सति स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधाजनकान्यत्वे सति न्यायावयवत्वम् (दीधि० २ पृ० १७७) । यद्वा एतन्न्यायघटकः पर्वतो वह्निमान् इति यः शब्दः तद्वृत्त्यवयवविभाजको पाधिमत्त्वम् (न्या० म० २ पृ० २३) । प्रतिज्ञात्वं जातिः इति केचिदाहुः (चि० २ अव० पृ० ७७) । वस्तुतस्तु प्रतिज्ञात्वमखण्डोपाधिरेव इत्यन्ये आहुः (म० प्र० २ पृ० ३३) । प्रतिज्ञावाक्यं च उद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् । सत्यन्तस्य प्रकृतन्यायावयवत्वं पर्यवसितार्थः । तेन प्रकृतन्यायबहिर्भूतवाक्यवारणम् (दीधि० २ अवय० पृ० १६७) । एवमग्रेपि बोध्यम् । अथवा उद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमितिविषयकलिङ्गाविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् (चि० २ अवय० पृ० ७७) । सा च प्रतिज्ञा [क] साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा (गौ० १।१।३३) । प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा । साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्दः इति (वात्स्या० १।१।३३) । साधनीयस्य अर्थस्य यो निर्देशः स प्रतिज्ञा । तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधको न्यायावयवः इत्यर्थः । साधनीयश्च वह्निमत्त्वादिना पर्वतादिः (गौ०

वृ० १।१।३३) (दीधि० २ अव० पृ० १६७)। [ख] साध्यधर्मविशिष्टधर्मिप्रतिपादकं वचनम् (त० भा० पृ० ४३) (त० दी० २ पृ० २२)। यथा पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निमान् इति वाक्यं प्रतिज्ञा। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकबोधजनको न्यायावयवः इत्यर्थः (नील० २ पृ० २२) (दीधि०)। अत्र निगमनवारणाय च साध्यांशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकत्वं वाच्यम्। तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वम्। तेन प्रमेयवतः साध्यत्वे नासिद्धिः। उदासीनवारणाय च न्यायान्तर्गतत्वे सति इति विशेषणीयम्। न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधाजनकत्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं तत्। प्रतिज्ञात्वावयवत्वादिकं परिभाषाविशेषविषयत्वरूपम् तत्तद्व्यक्तित्वरूपं च (गौ० वृ० १।१।३३)। उदाहरणाच्च न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यज्ञानम्। उपनयाच्च न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानम् इति तयोर्व्युदासः (दीधि० २ अवय० पृ० १६७)। [ग] अनुमेयोद्देशः अविरोधी प्रतिज्ञा। प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोपदेशविषयापादनार्थमुद्देशमात्रम्। यथा द्रव्यं वायुः इति। अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता भवन्ति। यथा अनुष्णोग्निः इति प्रत्यक्षविरोधी। घनमम्बरम् इत्यनुमानविरोधी। ब्राह्मणेन सुरा पेया इत्यागमविरोधी। वैशेषिकस्य सत्कार्यम् इति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी। न शब्दोर्थप्रत्यायकः इति स्ववचनविरोधी (प्रशस्त० २ पृ० २८)।

प्रतिज्ञान्तरम्—(निग्रहस्थानम्) [क] प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् (गौ० ५।२।३)। प्रतिज्ञातार्थः अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद्घटवदित्युक्ते योस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यम् इति। तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे। धर्मविकल्पादिति। दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात्सामान्य-

मैन्द्रियकं सर्वगतम् । ऐन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात् । तदर्थनिर्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थम् । कथम् । यथा घटोसर्वगत एवं शब्दोप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति । तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा । असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरम् (वात्स्या० ५।२।३)। [ख] प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्पो विकल्पः तस्मात् विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनम् (गौ० वृ० ५।२।३) (ता० र० परि० ३ श्लो० १३५) । प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्य इति तत्त्वम् । तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरं च प्रतिज्ञान्तरत्वेन संगृहीतं भवति । अत्र प्रतिषेध इत्यनेन झटिति संवरणे विलम्वेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोषः इत्युक्तम् (गौ० वृ० ५।२।३)। [ग] परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनम् (दि० १ पृ० २२) (नील० पृ० ४५)। यथा क्षित्यादिकं गुणजन्यं कार्यत्वादित्यत्रादृष्टजन्यत्वेन सिद्धसाधनोद्भावने सविषयक इति गुणविशेषणदानम् (नील० पृ० ४५)। इदं च पक्षसाध्यविशेषणभेदात्प्रत्येकं द्विविधम् । यथा शब्दः अनित्य इत्युक्ते ध्वनौ वाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरम् । एवम् पर्वतो वह्निमान्सुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कृष्णागुरुप्रभववह्निमानित्यत्र । एवम् तादृशवह्नौ साध्ये यः सुरभिमलिनधूमवान् स वह्निमान् इत्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते स तादृशवह्निमानित्यत्र । एवमन्यदप्यूह्यम् (गौ० वृ० ५।२।३)। प्रतिज्ञान्तरं च गुणेन्तर्भवतीति विज्ञेयम् (दि० १ पृ० २२)।

प्रतिज्ञाविरोधः—(निग्रहस्थानम्) [क] प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः (गौ० ५।२।४)। गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा । रूपादितोर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः । सोयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । कथम् । यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते । अथ रूपादिभ्योर्थान्तरस्यानुपलब्धिः गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते।

गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते। व्याहन्यते न संभवतीति (वात्स्या० ५।२।४)। [ख] कथायां स्ववचनार्थविरोधः। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स निरग्निः इत्युदाहरणे निरग्निश्चायम् इत्युपनये च प्रतिज्ञाविरोधः (गौ० वृ० ५।२।४)। अत्रोच्यते। पदयोर्वाक्ययोर्वा य एकवक्तृकयोर्मिथः। व्याघातो निग्रहस्थानं स्यात्प्रतिज्ञादिरोधनः॥ इति (ता० र० परि० श्लो० १३६)। [ग] स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनम्। यथा द्रव्यं गुणभिन्नं रूपादितः पृथक्त्वेनानुपलभ्यमानत्वादिति (दि० १ पृ० २२) (नील० पृ० ४५)। प्रतिज्ञाविरोधश्च गुणेन्तर्भवतीति विज्ञेयम् (दि० १ पृ० २२)।

प्रतिज्ञासंन्यासः—(निग्रहस्थानम्) [क] पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः (गौ० ५।२।५)। पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलापः इत्यर्थः (गौ० वृ० ५।२।५)। यथा अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात् सामान्यमैन्द्रियकम् न चानित्यम् एवं शब्दोप्यैन्द्रियको न चानित्य इति। एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्दः इति। सोयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः प्रतिज्ञासंन्यास इति (वात्स्या० ५।२।५)। [ख] स्वोक्तेर्थे परेण दूषिते तदपलापः। यथा शब्दः अनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परेण सामान्ये व्यभिचारमुद्भाव्य दूषिते स्वोक्तमपलपति क एवमाह शब्दः अनित्यः इति (गौ० वृ० ५।२।५) (दि० १।२२) (नील० पृ० ४५) (ता० र० परि० २ श्लो० १३७)। प्रतिज्ञासंन्यासश्च गुणेन्तर्भवतीति विज्ञेयम्।

प्रतिज्ञाहानिः—(निग्रहस्थानम्) [क] प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः (गौ० ५।२।२)। साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेभ्यनुजानन्प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः। निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवं-

स्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यम् कामं घटो नित्योस्त्विति । स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति । पक्षं जहत्प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति (वात्स्या० ५।२।२)। अत्र वृत्तिः । प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः । स्वः स्वीयो दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः इति (गौ० वृ० ५।२।२)। [ख] स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा। स्वयं विशिष्याभिहितपरित्यागः इति फलितार्थः (गौ० वृ० ५।२।२)। अत्रोच्यते । कथायां यच्च पक्षादि येन निर्दिष्टमादितः । तस्य तेन पुनस्त्यागः प्रतिज्ञाहानिरुच्यते ॥ इति (ता० र० परि० ३ श्लो० १३४)। [ग] प्रतिज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमः प्रतिज्ञातार्थपरित्यागो वा (नील० पृ० ४५)। [घ] विशिष्य प्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागः (दि० १ पृ० २२)। पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभावरूपता इति भावः (राम० १ पृ० २२)। यथा शब्दः अनित्यः प्रत्यक्षगुणत्वादित्यत्र सोयं गकारः इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलात्परेण बाध उद्भाविते अस्तु तर्हि नित्यः शब्दः इति नित्यत्वमङ्गीकुर्वन्वादी शब्दस्यानित्यत्वप्रतिज्ञां जहाति (नील० पृ० ४५)। सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात्पञ्चधा भवति । यथा (१) शब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोयमित्युत्तरिते अस्तु तर्हि घट एव पक्षः इति । (२) एवम् तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति । (३) एवम् पर्वतो वह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति । (४) एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि इन्धनवानिति । (५) अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः । यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि धूमात् इति हेतुः इत्यादि (गौ० वृ० ५।२।२) । प्रतिज्ञाहानिश्च अभावे अन्तर्भवतीति विज्ञेयम् (दि० १ पृ० २२)।

प्रतितन्त्रम्—स्वमतविरुद्धशास्त्रम् ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः—(सिद्धान्तः) [क] समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः (गौ० १।१।२९) । अत्र समानशब्द एकार्थः । तेन एकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः । स्वतन्त्रसिद्धः इति पर्यवसितोर्थः (गौ० वृ० १।१।२९) । यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानम् निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेषः इति सांख्यानाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यते इति नैयायिकानाम् (वात्स्या० १।१।२९) । [ख] वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् (गौ० वृ० १।१।२९) । यथा वा नैयायिकानां शब्दानित्यत्वम् (प्र० प्र०) । यथा वा नैयायिकस्य मन इन्द्रियम् । तच्च समानतन्त्रे वैशेषिके सिद्धम् (त० भा० पृ० ४३) । [ग] स्वतन्त्र एव सिद्धोर्थः परतन्त्रनिवारितः । प्रतितन्त्रो यथा न्याये सर्वज्ञस्य प्रमाणता ॥ (ता० र० श्लो० ६०) इति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तश्च यथायथं द्रव्यादावन्तर्भवतीति विज्ञेयम् (दि० १ पृ० २२) ।

प्रतिदानम्—द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानम् । यथा तिलानस्मै प्रतियच्छतीत्यादौ धात्वर्थः (श० प्र० श्लो० ६९ टी० पृ० ८६) ।

प्रतिदृष्टान्तसमः—(जातिः) [क] प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात्प्रतिदृष्टान्तसमः (गौ० ५।१।९) । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियम् इति । कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुर्गुणः वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोगवदिति (वात्स्या० ५।१।९) । [ख] प्रतिदृष्टान्तमात्रबलेन प्रत्यवस्थानम् । मात्रपददानेन साधर्म्यसमव्युदासः । यथा यदि घटदृष्टान्तबलेनानित्यः शब्दस्तदा आकाशदृष्टान्तबलेन नित्य एव स्यात् । नित्यः किं न स्यात् इति बाधः प्रतिरोधो वा आपादनीयः । हेतुरनङ्गम् दृष्टान्तमात्रबलादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः (गौ० वृ० ५।१।९) । [ग] दृष्टान्तान्तरेण साध्याभावसाधनम् । यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वा-

लोष्टवत् इत्यत्र लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वे साधिते निष्क्रियाकाशदृष्टान्तेनात्मनो निष्क्रियत्वमेव किं न स्यात् । लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वम् आकाशदृष्टान्तेन निष्क्रियत्वं न इत्यत्र नियामकाभावात् इत्यादि (नील० पृ० ४४) । [घ] अनङ्गत्वधिया हेतोः प्रतिदृष्टान्तमात्रतः । प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिदृष्टान्तलक्षणम् ॥ (ता० र० २ श्लो० ११४) । प्रतिदृष्टान्तसमश्च बाधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभासः (गौ० वृ० ५।१।९) । स च असदुत्तरत्वेन गुणेन्तर्भवति (दि० १ पृ० २२) ।

प्रतिनिधित्वम्—तुल्यरूपतया मुख्यकार्यकारित्वार्थं निधीयमानत्वम् । यथा वैदिककर्मणि पुरोहितस्य औरसाभावे दत्तकादीनां च प्रतिनिधित्वम् । अत्रोच्यते । पुत्रं च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥ (स्कन्दपु०) इति । तद्यथा वैदिककर्माङ्गद्रव्यादीनां मुख्यानामलाभे तुल्यरूपतयान्यो विधीयते इति । तदेतत् सूत्रकारैः (कात्यायनश्रौत० १ कण्डिका० ४) व्यवस्थापितम् । तत्तत्रैव दृश्यम् । तथा दत्तकक्रीतपुत्रादीनां प्रतिनिधित्वं दत्तकमीमांसादौ व्यवस्थापितम् । तत्तत्रैव दृश्यम् ।

प्रतिपक्षः—१ विरोध्यनुमानम् । तच्च विरोधिव्याप्त्यादिमत्तया परामृश्यमानो हेतुः । विरोधिपरामर्शो वा (दीधि० २ सत्प्रति० पृ० २०८) । यथा सत्प्रतिपक्ष इत्यत्र ह्रदे धूमेन वह्निसाधने वह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रदः इति परामृश्यमानो जलरूपो हेतुः तादृशपरामर्शो वा प्रतिपक्षः । २ विप्रतिपत्त्यपरकोटिः (गौ० वृ० १।१।४१) । यथा विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः (गौ० १।१।४१) इत्यादौ । ३ विरुद्धपक्षः । यथा परार्थानुमाने वादिना पर्वते वह्निसाधने कृते प्रतिवादिपक्षः पर्वतो न वह्निमान् इति प्रतिपक्षः । ४ प्रतिवादी इति व्यवहारज्ञा आहुः । ५ विरोधी । ६ शत्रुः इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रतिपक्षितत्वम्—१ सत्प्रतिपक्षः । २ प्रतिपक्षवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

प्रतिपत्—चन्द्रस्य प्रथमकलया दर्शनयोग्यत्वसंपत्त्यर्थं यावान्कालोपेक्ष्यते स कालः । तथा च सूर्येण सहातिसंनिकृष्टस्य चन्द्रस्य यावता कालेन सूर्याद्द्वादशभिरंशैर्विप्रकर्षो भवति तावान्कालः शुक्लपक्षे प्रतिपच्छब्द-वाच्यः । एवमादित्यादतिविप्रकृष्टस्य चन्द्रस्य यावता कालेन द्वादश-भिरंशैः संनिकर्षो भवति तावान्कालः कृष्णपक्षे प्रतिपत्तिथिः (पु० चि० पृ० ३२) ।

प्रतिपत्तिः—१ बुद्धिवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । २ [क] मीमांसकाश्च शेषस्य (प्रधानादिकर्मण्युपयुक्तादवशिष्टस्य) विहितस्थलविशेषे विनियोगः । यथा चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति (तैत्ति० संहि० ६।१।३) इत्यादौ इत्याहुः । [ख] धर्मज्ञास्तु फलशून्यकर्माङ्गविशेषः । यथा श्राद्धादौ दत्तद्रव्यस्य कुशमयब्राह्मणपक्षे जलादौ निक्षेपः प्रतिपत्तिः । यथा वा पूजितप्रतिमादेश्च जलादौ निक्षेपः प्रतिपत्तिः इत्याहुः । [ग] उप-युक्तस्याकीर्णकरतानिवर्तकं कर्म (मी० न्या० पृ० ३४) । ३ प्रवृत्तिः । ४ प्रागल्भ्यम् । ५ गौरवम् । ६ प्राप्तिः । ७ पदप्राप्तिः इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

प्रतिपादनम्—१ प्रतिपत्त्यनुकूलशब्दप्रयोगः । यथा श्रुत्यर्थं प्रतिपाद-यतीत्यादौ । २ दानम् इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रतिप्रसवः—१ [क] प्रतिषिद्धैकदेशस्य पुनर्विधानम् । यथा अग्नीषोमीयपश्वा-लम्भनविधानम् । अत्र रागतः प्राप्तस्य मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि इति श्रुतिवा-क्येन निषिद्धस्य हिंसासामान्यस्यैकदेश अग्नीषोमीयपश्वालम्भनम् अग्नि-षोमीयपशुमालभेत इति श्रुतिवाक्येन विधीयते इति । यथा वा न भक्ष-येदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखां-स्तथा ॥ (मनु० अ० ५ श्लो० १७) इति निषिद्धस्य सर्वपञ्चनख-मांसभक्षणस्यैकदेशस्य पञ्चपञ्चनखमांसभक्षणस्य विधानम् । पञ्चपञ्च-नखाश्च मनुस्मृतौ (अ० ५ श्लो० १८) आपस्तम्बधर्मसूत्रे (१।५।१७।३७) चोक्ताः परिसंख्याशब्दे प्रदर्शिताः । [ख] निषिद्धस्य पुनः प्राप्तिसंभावना । यथा स्मार्तानां मते एकादश्यां निषि-

द्धस्य भोजनस्य एकादशीश्राद्धादौ प्राप्तिः संभाव्यते इति । २ प्रतिजन्म इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रतिबन्दिः—[क] प्रकृतैककल्पे प्रवृत्तं पुरुषमुद्दिश्याप्रकृतकल्पान्तरापादनम् । यथा अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावमात्ररूपपक्षता चानुमितौ कारणं चेत् तदा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्तित्वविशिष्टज्ञानं कारणं स्यात् इति प्रतिबन्दिः (दीधि० पक्षता० पृ० १२७–१२८)। [ख] समानं विरोध्युत्तरम् (राम०)।

प्रतिबन्धः—१ प्रतिरोधः । यथा मणिर्दाहप्रतिबन्धं करोति इत्यादौ । २ व्याप्तिः (सांख्य० भा० १।१००) । यथा प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् (सांख्यसू० अ० १ सू० १००) इत्यादौ ।

प्रतिबन्धकत्वम्—[क] कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् (कु० १) (दि०) (सि० च० १ तेजोनि० पृ० ८) । अत्र कारणपदं क्वचित्प्रयोजकपरमपि (मू० म० १)। कारणीभूतेत्यादेरर्थश्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनाभावत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वम् (कु० १ टी०)। तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयधर्मवत्त्वम् इति निष्कर्षः । यथा ह्रदो वह्निमान् इति बुद्धौ ह्रदो न वह्निमान् इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तथाहि । ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितौ कारणीभूतो यः अभावः ह्रदो वह्न्यभाववान् इति निश्चयाभावः तस्य प्रतियोगी ह्रदो वह्न्यभाववान् इति निश्चयः इति तस्य तथात्वं संपद्यते । अयं भावः । ह्रदो वह्न्यभाववान् इति निश्चयदशायां ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमित्यनुदयात्तादृशनिश्चयाभावस्य तादृशानुमितिं प्रति कारणत्वमङ्गीकर्तव्यम् इति । यथा वा दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वम् । तथाहि । मणिसमवधानदशायां वह्नेर्दाहानुत्पत्त्या दाहं प्रति मण्यभावस्य कारणत्वेन तत्प्रतियोगित्वं संपद्यते । तत्र कारणत्वं मण्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेन । अतो नान्योन्याश्रयः ।

एवं प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणम् । तेन मणिसद्भावे यत्किंचिन्मण्याद्यभावेपि न कार्यम् (चि० २) इति । अत्र मीमांसकमतेन कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वं तु कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकाभावरूपकारणदिशा व्यवस्थापनीयम् । [ख] कार्यानुकूलकिंचिद्धर्मविघटकत्वम् । यथा केषांचिन्मते दाहानुकूलशक्तिविघटकत्वं मण्यादेः (न्या० दी० पृ० १४) । निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं पञ्चविधम् । तथाहि । तद्वत्ताबुद्धिं प्रति १ तदभाववत्तानिश्चयत्वेन २ तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन ३ तदभावावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयत्वेन ४ तदसमानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन ५ तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतधर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन च प्रतिबन्धकत्वम् इति । एवम् तद्वद्भेदवत्तानिश्चयत्वादिनापि प्रतिबन्धकत्वमवसेयम् । तत्राद्यं यथा ह्रदो वह्निमान् इति बुद्धिं प्रति ह्रदो न वह्निमान् इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । द्वितीयम् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवान् इति निश्चयस्य । तृतीयम् जलवान्वह्न्यभाववान् इति निश्चयविशिष्टस्य जलवान्ह्रदः इति निश्चयस्य । चतुर्थम् वह्न्यसमानाधिकरणजलवान् ह्रदः इति निश्चयस्य । पञ्चमम् ह्रदो धूमवान् इति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदकतया गृहीतं यद्वह्नित्वं तादृशवह्नित्वावच्छिन्नाभाववान्ह्रदः इति निश्चयस्य इति । कार्यमात्रं प्रति तु कामिनीजिज्ञासायाः स्वातन्त्र्येण मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वम् । क्वचित् कार्यविशेषं प्रति स्वातन्त्र्येण कस्यचित्प्रतिबन्धकत्वम् । यथा दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वम् इति । प्रत्यक्षं प्रति आनुमानिकनिश्चयो न प्रतिबन्धकः । किंतु शाब्दबोधं प्रत्यानुमानिकनिश्चयः प्रतिबन्धकः इति सामान्यतो निर्णयः (दीधि०) । अत्रायमर्थः समानविषये प्रत्यक्षानुमितिसामग्र्योरेककालावच्छेदेन सत्त्वे तयोर्मध्ये प्रत्यक्षसामग्री प्रबला इत्येतदनुभवसिद्धम् । तथा च तादृशप्रत्यक्षसामग्री तत्रत्यानुमितिं प्रतिबध्नाति । भिन्नविषये तु अनुमितिसामग्र्येव प्रबला । एवं च प्रबलो दुर्बलं प्रतिबध्नाति इत्यनुभवादत्रत्यविषये प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावप्रयोजकः प्रबलदुर्बलभाव एव इति । अधिकं तु सामग्रीशब्दव्याख्याने संपादयिष्यते इति तत्त्रावलोकनीयम् ।

प्रतिबन्धिः(न्धी)—[क]—प्रतिबन्दिवदस्यार्थोनुसंधेयः। [ख] प्रतिवादिमतेनिष्टान्तरप्रसञ्जनम्। यथा आद्ये प्रतिबन्धिमाह (गौ० वृ० २।२।३४) इत्यत्र। अत्राधिकं तु प्रतिबन्दिशब्देवलोकनीयम्।

प्रतिबिम्बनम्—१ अनुकरणम्। यथा दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् (सा० द० परि० १० श्लो० ६९८) इत्यादौ। २ बिम्बानुरूपप्रतिच्छायाभवनम्। यथा मायावादिवेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः इत्यादौ। अत्राधिकं तु सिद्धान्तलेशे द्रष्टव्यम्।

प्रतिभा—(बुद्धिः) १ [क] स्फूर्त्याख्यो बुद्धिविशेषः (दि० १ मङ्ग० पृ० ८)। यथा समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् (मु० १ मङ्गल०) इत्यादौ। [ख] प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता (रुद्र०)। २ दीप्तिः इति केचिद्वदन्ति।

प्रतिभूः—[क] प्रति भवति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभूः (मिता० अ० २ श्लो० १०) (जामीन इति प्र०)। [ख] धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः (सिद्धान्तकौमुदी पृ० ३१४)।

प्रतियोगः—१ विरोधः। २ विरुद्धसंबन्धः।

प्रतियोगिता—१ विरोधित्वम् (निषेध्यत्वम्) (न्या० सि० दी० पृ० ५६)। घटाभावस्य घटो विरोधी भवति इति तस्य तथात्वं संपद्यते। तच्च स्वरूपसंबन्धविशेषः (दीधि० २) (त० प्र०)। यथा घटो नास्तीत्यादौ घटे अभावप्रतियोगितास्ति। अत्र अभावनिरूपिता घटनिष्ठा प्रतियोगितास्ति इति तदर्थो ज्ञेयः। अत्रेदमवधेयम्। घटाभावादिबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभावबुद्धिर्विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धित्वात् संयोगेन घटवद्भूतलम् इत्यादिबुद्धिवत् इत्यनुमानेन अभावे घटादिवैशिष्ट्यबुद्धौ संबन्धतया अतिरिक्तप्रतियोगित्वसिद्धिः इति नव्यनैयायिका आहुः। अत्रायं नियमः अभावप्रत्ययो विशिष्टमर्यादां नातिशेते इति। श्रीहर्षखण्डनादौ दीधितिकारमते च तस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्वमनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्यम्।

तेनैवोपपत्तौ न प्रतियोगित्वरूपातिरिक्तपदार्थकल्पना इति । अत्रो- पयोगित्वेनाधिकमुच्यते । प्रतियोग्यभावान्वययोस्तुल्ययोगक्षेमता इति न्यायः । तदर्थश्च यादृशसमभिव्याहारस्थले येन संबन्धेन यद्धर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं नञसत्त्वे प्रतीयते तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि तादृश- संबन्धावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रत्येतव्यः (ग० व्यु० का० १) । यथा पीतघटे घटो न नीलः इति वाक्यं प्रयुज्यते। तत्र नञ्विनिर्मोकदशायां घटो नीलः इत्यत्र येन संबन्धेन (तादात्म्य- संबन्धेन) नीलपदार्थो घटे प्रतीयते तेनैव संबन्धेन नीलप्रतियोगिका- भावः घटो न नीलः इति वाक्यात्प्रत्येतव्यः इति (कृष्ण०) । एवम् अत्यन्ताभावस्थलेपि भूतले घटो नास्ति इत्यादौ पूर्वोक्तो न्यायः संयोज- नीयः । केचित्तु प्रतिकूलसंबन्धवत्त्वम् प्रतियोगित्वम् । यथा घटाभावस्य संबन्धः स्वरूपसंबन्धः तस्य प्रतिकूलः संयोगः तद्वत्त्वात् घटो घटा- भावस्य प्रतियोगी भवति इत्याहुः । अखण्डो धर्मविशेषः प्रतियोगिता इति संप्रदायः (मू० म० १) । अन्योन्याभावविरहात्मत्वम् इत्यप्यन्य आहुः (वै० उ० ९।१।८) (न्या० सि० दी० पृ० ५६) । अत्रा- चार्या आहुः अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता (कु० स्त० ३ श्लो० १) इति । एतन्मते इदं च वस्तुनिष्ठमभावनिरूपितं प्रतियोगित्वम् इति विज्ञेयम् । अत्र च यस्य पदार्थस्य अभावः तत्त्वं प्रतियोगित्वम् इति लौकिकजना वदन्ति । २ वित्तिवेद्यत्वम् (चि० ३) । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम् । ३ अन्वयित्वम् (अन्वयप्रतियोगित्वम्) । तच्च स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा चैत्रस्य पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तार्थस्य प्रतियोगित्वम् । यथा वा संयोगेन घटव- द्भूतलमित्यादौ घटे भूतलानुयोगिकसंयोगसंबन्धप्रतियोगिता । अत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानस्य घटस्य संसर्गप्रतियोगित्वम् इति विशेष्यतया भासमानस्य तु भूतलस्य अनुयोगित्वम् इति च ज्ञेयम् । ४ निरूपकत्वम् । यथा प्रकारताप्रतियोगित्वमनुमितौ (ग० सामा० अत्र वदन्ति इति कल्पे) । यथा वा विलक्षणविषयताप्रतियोगिकत्वं संशयत्वम् इत्यादौ (ग० सव्य० अर्वाचीन० पृ० १४) । ५ स्वाश्रय-

संयुक्तत्वम् । यथा देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्व- दित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् (दीधि० बाध० २ पृ० २३) (चि० २ पृ० ६८) इत्यादौ आत्मनो जीवनस्य मरणस्य वा प्रतियोगित्वम् । अत्र आत्मशरीरविभागस्य चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसस्य वा मरणरूपत्वे स्वं विभागः ध्वंसो वा । तदाश्रयः शरीरम् । तत्संयुक्तत्वमात्मनः इति लक्षणसंगतिः । जीवनप्रतियोगित्वं तु सदेहात्ममनःसंयोगस्य जीवन- रूपत्वे स्वीकर्तव्ये तादृशसंयोगानुयोगित्वमेवात्मनः प्रतियोगित्वम् इति विज्ञेयम् ।

प्रतियोगितावच्छेदकः—येन रूपेण (धर्मेण) यस्याभावादौ प्रतियोगिता बोध्यते स धर्मः । यथा घटाभावे घटस्य घटत्वरूपेण प्रतियोगिता बोध्यते । अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकम् । स च धर्मः क्वचि- देकः क्वचिदनेकश्च । तत्र वह्निर्नास्तीत्यादौ वह्नित्वमेकम् । महानसीय- वह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीयत्वं वह्नित्वं चेत्युभयम् । घटपटोभयं नास्ती- त्यादौ तु घटत्वम् पटत्वम् उभयत्वं चेति त्रयम् इत्यादिकमनेकम् । संबन्धोपि प्रतियोगितावच्छेदको भवति । स च येन संबन्धेन प्रति- योगिताया अभावांशे भानम् तादृशः संबन्धः । यथा संयोगेन घटो नास्ति इत्यादौ संयोगेन घटस्याभावांशे प्रतियोगिताभानम् इति तत्र संयोगसंबन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः । एवम् साध्यतावच्छेदक- संबन्धः पक्षतावच्छेदकसंबन्धः आधेयतावच्छेदकसंबन्धश्च इत्यादिक- मूह्यम् । अधिकं चावच्छेदकशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिरुद्धः—१ प्रकरणसमशब्दवदस्यार्थोनुसंधेयः (ता० र० श्लो० ८३) । २ प्रतिरोधकर्मा । यथा साध्यविरोध्युपस्थानसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकलिङ्गत्वम् (चि० २ सत्प्र० पृ० ९४) इत्यादौ ।

प्रतिरोधः—१ सत्प्रतिपक्षदोषः । यथा पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपा- सिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासः (दीधि०) इत्यादौ । २ प्रतिबन्धः कार्यविशेषानुत्पादो वा । ३ तिरस्कारः । ४ हठचौर्यम् इति व्यवहारज्ञा आहुः (वाच०) ।

प्रतिवादः—वादिप्रयुक्तन्यायवाक्यविरुद्धन्यायवाक्यप्रयोगः । यथा अनेन चौर्यं कृतम् लोप्त्रग्रहणकारणात् इत्यादिवाक्ये वादिना प्रयुक्ते तन्न कृतम् तद्विपरीतकारणात् इति प्रतिवादिप्रयोगः प्रतिवादः ।

प्रतिवादी—[क] वादिप्रयुक्तन्यायवाक्यविरुद्धन्यायवाक्यप्रयोगकर्ता । यथा पर्वते वह्निसिद्धये वादिना पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् इत्यादिन्यायवाक्ये प्रयुक्ते तद्विरोधेन पर्वतो न वह्निमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि विरुद्ध-वाक्यं येन प्रयुज्यते सः । [ख] अर्थिप्रतिपक्षः । [ग] प्रत्यर्थी च इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः (मिता० अ० २ श्लो० ६) ।

प्रतिविधानम्—१ कृषिशब्दे दृश्यम् । २ प्रतीकारः । ३ प्रकृतस्योप-पादनाद्यर्थमुपायावलम्बनम् (वाच०) ।

प्रतिश्रवणम्—१ देयत्वेनाभ्युपगमः । यथा गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणो-तीत्यादौ धात्वर्थः । अत्र धात्वर्थे गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरो-रुद्देश्यत्वेन अन्वयः । तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छति इत्येवं तत्र बोधः (श० प्र० श्लो० ६९ टी० पृ० ८६–८७) । २ प्रतिशब्दः इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रतिषेधः—१ [क] प्रसज्यप्रतिषेधवदस्यार्थोऽनुसंधेयः (म० प्र० ४ पृ० ४८) (पर्युदासशब्दे दृश्यम्) । [ख] निषेधः । [ग] मीमां-सकास्तु मा कुरु इति निवारणम् । यथा प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधे-ऽप्रधानता[1] (मीमां० का०) इत्यादौ इत्याहुः । [घ] प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् (मी० न्या० पृ० ६२) । २ दूषणाभिधा-नम् । ३ अर्थालंकारविशेषः इत्यालंकारिका आहुः ।

प्रतिसंधानम्—१ ज्ञानम् । अनुसंधानमप्येवमेव व्याख्येयम् । २ अन्वे-षणम् । ३ अनुचिन्तनम् । ४ नष्टद्रव्यस्योपलब्धिव्यापारः (वाच०) ।

प्रतीकः—१ अवयवः (भागः) । यथा प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् (चि० २ पृ० १) इति ग्रन्थस्य प्रत्यक्षविति (दीधि० २ पृ० १) इति प्रतीको दीधितिकारेण गृहीतः । अत्रायं नियमः । यत्र समासघटकस्य अच्-

१ अप्रधानता इति पदच्छेदः ।

सहितस्य प्रतीकधारणम् तत्र श्रूयमाणाच्संवलितस्यैव प्रतीकधारणम् इति । तेन पूर्वोक्तस्थले प्रत्यक्षेति इत्युपेक्ष्य प्रत्यक्षविति इति प्रतीकधारणं दीधितिकृतां संगच्छते (ग० पक्ष० पृ० १) । समासघटकस्येत्युक्तत्वेन नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः (चि० २ पृ० २) इत्यत्र नन्वेति इत्युपेक्ष्य नन्विति (दीधि० २ पृ० ११) इति प्रतीकधारणं दीधितिकृतां न विरुध्यते । नन्वनुमितीत्यत्र ननु इत्यस्य समासघटकत्वाभावात् (न्या० र० पक्ष० पृ० ३१५) । अच्सहितस्येत्युक्तत्वेन साध्यवदन्यावृत्तित्वम् (चि० २ पृ० २) इत्यस्य साध्यवदेति इत्युपेक्ष्य साध्यवदिति (दीधि० २ पृ० १२) इति प्रतीकधारणं दीधितिकृतां न विरुध्यते । तत्र साध्यवदित्यादौ हलन्तस्यैव धारणात् इति (न्या० र० पक्ष० पृ० ३१५) । २ प्रतिरूपम् । ३ विलोमः ।

प्रतीक्षा—निर्ज्ञातप्राप्त्यर्थंप्रतीक्षणम् (काठ० उ० १।८ भाष्यम्) ।

प्रतीची—(दिक्) [क] यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसंनिहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्रतीची (वै० उ० २।२।१० पृ० ११५) । संनिधानं तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वम् । ते च सूर्यसंयोगा अल्पीयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः (वै० उ० २।२।१० पृ० ११५) । पश्चिमदिग्वर्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा प्रतीचीव्यवहारः इति (वै० उ० २।२।१५) । [ख] यदा यत्पुरुषस्योदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्रतीची (मु० १ पृ० ९३) । [ग] अस्ताचलसंनिहितदेशावच्छिन्ना दिक् (वाक्य० १ पृ० ५) (न्या० बो० १ पृ० ३) । यथा काशीतः प्रतीच्यां प्रयागः । अत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्यापकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः इति शाब्दबोधः (दि० १।२ पृ० ९४) । यथा वा झळकीग्रामतः प्रतीच्यां रत्नागिरिपुरम् इति ।

प्रतीतिः—१ बुद्धिवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । २ ख्यातिः । ३ आदरः । ४ हर्षः (वाच०) ।

प्रत्यक्षम्—१ (अनुभवः) [क] इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् (गौ० १।१।४) (त० सं०) (मु० १।२ पृ० १०८)। तदर्थस्तु अव्यपदेश्यम् अशाब्दं ज्ञानम् (वात्स्या० १।१।४)। निर्विकल्पकज्ञानम् (गौ० वृ० १।१।४) (दि० १।३)। अव्यभिचारि भ्रमभिन्नं ज्ञानम् (वात्स्या०) (गौ० वृ०)। व्यवसायात्मकम् सविकल्पकम् (वात्स्या० १।१।४) (गौ० वृ० १।१।४)। अत्र इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् इति प्रत्यक्षलक्षणे आत्ममनःसंयोगजन्यसुखादिवारणाय ज्ञानम् इति पदं दत्तम् (गौ० वृ० १।१।४)। इन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताशालिज्ञानत्वम् इत्यर्थः इति प्राञ्च आहुः (म० प्र० १ पृ० ८)। इदं च जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षणम् इति बोध्यम्। तदुत्पत्तिप्रकारस्तु आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन। ततः प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते (वात्स्या० १।१।४) (तर्कभा० पृ० ६) (त० कौ०)। अत्र प्रत्यक्षत्वं च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः। अत्र व्युत्पत्तिः अक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् इति। अक्षाणीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि षट् (प्रशस्त० गु० पृ० २५)। प्रतिगतमाश्रितमक्षम्। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (२।२।१८ पा० सूत्रे वार्तिकम्) इत्यनेन समासः। प्राप्तापन्नालंगतिसमासेषु परवल्लिङ्गप्रतिषेधात् अभिधेयवल्लिङ्गे सति सर्वलिङ्गः प्रत्यक्षशब्दः सिद्धः (न्या० वि० १ पृ० ७)। अत्र भाष्यम्। इन्द्रियस्यार्थेन संनिकर्षादुत्पद्यते यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्। न तर्हीदानीमिदं भवति। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति (वात्स्या० १।१।४)। अत्रेदं बोध्यम्। इन्द्रियाणां वस्तु प्राप्य प्रकाशकारित्वम् इति नियमोत्र द्रष्टव्यः (म० प्र०) (त० भा० पृ० ६)। प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तादात्म्येन हेतुत्वम् इति नैयायिकानुभवसिद्धः कार्यकारणभावः। भट्टास्तु विषयस्य कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुत्वम् न तु नैयायिकमत इव कार्यपूर्ववृत्तित्वेन हेतुत्वम् इत्यङ्गीचक्रुः (त० प्र० ४ पृ० १२४)। [ख] ज्ञानाकरणकं ज्ञानम्

(चि० १) (न्या० बो० १ पृ० ११) (मु० १।३ पृ० १०९)। ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वम् इति विवक्षितोर्थः (दि० १।३ पृ० १०३)। इदं च जीवेश्वरोभयप्रत्यक्षसाधारणं लक्षणम् इति विज्ञेयम् (न्या० बो० १ पृ० ११)। तथा च ईश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेन न किंचिदपि करणमस्ति। जीवप्रत्यक्षस्य चेन्द्रियमेव करणम् न किंचिदपि ज्ञानं करणम्। एवं चोभयोः प्रत्यक्षयोर्ज्ञानाकरणकत्वमक्षुण्णमेव इति लक्षणसमन्वयः। [ग] साक्षात्कारत्वव्यञ्जकविषयताविशेषवज्ज्ञानम् (ग० सप्र०)। अत्र साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करोमि इत्यनुव्यवसायसाक्षिको जातिविशेषः। अथवा जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिर्मानसावृत्तिर्या जातिः तच्छून्यज्ञानत्वम् (न्या० म० १।२ पृ० ३) (म० प्र० पृ० ९)। भवति हि जन्यं ज्ञानम् (व्याप्तिज्ञानम् अतिदेशवाक्यार्थज्ञानम् पदज्ञानादि)। तज्जन्यम् अनुमित्युपमितिशाब्दबोधादि। तन्मात्रवृत्तिर्मानसावृत्तिश्च या जातिः अनुमितित्वोपमितित्वशाब्दबोधत्वादिः तच्छून्यत्वं साक्षात्कारे वर्तते इति लक्षणसंगतिः (त० प्र० १ पृ० १५)। अत्र पदप्रयोजनादिकं च तर्कप्रकाशे सविस्तरं कथितम्। तच्च विस्तरभयान्नात्र संगृहीतम्। [घ] प्रतिविषयाध्यासः प्रत्यक्षम् इति सांख्याः आहुः। [ङ] साक्षाद्धीः इति प्राभाकरा आहुः (चि० १)। साक्षात्त्वं च साक्षात्करोमि इत्यनुव्यवसायगम्यो जातिविशेषः (चि० १) (न्या० म० १ पृ० २)। न्यायमते साक्षात्त्वं च जातिविशेषः एव। प्राभाकरमते तु साक्षात्त्वं न जातिः। नियतव्यञ्जकाभावादिति (चि० १ पृ० ५५६)। [च] यत्किंचिदर्थस्य साक्षात्कारिज्ञानमिति बौद्धा आहुः (न्या० वि० १ पृ० ७)। [छ] वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं प्रत्यक्षम् इति नास्तिका आहुः। [ज] अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन विषयस्फुरणम् प्रत्यक्षम् इति मायावादिनो मन्यन्ते। अत्रोच्यते। बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम्। तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत्॥ इति (पञ्चद० ७।९१)। मायावादिमते प्रत्यक्षलक्षणं च तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् (वेदा० परि०

प० १ पृ० १२)। न्यायमतसिद्धं प्रत्यक्षं द्विविधम्। नित्यम् अनित्यं च। तत्र नित्यं भगवतः। अनित्यं जीवस्य। अनित्यं प्रत्यक्षं द्विविधम्। लौकिकम् अलौकिकं च। तत्र लौकिकं प्रत्यक्षं द्विविधम्। सविकल्पकम् निर्विकल्पकं च। अत्रोच्यते। अपरोक्षप्रमाव्याप्तं प्रत्यक्षं द्विविधं मतम्। सविकल्पकमित्येकमपरं निर्विकल्पकम् ॥ इति (ता० र० श्लोक० ११–१२)। प्रकारान्तरेण लौकिकं प्रत्यक्षं षड्विधम्। घ्राणजम् रासनम् चाक्षुषम् स्पार्शनम् श्रौत्रम् मानसं चेति (न्या० म० १ पृ० ३) (भा० प० श्लो० ५३) (त० सं०) (त० भा० पृ० ६) (त० कौ० पृ० ८)। अलौकिकं तु त्रिविधम्। सामान्यलक्षणम् ज्ञानलक्षणम् योगजं च। त्रिविधमपीदं प्रत्यक्षं सविकल्पकमेव (त० व०) (मु० १ परि० ३)। २ (प्रमाणम्) [क] साक्षात्काररूपप्रमाकरणम् (न्या० म० १ पृ० २)। अत्रार्थे प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम् इति व्युत्पत्तिः (गौ० वृ० १।१।४) (न्या० वा० १ पृ० ३०)। अथवा अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः। वृत्तिस्तु संनिकर्षो ज्ञानं वा। यदा संनिकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः। यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम् (वात्स्या० १।१।३)। [ख] साक्षात्कारिप्रमाकरणम् (त० भा० पृ० ५)। [ग] प्रत्यक्षप्रमायोगव्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षप्रमाणम्। (अयोगव्यवच्छिन्नमिति पदच्छेदः)। तच्च ईश्वरघ्राणरसनचक्षुःस्पर्शनश्रोत्रमनोलक्षणम्। [घ] प्रत्यक्षज्ञानकरणम् (त० सं०)। इदं च प्रमाणतदाभाससाधारणं लक्षणमपि स्यात् इति भाति। तच्च करणं त्रिविधम्। क्वचित् इन्द्रियम् क्वचित् इन्द्रियार्थसंनिकर्षः क्वचित् ज्ञानं च। तत्राद्यम् निर्विकल्पकज्ञाने करणम्। तथाहि यदार्थसंनिकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं फलमुत्पद्यते तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणम्। छिदाया इव परशुः। इन्द्रियार्थसंनिकर्षो व्यापारः। छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोगः। निर्विकल्पकज्ञानं फलम्। परशोरिव छिदा। अत्र कश्चिदाह सविकल्पकादीनामपीन्द्रियं करणम्। यावन्ति त्वान्तरालिकानि संनिकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापाराः इति (त० भा० प्रमाणनि० पृ० ६)। द्वितीयम् सविकल्पकज्ञाने निर्वि-

कल्पकज्ञानद्वारा करणम् । तथाहि । यदा निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं सविकल्पकज्ञानमुत्पद्यते तदा इन्द्रियार्थसंनिकर्षः करणम् । निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । सविकल्पकं ज्ञानं फलम् इति (त० भा० प्रमाण० पृ० ६) । तृतीयं च निर्विकल्पकज्ञानम् । तच्च सविकल्पकज्ञानानन्तरं यत्र हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो भवन्ति तत्र सविकल्पकज्ञानं द्वारीकृत्य करणम् (सि० च० १ पृ० २१) । तथाहि । यदा सविकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणम् । सविकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । हानादिबुद्धयः फलम् (त० भा० प्रमाण० पृ० ६) इति । अत्राहुः । सर्वत्रापि द्रव्यगुणकर्मादिप्रत्यक्षे इन्द्रियमेव करणम् । विषयेन्द्रियसंयोगः इन्द्रियमनःसंयोगो वा व्यापारः । द्रव्यगुणकर्मादिप्रत्यक्षं फलम् इति । तत्र षड्विधद्रव्यप्रत्यक्षे त्वङ्मनःसंयोगो महत्त्वं च कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे तु महत्त्वम् अनेकद्रव्यत्वम् उद्भूतरूपम् प्रकाशश्च कारणम् (प्रशस्त० गु० पृ० २५) । अत्र च येनेन्द्रियेण यद्वस्तु गृह्यते तेनेन्द्रियेण तद्गतं सामान्यं तत्समवायस्तदभावश्च गृह्यते इति नियमो ग्राह्यः (प्र० प्र०) । तत्रेन्द्रियात्मकं प्रत्यक्षं द्वेधा । द्रव्यग्राहकम् द्रव्याग्राहकं च । आद्यम् चक्षुस्त्वङ्मनांसि । द्वितीयम् घ्राणम् रसनम् श्रवणम् इति (न्या० म० १ पृ० ५) । यत् संबद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानम् तत् प्रत्यक्षम् इति सांख्या आहुः (सांख्य० सू० १।८९) । २ प्रत्यक्षात्मकज्ञानविषयः । यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाद्घटवत् (त० दी० १ पृ० ९) इत्यादौ । अत्र प्रत्यक्ष इत्यस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः इत्यर्थः (नील० १ वायुनि० पृ० ९) । मायावादिमते अन्नत्यप्रत्यक्षलक्षणं च स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति वर्तमानयोग्यत्वम् (वेदा० प० परि० १ पृ० १४) ।

प्रत्यनुमानम्—प्रतिपक्षानुमानम् । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् इति वादिनोक्ते पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमयत्वात् इति प्रतिवादिनः प्रतीपानुमानम् ।

प्रत्यभिज्ञा—(प्रत्यक्षम्) [क] अतीतावस्थावच्छिन्नवस्तुग्रहणम्। प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे हि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरत्येव (त० भा० प्रमाण० शब्द० पृ० १९)। प्रत्यभिज्ञाशब्दस्येत्थं व्युत्पत्तिः। प्रतिगता अभिज्ञाम् इति प्रत्यभिज्ञा (वाच०)। तल्लक्षणं तु इन्द्रियसहकृतसंस्कारजन्यज्ञानत्वम् (ल० व०) (न्या० सि० दी० पृ० ५९)। प्रत्यभिज्ञायामुपनीततत्तादिविषयकत्वरूपमुपनीतभानमानुभाविकम् इति बोध्यम् (दीधि० बाध०)। प्रत्यभिज्ञायामात्मा विषयः इति सिद्धान्तः। मायावादिनस्तु अन्तःकरणविशिष्ट एवात्मा प्रत्यभिज्ञाविषयः न तु केवलश्चिदात्मा इत्याहुः। अत्र प्राभाकराः सोहम् इति प्रत्यभिज्ञायां विषयत्वेनाश्रयो नात्मा सिध्यति। किं तर्हि सोयं घटः इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेन इत्यमन्यन्त (विवरणप्रमेयसंग्रहे) (वाच०)। [ख] अतीतावस्थावच्छिन्नस्य वर्तमानभेदावगाहि प्रत्यक्षम् (प० च०)। सा च यथा स एवायं घटः यो मया पूर्वमुपलब्धः इत्याकारिका पूर्वावस्थानुभवजनितसंस्कारसहकृतेन्द्रियप्रभवा प्रत्यभिज्ञा (त० भा० हेत्वाभा० पृ० ५०)। यथा वा स एवायं चैत्रः इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानम् (सर्व० पृ० १९२ प्रत्यभि०)। अत्र तद्देशकालवृत्तित्वरूपतत्तासंस्कारात् स एवायं घटः इति प्रत्यभिज्ञा जायते इति बोध्यम् (नील० १ पृ० १४)। [ग] तदनुगृहीतस्तदनुसंधानविषयः प्रत्ययस्तद्भावविषयः प्रत्यभिज्ञानम् (न्या० वा०)।

प्रत्यभिज्ञाशास्त्रम्—सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ। प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः ॥ (सर्व० सं० पृ० १९१ प्रत्य०)।

प्रत्ययः—१ बुद्धिवदस्यार्थोनुसंधेयः। सांख्यास्तु स्रक्चन्दनादिविषयसंनिकर्षादिन्द्रियप्रणाडिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः (महत्तत्त्वधर्मः) स प्रत्ययः इत्याहुः (वै० उ० ८।१।१)। २ अधीनः। ३ शपथः। ४ विश्वासः। ५ निश्चयः। ६ हेतुः। ७ छिद्रम्। ८ आचारः। ९ ख्यातिः। १० स्वादु। ११ सहकारिकारणम् (वाच०)। १२ (सार्थकः शब्दः) [क] यादृशार्थक-

प्रकृतिनिपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः । यथा एकत्वार्थकाः सुबादयः प्रत्ययाः । शक्त्या निरूढलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शुक्लस्थाप्रभृतयः प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यः भिन्नाः इति तत्र नातिव्याप्तिः (श० प्र० श्लो० ८ टी० पृ० १०) । [ख] यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि तिङर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वानिभादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्ययः । यथा पचतीत्यादौ तिङाम् पाचकोस्तीत्यादौ कृताम् काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्तमानत्वादेर्बोधकत्वम् न तु तदनवच्छिन्ने इति न तेष्वप्रसङ्गः (अव्याप्तिः) । चैत्रोस्तीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम् । एवम् यजेत स्थीयेत इत्यादौ यजादिधातूनाम् तिङर्थान्वयबोधकत्वम् इति तत्र नातिव्याप्तिः । निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादिस्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योपि निभादिरेव न तु तद्भिन्नः इति न तत्र प्रसङ्गः (श० प्र० श्लो० ९ टी० पृ० १२) । [ग] स्व स्वप्रकृति एतदन्यतरार्थप्रत्यायको यः स प्रत्ययः इति नागोजीभट्टादयः आहुः । अयं भावः । बहुजादेर्निरर्थकतया मुख्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वत्वरूपावधित्वनिवेशेपि न दोषः । अत एवोक्तं हरिणा यः स्वेतरस्य यस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः ॥ इति (वाक्यप०) । परत्वेन विधीयमानत्वमेव प्रत्ययत्वमिति केचिच्छाब्दिका वदन्ति । तन्न योग्यम् । बहुजादावव्याप्तिप्रसङ्गात् इति शब्दशक्तिप्रकाशिकाकृत आहुः । [घ] अन्ये तु शाब्दिकाः प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः इत्याहुः (शब्दार्थरत्न०) (वाच०) । अत्र महाभाष्यम् स्वीयमर्थं प्रत्याययति इति । अत्रावधिश्च पूर्वापररूपो ग्राह्यः । तेन बहुचि बहुगुडो द्राक्षा इत्यादौ नाप्रसङ्गः । प्रत्ययश्चतुर्विधः । विभक्तिः धात्वंशः तद्धितः कृत् इति ।

कादेष्टावादेश्च तद्धितत्वानुपगमे पञ्चविधो वा प्रत्ययः इति (श० प्र० श्लो० ५९ टी० पृ० ७२)।

प्रत्यर्थी—[क] अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः। सोस्यास्तीत्यर्थी। तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ६)। [ख] साध्यार्थस्य प्रतिपक्षवादी तदभाववादी च (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ८०)।

प्रत्यवस्कन्दनम्—अर्थिना लिखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा। प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम्॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ७)।

प्रत्यवस्थानम्—१ उपालम्भः प्रतिषेधः (वात्स्या० १।२।१८)। २ दूषणाभिधानम् (गौ० वृ० १।२।१८)। यथा साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः (गौ० १।२।१८) इत्यादौ। ३ प्रतिपक्षतया अवस्थानम् इत्यपि केचिदाहुः।

प्रत्यवायः—१ अधर्मवदस्यार्थोनुसंधेयः। यथा अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते (जाबालिः) इत्यादौ। २ विपरीताचरणम्। (मनु० टी० कुल्लूक० ४।२४५)।

प्रत्याम्नायः—१ [क] निगमनवदस्यार्थोनुसंधेयः (प्रशस्त० पृ० २८)। [ख] प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनम्। अनुमेयत्वेनोद्दिष्टे चानिश्चिते च परेषां हेत्वादिभिरवयवैराहितशक्तीनां परिसमाप्तेन वाक्येन पुनर्निश्चयापादनार्थं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनम्। यथा तस्माद्द्रव्यमेव इति पुनर्निश्चयापादनार्थं प्रत्याम्नायः (प्रशस्त० २ पृ० २९–३१)। अत्रार्थस्यैव परिसमाप्तिः। कथम्। अनित्यः शब्दः इत्यनेनानिश्चितानित्यत्वमात्रविशिष्टः शब्दः कथ्यते। प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् इत्यनेन साध्यसमधर्ममात्रमभिधीयते। इह यत् प्रयत्नानन्तरीयकम् तत् अनित्यं दृष्टम् यथा घटः इत्यनेन साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्यानुगममात्रमुच्यते। नित्यमप्रयत्नानन्तरीयकं दृष्टम् यथा आकाशम् इत्यनेन साध्याभावेन साधनस्यासत्त्वं प्रदर्श्यते। तथा च प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः न च तथा आकाशवदप्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टसामर्थ्यस्य शब्देनु-

संधानं गम्यते । तस्मादनित्यः शब्दः इत्यनेन अनित्य एव शब्दः इति प्रतिपिपादयिषितार्थपरिसमाप्तिर्गम्यते । तस्मात् पञ्चावयवेन वाक्येन परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं क्रियते इति चैतत्परामर्शनमनुमानं सिद्धम् (प्रशस्त० २ पृ० ३१) इति । अधिकं च निगमनशब्दार्थे दृश्यम् । २ धर्मशास्त्रज्ञास्तु प्रतिनिधित्वेन विधीयमानः पदार्थः प्रत्याम्नायः । यथा दानार्थे साक्षाद्गोरलाभे गोप्रत्याम्नायः सुवर्णम् इत्याहुः ।

प्रत्यासत्तिः—१ संबन्धः । यथा मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः सामान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिः (मु० १ पृ० १२९–१३०) इत्यादौ प्रत्यासत्तिः संबन्धः । यथा वा व्याकरणशास्त्रे हस्तादाने चेरस्तेये (पा० सू० ३।३।४०) इति सूत्रव्याख्याने हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते (सि० कौ० पृ० ३४२) इत्यत्र प्रत्यासत्तिः संबन्धः । २ नैकट्यम् इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः ।

प्रत्यासन्नत्वम्—१ संबद्धत्वम् । यथा समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणम् असमवायिकारणम् (त० कौ०) इत्यादौ । २ तद्विषयकप्रतीत्यव्यवहितप्राक्कालिकप्रतिपत्तिविषयत्वम् । ३ समीपवृत्तित्वम् इति काव्यज्ञा वदन्ति । ४ धर्मशास्त्रे प्रत्यासन्नत्वं तु तदभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः इत्यादौ कुलगोत्रादिकृतः संनिकर्षः इति स्वीकृतम् ।

प्रत्याहारः—१ [क] बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वविषयवैमुख्येनावस्थानम् (योगाङ्गविशेषः) (गौ० वृ० ४।२।४४) । [ख] चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः (सर्व० सं० पृ० ३८१ पात०) । २ प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः इत्यपि वदन्ति (काशीख० ४१) । ३ वैयाकरणास्तु आदिरन्त्येन सहेता (पा० सू० १।१।७१) इत्यनेन कृता संज्ञा । यथा अण् इति अइउवर्णानां संज्ञा इत्याहुः । ४ उपादानम् इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रत्युत—(अव्ययम्) [क] वैपरीत्यमात्रम् । [ख] स्वस्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिराकरणाय वोक्तस्य तद्वैपरीत्यभावः । यथा न दोषः पुनरुक्तोपि प्रत्युतेयमलंक्रिया (काव्याद०) इत्यादौ (वाच०) ।

प्रथमा—१ (सुप् विभक्तिः) [क] या विभक्तिस्तादात्म्यभिन्नस्वार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न स्वरूपयोग्या सा प्रथमा (श० प्र० श्लो० ६३ टी० पृ० ७४) । यथा नीलो घट इत्यादौ घटपदोत्तरप्रथमा । विशेष्यवाचकपदोत्तरप्रथमा च स्वार्थैकत्वादिप्रकारकमेव प्रकृत्यर्थबोधं प्रति समर्था इति तत्र नाव्याप्तिः । द्वितीयादयः स्वार्थे कर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थाः इति न तत्रातिप्रसङ्गः । प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था तादृशि तादात्म्ये तथान्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा इति नाव्याप्तिः (श० प्र० श्लो० ६३ टी० पृ० ७४) । [ख] धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् तादृशी सुप् प्रथमा । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः । किं तु केवलस्य । अतः तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेपि न क्षतिः । चैत्रमैत्रौ स्त इत्यादौ च द्वन्द्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योपस्थापनान्न व्यभिचारः (श० प्र० श्लो० ६४ टी० पृ० ७४) । प्रथमा त्रिविधा सु औ जस् इति । स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् । एवम् अमादित्रिकान्यतमत्वादिना द्वितीयात्वादिकं निर्वाच्यम् इत्यप्याहुः (श० प्र० श्लो० ६५ टी० पृ० ७६) । अत्र प्रथमाया द्विवचनम् औ द्वितीयायाः पुनरौट् इति भेदो वैयाकरणैः कल्पितः । प्रयोगे त्वर्थानुसारेण ज्ञेयः । २ आद्या । ३ प्रधानम् ।

प्रथमाब्दिकम्—प्रथमाब्दे पूर्णे द्वितीयाब्दाद्यतिथौ क्रियमाणं श्राद्धम् (पु० चि० पृ० २४) ।

प्रथा—कपालेष्ववस्थितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसरणम् (जै० न्या० अ० १० पा० १ अधि० ११) ।

प्रदेशानुबन्धः—कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तान्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः (सर्व० सं० पृ० ७८ आर्ह०) ।

प्रदोषः—१ अस्तमानं समारभ्य सार्धाः सप्त च नाडिकाः । प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्धयाममतः शृणु ॥ (पु० चि० पृ० २२७)। २ रात्रौ यामद्वयादर्वाग्यदि पश्येत्त्रयोदशीम् । प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥ (पु० चि० पृ० ४४२)। ३ त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति । नक्तं तु तत्र कुर्वीत इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ (पु० चि० पृ० ४६)।

प्रधानकर्मत्वम्—(कर्मत्वम्) साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् । यथा गां दोग्धि पय इत्यादौ पयसः प्रधानकर्मत्वम् । अत्र साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वं च धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वम् । गां दोग्धि पय इत्यत्र विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापारस्य दुहधात्वर्थत्वेन साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतक्षरणरूपफलाश्रयत्वात्पयसः प्रधानकर्मत्वम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ४४) । अत्र शब्दशक्तिप्रकाशिकाकारास्तु मोचनानुकूलव्यापारो दुहधात्वर्थः । मोचनं च बहिःक्षरणानुकूलक्रिया । तत्र क्षरणं पयोनिष्ठम् । तदनुकूलक्रिया तु गोनिष्ठा । तथा च साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशमोचनक्रियाश्रयत्वेन गोः प्रधानकर्मत्वम् । तादृशक्रियायां विशेषणीभूतस्य परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकस्य क्षरणस्याश्रयः पयः इति पयसः अप्रधानकर्मत्वम् इत्यङ्गीचक्रुः (श० प्र० श्लो० ७३, ७७ टी० पृ० ९८, १०५) । वैयाकरणास्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । यथा देवदत्तो ग्राममजां नयतीत्यत्र गां दोग्धि पय इत्यत्र च अजाया गोश्च कर्मत्वम् । अत्रायं विशेषः । ण्यन्तविषय ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वम् । तच्चोक्तोदाहरणयोः स्पष्टम् । तण्डुलानोदनं पचति काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव । तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्यप्रतीतेः । तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव । दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च । अत्र विक्लेदनम् निर्वर्तनं च पचेरर्थः । तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयति इत्यर्थः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा० सू० १।४।४९) इति सूत्रेणैव द्वयोः कर्मत्वम् (ल० म० सुबर्थ० कार० २ पृ० ८९) । नीह्वकृष्वहां

धातूनामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानां द्विकर्मकत्वम् । संयोगस्य फलतावच्छेदकः संबन्धो ग्रामनिष्ठः । तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः । प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानम् । तत्र लादयो भवन्ति । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् इति भाष्योक्तेः । गां दोग्धि पय इत्यत्र दुहेरन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे गोपयसोरुभयोरपि कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण कर्मत्वम् । तत्र गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् प्रधानकर्मत्वम् । पयसः कर्तृव्यापारप्रयोज्यविभागफलाश्रयत्वात् गौणकर्मत्वम् । अत्र गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वम् । पयोनिष्ठविभागीयसंबन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् । तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च । उक्तप्राधान्यं च गोः इति तत्र लादयः । एवम् अन्येषामपि याचिदण्ड्यादीनां द्विकर्मकत्वं बोध्यम् । तत्र निदर्शनम् । देवदत्तेन ग्राममजा नीयते गौर्दुह्यते पय इत्यादौ च अजाया गोश्च प्रधानकर्मत्वेन लादिनाभिहितत्वात्तद्वाचकपदोत्तरं प्रथमैव भवति न तु द्वितीया इति (ल० म० पृ० ९०) । अत्रायं विशेषः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यनेन गोः प्रधानकर्मत्वम् । तत्र लादयः । अकथितं च (पा० सू० १।४।५१) इति सूत्रेण तु गोरपादानत्वाद्यविवक्षायां पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वादप्रधानकर्मत्वं विधीयते । गौणकर्मणि गवादौ लादयो भवन्ति । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति प्रामाण्यात् । अत्र पक्षे द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारमात्रं दुहेरर्थः इति (ल० म० सुब० कार० २ पृ० ९१) (ग० व्यु० कार० २ पृ० ४४) । अत्रायं भावः । तादृशविभागानुकूलव्यापारस्य कर्तृनिष्ठत्वेन विभागस्य तु पयोनिष्ठत्वेन च गोः कर्मत्वाप्राप्तौ अकथितं च इत्यनेन क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव गौणं कर्मत्वं विधीयते इति ।

प्रधानजयः—(मधुप्रतीकसिद्धिः) प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम् (सर्व० सं० पृ० ३८५ पातञ्ज०) ।

प्रधानम्—१ मुख्यम् । २ श्रेष्ठम् । ३ प्रशस्तम् । ४ सचिवः । ५ सेनापत्यध्यक्षः । ६ मूलप्रकृतिः इति सांख्या आहुः ।

प्रध्वंसः—१ उत्पत्तिमानविनाशी प्रध्वंसः (सर्व० सं० पृ० २३२ अक्षपा०)। २ अतीतावस्था इति सांख्या आहुः ।

प्रपञ्चः—१ विस्तारः । २ वैपरीत्यम् । ३ प्रतारणम् । ४ संसारः (वाच०)। अत्र वल्लभीया वेदान्तिनो मन्यन्ते । प्रपञ्चो भगवत्कार्यः । संसारस्तु मायाकार्यः । तथा च प्रपञ्चस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य भगवत्कार्यत्वेन सत्यत्वम् । संसारस्य त्वहंताममतात्मकस्य मायाकार्यत्वान्मिथ्यात्वमेव । एवं च प्रपञ्चसंसारयोर्भेद एव इति ।

प्रबन्धः— १ संदर्भः । २ ग्रन्थादेः रचनम् ।

प्रभवः—१ प्रथमप्रकाशः । यथा हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ प्रभवत्यर्थः । अत्र भुवः प्रभवः (पा० सू० १।४।३१) इत्यनेनापादानसंज्ञा । तदर्थश्च यत्संबन्धात्प्रभवनं प्रथमप्रकाशः स प्रभवः इति (ग० व्यु० का० ५ पृ० १०८)। अत्र प्रभवत्यस्मिन् इति प्रभवः इति व्युत्पत्त्या प्रथमप्रकाशस्थानम् इत्यर्थो लभ्यते (वाच०)। अन्यतः सिद्धस्य प्रथमोपलम्भस्थानम् इति हेमचन्द्र आह । अत्र प्रकाशः आद्यवहिः-(भूखण्ड-) संयोगः धात्वर्थः । संयोगनाशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वं पञ्चम्यर्थः । आख्यातार्थ आश्रयत्वम् । तथा च हिमालयसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्याद्यपृथिवीसंयोगाश्रयत्ववती गङ्गा इति बोधः । यद्वा पञ्चम्यर्थः संबन्धाधीनत्वम् । तस्य तादृशक्रियायां प्रभवत्यर्थे प्रथमप्रकाशे अन्वयः । संबन्धे च हिमवदादेः प्रकृत्यर्थस्यान्वयः (ग० व्यु० कार० ५ पृ० १०८) । एवम् वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य (मेघदू० पू० १५) इत्यादावप्यूह्यम् । अत्र ऊर्ध्वदेशसंयोगः प्रभवत्यर्थः । अन्यत्समानम् (का० व्या० पृ० १०)। २ संवत्सरविशेषः इति मौहूर्तिका वदन्ति ।

प्रभृतिः—आदिः । यथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानाम् (रघु० स० २ श्लो० ३८) इत्यादौ । यथा वा मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः (रघु० स० ४ श्लो० ७) इत्यादौ ।

प्रभेदः—१ सामान्यधर्मव्याप्यावान्तरधर्मविशिष्टः। यथा घटो द्रव्यप्रभेदः इत्यादौ। २ स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मः। यथा अनित्या पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् इत्यादौ (वाक्य० १ पृ० ३)। ३ अन्योन्याभावः। अत्र भेदप्रभेदशब्दयोरेकार्थकत्वम् इत्यभिप्रायेणेदमुक्तम् इति विज्ञेयम्।

प्रमा—(अनुभवः) [क] यदर्थविज्ञानं सा प्रमा (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना०)। सा च द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् (यथार्थम्) (प्रशस्त० पृ० २६)। लक्षणं च वक्ष्यमाणं प्रमात्वमेव इति विज्ञेयम्। प्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वादिविचारः प्रमात्वशब्दे दृश्यः। [ख] तत्त्वानुभवः। [ग] यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः। तद्वति तत्प्रकारकानुभवो वा (चि० १ पृ० ४००) (त० सं०)। फलितार्थस्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकताशाल्यनुभवः इति। विशेष्यितासंबन्धेन तदवच्छिन्ना या तत्प्रकारिता तच्छाल्यनुभवः इति वा। तेन रजतरङ्गयोः इमे रङ्गरजते इत्यादिविपरीतसमूहालम्बनभ्रमे नातिव्याप्तिः (मू० म० १ प्रामा० पृ० ४०३)। निर्विकल्पकज्ञानं तु प्रमा अप्रमा एतद्बहिर्भूतमेव। व्यवहारानङ्गत्वात् (चि० १ प्रामा० पृ० ४०२)। एवं च निर्विकल्पकं प्रमालक्षणालक्ष्यमेवेति तस्य प्रकारिताविशेष्यितादिशून्यत्वेपि न तत्राव्याप्तिशङ्का इति भावः। [घ] यथार्थानुभवः (ता० र०) (त० भा०) (न्या० म० १ पृ० १) (त० सं०) (त० कौ० पृ० ७)। यथा रजते इदं रजतम् इति प्रत्यक्षं प्रमा (त० सं०)। अत्र याथार्थ्यं च तद्वति तदवगाहित्वम् (न्या० म० १) (त० सं०)। तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीत्यर्थः। भवति हि रजते इदं रजतम् इति ज्ञानं रजतत्ववति रजतत्वावगाहि इति लक्षणसमन्वयः (न्या० म०) (त० प्र० १ पृ० १०)। अत्राहुरुदयनाचार्याः यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते (कु० ४।१) इति। अत्र मानशब्दस्यार्थः प्रमा इति ज्ञेयम्। अत्र प्रयोगश्चेत्थम्। यथार्थानुभवः प्रमापदवाच्यः अनपेक्षत्वात् इति। अनपेक्षत्वं च स्वसमानाधिकरणं स्वसमानविषयकं च

यज्ज्ञानं तत्प्रमात्वानधीनप्रमात्वकत्वम् (म० प्र० १ पृ० ४)। स्मृतौ तु तादृशपूर्वानुभवप्रमात्वाधीनप्रमात्वकत्वेन स्मृतिव्यावृत्तिः । अत्रोभयत्र स्वपदं फलीभूतज्ञानपरमेव । अत्रेयमभिसंधिः । प्रमात्वस्य स्मृतिसाधारणत्वे स्मृतिकारणानुभवस्यापि प्रमाणान्तरत्वापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकं रूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते तान्त्रिकाः (दि० गु० पृ० २११)। अथ वा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वम् । अत एव धारावाहिप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्तित्वेपि न तासां प्रमात्वहानिः । हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति । अयं चात्र विशेषः । अज्ञायमानकरणजन्यतत्त्वानुभवः प्रत्यक्षप्रमा । ज्ञायमानकरणजन्यतत्त्वानुभवोनुमित्यिप्रभा इति । [ङ] विषयताश्रयावृत्त्यप्रकारकानुभवः । [च] यत्प्रकारिका या विषयता तत्प्रकारसमानाधिकरणविषयताकः स्वप्रकारसमानाधिकरणविषयताको वा अनुभवः । अत्र प्रकारपदं धर्मपरम् । तद्धर्मसमानाधिकरणतद्विषयताक इत्यर्थः । एतल्लक्षणद्वये इदं रजतं रङ्गं च इत्यादौ प्रकारभेदेन विषयताभेदाभावेपि न क्षतिः इति ध्येयम् । अतिरिक्तविषयतापक्षे (विशेष्यतावच्छेदकतातिरिक्ता प्रकारता विषयतापि च सविषयका इति पक्षे) इदं लक्षणद्वयं (ङ च इत्यत्र स्थितम्) स्वीकृतम् इति ज्ञेयम् (मू० म० १ प्रामा० पृ० ४१६–४१९)। [छ] विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रकारकविषयताप्रतियोगी [ज] विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नविषयताप्रतियोगी वा [झ] विषयतासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारकविषयत्वाप्रतियोगी वा [ञ] विषयतासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नविषयताप्रतियोगी वा अनुभवः (चि० १ प्रामा० पृ० ४००–४२०)। एकधर्मावच्छिन्नतत्तदभावोभयवन्निष्ठविशेष्यताकं द्रव्यं रजतम् इत्यादिज्ञानं न लक्ष्यम् इति मते छ ज इत्यादीनि लक्षणानि (मू० म० १ प्रामा० पृ० ४२०)। वृत्तीद्धो बोधः प्रमा इति मायावादिनो वदन्ति । अनधिगतार्थस्य वस्तुनोवधारणम् इति सांख्या आहुः । पुरुषनिष्ठबोधः

प्रमा इति पातञ्जला आहुः (पात० व्या० भा०) (सां० भा० १।८७)। न्यायनये प्रमा द्विविधा । नित्या अनित्या च । तत्र नित्या भगवतः । अनित्या जीवस्य (ता० र० श्लो० ४)।

प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः—तर्कविशेषः । शिष्टं तु तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गशब्दव्याख्याने संपादितम् तत् तत्र द्रष्टव्यम् । अत्र व्युत्पत्तिः प्रमाणेन बाधितोऽर्थो यस्य इति (कप्)।

प्रमाणम्—१ [क] प्रमाता येनार्थं प्रमिणोति तत् (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना)। अत्र प्रमीयतेऽनेन इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । प्रमाणस्य स्वभावस्तु सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयति (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना) इति । तल्लक्षणं तु प्रमाणत्वमेव । तच्च तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानकारणत्वम् (गौ० वृ० १।१।३)। यद्वा अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वम् (त० प्र० ख० १ पृ० १४)। अथवा अनधिगतार्थकानुभवकारणत्वम् । तच्च गृहीतग्राहीतरानुभवकारणत्वम् इति मीमांसका आहुः (कु० टी० ३) (त० प्र० ख० ४ पृ० ९)। स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकारणत्वम् इति यावत् (कु० टी० ३)। सांख्यास्तु असंदिग्धाविपरीतानधिगतविषयबोधसाधनत्वम् इत्याहुः । अत्र द्वयोरेकतरस्य वाप्यसंनिकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा तत्साधकं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् (सांख्यसूत्रम् १।८७) इति । तदर्थश्च असंनिकृष्टः प्रमातर्यनारूढः अनधिगत इति यावत् (सां० भाष्य०)। [ख] प्रमायाः करणम् (न्या० म० पृ० १) (त० सं०) (त० भा० पृ० ४) (त० कौ० पृ० ८)। यथा चक्षुरादि प्रत्यक्षात्मकप्रमायाः प्रमाणम् । अनुमितौ च लिङ्गदर्शनं प्रमाणम् । उपमितौ च सादृश्यज्ञानं प्रमाणम् । शाब्दे च वेदाः प्रमाणमित्यादौ शब्दः प्रमाणम् । अत्रेदं बोध्यम् । इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकरणम् । न तु प्रमातृप्रमेयादीति । सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः । इन्द्रियसंयोगादौ तु सत्य-

विलम्बेन प्रमोत्पत्तिः । अतः इन्द्रियसंयोगादिरेव करणम् न प्रमात्रादि (त० भा० पृ० ५)। [ग] साधनाश्रयाव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तम्। अनेन च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतम् (सर्व० पृ० २३५ अक्ष०) (कु० टी० ४।५)। अत्र सूत्रम् मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् (गौ० २।१।६८) इति। [घ] प्रमायोगव्यवच्छिन्नम्। प्रमया सहायोगव्यवच्छेदेन संबन्धि। [ङ] अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणम् इति भट्टमीमांसका आहुः (सि० च० १ पृ० २०) (कु० टी० ४।५) (तत्त्वसंख्या०)। तदसत्। एकस्मिन्नेव घटे घटोयम् घटोयम् घटोयम् इति धारावाहिकप्रत्ययस्थले अधिगतार्थगन्तॄणामप्रामाण्यापत्तेः (सि० च० १ पृ० २०) (त० भा० १ पृ० ५)। अत्र विवदन्ते। अविसंवादि विज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः। अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्येति केचन॥ अज्ञातचरतत्त्वार्थनिश्चायकमथापरे। प्रमेयव्याप्तमपरे प्रमाणमिति मन्वते॥ प्रमानियतसामग्रीं प्रमाणं केचिदूचिरे (ता० र० श्लो० ५-७) इति। न्यायनये प्रमाणानि चत्वारि। प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानम् शब्दश्च (गौ० १।१।३) इति। यत्प्रमाणं तत्प्रत्यक्षादिचतुष्टयान्यतमम् इति वाक्यार्थः। तेन न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदलाभः (म० प्र० १ पृ० ७)। अत्रेदं बोध्यम्। नित्यप्रमाया आश्रयः (समवायी) प्रमाणं ईश्वरः। अनित्यप्रमायास्तु करणं प्रत्यक्षादिचतुष्टयम् (ता० र० श्लो० ४) इति। [च] प्रमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति प्रमाणम्। तच्च द्विविधम् मानुषं दैविकं च (मिताक्षरा अ० २ श्लो० २२)। प्रकारान्तरेण प्रमाणं द्विविधम्। शब्दोपजीवि शब्दानुपजीवि च (कु० टी०)। इदानीं मतभेदेन प्रमाणसंख्या कथ्यते। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम् इति चार्वाका आहुः। प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति कणादप्रधाना वैशेषिकाः मन्यन्ते। एतन्मते शब्दोपमानयोरनुमानविधयैव प्रामाण्यम् न तु स्वातन्त्र्येणेति बोध्यम् (त० कौ० पृ० ८)। अत्र भाष्यम्। शब्दादीनामप्यनुमानेन्तर्भावः। समानविधित्वात्। यथा प्रसिद्धसमयस्यासंदिग्ध-

लिङ्गदर्शनप्रसिद्धानुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियार्थे भवत्यनुमानम् । एवं शब्दादिभ्योपि इति । श्रुतिस्मृतिलक्षणोप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्षः । तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् (वै० १।१।३) लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः (वै० २।२।३२) बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे (वै० ६।१।१) बुद्धिपूर्वो ददातिः (वै० ६।१।३) इत्युक्तत्वात् । प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया प्रतिपत्तिदर्शनात्तदप्यनुमानमेव । प्रसिद्धगवयस्य गवयप्रतिपादनार्थमुपमानमाप्तवचनमेव दर्शनार्थापत्तिर्विरोधे वा शब्दश्रवणादनुमितमनुमानम् । संभवोप्यविनाभावित्वादनुमानमेव । अभावोप्यनुमानमेव । यथा उत्पन्नं कार्यं कारणसंभवलिङ्गम् एवम् अनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् । ऐतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एव (प्रशस्त० पृ० २ पृ० २८) इति । शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमनिच्छन्तोनुमानान्तर्भावमाश्रित्य प्रामाण्यमिच्छन्ति वैशेषिकादयः । तेषामयमाशयः । गामानय इत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं तावदन्वयप्रतीतिरनुभूयते । वाक्य आकाङ्क्षादिमत्त्वप्रतिसंधानं तदर्थप्रतिपत्त्यनुकूलतयावधृतम् । तथा च आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वप्रतिसंधानस्यावश्यकतया तस्य च स्मारितार्थसंसर्गविज्ञप्तिपूर्वकत्वनियमेनानुमानादेव तत्फलसिद्धौ किमिति शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वाभ्युपगमः । तथाहि । एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमदाप्तोक्तपदत्वात् गामभ्याजेतिपदकदम्बकवत् इति ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरनुमानादेव भवति इति पदपक्षकानुमानेन शब्दो न प्रमाणान्तरम् । अर्थपक्षकानुमाने साक्षादेव संसर्गसिद्धिः । एवं हि तत् । एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकस्मारितत्वात् गामभ्याज इति स्मारितपदार्थवत् इति । एवमुपमानमपि न प्रमाणान्तरम् । तथाहि । गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकम् साधुपदत्वात् इत्यनुमानेनैवात्रापि निर्वाहः (त० व० पृ० ९८) (न्या० सि० दी० पृ० २२) । प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयमेवेति बौद्धा आर्हताश्च मन्यन्ते । लौकिकम् आर्षं चेति द्विविधं प्रमाणमिति सांख्या मन्यन्ते । तत्र लौकिकम् प्रत्यक्षानुमानाप्तवचनानि । आर्षम् विज्ञानम् । प्रत्यक्षं

शब्दश्चेति द्वे प्रमाणे इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः प्राहुः। एतन्मते त्वनुमानं श्रुत्यनुसारित्वेन प्रमाणम् न तु स्वातन्त्र्येणेति बोध्यम्। मानुषदैवभेदेन द्विविधं प्रमाणम् (याज्ञ० २।११६) इति व्यवहारशास्त्रज्ञा आहुः। प्रत्यक्षमनुमानं शाब्दं चेति मन्वादयः आहुः। अत्र अलौकिके विषये वेदो ब्रह्मसूत्रं भगवद्गीता श्रीमद्भागवतमिति प्रमाणचतुष्टयमिति वाल्लभा मन्यन्ते। प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनमिति त्रीणि प्रमाणानि इति सांख्या योगिनो मायावादिवेदान्तिनश्चाहुः। तत्र सांख्यपातञ्जलमायावादिमते अन्तःकरणवृत्तीनां पौरुषेयचित्तवृत्तिप्रकाशरूपबोधे कारणत्वम्। अन्तःकरणवृत्तिषु च ज्ञानत्वारोपेण तत्करणत्वमिन्द्रियाणाम् इति विवेकः (सां प्र० भा०) (पात० सू०)। प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणि इति नैयायिकैकदेशिन आहुः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वारि प्रमाणानि इति गौतमप्रधाना नैयायिका आहुः। शब्दात्प्रत्येमि इति विलक्षणप्रतीतेर्व्याप्तिनिरपेक्षादाकाङ्क्षादिज्ञानादुत्पत्तेः तत्करणतया शब्दस्यातिरिक्तं प्रामाण्यं सिद्ध्यति इति नैयायिकसिद्धान्तः। तत्र शब्दस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यमुक्तम् आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसंप्रत्ययः (गौ० २।१।५२) इति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिश्चेति पञ्च प्रमाणानि इति प्राभाकरा आहुः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट् प्रमाणानि इत्यपरे भट्टा वेदान्तिभेदाश्चाहुः। संभवैतिह्ये अप्यतिरिक्ते प्रमाणे इति पौराणिका आहुः। चेष्टाप्यतिरिक्तं प्रमाणम् इति तान्त्रिका अमन्यन्त (ता० र० श्लो० ८–११) (सि० च० १ पृ० २०)। अनुभूतिरपि प्रमाणम् इति प्राभाकरा आहुः। केचित्तु शकुनलिप्यादिकमपि प्रमाणान्तरमिच्छन्ति। उपक्रमोनुमानमेव नातिरिक्तं प्रमाणम् इति (प्र० प० पृ० ५) (प्र० च० पृ० ४४)। २ प्रमा (यथार्थज्ञानम्)। यथा स्वतः प्रामाण्यम् परतः प्रामाण्यम् इत्यादौ प्रमाणपदार्थः प्रमा। ३ सत्यवादी। ४ इयत्ता। ५ परिच्छेदः। ६ हेतुः। ७ प्रमाता (मेदिनी०)। ८ विष्णुः (विष्णुस०)।

प्रमाणान्तरम्—(स्वतन्त्रं प्रमाणम्) यदसाधारणं सहकारि समासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तत्। यथा प्रत्यक्ष इन्द्रियं प्रमाणान्तरम्। संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् (चिं० २ पृ० ३५) (कु० टी० ४)।

प्रमाता—१ यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः सः (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना०)। स च प्रमाता आत्मा (प्रशस्त० पृ० २६)। यथा चैत्रो घटं प्रमिनोतीत्यादौ चैत्रः प्रमाता। अत्र प्रमातृत्वं च प्रमासमवायित्वम्। एतच्चाकारणत्वेपि प्रमाया ईश्वरस्य सिद्धम् (कु० टी० ४।५)। अत्रेदं बोध्यम्। प्रमाता स्वतन्त्रः। स्वातन्त्र्यं च कारकफलोपभोक्तृत्वम् (न्या० वा० १ पृ० ९) इति। २ शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी प्रमाता इति सांख्या आहुः। ३ मायावादिनस्तु अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितम् तदवच्छिन्नं वा चैतन्यमेव प्रमाता इत्याहुः (वाच०)।

प्रमात्वम्—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वम् (गौ० वृ० १।१।४)। तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा (चि० १ प्रामा० पृ० १७०)। आद्यलक्षणे दलद्वयस्यार्थश्च तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशाल्यनुभवत्वम् (त० प्र० ख० १ पृ० १४) (वाक्य०)। वस्तुतस्तु तद्वतीत्यत्रावच्छिन्नत्वमेव सप्तम्यर्थः। अन्वयश्चास्य विशेष्यितासंबन्धेन तत्प्रकारकत्वे। तथा च विशेष्यितासंबन्धेन तदवच्छिन्ना या तत्प्रकारिता तच्छाल्यनुभवत्वं तत्प्रमात्वम् इति फलितम्। इदमत्रैतत्प्रकारकम् इति प्रतीत्या विशेष्यस्यापि विशेष्यितासंबन्धेन तत्प्रकारितायामवच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वयः। रङ्गरजतयोः इमौ रजतरङ्गौ इति विपरीतभ्रमे च रजतावच्छिन्नं न रजतत्वप्रकारकत्वम् अपि तु रङ्गावच्छिन्नम् इति न तत्रातिव्याप्तिः (मू० म० प्रामा० सिद्धान्त० पृ० ४०३)। अथवा विशेष्यतावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारितासंबन्धेन तद्धर्मवत्त्वम्। विशेष्यतासंबन्धेन तद्विशिष्टत्वे सति तद्वत्त्वम्। विशेष्यतासंबन्धेन तद्वदवच्छिन्ना या प्रकारिता तच्छाल्यनुभवत्वमिति वा (मू० म० १)। तान्त्रिकास्तु तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वम्। तेन वह्निगुञ्जयोर्गुञ्जावगाहि-

भ्रमे नातिव्याप्तिः इत्याहुः (न्या० म० ख० ४ पृ० ३४) (म० प्र० ४ पृ० ६९)। यद्वा तत्संबन्धानुयोगिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रतियोगिकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वम् । अयमेव सिद्धान्तलक्षणोक्तप्रमात्वे गदाधरभट्टाचार्याणामाशयः इति प्रतिभाति । अथवा विशेष्यितासंबन्धेन तद्धर्मवदवच्छिन्नत्वे सति प्रकारितासंबन्धेन तद्धर्मवत्त्वम् । विशेष्यिताप्रकारितयोरिव विशेष्यिताप्रकारितासंबन्धेन विशेष्यविशेषणयोरपि परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावोभ्युपगम्यते इत्यभिप्रायेणेदम् (मू० म० १ प्रामाण्य० पृ० १७५)। यद्यपि अन्यान्यपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वम् अगृहीतग्राहित्वं वा सर्वधीयथार्थत्वपक्षे अनुभवत्वजातेरभावेन स्मरणान्यज्ञानत्वम् विशिष्टज्ञानत्वं वा (चि० प्रामा० पृ० १२६) इत्यादीनि प्रमात्वस्वरूपाणि सन्ति । एतन्मते निर्विकल्पकव्यधिकरणप्रकारकज्ञानयोरनभ्युपगमात् । तथापि तानि मीमांसकादिमतोक्तरीत्या न स्वतो ग्राह्याणि इति नात्रोदाहृतानि । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादेर्विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वम् तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वेति प्रमात्वद्वयं च निष्कम्पप्रवृत्त्युपयोगि मीमांसकमते स्वतो ग्राह्यं च भवति (चि० प्रामा० पृ० १७०) इति ।अनधिगतार्थग्राहित्वं प्रमात्वम् इति मीमांसका आहुः । तच्च स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारज्ञानविषयविषयकत्वम् इति निष्कर्षः (कु० ४ टी०) (मू० म० प्रामा० पृ० १७०)। यथा सत्यरजते इदं रजतम् इति ज्ञानस्य प्रमात्वम् । यथा वा घटे अयं घटः इति ज्ञानस्य प्रमात्वम् । प्राभाकरमते सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात् तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रमात्वम् (चि० १ प्रामा०) (त० प्र० ख० ४ पृ० १३३) (न्या० म० ४ पृ० ३५)। अथात्र प्रसङ्गात्प्रामाण्यवादः प्रदर्श्यते । परमकारुणिकमुनिप्रणीतायामष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमायां निःश्रेयसप्रयोजिकायामान्वीक्षिकीविद्यायां प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रमेयसंशय० तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (गौत० सू० १।१।१) इति सूत्रेण प्रतिपादितानां षोडशपदार्थानां

मध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्याधीन इतरेषां निश्चय इति प्रमाणतत्त्वनिश्चय आवश्यकः । स च प्रमात्वनिश्चयं विना न भवतीति प्रमात्वनिश्चयोपाय इदानीं चिन्त्यते (चि० १ प्रामा० पृ० ११४–११७) । अत्र विप्रतिपत्तिः प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यं परतो वा इति । अन्यत्र त्वेवं विप्रतिपत्तयः प्रदर्शिताः । ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यम् न वा इति । तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यम् न वा इति । स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा इति । स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वा इति । घटोयम् इति ज्ञानप्रामाण्यमेतज्ज्ञानग्राह्यम् न वा इति । एतज्ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यम् न वा इति (चि० १ प्रामा० पृ० १२१–१२६) । ज्ञानप्रमात्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वं च स्वत एव (स्वकीयेभ्य एव) स्वजनकसामग्री स्वजन्यप्रत्यक्षसामग्री स्वजन्यज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्री एतदन्यतमज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् । अत्र स्वजन्य इति पदद्वयं क्रमेण स्वप्रत्यक्षस्य ज्ञाततायाश्च विशेषणम् । पञ्चम्या जन्यत्वमर्थः (मू० म० १ प्रामा० पृ० १२६) । गुरुभट्टमुरारिमिश्राणां मतत्रयसाधारणं स्वतस्त्वं च तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् (त० दी० प्रामा० पृ० ३४) (त० कौ० पृ० १८) । तदर्थस्तु ज्ञाननिष्ठाप्रामाण्याग्राहिका यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री इन्द्रियसंनिकर्षपरामर्शानुव्यवसायादिरूपा तज्जन्यग्रहविषयत्वम् । स च ग्रहः (प्राथमिकज्ञानग्रहः) गुरुमते व्यवसायः । भट्टमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितिः । मुरारिमिश्रमते अनुव्यवसायः (नील० प्रामा० पृ० ३५) । तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वम् इति निष्कर्षः । इदमेव ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमित्युच्यते (नील० पृ० ३४) (सि० च० पृ० ३३) । यया कारणसामग्र्या ज्ञानं गृह्यते तयैव तद्गतं प्रमात्वमपि गृह्यत इति स्पष्टार्थः । अत्र त्रीणि मतानि क्रमेणोक्तानि । तथाहि । ज्ञानग्राहकं च सर्वमते घटमहं जानामि इत्याकारकमेव ज्ञानं भवति । ज्ञानस्य स्वस्यैव स्वप्रामाण्यविषयकतया स्वजनकसामग्र्येव स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिका भवति इति गुरव आहुः । स्वोत्तरवर्तिस्वविषय-

कलौकिकप्रत्यक्षस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकतया स्वजन्यस्वविषयकप्रत्यक्षसामग्री स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिका भवति इति मिश्रा आहुः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षासंभवेन स्वजन्यज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्री स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिका भवति इति भट्टा आहुः (मू० म० १ प्रामा० पृ० १२६)। तदप्रामाण्याग्राहकेत्यत्र पदप्रयोजनमित्थम् । नैयायिकमते प्रमात्वमनुमानेन इदं ज्ञानं प्रमा इत्याप्तवाक्येन च गृह्यते इति सिद्धसाधनम् । तद्वारणाय यावत् इति विशेषणम् । अनुमानं तु इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् इति । वस्तुतस्तु यावत् इति ग्रहस्य विशेषणम् । तथा च ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वम् इति फलितम् । इदं ज्ञानमप्रमा इति ज्ञानेन व्यवसायनिष्ठप्रामाण्याविषयीकरणात् बाधाख्यो दोषः । तद्वारणाय अप्रामाण्याग्राहिका इति विशेषणं दत्तम् । तथा च तादृशज्ञानसामग्र्याः साध्यकोट्यनिविष्टत्वात् तया प्रामाण्यस्याग्रहणेपि न बाधः इति भावः । ज्ञाननिष्ठाप्रामाण्येत्यत्र ज्ञानं तु यादृशं प्रामाण्यं प्रकृतानुमितावुद्देश्यं तादृशप्रामाण्याश्रयः इति विज्ञेयम् । तेन इदं ज्ञानमप्रमा इत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकस्याप्रामाण्याग्राहकत्वाभावेपि न स्वतस्त्वहानिः (त० दी०) (नील० प्रामा० पृ० ३५) । प्रामाण्ये स्वतस्त्वं नाम यावत्स्वाश्रयविषयकज्ञानग्राह्यत्वम् । प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानं च स्वप्रकाशं तदेव इति गुरव आहुः । ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वम् यावत्स्वाश्रयानुमितिग्राह्यत्वम् । प्रामाण्याश्रयानुमितिर्ज्ञाततालिङ्गका समर्थप्रवृत्तिलिङ्गकापि इति भट्टा आहुः । मिश्रमते स्वतस्त्वं च प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकाभावकालीनयावत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १३२) (म० प्र० प्रामा० पृ० ७०) । प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकाभावकालीनप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं वा । अथवा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वम् । इदं स्वतस्त्वं च मुरारिभट्टानां मते उत्पद्यते (कु० १) (सर्व० पृ० २८३ जैमि०) (त० भा० ४) (सि० च० पृ० ३४) । उत्पत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम कार्यकारणादेव कार्येण सहोत्पत्तिः (अथर्वभाष्य० पृ० १२)

मायावादिनो वेदान्तिनस्तु दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं स्वतस्त्वम् । यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्ययोग्यत्वं स्वतस्त्वम् इत्याहुः । एतन्मतेपि प्रमात्वं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते च । तथाहि । प्रमात्वम् ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यम् । न त्वधिकं गुणमपेक्षते । प्रमामात्रेनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षः । रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् । सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्खः इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च । अत एव न सल्लिङ्गपरामर्शादिकमप्यनुमित्यादिप्रमायां गुणः । असल्लिङ्गपरामर्शादिस्थलेपि विषयाबाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात् । अस्मिन्मते स्वतो ग्राह्यत्वं च दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् । तथाहि स्वाश्रयः वृत्तिज्ञानम् । तद्ग्राहकम् साक्षिज्ञानम् । तेन वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते । न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः । तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात् इति (वेदा० प० अनुपलब्धिपरि० पृ० ७१) । यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वम् । संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतायाः सत्त्वेपि दोषवशेनाग्रहात् न संशयानुपपत्तिः इति । अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यम् । प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः । किं तु दोषप्रयोज्यम् । नाप्यप्रामाण्यम् यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम् । अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात् । किंतु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिविषयः इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति (वेदान्तप० अनुपलब्धिपरिच्छेदः पृ० ७१–७२) । तत्र प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदतां मीमांसकानामयमाशयः । यथा दूरात्प्रत्यक्षेण इन्द्रियेण जलादिज्ञाने जाते तत्र स्वत एव यथार्थज्ञानत्वरूपप्रामाण्यमवधार्य जलार्थी प्रवर्तते । ज्ञानग्रहे तद्गतप्रामाण्यस्यापि ग्रहात्प्रमात्वस्य स्वतस्त्वमुपपद्यते (त० कौ० प्रामा० पृ० १८) इति । अन्यत्र चेत्थमुक्तम् । मीमांसकमते प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं द्विविधम् उत्पत्तौ ज्ञप्तौ चेति । तत्र उत्पत्तौ स्वतस्त्वं नाम ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वम् । येन ज्ञानं जायते तेनैव तद्गत

प्रामाण्यमपि जायत इति । ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं नाम ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वम् । येन ज्ञानं गृह्यते तेनैव तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यत इति । नैयायिकमते परतस्त्वमपि द्विविधम् उत्पत्तौ ज्ञप्तौ चेति । तत्र उत्पत्तौ परतस्त्वं नाम ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वम् । ज्ञप्तौ परतस्त्वं नाम ज्ञानग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वम् इति वस्तुस्थितिः (प्र० च० परि० १ पृ० ४५) । मीमांसकाश्च त्रयो मिथो विप्रतिपन्नाः । प्रभाकरापरनामका गुरवः तुतातारव्या भट्टाः मुरारिनामका मिश्राश्चेति । तत्र गुरूणां मतम् ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मतं च ज्ञानमतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तया च ज्ञानमनुमीयते । अत्रानुमानं तु घटो घटत्ववद्विशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषयो घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवम् इति (नील० प्रामा० पृ० ३५) । मुरारिमिश्रमतं तु अनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते इति । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः (मु० गु०) इति । तदर्थश्च विषयनिरूप्यं विषयज्ञानजन्यसाक्षात्कारविषयीभूतम् इति (म० प्र० पृ० ६९) । इदमत्र तत्त्वम् । गुरुमते घटत्वेन घटमहं जानामि इत्याद्याकारकं व्यवसायात्मकमेव सर्वं ज्ञानम् । तच्च स्वप्रकाशम् । मितिमातृमेयैतत्त्रयविषयत्वात्त्रिपुटीत्युच्यते । स्वप्रकाशसामर्थ्यादेव स्वात्मानमिव स्ववृत्तिप्रामाण्यं स्वत एव गृह्णाति इति । भट्टमते अयं घटः इति ज्ञानानन्तरं घटे ज्ञाततानामकं फलं भवति । ततो ज्ञातो घटः इति प्रत्यक्षम् । पश्चात्तया ज्ञाततया ज्ञानमात्रस्यातीन्द्रियत्वाज्ज्ञानं तन्निष्ठप्रामाण्यं चानुमीयते इति । मिश्रमते च अयं घटः इत्याकारकज्ञानानन्तरं घटत्वेन घटमहं जानामि इति ज्ञानविषयकलौकिकमानसमुत्पद्यते । तेन प्रामाण्यस्य ग्रहणम् । घटमहं जानामि इत्यनुव्यवसायस्तु घटं घटत्वं समवायं च विषयीकुर्वन्नात्मनि प्रकारीभूतघटमात्मानं तत्संबन्धीभूतव्यवसायं विषयीकरोति । एवं पुरोवृत्तिप्रकारसंबन्धस्यैव (पुरोवर्तिनि यः प्रकारसंबन्धः तद्घटितस्यैव) प्रमात्वपदार्थत्वेन स्वत एव प्रामाण्यं गृह्णाति (नील०) (सि० च०

पृ० ३४) । अत्रायमाशयः । नैयायिका अपि अनुव्यवसाये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानमङ्गीकुर्वन्ति । पुरोवर्तिनं घटत्वेन जानामि इत्याकारकस्यैवानुव्यवसायस्य तैरङ्गीकारात् । परंतु पुरोवर्तिनि घटादौ घटत्वादिरूपप्रकारसंबन्धभानं नाङ्गीकुर्वन्ति । अतस्तत्र प्रकारसंबन्धभानस्य व्यवस्थापने किमपि नावशिष्टम् इति प्रामाण्यस्य भानं न सिध्यति । अनुपस्थितयोरपि विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानस्य सर्वसंमतत्वात् इति (नील० प्रामा० पृ० ३६) । प्राभाकराश्चेत्थमाहुः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव । प्रमात्वं स्वत एव गृह्यते । प्रमात्वाश्रयीभूतं यत् ज्ञानम् तत् यया कारणसामग्र्या आत्ममनःसंनिकर्षः इन्द्रियविषयसंनिकर्षः इत्यादिकया जन्यते तद्वृत्तिप्रमात्वमपि तयैव सामग्र्या गृह्यते । तथाच स्वप्रकाशमेव ज्ञानम् । अत्र व्युत्पत्तिः । स्वं प्रकाशते भासते यत्र तत् इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२८) । यथा न्यायनये घटज्ञानं घटविषयकत्वाद्घटप्रकाशम् । यथा वा ईश्वरज्ञानं स्वविषयकत्वात्स्वप्रकाशमपि (अन्यथा तज्ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वं न स्यात्) तथा गुरुमते सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयकत्वात्स्वप्रकाशमेव (म० प्र० पृ० ६७) । तथा च अयं घटः इति ज्ञानम् यथा घटादिकं विषयीकरोति तथा स्वात्मानं स्वस्वरूपम् स्वस्याधिकरणम् आत्मानं च विषयीकरोति । ज्ञानस्य घटादिविषय स्वस्वरूप आत्मरूपाधिकरण एतत्त्रयविषयकत्वादेव सर्वमेव ज्ञानम् घटमहं जानामि इत्याकारकमेव । इत्थं सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य मितिमातृमेयविषयकत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षता इति प्रवादः । तदर्थश्च ज्ञानस्य सर्वस्य ज्ञानस्य । मितिः ज्ञानम् । माता आत्मा । मेयम् घटादि । तद्विषयकत्वात् मितिमातृमेयानां ज्ञानस्यैकसामग्रीकत्वात् । त्रिपुटी त्रयाणां पुटानां समाहारस्त्रिपुटी । मितिमातृमेयविषया तत्प्रत्यक्षता इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १२८–१२९) । तथा च स्वप्रकाशमहिम्ना स्वमिव स्वप्रामाण्यमपि सिद्ध्यति (विषयीभवति) इत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० ३३–३४) (त० प्र० ख० ४ पृ० १२८) (म० प्र० पृ० ६९) । स्वस्मिन्स्वविषयकत्वं स्वीक्रियते इति भावः (त० प्र० ख० ४ पृ० १३०) ।

स्वप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावेन यथा तेनैव ज्ञानेन तदेव सिद्ध्यति तथा तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमपि सिद्ध्यति इत्यर्थः (म० प्र० पृ० ६८)। भट्टास्तु ज्ञानं तावत्स्वविषये ज्ञाततारूयं फलं जनयति इति निरूढम्। तयैवानुमेयं ज्ञानम्। तथा च ज्ञाततया ज्ञानानुमितिर्जायमाना प्रामाण्यमपि विषयीकरोति इत्याहुः। स्वविषये इत्यस्य ज्ञानविषये घटादाविल्यर्थः। ज्ञातो घटः इति प्रतीतेर्ज्ञाततारूयं फलं जन्यते इति बोध्यम्। अस्यां प्रतीतौ ज्ञानं निमित्तकारणम्। घटादिकं समवायिकारणम्। असमवायिकारणं तु नापेक्षितम्। भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वम् इति नियमस्य भट्टैरनङ्गीकरात् इति। ज्ञानं न प्रत्यक्षम्। अनवस्थापत्तेः। किंतु अनुमितिग्राह्यमेव इति भट्टमतम् (त० प्र० ख० ४ पृ० १२९)। अनुमानं तु घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वात् इति (म० प्र० पृ० ६७)। तदर्थश्च ज्ञाततया घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वात् इत्यादिना ज्ञानविधेयकानुमितिर्जायमाना घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमपि विषयीकरोति (त० प्र० ख० ४ पृ० १३०) इति। घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यः घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात् इत्यनेन घटे घटत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वानुमितिर्जायमाना घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वं ज्ञानेपि विषयीकरोति। तयोः समानवित्तिवेद्यत्वादिति भावः (म० प्र० पृ० ६७)। मुरारिमिश्रास्तु तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम्। तच्च घटमहं जानामि इति प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते। तथाहि घटत्ववांस्तावत् घटोयम् इति व्यवसायेनोपनीतः (मनसा सह संनिधापितः)। अतः तद्वद्विशेष्यकता संसर्गरूपा ज्ञानेन मनसा गृह्यते। विशेषणस्य पूर्वमुपस्थितत्वात्। एवम् घटत्वमपि व्यवसायेनैवोपनीतम्। अतः तत्प्रकारकता विषयतावत्सुग्रहा इत्युभयस्यैकग्रहेण गृहीतं प्रामाण्यम् इत्याहुः (न्या० म० ४ पृ० ३३–३४) (म० प्र०)। नैयायिकास्तु परतः अनुमानादिना ज्ञानस्य प्रामाण्यं ग्राह्यम् उत्पाद्यं चेति वदन्ति। अत्रायमर्थः। द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यते। तथाहि प्रथमं अयं घटः इति ज्ञानम्। ततः ज्ञानज्ञानत्वे इति निर्विकल्पकम्।

ततः घटमहं जानामि इत्यनुव्यवसायः। ततो व्यवसायस्य नष्टत्वात् पुनः घटोयम् इति व्यवसायः। ततश्च घटमहं जानामि इत्यनुव्यवसायः। तेन प्रामाण्यं गृह्यते इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १३१)। नैयायिकानामयं भावः। प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहे अनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्। ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात्। अनिश्चये वा न स्वतः प्रामाण्यग्रहः। ज्ञानाग्रहे धर्मिज्ञानाभावात् न संशयः। अनभ्यासदशोत्पन्नम् प्रामाण्यव्याप्यवत्तानिश्चयकालीनम्। तत्संशयः इदं प्रमा न वा इति प्रामाण्यसंशयः (मू० म० १ प्रामा० पृ० १८९)। अयं भावः। न च संशयस्थले ज्ञानग्रहोपि (प्रामाण्याश्रयज्ञानस्य विशेष्यस्य ग्रह एव) नास्ति इति वाच्यम्। ज्ञानाग्रहे ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यतदभावकोटिकसंशयानुपपत्तेः। संशये धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वात् (चि० १ प्रा० पृ० १८८–१८९) (त० कौ० पृ० १८) इति। यदि मीमांसकाः प्रमात्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वं स्वीकुर्युस्तदा अनभ्यासदशायां (प्राथमिकजलज्ञानग्रहोत्तरदशायाम्) तन्मते प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः। तथाहि। ज्ञानग्रहानन्तरम् किंचिज्जातं मे यज्जलज्ञानम् तत् प्रमा न वा इति प्रामाण्यसंशयो लोकेनुभवसिद्धः। स न स्यात्। तन्मते ज्ञानग्रहे प्रमात्वस्यापि निश्चितत्वेन तत्संशयायोगात् इति। अतः परत एव अनुमानादिना प्रमात्वमवश्यं ग्राह्यम् (त० कौ० पृ० १८) इति। परतस्त्वं च ज्ञानसामान्यग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वम्। ईदृशपरतस्त्वं ज्ञप्तौ क्वचित् द्वितीयानुव्यवसायमादाय। क्वचित्तु अनुमानमादाय बोध्यम्। तथाहि। परतो ग्रहणे प्रमाणमनुमानम्। तच्च विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वादप्रमावत् (सर्व० पृ० २८२ जैमि०) इति। तथा च द्वितीयानुव्यवसायेन क्वचित्प्रामाण्यग्रहे च प्रामाण्यरूपसाध्यप्रसिद्धावनुमानमपि प्रामाण्यग्राहकम्। तद्यथा इदं पुरुषज्ञानम् प्रमा करादिमति पुरुषज्ञानत्वात् संप्रतिपन्नवत्। यद्वा यन्नैवं तन्नैवम् इति व्यतिरेकी। तदर्थश्च इदम् द्वितीयानुमानेनागृहीतप्रामाण्यकम् पुरुषज्ञानं प्रमा (पुरुषत्ववद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकत्ववत्)

करादिमति करादिमद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वात् संप्रतिपन्नवत् द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीतप्रामाण्यकपुरुषज्ञानवत् इति । यद्वा यन्न पुरुषत्ववति पुरुषत्वज्ञानम् तन्न करादिमति पुरुषत्वज्ञानम् । यथा स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमः इति व्यतिरेकी (न्या० म० पृ० ३५) (त० प्र० ख० ४ पृ० १३२) (म० प्र० ४ पृ० ७१) । अत्र च परतस्त्वं द्विविधम् । ज्ञप्तौ परतस्त्वम् उत्पत्तौ परतस्त्वम् । अत्र प्रामाण्यस्य परत उत्पत्तिकत्वं च ज्ञानसाक्षाद्विभाजकोपाध्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतानिरूपितकार्यतावत्त्वम् (मू० म० प्रामा०) । आद्यं यथा प्रथमजलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति पूर्वोत्पन्नज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यत्प्रमा न भवति तत्समर्थप्रवृत्तिजनकं न भवति यथा अप्रमा (जलभ्रमः) इति व्यतिरेकिणानुमानेनानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रमात्वं निश्चीयते इति । अनभ्यासदशापन्नप्राथमिकजलादिज्ञाने जाते तत्र प्रामाण्यसंशये सत्यपि पुरुषः प्रवर्तते इति विशेषोत्र द्रष्टव्यः (त० कौ० पृ० १८) । अत्रेदं बोध्यम् । प्रथमं जलजलत्वयोर्निर्विकल्पकम् । ततः इदं जलम् इति विशिष्टज्ञानम् । तत इच्छा । ततः प्रवृत्तिः । तदनन्तरं जललाभः (सि० च०) इति । अभ्यासदशापन्नज्ञानेषु द्वितीयतृतीयादिजलादिज्ञानेषु तु प्रवृत्तेः पूर्वमप्यन्वयव्यतिरेकिणापि पूर्वज्ञानदृष्टान्तेन तत्सजातीयत्वलिङ्गेन प्रामाण्यमवधार्यते । तद्यथा द्वितीयादिजलज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकजातीयत्वादाद्यजलज्ञानवत् (त० कौ० पृ० १८) (नील०) इति । द्वितीयं उत्पत्तौ परतस्त्वं तु प्रमाया गुणजन्यत्वरूपम् । तद्यथा प्रत्यक्षप्रमायां विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षात्मकगुणजन्यत्वम् । अथवा भूयोवयवावच्छेदेनेन्द्रियसंनिकर्षात्मकगुणजन्यत्वम् । एवमनुमितौ व्यापकवति व्याप्यवत्ताज्ञानरूपगुणजन्यत्वम् उपमितौ यथार्थसादृश्यज्ञानात्मकगुणजन्यत्वम् शाब्दबोधे च यथार्थयोग्यताज्ञानरूपगुणजन्यत्वं यथार्थवक्तृवाक्यार्थज्ञानरूपगुणजन्यत्वं वा उत्पत्तौ परतस्त्वम् इत्याद्यूहनीयम् (नील० पृ० ३७) (म० प्र० ४ पृ० ७३) । अत्रायं संग्रहः । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः । नैयायिकास्ते परतः सौगता-

श्चरमं स्वतः ॥ प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः । प्रमाणत्वं
स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ॥ (सर्व० पृ० २७९ जैमि०) इति ।
एवम् नैयायिकमते अप्रमात्वमपि परत एव अनुमानादिना गृह्यते
उत्पद्यते च (चि० १ प्रामा०) (त० दी० पृ० ३७) (सि०
च०) इति । अत्रानुमानादिनैवाप्रमात्वं गृह्यते (अनुमीयते)। तत्र
हेतुः पुरोवर्तिनि प्रकाराभावस्य व्यवसायेनाविषयीकरणात् । तथा च
प्रत्यासत्तेरभावादप्रमात्वस्यानुव्यवसायेन ग्रहणं न भवति इति भावः ।
अत्रानुमानप्रयोगस्त्वित्थम् । इदं ज्ञानमप्रमा विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात्
यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रमा (नील० प्रामा० पृ० ३७) इति ।
एवं च अनुमानादिग्राह्यत्वादप्रमाया ज्ञप्तौ परतस्त्वम् इति बोध्यम् । तथा
अप्रमायाः पित्तमण्डूकवसाञ्जनचाकचक्यदूरत्वादिदोषजन्यत्वादुत्पत्ता-
वपि परतस्त्वमिति बोध्यम् (सि० च०)। अत्र पित्तदूरत्वादिदोषो-
ननुगतोप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुर्भवति इति विज्ञेयम् (म० प्र० प्रामा०
पृ० ७३)।

प्रमादः—(दोषः) १ पूर्वं कर्तव्यतया निश्चितेप्यकर्तव्यताधीः ।
एवं वैपरीत्येपि (गौ० वृ० ४।१।३)। सा च पूर्वमकर्तव्यतया नि-
श्चितेपि कर्तव्यताधीः । यथा प्रमादात्कुर्वतां कर्म इत्यादौ । २ कर्तव्ये
अकर्तव्यत्वधिया ततो निवृत्तिः अकर्तव्ये कर्तव्यत्वधिया तत्र प्रवृत्तिर्वा
प्रमादः इति केचिदाहुः (वाच०)। ३ अनवधानता इति काव्यज्ञा
आहुः (अमरः)। ४ पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः (सर्व० सं० पृ०
७६ आर्ह०)। समाधिसाधनानामभावनं प्रमादः (सर्व० सं०
पृ० ३५५ पातञ्ज०)।

प्रमितत्वम्—१ प्रमाविषयत्वम् । यथा घटे स घटः अस्ति इति ज्ञानवि-
षयत्वम् । यथा वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य जगतः प्रमितत्वम् ।
क्वचित् स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम् (ग० बाध०)। २ परिमितत्वम् ।
यथा प्रमितास्तण्डुलाः इत्यादौ ।

प्रमितिः—प्रमावदस्यार्थोऽनुसंधेयः (कु० टी० ४।५) ।

प्रमेयम्—१ [क] योर्थः तत्त्वतः प्रमीयते तत्प्रमेयम् (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना) । यथा घटपटादि सर्वं जगत्प्रमेयम् । अत्र प्रमेयत्वं च ईश्वरीयप्रमाविषयत्वम् (त० दी० २) । तच्च केवलान्वयि । सर्वस्यापि जगत ईश्वरज्ञानरूपप्रमाविषयत्वात् (न्या० म०) । सामान्यतः प्रमाविषयत्वं वा प्रमेयत्वम् । मायावादिमते विशुद्धं चैतन्यमेव प्रमेयम् । [ख] संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयः मोक्षहेतुधीविषयो वा । यथा आत्मशरीरादि प्रमेयम् । न्यायनये द्वादशविधं प्रमेयम् । आत्मा शरीरम् इन्द्रियम् अर्थः बुद्धिः मनः प्रवृत्तिः दोषः प्रेत्यभावः फलम् दुःखम् अपवर्गश्च (गौ० १।१।९) इति । अत्र प्रमेयत्वं च तत्त्वज्ञाननियामकतावच्छेदकम् इति ज्ञेयम् । २ परिच्छेद्यम् । ३ अवधारणविषयः (अवधार्यम्) इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रयत्नः—(गुणः) १ [क] प्रयत्नः संरम्भः उत्साहः इति पर्यायः (प्रशस्त० २ पृ० ३३) । स च मनोग्राह्यः (भा० प० श्लो० ५८) निराकारः सविषयकः आत्ममात्रधर्मश्च इति विज्ञेयम् । प्रयत्नलक्षणं च कृतित्वजातिमत्त्वम् (वाक्य० गु० पृ० २१) । अथवा संस्कारेच्छाभिन्नत्वे सति संबन्धानवच्छिन्नप्रकारताकत्वम् (ल० व०) । [ख] प्रयत्नत्वसामान्यवान् उत्साहरूपः (त० कौ०) । तथा चोक्तम् । प्रयत्नस्त्वात्मधर्मः स्यादुत्साहो भावना च सः (ता० र० परि० १ श्लो० ४६) इति । स च कृतिरित्युच्यते (त० सं०) । [ग] प्रयत्नव्यवहारासाधारणं कारणम् (प्र० प्र० १७) । यथा पचतीत्यादौ तिबर्थः । प्रयत्नव्यवहारश्च अहं यते स यतते इत्यादिव्यवहारः । स त्रिविधः प्रवृत्तिः निवृत्तिः जीवनयोनियत्नश्चेति (भा० प० श्लो० १५०) (वाक्य० गु० पृ० २१) । प्रकारान्तरेण स प्रयत्नः द्विविधः जीवनपूर्वकः इच्छाद्वेषपूर्वकश्च । तत्र जीवनपूर्वकः सुप्तस्य प्राणापानसंतानप्रेरकः प्रबोधकाले चान्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुः । अस्य जीवनसंज्ञकस्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्माधर्मापेक्षादुत्पत्तिः (प्रशस्त० २ पृ० ३३) ।

शिष्टं तु जीवनयोनिशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् । इच्छाद्वेषपूर्वकस्तु हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थस्य व्यापारस्य हेतुः शरीरविधारकश्च आत्ममनसोः संयोगादिच्छापेक्षाद्वेषापेक्षाद्वा उत्पद्यते (प्रशस्त० २ पृ० ३३)। २ फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कर्मणोवस्थापञ्चकान्तर्गतोवस्थाविशेषः प्रयत्नः इति साहित्यशास्त्रज्ञा आहुः (वाच०)। तदुक्तम् प्रयत्नस्तु फलावाप्त्यै व्यापारोतित्वरान्वितः (सा० द० परि० ६ श्लो० ३२६) इति। ३ प्रयासः इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रयुक्तत्वम्—१ प्रयोज्यत्वम् । तच्च कारणाभावात्कार्याभावः इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा दण्डाभावाद्धटाभाव इत्यादौ घटाभावाद्यन्वयि पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वम् (मू० म० १) (गौ० वृ० १।१।२) (ग० हेत्वा० साधा० पृ० २४)। यथा वा पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा (त० सं०) इत्यादौ प्रयुक्तत्वम् (नील० ४ पृ० ३२)। २ क्वचित्तु व्यापकत्वम् । यथा दीधितिहेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ अत्र वदन्ति इति कल्पे यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः तदुत्तरमनुमितौ द्वयोर्व्यतिरेकः इति हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्य निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादौ बाधाद्यव्याप्त्यापत्तिवारणार्थं प्रथमयत्तुकारेण प्रयुक्तपदस्य व्यापकत्ववान् इत्यर्थः स्वीकृतः । एवं च प्रथमयत्तुकारमते विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्व साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्व एतदुभयाभावः तत्त्वम् हेतुदोषत्वम् इति पर्यवसितोर्थः (ग० २ हेत्वा० सामा० पृ० २७)। ३ प्रयोगकर्मत्वम् । यथा शब्दः प्रयुक्तः वाक्यं प्रयुक्तम् इत्यादौ शब्दवाक्ययोः प्रयुक्तत्वम् । ४ प्रेरितत्वम् इति काव्यज्ञा आहुः ।

प्रयोगः—१ अनुमानम् (वै० उ० ७।१।७) । २ उदाहरणम् । ३ शब्दोच्चारणम् । तत्र नैयायिकाः अनुमानाङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणम् यथा अत्रायं प्रयोगः इत्यादौ पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यादिप्रयोगः इत्याहुः । शाब्दिकास्तु शब्दानां यथायोगं समभिव्याहृतत्वेनोच्चारणं

प्रयोगः इति वदन्ति । ४ यज्ञादिक्रियाकलापेतिकर्तव्यताबोधकानां समुच्चयप्रतिपादकः पद्धत्यपरपर्यायो ग्रन्थः इति याज्ञिका आहुः । ५ उत्तमर्णेन स्वद्रव्यस्य वृद्ध्यर्थमधमर्णाय दानं प्रयोगः इति व्यवहारज्ञा वदन्ति । ६ भूतप्रेताद्युच्चाटनसाधनमन्त्रोच्चारणाद्यनुष्ठानम् इति तान्त्रिका आहुः । ७ नायकयोर्मेलने क्रियाविशेषः इत्यालंकारिका आहुः । ८ शस्त्रादिमोचनम् इति योद्धारो वदन्ति ।

प्रयोगविधिः—(विधिः) [क] प्रयोगाविलम्बबोधको विधिविशेषः । स च प्रयोगविधिः प्रयाजाद्यङ्गजातवाक्यैकवाक्यतामापन्नो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यादिप्रधानविधिरेवोक्तवक्ष्यमाणविधित्रयमेलनरूपश्चतुर्थोयं विधिः न तु विध्यन्तरम् (लौ० भा० टी० पृ० ३०)। [ख] अङ्गानां क्रमबोधको विधिः (लौ० भा० पृ० ३०–३१)। अत्र क्रमो नाम विततिविशेषः । पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र क्रमे षट् प्रमाणानि श्रुति अर्थ पाठ स्थान मुख्य प्रवृत्ति इत्याख्यानि इति (लौ० भा० पृ० ३१) (म० प्र० ४ पृ० ६२)। अत्र उत्तरोत्तरमपेक्ष्य पूर्वपूर्वं बलीयः इति विज्ञेयम् । टीकायां चेत्थमुक्तम् । विततनं वितानो वा विततिः । तनु विस्तारे इति धातोर्भावे क्तिः । तथा च बहुभिः कर्तृभिर्युगपत् कृतानामपि पदार्थानां वितानविशेषो भवत्येव न तु क्रमव्यवहारः । तथाच तत्र प्रथमलक्षणस्यातिव्याप्तिः इत्यरुच्या लक्षणान्तरमाह पौर्वापर्येति (लौ० भा० टी० पृ० ३१)। [ग] अनुष्ठीयमानपदार्थानां क्रमबोधको विधिः । यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोति इत्यादि । अत्र क्रमस्तु अव्यवहितोत्तरत्वम् (भाट्टदी०)। अथवा अव्यवहितपौर्वापर्यम् । स च प्रयोगविधिः अङ्गविध्येकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव । तेन क्रमेण (केवलक्रमेण) पदार्थानामनुष्ठानात् (म० प्र० ४ पृ० ३२) (लौ० भा० ३१–३३)। यथा वा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यादि । अत्र पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् इति पाठक्रमं परित्यज्यार्थक्रम एवाश्रीयते । इत्थं च पूर्वं यवागूपाकः ततो यवाग्वाग्निहोत्रहोमः (म० प्र० पृ० ६२) (लौ० भा० ३३)। [घ] प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः (मी० न्या० पृ० ३७)।

प्रयोजकत्वम्—१ [क] परंपरया (न तु साक्षात्) कार्यजनकत्वम् । यथा काश्यां मरणान्मुक्तिरित्यादौ मोक्षं प्रति काशीमरणस्य प्रयोजकत्वम् । अत्र मुक्तौ तत्त्वज्ञानस्यैव साक्षात्कारणत्वम् । काशीमरणस्य तु मुक्तौ परंपरया कारणत्वम् इति तस्य प्रयोजकत्वं ज्ञेयम् (त० प्र० १ मङ्गल०) । अत्रेदं तत्त्वम् । यस्यानुकूलतर्कोस्ति स एव स्यात्प्रयोजकः हेतुः इति । यस्यानुकूलतर्काभावः सोन्यथासिद्धः (ता० र० श्लो० ८७—८८) । अत्र वदन्ति कारणस्य यत् कारणम् तस्य प्रयोजकत्वम् इति । अत्र गुरुचरणाः प्राहुः तन्निष्ठान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वम् इति । [ख] स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानां मध्ये यदुत्तरोत्तरम् तेषामपाये तत्पूर्वस्यापायादपवर्गः इत्यादौ पञ्चम्यर्थः । यथा वा दण्डाभावाद्घटाभाव इत्यादौ दण्डाद्यन्वयी पञ्चम्यर्थः प्रयोजकत्वम् (गौ० वृ० १।१।२) । २ हेतुत्वम् । तच्च ज्ञापकज्ञानविषयत्वम् । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य प्रयोजकत्वम् (ग० व्यु० का० ३ पृ० ८७) । ३ वैयाकरणास्तु हेतुसंज्ञककर्तृत्वम् । यथा तत्प्रयोजको हेतुश्च (पा० सू० १।४।५५) इत्यादौ इत्याहुः । यथा वा धर्मशास्त्रे प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः । यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः (आपस्त० सू० २।११।२९।१—२) इत्यादौ प्रयोजकत्वम् । अत्र प्रयोजकस्य हन्तृत्वम् (प्रा० वि०) निर्णीतं यथा निरन्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्ता । यः कर्तारं कारयति स प्रयोजकः । सोपि द्विविधः । तत्रैकः स्वतोप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्तयति । अपरस्तु स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति इति (वाच०) ।

प्रयोजनम्—[क] यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् (गौ० १।१।२४) । यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनं तद्वेदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोर्थस्याधिकारः । एवं व्यवसीयमानोर्थोधिक्रियत इति

(वात्स्या० १।१।२४)। प्रयोजनत्वं च प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वम्। विषयत्वं च साध्यताख्यविषयताविशेषः (गौ० वृ० १।१।२४)। अत्र वार्तिककारा आहुः। धर्मार्थकाममोक्षैः प्रयुज्यत इति केचित्। वयं तु पश्यामः। सुखदुःखाप्तिहानिभ्यां प्रयुज्यत इति। सुखदुःखसाधनभावात्तु सर्वैर्थाश्चेतनं प्रयोजयन्तीति। तदिदं प्रयोजनं न्यायस्याश्रयः (न्या० वा० १ पृ० १४)। [ख] येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सञ्जिहासन्वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः। तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते (वात्स्या० १।१।१) (त० भा० पृ० ४२) (न्या० वा० १ पृ० १४)। [ग] यदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनम् (ता० र० श्लो० ५६)। [घ] साध्यतयेच्छाविषयः (दि० १)। यथा सुखं दुःखहानिश्च प्रयोजनम् (त० दी०) (त० भा० पृ० ४२)। प्रयोजनं द्विविधम्। मुख्यम् गौणं च। तत्राद्यम् सुखं दुःखहानिश्च। द्वितीयम् यागभोजनादिकम्। प्रयोजनस्य मुख्यत्वं च निरुपाधीच्छाविषयत्वम् (चि० ४) (गौ० वृ० १।१।२४)। इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं वा। समानाधिकरणेच्छाजन्येच्छाविषयत्वं वा (अत्र अजन्येति पदच्छेदः)। प्रयोजनाजनकप्रयोजनत्वं वा (न्या० सि० दी० पृ० ७०)। प्रयोजनस्य गौणत्वं च मुख्यप्रयोजनेच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् (गौ० वृ० १।१।२४)।

प्रयोजनलक्षणा—निरूढलक्षणाभिन्ना लक्षणा। सा च षड्विधा। उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौणसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसाना (सर्व० सं० पृ० ३७४ पातञ्ज०)।

प्रयोज्यत्वम्—१ प्रयोजकत्वनिरूपकत्वम्। २ प्रयुक्तत्ववदस्यार्थोऽनुसंधेयः।

प्रलयः—[क] अभावः (ध्वंसः) (गौ० वृ० ४।२।१३)। यथा अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् (गौ० ४।२।१३) इति। यथा वा विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनियमावृतिबन्धमोक्षाः। यस्या अपाङ्गलवमात्रतः (द्वाद० स्तो० अ० ७ श्लो० १) इति। प्रलयसद्भावे प्रमाणं

च श्रुतिः। सा च धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ऋ० सं० १०।१९०।३) इति (सि० च० १ पृ० ९) (त० दी० वायुनि० पृ० १०)। मीमांसकास्तु संसारप्रवाहस्य वीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वादनन्तत्वाच्च प्रलयसद्भावे मानाभावः इत्यूचुः (सि० च० १ पृ० ९)। इदानीं प्रलयक्रमः कथ्यते। साकारोपासनापरिवासितचेतसो यतयस्ते हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्यापवृज्यन्ते इत्यागमात् ब्रह्मणो जीवभूतस्य ब्राह्मशतवर्षपर्याप्तस्यापवर्गसमये शरीरिणां विश्रान्त्यर्थमीश्वरस्य संजिहीर्षा जायते। तदनन्तरं सर्वजीवगतादृष्टवृत्तिनिरोधः। यथा सुषुप्तौ कतिपयजीवानां युगपददृष्टवृत्तिनिरोधः तथा प्रलये सर्वेषामेव जीवानां युगपददृष्टवृत्तिनिरोधो भवति (त० व० पृ० १२५)। तत आत्मसंयोगतो देहाद्यारम्भकपरमाणुषु (प्रथमं पृथिवीपरमाणुषु ततो जलादिपरमाणुषु च) कर्मोत्पद्यते। ततः परमाणुद्वयविभागः। ततः परमाणुद्वयसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः। ततस्त्र्यणुकनाशः। एवं चतुरणुकादिनाशक्रमेण महापृथिव्यादीनां नाशः। अत्र प्राञ्चः क्वचित्समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशः यथा त्र्यणुकादिनाशः। क्वचिदसमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशः यथा द्व्यणुकादिनाशः इत्यङ्गीचक्रुः। नव्यास्तु लाघवात्सर्वत्रासमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशमङ्गीचक्रुः (सि० च० १ पृ० ९)। इत्थं तेषां नाशः। पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि उदके सति पृथिव्याः ज्वलने सत्युदकस्य पवने सति ज्वलनस्य पश्चात्पवनस्य च विनाशः इति (प० मा० कालनि० पृ० ९३) (प्रशस्त० पृ० ६) (त० व० परि० ५ श्लो० ५–६ पृ० १२५)। ततः प्रविभक्ताः परमाणवो दोधूयमाना अवतिष्ठन्ते। अत्रोच्यते दोधूयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः इति (भाष्य–कन्दली०) (प० मा० कालनि० पृ० ९३)। अदृष्टसंस्कारविशिष्टा आत्मान आकाशादयश्चावतिष्ठन्ते तावन्तमेव कालम् (शतवर्षम्)। अयमेव खण्डप्रलयः इति अवान्तरप्रलयः इति चोच्यते (प० मा० कालनि० पृ० ९३) (त० व० पृ० १२५) (त० दी०)। महाप्रलयानन्तरं न सृष्टिः। सर्वमुक्तौ सर्वोत्पत्तिनिमित्तस्यादृष्टस्यापायात्

इति (प० मा० पृ० ९३)। अन्यत्र चेत्थमुक्तम्। चतुर्णां महाभूतानां संहारविधिरुच्यते। ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोपवर्गकाले संसारे खिन्नानां सर्वप्राणिनां निशि विश्रान्त्यर्थं सकलभुवनाधिपतेर्महेश्वरस्य संजिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यः तत्संयोगनिवृत्तौ तेषां परमाण्वन्तो विनाशः। तथा पृथिव्युदकज्वलनपवमानानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः। ततः प्रविभक्ताः परमाणवोवतिष्ठन्ते। धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धा आत्मानस्तावन्तमेव कालम् (प्रशस्त० १ पृ० ६)। न्यायमते स द्विविधः। खण्डप्रलयः महाप्रलयश्च। तत्राद्यः सकलकार्यद्रव्यानाधारकार्याधिकरणसमयः (न्या० सि० दी० पृ० ७६) (दि० ४ पृ० १८९)। सचागमप्रतिपाद्यः। आगमस्तु नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्नचान्यत् इति (दि० ४ पृ० १८९)। द्वितीयस्तु सकलभावकार्यलयः। [ख] त्रैलोक्यनाशः इति मायावादिन आहुः (वेदा० परि० विषयप० पृ० ८१)। [ग] पौराणिकास्तु भूतादिलयाधारः कालविशेषः प्रलयः। स च चतुर्विधः। नित्यः नैमित्तिकः प्राकृतः आत्यन्तिकश्च इत्याहुः। मायावादिनां मतेपि प्रलयश्चतुर्विधः। नित्यः प्राकृतः नैमित्तिकः आत्यन्तिकश्चेति। तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः। प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्यविनाशः। नैमित्तिकप्रलयस्तु कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यमात्रप्रलयः। चतुर्थस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः। स चैकजीववादे युगपदेव। नानाजीववादे तु क्रमेण। सर्वे एकीभवन्ति इत्यादिश्रुतेः (वेदा० प० विषयप० पृ० ८३–८४) इति। किंच युगप्रलयः मनुप्रलयः दिनप्रलयः महाप्रलयश्चेति भेदेन चतुर्विधः प्रलयः इत्यपि पौराणिका वदन्ति। [घ] नष्टचेष्टता (नैमित्तिकप्रलयः) इति काव्यज्ञा आहुः। [ङ] तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपप्लवविवेकख्यातिपरिपाकवशात्कार्यकारणात्मकानां प्रधाने

लयः प्रलयः (सर्वं० सं० पृ० ३८६ पातञ्ज०)। कूर्मपुराणे चैवमुक्तम्। नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा। चतुर्धायं पुराणेस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसंचरः ॥ इति। तत्र नित्यो यथा योयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयस्त्विह। नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसंचरः॥ अत्र मायावादिन आहुः। नित्यप्रलयो नाम सुषुप्तिः। तस्याः सकलकार्यप्रविलयरूपत्वात्। धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणां च तदा कारणात्मनावस्थानम्। यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च। तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः। न क्रियाशक्तिविशिष्टस्य इति प्राणाद्यवस्थानमविरुद्धम् इति (वेदा० प० विषय० प० पृ० ८१-८२)। नैमित्तिको यथा ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भवष्यति। त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः॥ तत्र नैमित्तिकप्रलयकालश्च कल्पतुल्यः। यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति॥ इति (मनु० अ० १ श्लो० ५२) मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्रासमये तत्प्रलयस्योक्तेः (वाच०)। प्राकृतो यथा महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम्। प्राकृतः प्रतिसर्गोयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः॥ अयमेव प्रलयः खण्डप्रलयः इति अवान्तरप्रलयः इति च नैयायिकैर्व्यवह्रियते इति ज्ञेयम्। आत्यन्तिको यथा ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि। प्रलयः प्रतिसर्गोयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः॥ आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः इति।

प्रलयाकलः—(जीवः) प्रलयेन कलादेरुपसंहारान्मलकर्मयुक्तो जीवः (सर्व० सं० पृ० १८३ शैव०)।

प्रवरः—ऋषेर्नाम (मिता० अ० १ श्लो० ५३)। यथा भार्गववीतहव्यसावेतसाः इति मम (न्यायकोशकर्तुर्भीमाचार्यस्य) त्रयः प्रवराः।

प्रवर्तकम्—प्रवृत्तिजनकम्। यथा नव्यनैयायिकमते बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताविषयकं ज्ञानं प्रवर्तकम्। अत्र बलवदनिष्टेत्यत्र बलवद्द्वेषे इष्टसाधनत्वघटकेच्छायां कृतिसाध्यताघटककृतौ च

इदानींतनत्वं विशेषणं देयम् । तेन वक्ष्यमाणं सर्वं संगच्छते नानुपपत्तिश्च । तथाहि । दोषदूषितचित्तो विषभक्षणादौ प्रवर्तते । इदानीं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् । तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते । इदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः । इदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् (दि० गु० पृ० २२५)। यथा वा जरन्नैयायिकमते इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । यथा वा प्राभाकरमते स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्तकम् (चि० ४) (न्या० म० ४ पृ० २५–२७) (दि० गु० पृ० २२२–२२४) । स्वविशेषणवत्तेत्यादेरर्थश्च स्वम् प्रवर्तमानः पुरुषः । तत्र विशेषणम् काम्ये हि यागादौ कामना । नित्ये संध्यावन्दनादौ तु विहितकालशौचादि । तद्वत्ता पक्षे तत्संबन्धः । तस्य प्रतिसंधानम् तत्संबन्धज्ञानम् । तज्ज्ञानमेव वा परामर्शात्मकम् । तेन जन्यं कार्यताज्ञानम् कृतिसाध्यताज्ञानम् अनुमित्यात्मकम् इति । तत्र स्वर्गकामो यजेत भोजनकामः पचेत इत्यादि काम्यम् । अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादि नित्यम् । तथाच काम्यस्थले काम्यसाधनताज्ञानम् नित्यस्थले तु शौचादिज्ञानम् इत्यर्थः (दि० गु० पृ० २२३)। अत्रानुमानप्रयोगः काम्ये पाको मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् इति (दि० गु० पृ० २२३)। नित्ये तु अहमिदानींतनकृतिसाध्यसंध्यावन्दनः संध्यासमये शौचादिमत्त्वात् पूर्वसंध्यायामहमिव इति (चि० ४)। अत्र तदानींतनं स्वविशेषणम् इति वक्तव्यम् । तेन तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते । तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । प्रतिसंधानं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयकम् इति वक्तव्यम् । तेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न प्रवृत्त्यापत्तिः । एवं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयकं यत् स्वविशेषणवत्ताज्ञानम् तज्जन्यं कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं भवति इति निष्कृष्टोर्थः (दि० गु० पृ० २२३)। यथा वा चोदनेति क्रियायाः (नियोगस्य) प्रवर्तकं (ज्ञानद्वारा प्रवर्तकम्) वचनम् इत्यादौ (शावरभाष्यम्)। अधिकं तु विधिशब्दे प्रवृत्तिशब्दे च सविस्तरं संपादयिष्यते इति तत् तत्र द्रष्टव्यम् ।

प्रवर्तनम् } **प्रवर्तना** } —१ प्रवृत्तिहेतुत्वम् (गौ० वात्स्या० भा० १।१।१८)। यथा प्रवर्तनालक्षणा दोषाः (गौ० १।१।१८) इत्यादौ। २ [क] यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं तत्। यथा स्वर्गकामो यजेत जलमाहरेतेत्यादौ लिङर्थो विधिः प्रवर्तनम् (वै० सा०) (कु० ५।६)। अत्र यत्पदार्थ इष्टसाधनत्वम्। तथा च इष्टसाधनत्वस्य ज्ञानं प्रवृत्तिं जनयतीतीष्टसाधनत्वं प्रवर्तनं भवति इति ज्ञेयम् (वै० सा० द०)। मण्डनमिश्राणामपीदमेव मतम् इति विज्ञेयम् (दि० गु० प्रयत्न-नि० पृ० २२६)। [ख] भट्टपादास्तु प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः इत्याहुः। स च चेतनस्याभिप्राय एव। अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामा कश्चिच्छब्दसमवेतः शाब्दभावनापरपर्यायो लिङ्त्वांशेनोच्यते इति (दि० गु० विधिनि० पृ० २२६)। [ग] प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना (मी० न्या० पृ० ६९)। प्रवर्तना च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयितावच्छेदिका इति वैयाकरणाः (दि० गु० पृ० २२६)। प्रवर्तना चतुर्विधा विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टभेदात्। तत्र विधिः प्रेरणम्। भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः (सि० कौ० पृ० १८९)। अत्रोक्तम् अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि इति (वाच०)।

प्रवीचारः—भोगः।

प्रवृत्तिः—१ (प्रयत्नः) [क] उत्कटरागजन्यः प्रयत्नविशेषः (वै० वि० ३।१।१९)। लक्षणं तु प्रवृत्तित्वमेव। तच्च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः (गौ० वृ० १।१।१७)। चिकीर्षाजन्यतावच्छेदको जातिविशेषो वा (मू० म० १) (ल० व० पृ० १३७)। चेष्टाजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषो वा (श० प्र० श्लो० ९५ पृ० १३७)। प्रवृत्त्युत्पत्तावयं क्रमः। प्रथमतः फलज्ञानम्। ततः फलेच्छा। तत इष्टसाधनताज्ञानम् उपाये। तत उपायेच्छा। ततः प्रवृत्तिरुत्पद्यते इति (त० प्र० ख० ४ पृ० १०३)।

प्रवृत्तिर्हीच्छामपेक्षते । इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानम् । तच्चेष्टसजातीयत्वे लिङ्गानुभवम् । सोपीन्द्रियार्थसंनिकर्षम् (कु० ५।६) । प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा कृतिसाध्यताज्ञानम् इष्टसाधनत्वज्ञानं च कारणम् (भा० प० श्लो० १५१) । कृतिश्चात्र प्रवृत्तिरूपा बोध्या । तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः अत्र मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय चिकीर्षेति (मु० गु० पृ० २२२–२२५) । भोजननान्तरीयके श्रमे प्रवृत्तिवारणाय चिकीर्षा कारणम् इत्यवश्यं मन्तव्यम् । तेन इष्टसाधनत्वज्ञानस्य कारणत्वं व्यर्थम् । वृष्ट्यादौ प्रवृत्त्यापत्तेर्वारणाय कृतिसाध्यताज्ञानम् । अनिष्टसाधने प्रवृत्त्यापत्तिवारणायेष्टसाधनत्वज्ञानं च कारणमित्युक्तम् । किंत्वनिष्टसाधने चिकीर्षैव नास्ति । प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षामात्रं कारणम् इति प्राभाकरा आहुः । प्राभाकरमते शुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्तिं प्रति पुरोवर्तिनीष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रह एव हेतुः । न तु न्यायमतसिद्ध इष्टतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं हेतुः (त० प्र० ख० ४ पृ० १३३) । प्राभाकराणामयमाशयः । कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकम् । तथाहि । ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति । तत्सत्त्वे कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या । इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वम् इति नियमात् । अत एव स्वकृतिसाध्ये पाके प्रवर्तते । न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या । स्वकृत्यसाध्ये चन्द्रमण्डलानयनादौ चिकीर्षाया अदर्शनात् (चि० ४) (मु० गु० पृ० २२२–२२३) । अत्रेदं बोध्यम् । प्राभाकरमते प्रवृत्तेर्हि विषयता त्रिविधा । साध्यत्वाख्या उपादानत्वापरनाम्नी सिद्धत्वाख्या उद्देश्यत्वाख्या चेति । तत्राद्या यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिः तन्निष्ठा । सा च घटयागपाकादिनिष्ठैव । न तु तज्जनकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धनिष्ठा । अत एव घटं करोमि यागं करोमि इत्याद्यनुव्यवसायः । न तु कपालहविरादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हविः करोमि इत्याद्यनुव्यवसायः व्यवहारो वा । द्वितीया तु विषयता सिद्धकपालहविस्तण्डुलादिनिष्ठा । कपालेन घटं

करोमि हविषा यागं करोमि इत्याद्यनुव्यवसायात् । तृतीया च यत्साधनताज्ञानाधीना चिकीर्षा तन्निष्ठा । तच्च जलाहरणस्वर्गौदनादिरूपम् । जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमि इत्यनुव्यवसायात् इति (मु० म०) (वाच०)। [ख] चिकीर्षाजन्यो यत्नः (त० कौ०)। यथा विद्यार्थी विद्यायां प्रवर्तते इति । [ग] तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा (वात्स्या० १।१।१ प्रस्तावना)। तस्येत्यस्य ज्ञातुरित्यर्थः । [घ] प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः (गौ० १।१।१७) इति । तदर्थश्च वागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः । सत्यं प्रियं हितमिति पुण्या । असत्यमप्रियमहितमिति पापा । बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेनेनेति मन उच्यते । तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदयादिः । शारीरी प्रवृत्तिः दानं परिचरणमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या चेति (वै० उ० ६।२।१४) । शरीरेण मनसा वाचा च प्रवृत्तिरारभ्यते । सेयं प्रवृत्तिः द्विविधा पुण्या च पापा च । पुण्या दशविधा कायेन परित्राणम् परिचरणम् दानमिति । वाचा सत्यम् हितम् प्रियम् स्वाध्यायः इति । मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । विपर्ययेण पापापि दशविधैव । प्रवृत्तिफले प्रवृत्त्युपचारः । तद्यथा अन्नं वै प्राणिनः प्राणाः इति । प्रवृत्तिफलं धर्माधर्मौ (न्या० वा० १।१।१७ पृ० ८५)। अत्र भाष्यम् । मनोत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतम् । बुद्ध्यतेनेनेति बुद्धिः । सोयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः । तदेतत्कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति (वात्स्या० १।१।१७) । प्रवृत्तिस्तु द्वयी । कारणरूपा कार्यरूपा च । द्वे अप्यात्मसमवेते । तत्राद्या जन्यत्वेनाविशिष्टा विशिष्टा वा यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षसिद्धा । द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेरगम्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिद्ध्यतीति (गौ० वृ० ४।१।१) (कु० १।९) । तदुक्तम् कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरति कीर्तनात् ॥ इति । अत्र कर्मनाशा गयानिकटवृत्तिर्नदीविशेषः इति ज्ञेयम् । अत्र वार्तिककारा आहुः । प्रवृत्तेर्द्वैविध्यम् । पुरुषभेदानुविधानात् । तेषां पुरुषाणां प्रवृत्त-

यस्ताः पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा भवन्ति । वीतरागप्रवृत्तिरेकधा । तत्र या वीतरागाणां प्रवृत्तिः सा खल्वेकरूपा । अनिष्टप्रतिषेधार्था । अनिष्टं हास्याम इत्येव ते प्रवर्तन्ते । न पुनरेषां क्वचिदभिषङ्गोस्ति । रागादिमत्प्रवृत्तिस्तु द्विरूपा । ये तु रागादिमन्तस्तेषां याः प्रवृत्तयस्ता द्विविधा भवन्ति । इष्टानिष्टविषयाधिगमप्रतिषेधार्थाः । इष्टमाप्स्यामीति सक्तः प्रवर्तते । अनिष्टं हास्यामीति द्वेषान्निवर्तते । रागादिमत्प्रवृत्तेरपि द्वैविध्यं भवति । समर्थासमर्थभेदात् । या खलु रागादिमत्प्रवृत्तिः सा समर्था असमर्था च भवति । इष्टमाप्स्यामीति प्रवर्तमानो यदा प्राप्नोति तदा समर्था । तथा अनिष्टं हास्यामीति प्रवर्तमानो यदा जहाति तदा समर्था । यदा विपर्ययस्तदा असमर्थेति (न्या० वा० पृ० ३) । भट्टपादा आहुः । लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा । स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या च । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया अनुपयोगेपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । आचार्यप्रेरणयेदं करोमि इति व्यवहारात् (दि० गु० प्रयत्ननि० पृ० २२६) । २ शब्दानामर्थबोधनशक्तिविशेषः प्रवृत्तिः । यथा प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी (कुमार० २।१७) इत्यादौ । ३ स्वविषय इन्द्रियादीनां संचारः । ४ प्रवाहः । ५ वार्ता इति काव्यज्ञा आहुः (वाच०) ।

प्रवृत्तिनिमित्तम्—[क] पदशक्यतावच्छेदकम् । यथा घटत्वं घटपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवम् शुक्लादिपदस्य शुक्लत्वम् पाचकादेः पाकः देवदत्तादेस्तत्तत्पिण्डादि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । प्रवृत्तिनिमित्तशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रवृत्तेः शब्दानामर्थबोधनशक्तेः निमित्तं प्रयोजकम् इति । तच्च शक्यतावच्छेदकं भवति इति ज्ञेयम् । तल्लक्षणं च प्रकारतया शक्तिग्रहविषयत्वम् (चि०) । अथवा वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वम् इति (ग० शक्ति०) । [ख] निरवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत् इति शाब्दिका वदन्ति ।

प्रवेशः—पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः (पु० चि० पृ० ४५०) ।

प्रवेशनम्—निष्क्रमणवदस्यार्थोनुसंधेयः ।

प्रशंसा—(स्तुतिः) गुणाविष्करणम्।

प्रश्नः—[क] अभिधानप्रयोजनादिजिज्ञासा (कु० ५)। यथा भोः किं तव नामधेयम् किमर्थं च भवतात्रागतम् इति प्रश्नः। अत्र जिज्ञासाशब्देन तत्प्रयोज्यकथानुकूलव्यापारो लक्ष्यते। [ख] अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयते। [ग] जिज्ञासाविष्करणम्। यथा कीदृशो गवयपदवाच्यः इति प्रश्नः (म० प्र० ३ पृ० ३४)। [घ] शाब्दिकास्तु उत्तरप्रयोजिकेच्छा इत्याहुः (वै० सा० द०)। [ङ] जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दः। यथा गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यादौ पृच्छतेरर्थः। अत्र धात्वर्थघटकज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः। शब्दे च धर्मविषयकत्वस्य अन्वयः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४६)। शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी। व्यापारस्तु ज्ञानम् इति बोध्यम्। अत्राधिकं तु पृच्छाशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् तत्तत्रैव दृश्यम्। [च] जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यम् इत्यभिलापादिरूपो व्यापारः। यथा माणवकं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ पृच्छेरर्थः। अत्र माणवकस्य व्यापारे संबन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्। माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः (ल० म० सुबर्थ० पृ० ९२)। अत्रेदं बोध्यम्। यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नस्य संबन्धो यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तदुत्तरवाक्यात् तद्धर्मविशिष्ट एव तद्धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंबन्धश्चेत्प्रतीतो भवति तदैव च प्रश्नोत्तरभावनिर्वाहः। यथा कस्माद्घटः इति प्रश्ने दण्डाद्घटः इत्युत्तरम्। यथा वा किं करोति इति प्रयत्नविशिष्टे प्रश्ने पचति इत्यनेन पाककृतिबोधः (त० प्र० ख० ४ पृ० ७३)। एवम् प्रश्नवाक्ये यत्प्रधानम् तत्समानलिङ्गवचनशब्देनैवोत्तरं यथाकथंचित्प्रश्नविषयजिज्ञासानिवर्तकम्। एवं च के शिष्या अस्य इति प्रश्ने कठाः इत्येवोत्तरम् न तु कठः इति। एवम् किंशिष्योयम् इति बहुव्रीहिसमासेन प्रश्ने कठः इत्येव न तु कठाः इति। तस्य कठत्वे शिष्याणां कठत्वमर्थप्राप्तम् इत्यार्थमिदमुत्तरम् इति (ल० म० लका० पृ० ७६)।

प्रश्वासः—कोष्ठ्यस्य वायोः वहिर्निःसारणम् (सर्व० सं० पृ० ३७६पातञ्ज०)।

प्रष्ठौही—यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्का प्रष्ठौही (जै० न्या० अ० ४ पा० ४ अधि० १)।

प्रसक्तिः—१ अनुमितिः (दीधि०)। २ आपत्तिः। ३ प्रसङ्गः। ४ व्याप्तिः। यथा अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे (सां० सू० अ० १ सू० ५३) इत्यादौ। तदर्थश्च बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेतिप्रसक्तिः मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः इति (सां० प्र० भा० १।५३)। तथा च अत्र अतिप्रसक्तिः अतिव्याप्तिरित्यर्थः। ५ प्राप्तिः। यथा प्रसक्तं हि निषिध्यते इत्यादौ।

प्रसङ्गः—१ (संगतिः) [क] उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसंबन्धः (राम०)। प्रतियोगित्वानुयोगित्वाधारत्वादीनामप्यत्रैवान्तर्भावः (म० प्र० २ पृ० १५)। प्रसङ्गत्वं च संगतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम् (जगदीशः)। [ख] स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् (नील० १ पृ० १५) (म० प्र० २ पृ० १५)। यथा यथार्थानुभवरूपप्रमाविभजनानन्तरं प्रमाकरणविभजने प्रसङ्गः संगतिः (त० दी० १ पृ० १५)। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमित्यस्यार्थश्च स्मृतिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वम् (भवा०)। यद्वा द्वेषविषयतानवच्छेदकः स्मृतिविषयतावच्छेदको धर्मः इति (अनुमितिग्रन्थे गदाधरः)। अथवा स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् (वै० सा० द०)। २ व्याप्तिरूपः प्रकृष्टसंबन्धः। यथा अतिप्रसङ्गः अप्रसङ्गः इत्यादौ। ३ वैयाकरणास्तु प्राप्तिः। यथा कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् तद्विपरीतमनित्यम् (परिभाषेन्दु० पृ० ८१) इत्यादौ इत्याहुः। ४ मीमांसकास्तु अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ तदन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः। अथवा अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सहानुष्ठानं प्रसङ्गः (जै० न्या० अ० १२ पा० १ अधि० १)। यथा पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरोडाशस्याप्युपकारः सिद्ध्यति। यथा वा तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् इत्यत्र आमिक्षार्थं प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवाजिनस्यापि सिद्धिः। यथा वा काम्ययागनिष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिः इत्याहुः (मिता०) (प्रा० त०) (वाच०)।

प्रसङ्गसमः—(जातिः) [क] दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानात्प्रसङ्गसमः (गौ० ५।१।९) । साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः । क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावाँल्लोष्ट इति हेतुर्नापदिश्यते । न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति (वात्स्या० ५।१।९) । अत्र वृत्तिः । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणम् । तदनपदेशोनभिधानम् । अभिधानं चानतिप्रयोजकम् । तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानम् अर्थः । यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यम् तत्रापि प्रमाणान्तरम् इत्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यम् । तदुक्तमाचार्यैः अनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः इति । एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरम् इत्यनवस्थापि प्रसङ्गसम एव । पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाकृतिगणेष्वन्तर्भूतम् इति विशेषः । अनवस्थादेशनाभासोयम् इति विज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।१।९) । [ख] साधनपरंपराप्रश्नः । यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वाल्लोष्टवदित्यादौ क्रियावत्त्वे क्रियाहेतुगुणवत्त्वं साधनम् । तत्र किं साधनम् । न हि साधनं विना कस्यचित्सिद्धिरस्ति । एवं तत्रापि किं साधनम् इत्यादि (नील० पृ० ४४) । [ग] अनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः इत्युदयनाचार्याः आहुः (गौ० वृ० ५।१।९) । तथा चोक्तम् सिद्धे दृष्टान्तहेत्वादौ कारणप्रश्नपूर्वकम् । अनवस्थाभासवाचः प्रसङ्गसमजातिता ॥ इति (ता० र० परि० २ श्लो० ११३) ।

प्रसङ्गी—सवनीयपुरोडाशः (जै० न्या० अ० ११ पा० ३ अधि० १६) ।

प्रसज्यः—१ प्रसज्यप्रतिषेधवदस्यार्थोनुसंधेयः । अत्रार्थे भीमो भीमसेनवत् प्रसज्यप्रतिषेधशब्दस्यान्त्यलोपे प्रसज्य इति रूपं सिद्ध्यति । २ प्रसञ्जनकर्मभूतः । आपाद्यः इति यावत् ।

प्रसज्यप्रतिषेधः—(नञर्थः) [क] संसर्गाभावः । तदर्थश्च क्रियासमभिव्याहृतनञ्प्रतिपाद्योत्यन्ताभावः इति (ल० म०) । यथा चैत्रो न पचतीत्यादौ नञर्थः (चि०) । अत्र पाककृत्यभाववाँश्चैत्रः इति शाब्दबोधः । यथा वा भूतले घटो नास्तीत्यादौ नञर्थोत्यन्ताभावः ।

प्रसज्यप्रतिषेधशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु प्रसज्य विधाय विहितस्य प्रतिषेधः इति । प्रसज्य क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति इति महाभाष्यप्रामाण्यात् (ल० म०) । केचित्तु प्रसज्य प्रसक्तिं संपाद्य (आरोप्येति यावत्) प्रतिषेधः इत्याहुः । अत्रायं विवेकः । प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति न्यायेनारोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः । तेन वायौ रूपं नास्तीत्यादावपि वायौ रूपारोपं कृत्वैव निषेधो नञा बोध्यते इति (वाच०) । अत्रायमप्यन्यो विशेषः । प्रसज्यनञा तत्पुरुषो भावकृदन्तपदयोग एव । न घटादिपदयोगे । वादिनामविवाद इत्याद्युदाहरणेषु भावकृदन्तस्यैवोत्तरपदत्वात् इति संप्रदायविद आहुः (श० प्र०) । [ख] शाब्दिकादयस्तु यस्यार्थस्य धात्वर्थेनान्वयो नञा प्रत्याख्यते सः । यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञर्थः प्रसज्यप्रतिषेधः इत्याहुः । तदुक्तमभियुक्तैः प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्क्रियया सह यत्र नञ् इति । अत्र विशेषः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो नञा भक्षणक्रियायां बोध्यते । तेन विधेरप्राधान्यम् नञर्थाभावस्य च प्राधान्यम् । तेन तत्र क्रियापदान्वयी नञ् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः । तदुक्तम् अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति । अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्तमपि सा पुरा इत्यादावमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम् इति । न कलञ्जमित्यत्र गुरुमते तु कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यम् इति बोधेनाभावविशेष्यकबोधेपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वम् । तथा च तन्मते क्वचित् विधेरप्राधान्येन क्वचिच्च प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यस्तमेव प्रसज्यप्रतिषेधप्रबोधप्रयोजकम् इति बोध्यम् (वाच०) ।

प्रसञ्जनम्—१ [क] आपादनम् । यथा अत्र घटः स्यात् तर्ह्युपलभ्येत इति । [ख] आहार्यारोपः (राम०) । यथा यदि पर्वतो निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यात् इति । २ क्वचित् तुल्यत्वेनाभावयोः प्रतिभाववचनम् प्रसञ्जनम् ।

प्रसादः—कर्तृत्वनिर्वाहकं वरप्रदानम् (कि० व० ६)। यथा प्रसादं कुरु देवेश इत्यादौ। कर्तृत्वनिर्वाहश्च फलप्राप्त्या भवति।

प्रसारणम्—(कर्म) [क] शरीरविप्रकृष्टहेतुः कर्मविशेषः (त० सं०) (त० कौ०)। ऋजुतासंपादकम् इत्यर्थः (त० दी०)। लक्षणं च दूरदेशसंयोगजनकक्रियानुकूलक्रियात्वम् (ल० व०)। [ख] एवमाकुञ्चिताङ्गानां यत्कर्मोत्पद्यते पुनः। अनारम्भकसंयोगनाशकं तत्प्रसारणम्॥ (त० व० पृ० २४१)। [ग] आकुञ्चनविपर्ययेण संयोगविभागोत्पत्तौ येन कर्मणावयवी ऋजुः संपाद्यते तत् प्रसारणम् (प्रशस्त० पृ० ३७)। [घ] प्रसारणत्वजातिमत्। [ङ] विस्तारकरणक्रियाविशेषः इति केचित् (वाच०)।

प्रसिद्धिः—१ ज्ञानम्। २ ख्यातिः। ३ भूषणम्। ४ टङ्कारः इति केचिदाहुः (वाच०)।

प्रसुप्तत्वम्—प्रबोधसहकार्यभावेनानभिव्यक्तिः (सर्व०सं० पृ०३५९पात०)।

प्रस्तावना—१ आरम्भः। यथा आर्य बालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः (वीरच०) इत्यादौ। २ आमुखाख्यं नाटकाङ्गम् इति साहित्यशास्त्रज्ञा आहुः (वाच०)। तदुक्तम् आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा (सा० द० परि० ६ श्लो० २८७) इति।

प्रस्थानम्—१ गमनम्। २ अभीष्टवस्तुचालनम् इति मौहूर्तिका आहुः (धर्मसिन्धौ प० ३ पृ० ११७)।

प्रागभावः—(अभावः) [क] प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः प्रतियोगिजनकः भविष्यति इति व्यवहारहेतुरभावः (त० दी०) (न्या० म० पृ० ११) (त० प्र०)। यथा इह कपाले घटो भविष्यति इति प्रतीतिसाक्षिकः अभावः (त० कौ०) (प्र० प्र०)। [ख] उत्पत्तेः प्राक् समवायिकारणे कार्यस्य संसर्गाभावः। [ग] अनित्यः अनादिः तमः प्रागभावः (सर्व० सं० पृ० २३२ अक्षपा०)। अत्रेदं बोध्यम्। उत्पन्नस्यैव पुनरुत्पत्त्यापत्तिनिवारणार्थं प्रागभावः अवश्यं स्वीकार्यः। स च कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य समवायिकारणे तिष्ठति (त० व०

२।६।९) इति। प्रागभावलक्षणं तु विनाश्यभावत्वम् (मु०) (न्या० म० १ पृ० ११) (त० सं०)। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति। किंतु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव इति (वाच०)। शाब्दिकास्तु कारणे शक्तिरूपेणावस्थानम् इत्याहुः (ल० म० धात्व० पृ० ६)। सांख्यास्तु भावस्यानागतावस्थैव प्रागभावः इत्याहुः।

प्राग्देशम्—अभिजित् (पु० चि० पृ० ३५४)।

प्राड्न्यायः—आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि। सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राड्न्यायस्तु स उच्यते॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ७)।

प्राची—(दिक्) [क] यदपेक्षया सूर्योदयाचलसंनिहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची। संनिधानं तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वम्। ते च सूर्यसंयोगा अल्पीयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः (वै० उ० २।२।१०)। अत्र व्युत्पत्तिः प्राक् अस्यां सविता अञ्चति इति प्राची (वै० उ० २।२।१४)। [ख] यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन्वा भवन्वा सा दिक्प्राची (वै० उ० २।२।१४)। अत्र सूत्रम् आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची (वै० २।२।१४)। अत्र पुरुषाभिसंधिभेदमाश्रित्य कालत्रयोपवर्णनम्। भवति हि कस्यचित् पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं वृत्तः इति इयं प्राची इति प्राचीव्यवहारः। कस्यचित् अपरेद्युरस्यामादित्यसंयोगः प्रथमं भावी इत्यभिसंधाय प्राचीव्यवहारः। कस्यचित् इदानीमस्यामादित्यसंयोगो भवन्नस्ति इत्यभिसंधाय प्राचीव्यवहारः। सूत्रे भूतादित्यत्रादिकर्मणि क्तप्रत्ययः (वै० उ० २।२।१४)। एवम् दिगन्तरव्यवहारोपि स्वयं परिकल्पनीयः। [ग] उदयाचलसंनिहितदेशावच्छिन्ना दिक् (वाक्य० १ पृ० ५)। [घ] उदयाचलसंनिहितमूर्तावच्छिन्ना दिक् (नील० १ पृ० १०)। [ङ] उदयाचलसंनिहिता या दिक् सा (न्या० बो० पृ० ३)। [च] यदपेक्षयोदयगिरिसंनिहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राची। तदपेक्षयो-

दयगिरिसंनिहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाल्पतरोदयगिरि-संयुक्तसंयोगवत्त्वम् (दि० १।२) । यथा मथुरातः प्राच्यां प्रयागः इति (दि० १।२) । यथा वा झळकीग्रामात्प्राच्यां तिरुपतिः इति । मथुरात इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्या-पर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः इत्यन्वयबोधः (दि० १।२) । एवमन्यत्राप्यन्वय ऊह्यः ।

प्राचीनवंशः—(मण्डपः) यस्य मण्डपविशेषस्योपरिवंशाः प्रागग्राः भवन्ति स प्राचीनवंशः (जै० न्या० अ० ३ पा० ४ अधि० ६) ।

प्राजकः—सारथिः (मिताक्षरा अ० २।३००) ।

प्राजापत्यः—(विवाहः) इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेर्थिने । स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यान्सहात्मना ॥ (याज्ञवल्क्य० अ० १ श्लो० ६०) ।

प्राजापत्यम्—१ रोहिणी (पु० चि० पृ० ३०६) । २ प्रायश्चित्तविशेषः । त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं तु नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः ॥ (पु० चि० ४९) ।

प्राड्विवाकः—विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ३) ।

प्राणः—१ (वायुः) [क] मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः (दि० १।२) । स च विषयात्मको वायुः (त० सं०) । शरीरेन्द्रिय-विषयात्मकवायुभ्यो भिन्नश्चतुर्थः प्राणाख्यो वायुः इत्यप्याकरग्रन्थेषु प्रतिपादितम् । तत्तस्मादेवावगन्तव्यम् । [ख] शरीरान्तःसंचारी वायुः । स चैकोपि हृदयादिस्थानभेदात् मुखनिर्गमादिक्रियाभेदाच्चेत्येवमुपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते (त० सं०) (सि० च०) (मु० १) । यथा मूलाधारोद्गतः प्राणः (शा० ति०) इत्यादौ । [ग] कश्चित् प्राणो वायुविशेष एव । स चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियत इति कृत्वा प्राणोन्तःकरणवृत्तिः इत्यभेदनिर्देशः इत्याह । २ इन्द्रियाणां साधारणी कारणत्रयस्य वृत्तिः (परिणामः) न तु

वायुविकारः इति सांख्या आहुः । ३ परब्रह्म (विष्णुः) प्राणशब्द-वाच्यम् इति वेदान्तिन आहुः । अत्र प्रमाणानि ॐ अत एव प्राणः ॐ (ब्रह्मसू० १।१।२३) । तद्वै त्वं प्राणो अभवः महाभोगः प्रजापते-र्भुजः करिष्यमाणः यद्देवान् प्राणयो नव इति । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वे (श्रुतिः) इति च (मध्वभा० १।१।२३) । तथा ॐ प्राणस्तथानुगमात् ॐ (ब्रह्मसू० १।१।२८) । तं देवाः प्राण-यन्त स एषोसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्च प्राण ऋच इत्येवं विद्यात् तदयं प्राणोधितिष्ठति (श्रुतिः) इति (मध्वभा० १।१।२८) । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनः (श्रुतिः) इति च (मध्वभा० १।४।१३) । ४ दशगुरुवर्णः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका तासाम् । षष्ट्या घटी घटीनां षष्ट्याहोरात्र उक्तश्च ॥ (मिताक्षरा २।१०२) । अहोरात्रशब्दे दृश्यम् ।

प्राणायामः—(योगाङ्गम्) [क] तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गति-विच्छेदः (पात० सू० पाद० २ सू० ४९) । तस्मिन् आसनस्थैर्ये सति इत्यर्थः (गौ० वृ० ४।१११) । [ख] प्राणवायोर्गतिविच्छेद-कारकव्यापारविशेषः । अत्रोक्तं ज्ञानार्णवे कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यन्नासापुट-धारणम् । प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना ॥ इति (वाच०) । स च प्राणायामो द्विविधः । सगर्भः निगर्भश्च । तत्राद्यो मन्त्रजपेन । द्वितीयो मात्रया । मात्रा तु वामजानुनि तद्धस्तभ्रामणमात्रकालः । अधिकं तु तन्त्रसाराज्ज्ञेयम् ।

प्रातः—(अव्ययम्) १ सूर्योदयावधि मुहूर्तत्रयमितः कालः । यथा सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् इत्यादौ । अत्र स्मृतिः प्रातःकालो मुहूर्तांस्त्रीन्संगवस्तावदेव तु (वाच०) इति । अन्यत्राप्युक्तम् । मुहूर्त-त्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वकर्मसु गर्हितः । अन्यत्रापि प्रातस्तु संस्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः । संगवस्त्रिमुहूर्तोथ मध्याह्नस्तु समः स्मृतः ॥ ततस्त्रयो मुहूर्ताश्च अपराह्णोभिधीयते । पञ्चमोथ दिनांशो यः स सायाह्न

इति स्मृतः ॥ (पु० चि० पृ० ३४)। २ प्रातःकालः आदित्योदयमारभ्य यावत्तु दशनाडिकाः। प्रातःकाल इति ख्यातः स्थापनारोपणादिषु ॥ (पु० चि० पृ० ६४)। ३ सार्धप्रहरात्मकः कालः इति कर्मज्ञा आहुः। स च वृद्धिश्राद्धाङ्गम्। तत्रोक्तम् प्रहरोप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते (नि० सि०) इति।

प्रातिपदिकम्—१ [क] नामवदस्यार्थोनुसंधेयः (श० प्र०)। [ख] अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् (पा० सू० १।२।४५) इति वैयाकरणा आहुः। अत्रार्थवत्त्वं च एतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेर्थविषयकबोधजनकत्वम् (श० शेखरे)। २ प्रतिपत्तिथिभवो वह्निः प्रातिपदिकः इति याज्ञिका आहुः (वाच०)।

प्रातिभाव्यम्—विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः (मिताक्षरा अ० २ श्लो० ५३)।

प्रातिभासिकम्—(सत्त्वम्) लौकिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं लौकिकेवधौ। तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्येव मातरि॥ (सर्व० सं० पृ० ४४६ शां०)।

प्रातिस्विकम्—[क] विशेषधर्मः। यथा घटस्य प्रातिस्विको धर्मो घटनिष्ठं तद्व्यक्तित्वम्। [ख] असाधारणधर्मः इति केचिदाहुः।

प्राथमकल्पिकः—(योगी) अभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः (सर्व० सं० पृ० ३८४ पातञ्ज०)।

प्रादुर्भावः—१ प्रथमप्रकाशः। २ आविर्भावः। यथा देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः। प्रादुरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः॥ (भाग० स्कं० १० अ० ४ श्लो० ९) इत्यादौ।

प्रादेशिकगुणत्वम्—स्वाधिकरणवृत्तिदैशिकाभावप्रतियोगिगुणत्वम् (ल० व०)। यथा विभूनां विशेषगुणानाम् संयोगस्य विभागस्य च प्रादेशिकगुणत्वम् (भा० प० श्लो० १००)। अत्राधिकं तु अव्याप्यवृत्तिगुणत्वशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् इति तत् तत्र द्रष्टव्यम्।

प्रादेशिकत्वम्—दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वम् (मु० गु०) (दि० गु० पृ० १९५)। यथा विभुविशेषगुणानाम् संयोगविभागयोश्च प्रादेशिकत्वम् (भा० प० श्लो० १००)। विभुविशेषगुणाश्च शब्दः बुद्धिः सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः भावनाख्यसंस्कारश्च इति ।

प्रापणम्—नयनम् (ग० व्यु० का० २ पृ० ४५)।

प्राप्तिः—१ संबन्धः । यथा अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः (भा० प० गु० श्लो० ११६) इत्यादौ । २ लाभः । स च स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारः । यथा धनं प्राप्नोतीत्यादौ धात्वर्थः (श० प्र० श्लो० ७२ टी० पृ० ९७)। ३ प्रापणम् । ४ संहतिः । ५ अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । तदुक्तम् अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टभूतयः ॥ इति । ६ सुखाङ्गविशेषः इत्यालंकारिका आहुः । अत्रोच्यते संप्रधारणमर्थानां युक्तिः प्राप्तिः सुखागमः (सा० द० परि० ६ श्लो० ३४४) इति । ७ जरासंधसुता । ८ कंसभार्या (भा० स० १३) (हरिवंश० ९१)। ९ कामभार्या इति पौराणिका आहुः (भा० आ० अ० ३६) (वाच०)।

प्राप्तिसमः—(जातिः) [क] प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्यांविशिष्टत्वात् असाधकत्वाच्च प्राप्तिसमः (गौ० ५।१।७)। हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा । न तावत्प्राप्य । प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा । प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः (वात्स्या० ५।१।७)। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोयम् (गौ० वृ० ५।१।७)। [ख] प्राप्त्या अविशेषादनिष्टापादनेन प्रत्यवस्थानम् (गौ० वृ० ५।१।७)। अत्र प्राप्तिश्च साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यम् (नील० पृ० ४४)। यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न साध्यते । उभयोरविशेषादिति (नील० पृ० ४४)। [ग] प्राप्य साध्यं साधयति हेतुश्चेत्प्राप्तिकर्मणः । साध्यस्य पूर्वसिद्धिः स्यादिति प्राप्तिसमोदयः ॥ (ता० र० २ श्लो० १११)।

१ अविशिष्टत्वादिति पदच्छेदः ।

प्राप्यप्रकाशकारित्वम्—१ संनिकृष्टग्राहित्वम् (राम० १ पृ० ७९)। यथा बाह्येन्द्रियाणाम् । २ विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकत्वम् । यथा न्यायमते चक्षुरिन्द्रियस्यैव प्राप्यप्रकाशकारित्वम् । गोलकमेव चक्षुः न तैजसम् इत्युच्छृङ्खलमते तु चक्षुरप्राप्यप्रकाशकार्येव भवति । यदि प्राप्यप्रकाशकारि स्यात्तदा रसनादिवदधिष्ठानसंबद्धं गृह्णीयात् । न चैवम् । गोलकासंबद्धग्रहणात् इत्यादि (दि० १ तेजो० पृ० ७९–८०)। मायावादिमते तु श्रोत्रस्यापि प्राप्यप्रकाशकारित्वम् (वाच०) इति ।

प्राप्यम्—१ (कर्म) क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाश्रयः (क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यः) (वाच०)। यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामः प्राप्यं कर्म । अत्र ग्रामादेः कर्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेपि क्रियाप्रयोज्यश्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् (वाच०)। क्रियाप्रयोज्येत्यादिलक्षणे निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । तत्रापि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्य असाधारणधर्मघटितस्य वा तस्य घटं जानातीत्यादौ घटादावसंभव इति प्रयोज्यान्तं धर्मविशेषणम् । तत्रैव क्रियाप्रयोज्यधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासायासाधारणेति । क्रियाजन्यफलानाश्रयेतिप्रसक्तिनिरासाय विशेष्यम् । प्राप्यकर्मलक्षणमुक्तं वाक्यपदीये हरिणा क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति (ग० व्यु० का० २ पृ० ६५)। २ गम्यम् । ३ लभ्यं चेति काव्यज्ञा आहुः ।

प्राभाकरः—मीमांसकविशेषप्रभाकरमतानुयायी तन्मतज्ञश्च । अत्र व्युत्पत्तिः प्रभाकरस्य इदं तन्मतं वेत्ति वा (अण्) इति । प्रभाकरस्य गुरु इत्यपरनाम ।

प्रामाण्यम्—१ प्रमात्वम् । २ प्रमाणत्वम् । अत्रत्यः स्वतःप्रामाण्यादिप्रपञ्चस्तु प्रमात्वशब्दे संपादितः । तत्र द्रष्टव्यः ।

प्रायश्चित्तम्—[क] दुरितनाशकत्वेन विहितः साधनविशेषः । यथा गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ (श० प्र० श्लो० ९३ टी० पृ० १३४) । अत्र निमित्तात्कर्मयोगे (वार्तिक०) इत्यनेन सप्तमी ज्ञेया । तथा च जन्यत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य प्रायश्चित्तपदार्थैकदेशे दुरितेऽन्वयः । जन्यत्वे च गोवधादेरन्वयः । प्रायश्चित्तशब्दस्य अङ्गिरःस्मृतौ व्युत्पत्तिः प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ इति (वाच०) । [ख] पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितः कर्मविशेषः । अत्र मात्रपदात् तुला-पुरुषाश्वमेधादि-व्यावृत्तिः । तत्र पापविशेषस्यैव कामाकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य ततो नाशः (मतभेदेन) इति विज्ञेयम् (वाच०) ।

प्रारब्धम्—(कर्म) [क] तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत् । यथा अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-कोटिशतैरपि ॥ इत्यादौ कर्म प्रारब्धमस्ति (मु० गु० पृ० २३५) । अत्र व्युत्पत्तिः प्रकृष्टमारब्धं स्वकार्ये येन इति (वाच०) । जननाय कृता-रम्भम् इति यावत् । [ख] देहाद्यारम्भकः अदृष्टविशेषः । तस्य च भोगेनैव क्षयः । न तु ज्ञानेन । प्रारब्धातिरिक्तं कर्म तु ज्ञानेन नश्यति इति विवेकः । अत्रोक्तम् यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ (गीता० अ० ४ श्लो० ३७) इति ।

प्रार्थनम् / **प्रार्थना**—१ उत्कर्षप्रतिपादनेच्छा (कु० ५ टी०) । यथा देवदत्त ईश्वरं प्रार्थयतीत्यादौ धात्वर्थः । २ [क] दानाय प्रेरणम् । प्रेरणा प्रवर्तना । सा च दीयताम् इत्याद्यभिलापरूपा । यथा नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ धात्वर्थः । अत्र नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणा-वान् इत्यर्थः (श० प्र० श्लो० ७३ टी० पृ० ११२) । [ख] याच्ञा । यथा बलिं याचते वसुधाम् इत्यादौ । [ग] स्वसंप्रदानक-दानधर्मिकसंबोध्यकर्तव्यत्वप्रकारकवक्त्रिच्छाविषयत्वम् । यथा धेनुं दद्या-स्त्वमस्मभ्यमित्यादौ लिङर्थः प्रार्थना । अत्र चैत्रकर्तृकैतादृशवाक्यस्थले

धेनुकर्मकचैत्रसंप्रदानकदानत्वावच्छिन्नधर्मिका या युष्मत्कर्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यीभूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमांस्त्वम् इत्याकारको बोधः (श० प्र० श्लो० १०० टी० पृ० १७६)। [घ] शाब्दिकानां मते प्राप्तीच्छा विधिरूपा प्रार्थना। [ङ] स्वाभिलषितवस्तुदानादौ स्वीयेच्छाबोधनम्। यथा भोजनं लभेयेत्यादौ लिङर्थः (वै० सा० द०)। ३ आलंकारिकास्तु गर्भाङ्गविशेषः प्रार्थना इत्याहुः। अत्र अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः। संग्रहश्चानुमानं च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च॥ त्रोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा। इति गर्भाङ्गान्युद्दिश्य रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् इति प्रार्थना लक्षिता (सा० द० परि० ६ श्लो० ३६४–३७२)। ४ मुद्राविशेषः प्रार्थना इति तान्त्रिका आहुः। तदुक्तम् प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखे। कुर्यात्स्वहृदये सेयं मुद्रा स्यात्प्रार्थनाभिधा॥ इति (तन्त्रसा०) (वाच०)।

प्रावृतिः—अशुचिः मलः। प्रावृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति प्रावृतिः (सर्व० सं० पृ० १८८ शै०)।

प्राशस्त्यम्—१ विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति क्रियाजन्यसुखापेक्षयाधिकेष्टजनकत्वम्। यथा मीमांसकमते विध्यर्थवादेन लक्षणया बोधितं प्राशस्त्यम् शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति। निषेधार्थवादेषु (निन्दार्थवादेषु) त्वप्राशस्त्यं लक्ष्यते इति। तत्र विध्यर्थवादः प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् इत्यादिः (लौ० भा० टी० पृ० ८)। अत्राधिकं च अर्थवादशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम्। तत्तत्र दृश्यम्। २ शीघ्रफलदातृत्वम् इति वैयाकरणा आहुः (ल० म०)। ३ प्रशंसनीयत्वम् इत्यन्य आहुः। ४ क्षेमत्वम् (वाच०)। यथा न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् (आपस्त० धर्मसू० १।११।३१।१३–१४) इत्यादौ। ५ श्रेष्ठत्वम् इति काव्यज्ञा आहुः।

प्रीणनम्—१ प्रीत्यनुकूलव्यापारः। यथा हरिं प्रीणयतीत्यादौ प्रीधातोरर्थः। २ इच्छा। यथा प्रीयत इत्यादौ (वाच०)।

प्रीतिः—१ सुखविशेषः (मु० गु०) । २ हर्षः । यथा प्रीयतां पुरुषोत्तम इत्यादौ । ३ तृप्तिः । ४ कामस्य पत्न्या रत्याः सपत्नी इति पौराणिका आहुः (मात्स्य—पु० अ० ८२) (वाच०) ।

प्रेत्यभावः—[क] पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः (गौ० १।१।१९) । उत्पन्नस्य क्वचित्सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः । उत्पन्नस्य संबद्धस्य संबन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः संबन्धः (वात्स्या० १।१।१९) । अत्र वृत्तिः । प्रेत्य मृत्वा भावो जननं प्रेत्यभावः । तत्र पुनरित्यनेनाभ्यासकथनात् प्रागुत्पत्तिस्ततो मरणम् तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावो जननादिरपवर्गान्तः । एतज्ज्ञानं च वैराग्य उपयुज्यते इति प्रेत्य इति न व्यर्थम् (गौ० वृ० १।१।१९) (नील०) । अयं धर्माधर्माभ्यामुत्पद्यते । अस्यैव च प्रेत्यभावस्य अजरंजरीभाव इति वैदिकी संज्ञा (वै० उ० ६।२।१५) । प्रेत्यभावश्च आत्मनः पूर्वदेहनिवृत्तिः उत्तरदेहसंघातलाभः इति (त० भा० पृ० ४०) । पुनर्ग्रहणं संसारानादित्वज्ञापनार्थम् । [ख] पूर्वोपात्तशरीरादिपरित्यागादन्यशरीरसंक्रान्तिः (न्या० वा० १।१।१९ पृ० ८६) । [ग] मरणोत्तरं जन्म (दि० १) (त० दी०) (नील०) (ता० र० श्लो० ३१) । तद्यथा श्रूयते वसिष्ठर्षेरुर्वश्यां पुनरुत्पत्तिः इति । [घ] जन्ममरणप्रबन्धः संसारः (वै० उ० ६।२।१५) । प्रबन्धः प्रवाहः (वै० वि० ६।२।१५) । [ङ] प्रवाहरूपेणानादिसंबन्धः संसारः (वाच०) ।

प्रेरणम्—[क] प्रयोजकव्यापारः (धर्मविशेषः) । यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन तण्डुलं पाचयतीत्यादौ णिजर्थो देवदत्तसमवेतव्यापारः । [ख] प्रेषणम् । तच्च निकृष्टस्य भृत्यादेः कार्यादौ नियोगः इति वैयाकरणा आहुः । [ग] मीमांसकास्तु प्रवर्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः । स च लिङादिसमभिव्याहारे लिङाद्यन्तशब्दरूपः (ल० म०) । [घ] स्वाभिलषितोपायाज्ञानादप्रवृत्तापकृष्टप्रयोज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । यथा स्वर्गकामो यजेत जलमाहरेत्यादौ लिङाद्यर्थो विधिः प्रेरणम् इत्याहुः (वै० सा० द०) ।

प्रोक्षणी—संस्कृतं जलम्। यथा प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्मः (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ९)।

प्रोत्साहनम्—हर्षानुकूलव्यापारः। यथा होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ गृणातेरर्थः प्रोत्साहनम्। अत्र धात्वर्थप्रोत्साहनैकदेशे हर्षे होत्रादेरन्वयः। तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः (श० प्र० कार० ४ श्लो० ६९ टी० पृ० ९९)।

प्लीहा—वामपार्श्वस्थितो मांसविशेषः (संगीतरत्नाकरे पृ० १९)।

फ.

फक्किका—१ असद्व्यवहारः। २ तत्त्वनिर्णयार्थं पूर्वपक्षादिबोधकं वाक्यम्। यथा फणिभाषितभाष्यफक्किका (नैष०) इत्यादौ (वाच०)। ३ कर्मकलापादिबोधको वाक्यरचनारूपः शब्दः इति याज्ञिका वदन्ति।

फल्—(धातुः) १ भेदनम्। यथा फलति काष्ठम्। भिनत्तीत्यर्थः। २ आरम्भः। यथा फलितः यज्ञः। आरब्ध इत्यर्थः। ३ निष्पत्तिः। यथा फलितः पट इत्यादौ। ४ गतिः। यथा फलयति ग्रामम् इत्यादौ (वाच०)।

फलचमसः—न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचमसः (जै० न्या० अ० ३ पा० ६ अधि० १३)।

फलम्—१ [क] प्रवृत्तिदोषजनितोर्थः फलम् (गौ० १।१।२०)। सुखदुःखसंवेदनं फलम्। सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकं च। तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् (वात्स्या० १।१।२०)। फलसामान्यलक्षणं तु जन्यत्वम् (गौ० वृ० १।१।२०)। यथा घटजन्यो घटध्वंसोपि घटस्य फलम्। क्वचित् प्रवृत्त्युद्देश्यत्वम् (दि० १ मङ्ग० पृ० ८)। यथा नव्यमते मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् (मु० १ मङ्गल० पृ० ८)। क्वचिच्च स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वम् (मू० म० १)। यथा स्वर्गार्थयागकर्तव्यताप्रयोजकस्वर्गेच्छाविषयत्वेन स्वर्गो यागफलं भवति। अधिकं तु प्रयोजन-

शब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् । [ख] वैयाकरणादयस्तु यदुद्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिरवगता तत् इत्याहुः (वै० भू० द० धात्व० पृ० ७)। न्यायमते फलं द्विविधम् । मुख्यम् गौणं च । तत्राद्यं सुखदुःखोपभोगः । लक्षणं च सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारत्वम् (गौ० वृ० १।१।२०)। अथवा तदीयमुख्यफलत्वं तु यत्कामनात्वेन तदीयफलं प्रति जनकता तत्त्वम् । यथा स्वर्गादिकामना स्वप्रयोज्यदर्शादिसंबन्धेन दर्शादिफलस्वर्गादिकं प्रति जनिका (मू० म० मङ्गल० पृ० २२)। अत्र वेदान्तिन आहुः । अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ (गीता० अ० १८ श्लो० १२) इति। द्वितीयं शरीरादिकं सर्वमेव (गौ० वृ० १।१।२०) (न्या० वा० १।१।२० पृ० ८६)। अत्रोच्यते फलं प्रवृत्तिसाध्यं स्यात् तच्च देहसुखादिकम् (ता० र० श्लो० ३२) इति । २ धात्वीयवृत्तिग्रहप्रकारताश्रयः । यथा क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् इत्यत्र ग्रामं गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसंयोगः फलम् । अत्र सकर्मकधातूनां फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिः इत्यभिप्रायेणोक्तमिदम् इति ज्ञेयम् । कर्माख्यातसमभिव्याहारस्थले तु शाब्दबोधे फलस्य द्विधाभाने चेष्टापत्तिरेव शरणम् इति भावः । अत्र शाब्दिका आहुः । यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिः प्रयोजनम् ॥ (भर्तृ०) इति । तेन पाकादिजन्यं भोजनम् यागादिजन्यं च पुण्यमेव फलम् न वेतनादिरूपं फलम् । तेन सूदकस्य ऋत्विगादेर्वा न धात्वर्थजन्यफलभागित्वम् इति । केचिच्छाब्दिकास्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थजन्यत्वे सति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयः फलम् इति वदन्ति । अत्राधिकं तु धातुशब्दव्याख्यानावसरे संपादितम् ।

फलोपधायकत्वम्— } फलनिष्पादकत्वम् ।
फलोपहितत्वम्— }

ब.

बद्धः—(पारदः) अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः । स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणम् ॥ (सर्व० सं० पृ० २०५ रसेश्व०)।

बध—(धातुः) १ संयमनम् । यथा बाधयति बधते इत्यादौ धात्वर्थः । २ निन्दा । यथा बीभत्सत इत्यादौ । ३ प्रतिबन्धः । यथा प्रतिबध्यत्वम् इत्यादौ ।

बन्ध—(धातुः) १ संयमनम् । यथा संसारपाशः पुरुषं बध्नाति इत्यादौ धात्वर्थः । २ निरोधनम् । यथा अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् इत्यादौ ।

बन्धः—१ आत्मनः शरीरादिसंबन्धः । २ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत्करोति स बंन्धः । तदुक्तम् सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान्पुद्गलानादत्ते स बन्धः (त० सू० ८।२) (सर्व० सं० पृ० ७५ आर्ह०) । ३ अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः (सर्व० पृ० ८१ आर्ह०) । ४ पारतन्त्र्यं बन्धः (सर्व० सं० पृ० २४९ अक्षपा०) । ५ अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः (सर्व० सं० पृ० ४०२ शां०) ।

बन्धकम्—आधिः (गहाण इति प्र०) ।

बलम्—१ साधनसामग्री । यथा गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलम् इत्यादौ (चि० २ बाध० पृ० १०६) । तच्च अनुमितौ व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं बलम् (चि० २ सत्प्र० पृ० ९४) (ग० बाध०) । २ शरीरादिशक्तिविशेषः इति काव्यज्ञा वदन्ति । ३ सैन्यम् इति पौराणिका आहुः । ४ गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा । धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ (सर्व० सं० पृ० १६४ नकुली०) । ५ रोधशक्तिः (सर्व० सं० पृ० १८८ शै०) ।

बहिः—समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकानधिकरणतत्संनिहितदेशः तत्स्थं वस्तु च । यथा ग्रामाद्बहिरित्यादौ । अत्र बहिर्योगे पञ्चमीसमासविधानसामर्थ्यात् तद्योगे पञ्चमी । बहिष्ट्वं च नियतमवध्याकाङ्क्षम् इति स पञ्चम्यर्थः (ल० म० सुबर्थ० पृ० ११२) ।

बहिरिन्द्रियम्—(इन्द्रियम्) [क] मनोभिन्नमिन्द्रियम् (राम० १ साधर्म्य० पृ० ५८) । यथा घ्राणम् बहिरिन्द्रियम् । बहिरिन्द्रियाणि पञ्च । घ्राणम् रसनम् चक्षुः त्वक् श्रोत्रम् (गौ० १।१।१२) इति । [ख] शब्दादिबाह्यविषयग्राहकमिन्द्रियम् । बहिरिन्द्रियलक्षणं च घ्राणाद्यन्यान्यत्वम् (गौ० वृ० १।१।१२) । अत्रेदमवधेयम् । प्राचीननैयायिकमते वायोरप्रत्यक्षत्वेन बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् इति कार्यकारणभावः स्वीकृतः । तेन वायौ रूपाभावेन न तत्प्रत्यक्षम् इति । नवीननैयायिकमते तु वायोरपि त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वेन बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे रूपं कारणम् इति न कार्यकारणभावः । किंतु तादृशप्रत्यक्ष आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं प्रयोजकम् इति प्रयोज्यप्रयोजकभावः स्वीकृतः । तेन वायोरपि त्वाचप्रत्यक्षत्वमुपपद्यते (भा० प० श्लो० ५७ टी० मु० १ पृ० ११३) ।

बहिर्द्रव्यम्—आत्मान्यद्रव्यम् (नील० २ पृ० २६) । यथा पृथिवी बहिर्द्रव्यम् । अत्र बहिष्ट्वं चात्मान्यत्वम् । मानसलौकिकप्रत्यक्षविषयान्यत्वं वा (म० प्र० २ पृ० २९) ।

बहिष्पवमानम्—उपास्मै गायता नरः । दविद्युतत्या रुचा । पवमानस्य ते कवे । इति सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते (जै० न्या० अ० १ पा० ४ अधि० ३) ।

बहुत्वम्—(संख्या) १ प्रतिनियतैकत्वानालम्बनापेक्षाबुद्धिजनितत्रित्वादिसंख्या (वै० उ०) । यथा बहवो ब्राह्मणाः सन्ति इत्यादौ बहुत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । सेनावनादौ च शताद्यभिव्यक्तिस्तु न भवति । तादृशव्यञ्जकाभावात् इति (वै० उ० ७।२।८ पृ० ३२३) । २ उपस्कारमते तु त्रित्वादिसमानाधिकरणं संख्यान्तरमेव बहुत्वम् । यथा भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानयामि इति प्रश्ने बहवस्तावदानीयन्ताम् किं विशेषजिज्ञासया इत्युत्तरम् । इदं च त्रित्वादिजनकापेक्षाबुद्ध्या जन्यते । अत्रेदं बोध्यम् । द्वित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वमुत्पद्यते । त्रित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या चतुष्ट्वमुत्पद्यते । एवमुत्तरोत्तरम् । बहुत्वोत्पत्तौ

तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्वसंख्याविशिष्टत्वनियमः । अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते । न तु संख्यान्तरम् । संशयस्त्वसत्कोटिकोपि भवत्येव (वै० उ० ७।२।८ पृ० ३२३) इति । ३ क्वचित् त्रित्वमात्रपर्यवसायि । कपिञ्जलन्यायात् । यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्यादौ कपिञ्जलपदोत्तरबहुवचनबोध्यबहुत्वममुकसंख्याकेष्वेव तिष्ठति इति संख्यानियमने नियामकाभावात्त्रिष्वेव बहुत्वं कल्प्यते । तच्च बहुत्वम् पर्याप्त्या सर्वत्र वर्तते । समवायेन प्रत्येकं वृत्तिमत् ।

बहुव्रीहिः—१ (समासः) [क] स्वांशस्य निरूढलक्षणाया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य संबन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स स्वगर्भतादृशार्थसंबन्धिबोधने बहुव्रीहिः । यथा आरूढवानरो वृक्षः पीतपयस्कं पात्रम् दत्तदक्षिणो द्विजः चित्रगुः इत्यादौ । आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्र आरूढो वानरो यम् इति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरसंबन्धित्वेन वृक्षम् पीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसंबन्धित्वेन पात्रम् दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसंप्रदानकदानकर्मदक्षिणासंबन्धित्वेन द्विजम् चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्य इति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसंबन्धित्वेन चैत्रं च बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसंबन्धित्वेन धर्मिणामवगमो भवति (श० प्र० श्लो० ४२ टी० पृ० ५३) । [ख] नियमतः समासप्रयुक्तलाक्षणिकोत्तरनामकसमासः । यथा चित्रगुरित्यादौ । अत्र चित्रगोस्वामिनि समासप्रयुक्तलक्षणोत्तरपद एव इति लक्षणसंगतिः । अन्यथा सुबर्थैकत्वादेस्तत्रान्वयो न स्यात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम् इति व्युत्पत्तेः । अत्र पदप्रयोजनम् । राजपुरुषः इत्यादिवारणायोत्तरेति नामविशेषणम् । अर्धपिप्पली इत्यादितत्पुरुषवारणाय नियमतः इति पदम् । तत्पुरुषे तु न नियमतः । समासप्रयुक्तलाक्षणिकोत्तरनामके राजपुरुषः इत्यादौ व्यभिचारात् (त० प्र० ख० ४ पृ० ४४) । [ग] शाब्दिकानां मते प्रायेणान्यपदार्थप्रधानः समासविशेषो बहुव्रीहिः । अथवा [घ] बहुव्री-

हिप्रकरणपठितः समासो बहुव्रीहिः। तेन उन्मत्तगङ्गाद्यव्ययीभावे नातिव्याप्तिः। बहुव्रीहिर्द्विविधः। समानाधिकरणः व्यधिकरणश्च। तत्र समानाधिकरणो यथा चैत्रदत्तधन इत्यादौ आरूढवानरो वृक्ष इत्यादौ च। अत्र चैत्रेण दत्तं धनं यस्मै इति व्यासवाक्यात् चैत्रकर्तृकयत्संप्रदानकदानकर्म धनम् इत्यन्वयबोधः। समासे तु चैत्रकर्तृकदानकर्मधनसंबन्धी इत्यन्वयबोधः। संबन्धश्च स्वकर्मकदानसंप्रदानत्वम् इति बोध्यम्। आरूढवानर इत्यत्र आरूढो वानरो यम् इति व्यासे आङ्पूर्वकरुहधातोरूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रिया क्तप्रत्ययस्याश्रयः द्वितीयाया आधेयत्वम् अर्थः। तथा च वृक्षवृत्त्यूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानरः इत्यन्वयबोधः। समासे तु आरोहणकर्तृवानरसंबन्धी वृक्षः इत्यन्वयधीः। संबन्धः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वम् इति ज्ञेयम्। व्यधिकरणो यथा चक्रपाणिरित्यादौ। अत्र चक्रं पाणौ यस्य इति विग्रहवाक्ये यत्संबन्धिपाणिवृत्ति चक्रम् इत्यन्वयधीः। समासे तु चक्रयुक्तपाणिसंबन्धी इति बोधः (त० प्र० ख० ४ पृ० ४९)। प्रकारान्तरेण बहुव्रीहिर्द्विविधः तद्गुणसंविज्ञानः अतद्गुणसंविज्ञानश्चेति। (श० प्र० श्लो० ४४)। लम्बकर्णः चित्रगुः इति क्रमेणोदाहरणद्वयम्। प्रकारान्तरेणापि द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिभेदेन बहुविधः। यथा चित्रगुः जरतीचित्रगुश्चैत्रः महन्नीलोत्पला सरित् इत्यादौ (श० प्र० श्लो० ४६ टी० पृ० ६०)। २ काव्यज्ञास्तु अनेकधान्यादियुक्तः। यथा तत् पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां सदा बहुव्रीहिः (उद्भटः) इत्यादौ इत्याहुः।

बाधः—१ अभावः (वाक्य० ४ पृ० १९)। यथा अर्थाबाधो योग्यता इत्यादौ (त० सं०)। २ प्रतिबन्धः। ३ पीडनम् इति काव्यज्ञा आहुः। ४ हेत्वाभासविशेषः। स च प्राचीनमते साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वम्। अथवा प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वम्। तथा च साध्याभावप्रमैव दोषः। एतादृशबाधज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताध्रौव्यादिति भावः। तथा चैतन्मते प्रमात्वविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां प्रयोजकत्वाद्धेत्वाभासलक्षणस्य समन्वयो भवति

(ग० बाध० पृ० १)। साध्याभावप्रमा च प्रमात्वेन ज्ञातैवोपयुज्यते न स्वरूपसती। हेत्वाभासत्वात्। प्रमात्वज्ञानं विनाधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात्। अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेनुमितिप्रतिबन्धाच्च (चि० २ पृ० १०३–१०४)। एकदेशिमतेन पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम् (चि० २ पृ० १०३)। अत्रत्यविषयः प्रकारताशब्दव्याख्यानावसरे संपादितः इत्यत्रैव विरम्यते। रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यैस्तु बाधस्वरूपमनेकविधमुक्तम्। तद्यथा १ साध्याभाववान् पक्षः। २ साध्यवदन्यः पक्षः। ३ पक्षावृत्तिसाध्यम्। ४ पक्षे साध्याभावः। ५ पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकम्। ६ साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकम्। ७ साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकम्। ८ विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकम्। ९ पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वम् (दीधि० २ बाध० पृ० २१९) इति। यथा ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदे धूमेन वह्निसाधने वह्न्यभाववद्ध्रदादिर्बाधः (न्या० म० २ पृ० २१)। अत्र प्रथमे साध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्। अतो नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले कपिसंयोगवानयं वृक्षः इत्यादावतिप्रसङ्गः। व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले च पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वं बाधः। यथा जलं पृथिवी स्पर्शवत्त्वादित्यादौ जलनिष्ठपृथिवीत्वाभावो बाधः। अत्रायं विशेषो ज्ञेयः। यत्र तु देशकालावच्छेदेन साध्यसाधनम् यथा मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ च तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वं बाधः। इमे असंकीर्णबाधोदाहरणे इति जेगीयेते (न्या० म० २ पृ० २१) (म० प्र० २ पृ० २८)। परे तु घटः सकर्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोसंकीर्णोदाहरणम् इति वदन्ति (गौ० वृ० १।२।९)। यत्र तु पक्षतावच्छेदके धर्मेनतिरिक्तवृत्तित्वरूपसाध्यावच्छेदकताभानमुद्देश्यम् यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्त्वं बाधः। यत्र तु तादृशधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या यथा ह्रदो वह्निमानित्यादौ तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं बाधः (ग०

बाध० पृ० ९) (दीधि० २) (म० प्र० २ पृ० २८)। द्वितीये च तद्वत्ताबुद्धौ तदत्यन्ताभावस्येव तद्वद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वात् हेत्वाभासलक्षणस्यापि समन्वयः । एवं च वृत्त्यनियामकेन तादात्म्यसंबन्धेन अनुमितिस्वीकारे तत्संबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्य बाधत्वं बोध्यम् (ग० २ बाध० पृ० ९)। तृतीये च प्राचीनमते पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यम् इति ज्ञानयोः समशीलयोरेकस्य यत्प्रतिबध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिबध्यत्वमनुभवसिद्धम् इत्याशयेन तदुक्तिः । एवं च एतादृशबाधज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वेपि नानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वहानिः। चतुर्थे पक्षे साध्याभाव इत्यस्यार्थश्च आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्ट इति । तथा च विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतम् इत्याशयेनेदं लक्षणम् इति ज्ञेयम् । पञ्चमे साध्याभावाधिकरणत्वम् साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं चेत्यर्थः । अधिकरणताभेदात्पूर्वस्माद्भेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । सप्तमे पक्षान्यत्वादिकमित्यस्य साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिविशिष्टं पक्षभेदादिकम् इत्यर्थः । तथा च भेदप्रतियोगिताभेदानुयोगित्वयोः समनियतयोरेकज्ञानं यत्र विरोधि अपरज्ञानमपि तत्र तथा इत्याशयेनेदम् (ग० बाध० पृ० १०)। एवमन्यत्रोह्यम्। बाधितं च लिङ्गमनेकविधम्। १ धर्मिग्राहकमानबाधितम् । घटो व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण । परमाणवः सावयवा मूर्तत्वादिति अनुमानेन । मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन । २ साध्यप्रतियोगिग्राहकमानबाधितम्। वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण । शब्दोश्रावणो गुणत्वादिति अनुमानेन। गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादिति उपमानेन। ३ साध्यग्राहकमानबाधितम्। नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादिति आगमेन । ४ हेतुग्राहकमानबाधितम् । जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात्तेजोवदिति प्रत्यक्षेण । मनो विभु ज्ञानासमवाय्याधारत्वादिति अनुमानेन । राजसूयो ब्राह्मणकर्तव्यः स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्तव्यताबोधकागमेन इति (चि० २ बाध० पृ० ११०)। अत्र राजा राजसूयेन यजेत इति श्रुत्या राज्ञैव राज-

सूयः कर्तव्यः इति बोधनेन ब्राह्मणकर्तव्यत्वस्य बाधः इति विज्ञेयम् । बाधविभाजकं तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्युन्नायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् (दीधि० २ बाध० पृ० २२०) इति ।

बाधकमानम्—१ बाधवदस्यार्थोऽनुसंधेयः (दीधि० २ पक्ष० पृ० १२३)। २ बाधकं प्रमाणम् । यथा नापि साधकबाधकमानाभावः पक्षत्वम् (चि० २ पक्ष० पृ० ३३) इत्यादौ ।

बाधितः—(हेत्वाभासः) [क] साध्याभाववत्पक्षको हेतुः । यथा वह्निरनुष्णः पदार्थत्वात् इति (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ० १५) । [ख] यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः सः । यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वाज्जलवदिति (त० सं०)। यथा वा ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमो बाधितः । वह्निरनुष्ण इत्यत्र च वह्नौ पक्षे क्रियमाणे साध्याभावस्य अनुष्णत्वाभावस्योष्णत्वस्य त्वगिन्द्रियेण निश्चयात् द्रव्यत्वं हेतुर्बाधितः । यस्य साध्याभाव इत्यादेरर्थश्च पक्षविशेष्यकप्रमानिश्चयप्रकारीभूतसाध्याभावरूपबाधवान् । अथवा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिरूपबाधवान्यः स बाधितः (वाक्य० २ पृ० १८) । बाधितत्वं च कालात्ययापदिष्टत्वम् । तच्च उपजीव्यप्रमाणनिश्चितसाध्यविपरीतत्वम् । अथवा बाधात्मकहेतुदोषवत्त्वम् । एतज्ज्ञानं साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम् । वह्नावनुष्णत्वं नास्ति इति ज्ञाने सति वह्निरनुष्णः इति अनुमितेरसंभवात् । तदभावलौकिकनिर्णयस्य तद्वत्ताज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् (त० कौ० २ पृ० १५) ।

बालः—१ [क] ग्रहणधारणपटुः (त० दी० १ पृ० २) । तथा च ग्रहणपूर्वकधारणयोग्यः इत्यर्थः (वाक्य०) । अयं शास्त्राध्ययने बालः इति ज्ञेयम् । यथा बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः इत्यादौ । [ख] अधीतकाव्यकोशव्याकरणोऽनधीतन्यायो बालः इति केचिद्वदन्ति (सि० च० पृ० १) । २ आ षोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते इति व्यवहारज्ञा आहुः । ३ स्तनधंयो बाल इति लौकिकजना वदन्ति ।

बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणत्वम्—[क] चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यपरिमाणान्यगुणसमवेतजातिमत्त्वम् (दि० गु० पृ० १९३)। यथा रूपादेर्बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणत्वम्। तादृशी जातिश्च रूपत्वादिः। एतादृशजातिघटितलक्षणकरणेन संख्यादौ नातिव्याप्तिः। अतीन्द्रियरूपादौ नाव्याप्तिश्च इति ज्ञेयम्। बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्च रूपम् रसः गन्धः स्पर्शः शब्दश्च इति (भा० प० गु० श्लो० ९४) (प० मा०)। [ख] बहिरिन्द्रियद्वयावेद्यबहिरिन्द्रियवेद्यगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् (प० मा०)।

बुद्धः—१ वेदतत्कर्मणोर्निन्दाकर्ता भगवतोवतारविशेषः। स च विष्णोश्चतुर्विंशत्यवतारमध्य एकविंशोवतारः। यथोक्तम् ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ (श्रीमद्भाग० स्क० १ अ० ३ श्लो० २४) इति। तन्मतं तु बौद्धशब्दव्याख्यानावसरे संक्षेपतः प्रदर्शयिष्यते तत्तत्र दृश्यम्। २ जागरितः इति वेदान्तिन आहुः। ३ पण्डितश्च इति काव्यज्ञा आहुः।

बुद्धिः—१ धर्मपत्नीभेद इति पौराणिका वदन्ति (भा० आ० अ० ६६)। २ (गुणः) [क] बुद्धित्वसामान्यवती (प्र० प्र०) (त० कौ० १ पृ० ६)। सा चात्ममात्रवृत्तिः। न त्वन्तःकरणवृत्तिः। अव्याप्यवृत्तिः मनोमात्रगम्या च। लक्षणं च बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वम्। अनुभवसिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा (गौ० वृ० १।१।१५)। अथवा जानामि इत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वम् (त० दी० १ पृ० १४) (सि० च० १ पृ० १६)। अथवा संबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारितासमानाधिकरणगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् (ल० व०)। बुद्धिविशेषाः केचिदुच्यन्ते। संनिकृष्टे वस्तुनि तावत् अयम् इति बुद्धिरुत्पद्यते। विप्रकृष्टे वस्तुनि एषः इति बुद्धिः। क्रियायां स्वतन्त्रोयम् इति बुद्धिमपेक्ष्य त्वया इति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः। करणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतम् इति कर्मबुद्धिः। अयं भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकश्चायम् इति बुद्धिमपेक्ष्य भोजय इति बुद्धिः। नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्य विषयोयम् इति बुद्ध्य-

पेक्षम् एनम् इति ज्ञानम् । एवमन्यदपि बुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् (वै० उ० ८।२।१ पृ० ३६८–३६९)। [ख] आत्माश्रयः प्रकाशः (प० च० पृ० ३०)। [ग] आत्मगुणत्वे सत्यर्थप्रकाशः (त० प्र०) (त० भा०) (त० कौ०) (ता० र० श्लो० २९)। [घ] सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानम् (त० सं०)। यथा भोगः (वात्स्या० १।१।९)। भोगश्च सुखदुःखानुभवः। सर्वव्यवहारेत्यस्यार्थश्च व्यवहारः बुबोधयिषापूर्वकवाक्यप्रयोगः। तथा च तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकजातिमती समुदायार्थः। जातिपर्यन्तानुधावनेन निर्विकल्पकादौ नाव्याप्तिः। बुबोधयिषापूर्वकवाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणत्वात्। कारणतावच्छेदकज्ञानत्वमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः (वाक्य० १ पृ० ९)। अथवा सर्वे ये व्यवहारा आहारविहारादयः तेषां हेतुर्बुद्धिः इत्यर्थः (सि० च० १ पृ० १९)। बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् (गौ० १।१।१५)। बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः (वै० उ० ८।१।१) (प्रशस्त० गु० पृ० २३) (वै० उ० ३।१।२) (३।१।१८)। यथा सा मणिकर्णिका स विश्वेश्वरः इत्यादिः (त० कौ०)। बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वकथनेन सांख्यमतनिरासः। तन्मते बुद्धेरन्तःकरणस्वरूपत्वम्। न्यायमते तु मनोभिन्नान्तःकरणे मानाभावाद्बुद्धेरन्तःकरणभिन्नत्वमेवेति बोध्यम् (सि० च० १ पृ० १९)। सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाया अनादिपरिणामिनित्यव्यापिप्रकृतेर्जडाया आद्यः परिणामोन्तःकरणरूपो महत्तत्त्वापरपर्यायो बुद्धिः (कु० १) (वै० उ० ८।१।१) (सि० च० पृ० १९) अध्यवसायो वा बुद्धिः इत्याहुः (सांख्यसू० अ० २ सू० १३)। योयं कर्तव्यम् इति निश्चयः (वृत्तिः) चितिसंनिधानादापन्नचैतन्यायाः सोध्यवसायः इति तल्लक्षणम्। मायावादिनस्तु निश्चयात्मकवृत्तियुतमन्तःकरणं बुद्धिः इत्याहुः। अत्रोच्यते। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते इति वाशिष्ठे (सांख्य० भा० १।६४)। मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥ इति (वेदा० सा०)। न्यायमते बुद्धि-

द्विविधा नित्या अनित्या च । तत्र नित्या परमात्मनः । सा च साक्षात्काराभिधा प्रत्यक्षप्रमात्मिकैव । अनित्या तु जीवस्य । अनित्या द्विविधा । स्मृतिः अनुभवश्च । तौ च प्रत्येकं द्विविधौ । यथार्थौ अयथार्थौ च । अनुभवश्च चतुर्विधः । प्रत्यक्षम् अनुमितिः उपमितिः शाब्दबोधश्च । तत्र यथार्थानुभवः प्रमा इत्युच्यते । अयथार्थानुभवस्तु अप्रमा इति भ्रमः इति चोच्यते । प्रत्यक्षमपि सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन द्विविधम् । तत्र निर्विकल्पकं न प्रमा नापि भ्रमः । संशय प्रत्यभिज्ञा उपनीतभान इत्यादिकं तु सविकल्पकप्रत्यक्ष एवान्तर्भवति । अथ प्रकारान्तरेण विभागः प्रदर्श्यते । बुद्धिर्द्विविधा । स्मृतिः अनुभवश्च । उभयमपि प्रत्येकं यथार्थायथार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र सर्वा स्मृतिरनित्या जीवात्ममात्रसमवेता च । अनुभवस्तु प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दबोधभेदेन चतुर्विधः । तत्र यथार्थानुभवः शास्त्रे प्रमा इत्युच्यते । प्रत्यक्षं नित्यानित्यभेदेन द्विविधम् । तत्र नित्यं प्रत्यक्षं परमात्मसमवेतम् यथार्थमेव । अनित्यं प्रत्यक्षं तु जीवात्मसमवेतम् यथार्थमयथार्थं च । अनुमिति उपमिति शाब्दबोध एतत्त्रयं चानित्यमेव जीवात्ममात्रसमवेतं च इति । इदं च यथार्थमयथार्थं चेत्युभयविधमप्यस्ति । प्रत्यभिज्ञोपनीतभानादिकं चानित्यप्रत्यक्ष एवान्तर्भवति इति नाधिक्यम् । वैशेषिकनये बुद्धिर्द्विविधा विद्या चाविद्या च । सा चानेकप्रकारा । अर्थानन्त्यात् प्रत्यर्थनियतत्वाच्च । तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्विधा । विद्या चाविद्या च (प्रशस्त० पृ० २३) । तत्र विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्ष लिङ्गपरामर्श इत्यादिरूपगुणजन्या विद्या । दूरत्वपित्तादीन्द्रियदोषजन्या अविद्या (त० व० पृ० २१३) । तत्र विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । आर्षस्वरूपं च गालवाद्यृषीणामतीतानागतवस्तुविषयकं ज्ञानमार्षम् । अत्र नैयायिकाः इदं च योगिनां योगजधर्मसहकारेण जायमाने अलौकिकप्रत्यक्ष एवान्तर्भवति न चतुर्थम् इत्याहुः (त० व० पृ० २२०) । आर्षस्वरूपं प्रकारान्तरेणान्यत्रोक्तम् । आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धे-

ष्वनुपनिवद्धेषु चात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं ज्ञानं यथात्मनिवेदनमुत्पद्यते तदार्षमित्याचक्षते (प्रशस्त० पृ० ३२)। अविद्यापि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा। तत्र यल्लैङ्गिकं तदनिन्द्रियजम्। लिङ्गदर्शनात्संजायमानं लैङ्गिकम् (प्रशस्त० पृ० २६)। इन्द्रियजमपि द्विविधम्। सर्वेज्ञीयमसर्वेज्ञीयं च। सर्वेज्ञीयं योगजधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानम्। असर्वेज्ञीयं च प्रत्यक्षं द्विविधम्। सविकल्पकम् निर्विकल्पकं च। तत्र सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणम् इति कीर्तिदिङ्नागादयो मन्यन्ते। स्वमते तु सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वात्प्रत्यक्षं निर्विकल्पके प्रमाणं चेति (वै० उ० ८।१।२) (प्रशस्त० पृ० २३)। प्रकारान्तरेण विभागो यथा। बुद्धिः प्रथमतो द्विविधा अनुभूतिः स्मृतिश्च। अनुभूतिरपि कणादमते द्विविधा प्रत्यक्षम् अनुमितिश्च। प्रत्यक्षमपि घ्राणजादिभेदेन षड्विधम्। सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन तथा लौकिकालौकिकभेदेन च द्विविधम्। अनुमितिरपि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपत्रिविधानुमानजन्यत्वात्त्रिविधा। स्मृतिश्चोपेक्षानात्मकनिश्चयाधीनसमानाकारकभावनाख्यसंस्काराधीनैकविधैव। प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमा अप्रमा चेति। संशयनिश्चयभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा। वैशेषिकमते सादृश्यज्ञानस्थले पदज्ञानस्थले च तदुत्तरं लिङ्गपरामर्शोत्पत्त्यैवानुमितिर्भवति। प्रत्यक्षानुमानातिरिक्तस्य प्रमाणान्तरस्यानभ्युपगमात् (वै० वि० ८।१।११)। वेदान्तिमते बुद्धिः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा। तत्र सात्त्विकी यथा प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये। बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥ राजसी यथा यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च। अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥ तामसी यथा अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥ (गीता अ० १८ श्लो० ३०–३२) इति। बुद्धेः पञ्च गुणा यथा इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता। संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान्विदुः॥

(महाभा० मोक्षधर्मे) इति । बुद्धेः सप्त गुणा यथा शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ (हेमच०)। बुद्धेर्वृत्तिः पञ्चधा । यथा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः (पात० सूत्र० पा० १ सू० ६) इति । बुद्धिक्षयकरा यथा शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता । ईर्ष्या मानो विचिकित्सा हिंसासूया जुगुप्सता ॥ द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः (कालिकापु० अ० १८) इति । अत्रेदं बोध्यम् । सर्वं जन्यज्ञानं त्वङ्मनःसंयोगादुत्पद्यते । अन्ये तु चर्ममनःसंयोगादनित्यज्ञानमुत्पद्यत इति वदन्ति । अत्र ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगः कारणम् इति कार्यकारणभावो मन्तव्यः । अत्र प्रमाणं तु सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननम् (मु० १।२ पृ०११४) इति।

बोधः—१ बुद्धिवदस्यार्थोनुसंधेयः। यथा शाब्दबोध इत्यादौ । २ देशविशेषः इति पौराणिका आहुः । ३ जागरः इति वेदान्तिनो वदन्ति ।

बोधनम्—विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः । मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्यात्तद्बोधनं स्मृतम् ॥ (सर्व० सं० पृ० ३७० पातञ्ज०)।

बौद्धः—(नास्तिकः) वेदो न प्रमाणम् इति यत्किंचिद्वेदविशेष्यकानाहार्यनिश्चयवान् (मू० म० १)। यथा सुगतादिर्बौद्धः । अत्र व्युत्पत्तिः। बौद्धं बुद्धप्रोक्तशास्त्रम् वेत्त्यधीते वा बौद्धः इति । अत्र व्याकरणम् तदधीते वेत्ति वा (अण्) इति । तत्र बौद्धाश्चतुर्विधाः (१) माध्यमिकाः (२) योगाचाराः (३) सौत्रान्तिकाः (४) वैभाषिकाश्च इति । ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । चतुर्विधभावना च (१) सर्वं क्षणिकं क्षणिकम् इति (२) दुःखं दुःखम् इति (३) स्वलक्षणं स्वलक्षणम् इति (४) शून्यं शून्यम् इति च । ते च बौद्धा यथाक्रमं (१) सर्वशून्यत्व (२) बाह्यशून्यत्व (३) बाह्यार्थानुमेयत्व (४) बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते (सर्व० सं० पृ० १९ बौद्ध०)। तत्र माध्यमिकादीनां संक्षेपतो मतमुपन्यस्यते । तत्त्वचतुष्टये भगवतोपदिष्टे (१) माध्यमिकाः तावदु-

त्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् । भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्यवसानम् । अतः तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव । दृष्टार्थव्यवहारश्च स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या संगच्छते । अत एवोक्तम् परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः ॥ इति । तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परं निर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यति इति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेश्यं किंचिदस्ति इति । शिष्यैस्तावद्योगश्चाचारश्च इति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः । गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः । तत्र गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च । अत एतेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः (सर्व० सं० पृ० २९–३०)। (२) केषांचित् बौद्धविशेषाणां योगाचार इति संज्ञा । गुरूक्तभावनाचतुष्टयं वाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्य आन्तरस्य शून्यत्वं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणादेतेषां योगाचारप्रथा । एषा हि तेषां प्रक्रिया । स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्यम् । अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । स्वव्यतिरिक्तग्राह्यग्राहकविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्च मन्तव्यः । यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते । यथा ज्ञानेनात्मा । वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम् । वस्तुतः वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्ष्णां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदयः । अयमेव मोक्षः इति । (३) सौत्रान्तिका इत्थं मन्यन्ते । बाह्यमर्थजातमस्त्येव । तच्चानुमीयते । यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा

च भाषया देशः यथा वा संभ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् इति । तथा च बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः । यथा अविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसंतानसापेक्षाः । तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखनाः इति । तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानम् । अयमेवात्मा । नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान्प्रतीत्योत्पद्यन्ते । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । एवम् चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । एवम् चित्तचैत्तात्मकः स्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तदिदं सर्वं दुःखम् दुःखायतनम् दुःखसाधनं च इति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं संपादयेत् । तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवति इति परमं रहस्यम् (सर्व० सं० पृ० ३१–४०)। सूत्रस्यान्तं रहस्यम् पृच्छतां भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्तु इति भगवता बुद्धेन अभिधानात् सौत्रान्तिकसंज्ञा संजाता इति। (४) केचन बौद्धाः (वैभाषिकाः) बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु च रूपादिषु स्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यम् इति प्राथमिकान् माध्यमिकान् विनेयानचीकथद्भगवान् । द्वितीयांस्तु योगाचारान् विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सत् इत्यचीकथत् । तृतीयान् सौत्रान्तिकान् उभयं सत्यम् इत्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयम् इत्यचीकथत् । सेयं विरुद्धा भगवतो भाषा इति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः इति (सर्व० पृ० ४३ बौद्ध०) । वैभाषिकमते प्रात्यक्षिकं वस्तु सत् आनुमानिकं त्वसत् इति ज्ञेयम् । वैभाषिका इत्थं मन्यन्ते । अर्थो द्विविधः ग्राह्यः अध्यवसेयश्च । तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रत्यक्षम् प्रमाणम् । कल्पनापोढत्वात् । अध्यवसायस्तु सविकल्पकरूपः अनुमानम् अप्रमाणम् । कल्पनाज्ञानत्वात् । अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितम्

इति नेह प्रतन्यते (सर्वं० पृ० ४३–४५ बौद्ध०) । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यम् । यथा गतोस्तमर्कः इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुद्ध्यन्ते इति (सर्वं० पृ० १९ बौद्ध०) । अत्र बौद्धानामष्टादश भेदाः प्रसिद्धाः । उपभेदास्तु बहवो विस्तरभयान्नोदाहृताः (सि० च० १।१२) । विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि । बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम् । आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥ दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः । मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥ दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः । विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् । धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥ रागादीनां गणोयं स्यात्समुदेति नृणां हृदि । आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात्समुदयः पुनः ॥ क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा । स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोभिधीयते ॥ प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणद्वितयं तथा । चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥ अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते । सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योर्थो न बहिर्मतः ॥ आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य संमता । केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥ रागादिज्ञानसंतानवासनोच्छेदसंभवा । चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥ कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम् । संघो रक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिः ॥ इति (सर्वं० सं० पृ० ४६–४७ बौद्ध०) ।

बौद्धशास्त्रम्—प्रथमं बृहस्पतिप्रणीतम् ततो बुद्धावतारे प्रपञ्चितं च शास्त्रम् । तच्च शास्त्रं बौद्धः इति शब्दस्यार्थे तत्तन्मतोपन्यासवेलायां संक्षेपतः प्रादर्शि । बौद्धशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु बुद्धेन प्रोक्तं बौद्धम् इति । अत्र कथा श्रूयते मत्स्यपुराणे । आयुषो राज्ञो नहुषवृद्धशर्मरजिदम्भविपाप्मसंज्ञकाः पञ्च पुत्रा आसन् । तत्र रजेः पुत्रशतं जज्ञे । तै रजिपुत्रैर्बलाच्छिन्नयज्ञभागवैभवः शक्रो दीनः सन् स्वेष्टप्राप्तये वाचस्पतिं प्रार्थयामास ।

ततो बृहस्पतिः किं कृतवान् । तदाह गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः । जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् ॥ वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः । वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ॥ जघान शक्रो वज्रेण सर्वान् धर्मबहिष्कृतान् (मत्स्यपु० अ० २४) (वाच०) इति ।

ब्रह्म—१ वेदः । यथा तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते (मु० १।१।९) । यथा वा तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये (भाग० १।१।१) इत्यादौ । २ तपः । ३ सत्यम् । ४ तत्त्वम् । ५ हिरण्यगर्भादयो जीवाः । ६ विप्रः । ७ ऋत्विग्विशेषः । यथा यज्ञस्य हैष भिषक् ब्रह्मा (श्रुतिः) इत्यादौ । ८ विष्कम्भादिषु पञ्चविंशो योगविशेषः इति मौहूर्तिका आहुः । ९ विषयभोगत्यागः । स चाष्टादशविधः । तदुक्तम् दिव्यौदरिककामानां कृतानुमतकारितैः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् (सर्व० सं० पृ० ६५ आर्ह०) इति । १० परब्रह्म (परमात्मा) इति वेदान्तिनो वदन्ति । अत्राम्नायते । यद्वाचानभ्युदितम् येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते (केन० ४) । वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ (भाग० १।२।११) इति । तस्य नवधा रूपं यथा । तर्काणामेव षण्णां यत् षड्विधं रूपमैश्वरम् । वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च ॥ पुराणानामेकरूपं तस्मान्नवविधं स्मृतम् । न्यायो निर्वर्णनीयं च यन्मतं शंकरोऽब्रवीत् ॥ नित्यं वैशेषिकास्त्वन्यं वदन्ति च विचक्षणाः । सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥ मीमांसा सर्वरूपं च वेदान्तः सर्वकारणम् । पातञ्जलोऽप्यनन्तं च वेदाः सत्यस्वरूपकम् ॥ स्वेच्छामयं पुराणं च भक्ताश्च नित्यविग्रहम् (ब्रह्मवै० पु० अ० १०८) इति । अत्राधिकं तु परमात्मशब्दव्याख्यानावसरे संपादितं तत्र दृश्यम् । अत्र मध्वमते विष्णुरेव परब्रह्म । स चैक एव सच्चिदानन्दविग्रहः गुणपरिपूर्णः परमार्थतो जगदादिकारणम् सर्वान्तर्यामी स्वतन्त्रश्च इति विज्ञेयम् । रामानुजमते तु शेषशेषिभावाङ्गीकारेण विशेषः ।

परमात्मा शेषी । जीवास्तु परमात्मशरीररूपत्वाच्छेषाः इति । मायावादिमते तु सगुणनिर्गुणभेदेन द्विविधं ब्रह्म । तत्र मायाश्रितः जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षी च ईश्वरः सगुणः । मायातीतम् अवस्थात्रयातीतं च निर्गुणम् इति विशेषो ज्ञेयः । ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं च जगज्जन्मस्थितिप्रलयानां प्रत्येकमुपादानप्रत्यक्षचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् इति । तेन नवलक्षणवत्त्वम् । तदुक्तं ब्रह्मसूत्रकारैः जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १।१।२) इति । अत्र श्रुतिः प्रमाणम् यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म (तैत्ति० उप० २।१।१) इति । ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं च सच्चिदानन्दात्मकत्वम् इति । अत्र श्रुतिः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तैत्ति० उ० २।१।१) इति । निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् (श्वे० ६।१९) इत्यादिश्च ।

ब्रह्मज्ञानम्—ब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञानम् । तच्चारोपज्ञानं न्यायमतसिद्धम् इति केचित्प्रलपन्ति (वाच०) । वयं तु तच्च न्यायमते यथार्थज्ञानमेव इति वदामः । मायावादिनस्तु तत्त्वमसि ब्रह्माहमस्मि इत्यादिमहावाक्यार्थज्ञानानन्तरं मनननिदिध्यासनादिना सर्वात्मकोहम् ब्रह्मैवाहमस्मि इति प्रमारूपं प्रत्यक्षम् इति मन्यन्ते । श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्यानुयायिनः श्रवणमननादिना पञ्च भेदज्ञानम् विष्णुसर्वोत्तमत्वादिज्ञानानन्तरं भगवत्प्रसादफलं (अहैतुकम्) भगवदपरोक्षज्ञानम् इति प्राहुः । पञ्च भेदास्तु जीवेशयोर्भेदः जडजीवयोर्भेदः जडेश्वरयोर्भेदः जीवयोर्भेदः जडयोर्भेदश्च (परमश्रुतिः) (सर्व० पृ० १४२ पूर्ण०) इति ।

ब्रह्मतत्त्वम्—सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यम् (सर्व० सं० पृ० १२८ पूर्णप्र०) ।

ब्राह्मः—(विवाहः) ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता (याज्ञवल्क्य० अ० १।५८) ।

ब्राह्मणः—१ अदृष्टविशेषप्रयोज्यब्राह्मणत्वधर्मवान् । यथा जात्या ब्राह्मण इत्यादौ । अत्र ब्राह्मणपदार्थघटकतादृशधर्मे तृतीयान्तार्थस्य जात्यभेदस्यान्वयः । अत्रार्थे व्युत्पत्तिः ब्रह्म वेदम् परब्रह्म वा वेत्त्यधीते वा इति ।

ब्राह्मणलक्षणं च विशुद्धमातापितृजन्यत्वम्। अत्र विशुद्धत्वं च षट्कर्माधिकारवत्त्वम् (त० कौ० पृ० २१)। तस्य स्वरूपं यथा जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च। एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते॥ (वह्निपुराणे) (वाच०) इति। वसिष्ठेनोक्तं ब्राह्मणस्वरूपं यथा योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम्। विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्॥ इति। ब्राह्मणगुणप्रयुक्तं फलमाह सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे संकुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः॥ इति। तस्य माहात्म्यादि यथा सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः। तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः॥ (वाच०) इति। किंच अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्। प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत्॥ (मनु० ९।३१७) इति। अत्र जन्मना ब्राह्मणो गुरुः इति स्मृतिर्ज्ञेया। मनुनाप्युक्तं यथा वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात्। संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः॥ (मनु० अ० १० श्लो० ३) इति। २ मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम् (ऋग्वे० भाष्य० उपो० पृ० २०)। अत्रापस्तम्बः सूत्रयामास मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति। जैमिनिरपि तच्चोदकेषु मन्त्राख्या। शेषे ब्राह्मणशब्दः (जैमि० अ० २ पा० १ सू० ३२–३३) इति। तल्लक्षणं तु नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम्। प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते॥ (याज्ञव०) इति (वाच०)। अत्र वात्स्यायनभाष्यम्। त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनानि अर्थवादवचनानि अनुवादवचनानि (वात्स्या० २।१।६१) इति।

ब्राह्मम्—(नक्षत्रम्) रोहिणी (पुरु० चि० पृ० ३५४)।

ब्रुवणम्—ज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दः। यथा शिष्यं धर्मं ब्रूते इत्यादौ ब्रूञोऽर्थः। अत्र धात्वर्थघटके ज्ञाने शिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः। तथा च शिष्यवृत्तिज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनधर्मविषयकशब्दप्रयोगकर्ता इति बोधः (ग० व्यु० का० २ पृ० ४६)।

